

АКАДЕМИИ НАУК АБХАЗИИ
АБХАЗСКИЙ ИНСТИТУТ ГУМАНИТАРНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ ИМ. Д.И. ГУЛИА

Ш.ХЪ. САЛАКАИА

ИАЛКААУ ИУСУМҘАҚӘА

Х-ТОМКНЫ



АТОМ 2

АФОЛЬКЛОР. АЛИТЕРАТУРА. АКАЗАРА.
АТЦААРАДЫРРА

Ш.Х. САЛАКАЯ

ИЗБРАННЫЕ ТРУДЫ

В ТРЕХ ТОМАХ



ТОМ 2

ФОЛЬКЛОР. ЛИТЕРАТУРА. ИСКУССТВО.
НАУКА

Аткзыпхыкәу аредатор
З.Ць. Цьапуа

Аредакциатә еилазаара:
**Ш.К. Арстаа, А.Е. Ашәба, В.Ш. Аәзба, Д.С. Аңынңал, Ц.С. Габниа,
М.Т. Лашәриа, З.Ць. Цьапуа**

Аретензент
В.А. Кәәғәниа

Ш.ХЬ. САЛАКАИА

Иалкаау иусумтақәа х-томкны / Аткзыпхыкәу аред. З.Ць. Цьапуа. Атом 2:
Афольклор. Алитература. Аказара. Атцаарадырра. Акәа, 2019. – 392 д.

Еицырдыруа аїарауаф, афилологиатә тїаарадыррақәа рдоктор, академик Шота Хьыч-иңа Салакаиа Иалкаау иусумтақәа афбатәи атом еиднакылоит афольклори, алитературеи, атеатртә казареи, аңсуатїаареи ирызку, еиуеиңшым аамтақәа рзы аңсышәала ииғыз астатиақәа.

Ашәкәы рзырхоуп аїарауаа-афилологцәа, афольклортїаафцәа, алитературатїаафцәа, иара убас аңсуаа рдоухатә культура иазғлымхау зегьы.

© Аңсуатцааратә институт, 2019
© Ш.Хь. Салакаиа, 2019

1. АФОЛЬКЛОРТЦААРА



1.1. НАРТАА ДУҚӘА РАЖӘАБЖЬҚӘА

Нартаа ражәабжьқәа Кавказ нхытци-аахытци икәынхо ажәларқәа жәпафык еицырзеицшны ирдыруа епикатә бакоуп. Еихаразак урт ирылатцәаны иахыкәлаз аңсуааи, аедыгь жәларқәеи (акабардаа, аедыгьқәа, ачыркәезқәа), ашәуааи, ауапсааи ркны ауп. Иахьа-уажәраанзагьы инткаатцәкәаны ишьякәыргылам нартаа рфырхатцаратә эпос ажәларқәа гәыцфык рыфнутцка абасеицш аҭиара алзыршаз амзызқәа.

Аңсуа жәлар рҭаңыцтә рҭеиамтаҭы нартаа ирыххәау аҳәамтақәа ихадароу атыц ааныркылоит. Хара ихаздыруам шәага-загала акәзааит, асахьаркыратә кәзара аганахьала акәзааит нартаа репос аңхьа иургылаша даҭа фольклортә бакак.

Нартаа ражәабжьқәа зкышыкәсала иҭеиоз, еиуеицшым аамтақәа, ауаажәларратә формациақәа ирхылтцыз рҭеиамтақәоуп. Ари аепос тцарадула аус адызулахьоу атцәафцәа зегьы, шамахамзар, еикәшахатны излазгәартә ала, нартаа ражәабжьқәа реихаразак акласстә уаажәларра шьякәгылаанза, рацхьазатәи шьтралатәи аиҭекаара хәа изышьтаз аамтазоуп ианҭеиаз. Цабыргуп, иахьа харт хнапаҭы иахкым абарт аҳәамтақәа анаптцахаз абригь-абригь аамтазоуп хәа изыртцабыргыша ҭыратә ршахатгак. Аҳәамтақәа рыкәра хзырбо хәа иахзынханы икоу акызатцәык ауп – урт ртцакы, рсиужетқәа, рмотив хадақәа, рхаҭсахьақәа.

Аңсуаа излархәо ала, нартаа шәҭеишьцәа ыкан – ран Сатанеи-Гәашьа, рахәшьазатцә Гәында-пшза, дара. Арт ашәфык адауапшьқәа зыхшаз Сатанеи-Гәашьа цшралеи-сахьалеи иблахкыгоу, зымч-зылша мыцхәы идуу, еснагь иҭоу, имажәуа, имцсуа, адоуха змоу пхәысуп. Уи лоуп нартаа ртаацәара ду аихабы, нартаа рыфнатә тцәатәы-шьякәаны иатцагылоу. Ажәытәзатәи асиужетқәа рҭы нартаа раб избахә зынзаскгы ихәазам, иарбоу ран лымацара лоуп.

Ихьшәаны иҫиаз асиужетқәа рҕғы нартаа раб хәа зызбахә хәоу тахмада рыцхак, нанамгак, лашәык иоуп. Уи изакаразаалак акала Сатанеи-Гәашьа дузлыдыло дыкам.

Сатанеи-Гәашьа, хәарада, илыхшаз зеггы лтахуп, зеггы лгәы рзыбылуеит, аха лымкаала дихзызаауеит зишья ишья еипшмыз, зызхашьяггы зхашья еипшмыз лҕеитҕбы Сасрыкәа.

Апхәыс лроль атаацәараҕы, ауаажәларратә пҕстазаараҕы лымкаала ихаракны ианыказ аамта хәа атоурых аҕы иазгәатоуп ажәытәзатәи аншьтралатәи ауаажәларратә еиҕкаара. Иара убри аамта иахылтыз хәҕсахьоуп хәа ипхьазатәуп Сатанеи-Гәашьа лхаҕсахья. Икоуп сиужетқәак уажәраанза зажәа закәаныз апхәыс лхәатәы лычкәынцәаг митәык иахьахымхәыцуа, мчыла, лшарала лара анкәеипш дхаракны дахыгылам (иаххәап, Нарцхьоу Гәында-пшза дшымтцаирсыз иазку ахәамтаҕы), аха урт, хәарада, еиха ааскья иҕиаз сиужетқәоуп. Инеидкыланы иугозар, аепос зеггы аҕы Сатанеи-Гәашьа цсра зкәым нартаа ртаацәара хаданы дшамоу даанхоит.

Нхытц-Кавказ икәынхо ажәларқәа репос акынгы Сатанеи-Гәашьа лхаҕсахья ҕашьара ақәымкәа иапцдоуп. Амала, ихәатәуп, уака ари апхәыс нага лзинкәа апсуаа ркны иахьынзакоу акаратцәкья ишьтбаам. Ауапсқәа ркны Сатана Урызмаг дипхәысуп, насггы ахацәа реизарта тыц «ныхас» хәа изышьтоу ашкя лара днарышьтуам. Адыгьяа рҕы Сатанеи-Гәашьа хатца длымам, аха уакаг уи ахацәа реизарахь («хас») днарышьтуам.

Ажәакала, Нхытц-Кавказ ажәларқәа репос аҕы лымкаала анырра гәгәа канатҕеит апатриархалтә идеология. Апсуаа ркны акәзар, арака ажәытәзатәи, архаикатә мотивкәа еиха ишыцкьяз инхеит.

Апсуааи адыгья жәларқәеи репос аҕы фырхатца хаданы даарпшуп Нарт Сасрыкәа (ауапсқәа еицырдыруа – Сасрыкәа – Сослан бзиа ирбо фырхатдоуп, аха уака апхьатәи атыц аҕы дгылоуп Батраз). Ари афырхатца иишья, изхашья, илшара хадакәа еиуеипшым ажәларқәа ркны шамахамзар еипшноуп ишырхәо.

Сасрыкәа ипҕстазаара шынеибакү фырхатцаран, ажәлар рзы уи хеигзара издыруамызт. Аха уеизггы уи илиршаз афырхатцарақәа рахьтә ихадоу, насггы еиха ижәытәзатәиу хәа ипхьазатәуп адауы амца ицәгара. Ари аҕыза «акультуратә фырхатцара» Сасрыкәа дазааигәанатәуеит Прометеи ихаҕсахья. Ишдыру еипш, ажәытәбырзенкәа рмифтә фырхатца Прометеи анцәақәа ирыцәзаны ажәлар рзы амца ааигоит, уи азы иара дагьадҕархәалоит Кавказтәи

ашьхарпқәа рҕы хра еихаракык. Сасрыкәа ифырхатцара – адау амца ицәгара, қәрала еиха ижәытәтәиуп. Уи апхьазатәи анцәахәкәа рпантеон (иазычески пантеон хәа изышьтоу) калаанза иҕиаз мотивуп. Афырхатца иахьырхәра амотив апсуаа рҕы иахьяарпшудаеа хәамтак акны ауп (Абрыскыыл иххәау аепос аҕы).

Сасрыкәа аепос ахы инаркны егьырт 99-ҕык иашьцәеи иареи еиҕаргыланы ауп ишаарпшү. Нартәа-аишьцәа рыжәхьча Зартыжә (даеа вариантқәак рыла Нарцхьоу) ихылтыз рашьейтҕбы иашьас дрыдыркылар ртахым «днашцоуп» хәа, насггы хатцарыла дара зеггы иахьрациго азы, аха идаггы цсыхәа рымазам, уи зныкымкәа-ҕынтәымкәа апсрахата иахирцахьейт. Атцыхәтәанзаггы Сасрыкәа итархара урт ирылзыршаз ҕыстаа мчуп акәымзар, иахәартамызт.

Сасрыкәа иашьцәеи иареи реиҕара, насггы афырхатца иашьцәа рнапала итахара амотивкәа аказацәа злахәапшүала иаадырпшүеит ажәытәзатәи аншьтралатәи абшьтралатәи аиҕкаарақәа еиыньшәашья змамыз реикәцара, уи ақәцараҕы атцыхәтәаны абшьтралатәи аиҕкаашья аиааира агара.

Нартәа репос инартбааны ианыпшүеит ажәлар ржәытә нхамҕа, рыбзазашья. Ахәамтакәа излахдырбо ала, нартаа занаат хадас ирымоу ныкәаран, хьызрацаран, аха уи инаваргыланы, нартаа тыцк аҕы инхоз-интуаз, иаарыхуаз, арахә змаз уаан. Урт рыцсаса Нарт Кәыни Қыатуани рыцын, ршьамака Нарцхьоу (мамзарггы Зартыжә) ихьчон. Сатанеи-Гәашьа ақәны аалрыхуан, насггы ласалых-матәала лычкәынцәа еибылтон, дхахон, дысуан, дрышхауан. Нартәа азахәа рдыруан, аҕы тартәон, ашәыр рыман.

Нартәа рхәамтакәа ажәытәзатәи ациклқәа рҕы цьарггы иаабом хатҕеи цхәыси еиманы, урт ртаацәара хәа акы шыақәгыланы. Сатанеи-Гәашьа иаалгәапхаз ахатца лхы дадылкылон. Аха еиха ааскья икалаз ахәамтакәа ирныцшит атаацәара апццаразы ақәцара, апхәысаагара, хьткәала иухәозар, амцарсра амотивкәа (ишәгәалашәыршәа, Нарцхьоуи Хәажәырцыси Гәында-пшза деимакны реибашьра). Нартәа репос аҕиара атцыхәтәантәи аетапқәа раан имҕашьяхуа иубоит ауаажәларраҕы ахы цәырнаго ишалагаз амазаратә дифференциация (утәы-стәы хәа нартаа-аишьцәа ирыбжьалаз аймак).

Инеидкыланы, нартаа ражәабжькәа ажәытәзатәи (архаикатә) фырхатцаратә эпос ажанр иатцанакуа рҕиамтакәоуп. Афырхатцаратә мотивкәа лымкаала иҕәгәахоит аибашьратә демократия

хэа изышытоу аамта иарҕиас ахэамтақэа ркны. Апсуаа рҕы абри ацикл иатданакуеит Нарт Цэыцэ иххэау ажэабжықэа. Ауапсаа рҕы Цэыцэ ифункциақэа наигзоит Батраз, адыгьаа ркны акэзар уаҕа ифырхатарақэа рыхэтак Патраз ихъз иадхэалоуп, абжакы – Нарт Бадыныкэа иоуп иназыгзо.

Цэыцэ ихы цэырымгазакэа, ҕынла дкыцэ-кыцэуа аҕхэа дыҕе-хэатэан (убри азоуп уи Цэыцэ зихъзхалазгы, «ацэыцэ» акнытэ), аха нартаа-аишыцэа ахьааитцахоз, рымч ахьақэымхоз, рыхъз тызгоз, рмазарагы еихазхауаз иара иакэын. Ахатцаразы уи Нарт Сасрыкэа ихатагы иапигеит. Цэыцэ изы ада даеазэы изы агэара-гэарахэа еиламшит нартаа рхапшыа ду Ғазамакыт (изла-иршызгы мцала акэым, илиршахъаз афырхатарақэа жэабжыны реитахэарала ауп).

Нартаа ражэабжықэа зегы инеилымшэо сиужетла еидхэаланы, зеипш сиужеттэ цэахэак рыманы иҕам. Ажэабжықэа цикл-циклла ишоит. Цоуп, ус еипш циклла ршара еиха икказа иубоит Нхытц-Кавказ ажэларкэа репос аҕы. Ауапсаа рҕы, иаххэап, цикл хадақэаны иҕоуп Урызмаги Сатанеи рцикл, Батраз иххэау ахэамтақэа рцикл, Сослан-Сасрыкэа иажэабжықэа рцикл ухэа убас егыртгы, аедыгкэа ркны цикл хадақэаны иҕоуп Сатанеи-Гэашьей Сасрыкэеи, Патрази Бадыныкэеи ирыххэау ажэабжықэа роуп. Апсуаа ркны хаз циклқэаны иупхьазар алшоит Сатанеи-Гэашьей Сасрыкэеи ражэабжықэа, Нарт Цэыцэ иажэабжықэа, Хэажэырцыси Нарцхьоуи ирыххэау ахэамтақэа. Аха, иара убриаамтазгы, иазгэататэуп апсуаа репос аҕы афырхацэа хадақэа – Сатанеи-Гэашьей Сасрыкэеи, шамахамзар, хэамта цыпхьаза атыц ду шныркыло, убриаакнытэ урт аепос зегы азеипш сиужеттэ цэахэа апцара кырза ишазааигэахо, цоуп, уи атцыхэанза инагзам аха.

Афырхатцаратэ епос жанр аҕы, ишдыру еипш, афырхацэа дауапшықэа рхаҕсахьа апцараан сахьаркыратэ матэахэ хадас рхы иадырхэо агипербола (асахьаркыратэ еизырхара) ауп. Нарттаа ражэабжықэа ркны лымкаала итэҕэоуп агипербола ароль. Афырхацэа зегы рымч-рылша сахьаркыралла еизырхазаноуп ишаарцшу. Гиперболатэ сахьала ажэллар иапыртон урт ахатцей ахатцарей рзы ирымаз ридеал, ргэахэарақэа. Аха иара убри инаваргыланы агипербола ахархэара ду амоуп афырхацэа репикатэ ҕацэа (иаххэап, адауцэа, агэылшыапкэа) рсахьа атыхраҕы. Араҕа аизырхара лассы-ласс агротеск аформа аанахэоит.

Нартаа-фырхацэа мчыла дара ратцкыс игэҕэоу раҕацэа ианра-башылакгы, дара шаҕаҕ калалак атцыхэтэан аиааира дара иргоит, избанзар урт рхы иадырхэо рымч мацара акэым, рхы иадырхэоит ахшыҕ, амаана (иаххэап, Нарт Сасрыкэеи адауи «реисра» аан). Араҕа сахьаркыралла еиҕаргыланы иаарцшуп ахшыҕ, амаана апыжэара шамоу амч хжэа ааста.

Асахьаркыратэ тропкэа (аиҕырцшрақэа, аметафорақэа, аепитеткэа...) нартаа ражэабжықэа рҕы мыцхэы иахыркыаны ахархэара рымазам. Аепос абызшэа еилыхха ицкыоуп, иразоуп, иара убриаамтазгы аепикатэ хараkra, амонументалтэра аныцшуеит. Ицэоушьяртэ иҕоуп нартаа репос аҕы ажэа «ахатца», «афырхатца» иналаршэ-ааларшэны акэымзар, еснагьтэи епитетк ахасабала ахархэара ахьамоуз. Арахь уахэапшуазар, аепос ахы инаркны атцыхэанза афырхатцара аидеа леитмотивны иагэылгоуп. Ари зызхэоу, хгэаныла, нартаа репос иалоу аперсонажцэа зегы (агацэа аалхны) фырхацэа хасабла иахьрыхэапшуа ауп. Ажэа «нарт» анырхэа, уи азхон изызку ауаҕы дышфырхатцоу аарцшразы. Убриазакэаап афырхацэа хадақэа рыхъз иацрымшэо изацу ажэа «нарт» (Нарт Сасрыкэа, Нарт Сит, Нарт Кэын, Нарт Цэыцэ убас егыртгы).

Ирацэазоуп нартаа репос иадхэалоу апроблемақэа. Настгы урт ус аламала унарыдсыланы, иаармарианы зтак кауцаша зцаарақэам. Урт зныкымкэа-ҕынтэымкэа акыпхь аҕы икэдыргылахьейт, чыдала дара ирызку анаукатэ еизарақэа рҕы ирылацэажэахьейт, ирызбахьейт, еимтаркхьейт.



1.2. АПСУА ФЫРХАТЦАРАТЭ ЕПОС АҢИАРА АЕТАП ХАДАҚАА

Апсуа жәлар, ишдыру еипш, уажәаскыа афыра зауз, Хаң-Асадгыл ду икәынхо ажәларқәа иреиуоп. Апсуаа рхатәы бызшәала иоуа, иапхьо, рмилаптә культура ышәала идырҕеио иа-налагаз еихаразакгы Асовет мчра анышәақәгыла ашәтахь ауп. Аха уи иаанагом ҳа хажәлар уаанза ирымамызт ҳа адоухатә культура, ирыцәтәымын ҳа арҕиаратә бафхатәра. Жәытәнатәаахысгы апсуа жәлар, егырт ажәларқәа зегь реипш, ирыман дара рыбзазара иашәашәалаз, рынхашьара-рынцышья, рқабз, ртас ирхылҕеааз, ргәахәарақәа, ргыграқәа кказа изныпшуаз адоухатә бака ду – аҕапыцтә рҕиамта беиа.

Жанр-тематикатә еилазаашьала еиуеипшым апсуа фольклор аҕы ихадароу атыц амоуп афырхатцаратә епос. Уи азгәартахьан ареволиуциа калаанзатәи авторцәагы, ус еипш икоу аҕаанагара рымоуп иахья-уажәгы ари аус чыдала знапы алаку аказацәа зегьы. Афырхатцаратә хәамтақәа (ажәабжықәа, ашәақәа) машәырны акәым апстазаараҕы ишцәыртцуа. Урт ҕиарц азы иатахуп, апхьаза инаргыланы, дара зхылҕеаауа афырхатцаратә қәпара. Уи ақәпара еиуеипшым аамтақәа рзы еиуеипшым ахықәки аобиекти ама-зар калоит. Ажәытәзатәи аамтақәа рзы, акласстә уаажәларрақәа, ахәынтқаррақәа калаанза, ауаа шьтралатәи еиҕекаашьала ианын-хоз, урт изҕагылоз, ирықәыҕәғәоз мчы хадақәас иказ ирзеилым-каауаз, ирагаз еиуеипшым апсабаратә мчқәа ракәын. Атцыхәтәан ауаажәларраҕ аклассқәа анцәыртц, амал зымпытахалоуи аҕар-цәеи аныкала, ахәынтқарратә еиҕекаашья анышәақәгыла, ақәпара обиект хаданы иаиуеит ауаажәларратә мчқәа – атәымтәылатәи ампытахалацәа, мамзаргы ҕынтқатәи акласстә, асоциалтә ҕацәа. Анс акәу, арс акәу, афырхатцаратә хәамта иины адәы икәларц азы уи шьатас иаиуроуп афырхатцаратә қәпара. Қәпарада калашья амам аепос. Убриазоуп шәышықәса инареиханы уажәацхья ау-рыс револиуциатә демократ Н.Г. Чернышевски иатцшны изаз-гәеитаз ажәлар репос ианакәзаалакгы ажәлар рыпстазаараҕы афырхатцаратә эпоха аанарцшуеит ҳа, насгы, уи излеихәоз ала,

афырхатцаратә епос змоу змилаттә хақәитразы ышәала иқәпоз ажәларқәа роуп (Чернышевский 1939: 295).

Апсуа фырхатцаратә епос тоурыхтә аамтакы мацара иахылтцыз бакам. Арака ҳара ихамоуп типологиала еижәлантәым аепикатә рҕиамтақәа – ганкахьала, ахәынтқарратә уаажәларра калаанза ии-хьаз, еиныхьаз ажәытәзатәи, мамзаргы архаикатә ҳа изышь-тоу аепос, даҕаганкахьалагы акласстә уаажәларра иахылтцыз атоурыхтә епос ҳа изышьтоу ахәамтақәа.

Архаикатә епос иатцанакуа абакақәа иреиуоп нартаа рхәамта-қәа. Ари аепос азәымкәа-ҕыцямкәа чыдала итызцаауаз атцарауаа излазгәартахьоу ала (Миллер 1882; Dumézil 1930; Абаев 1945; 1957; Чичеров 1957; Мелетинский, 1957; 1963; Инал-ипа 1949; 1965; 1969 убас егыртгы), адунеизегьтәи афольклор аҕы зыцсы таны ҳара хьынза иааиз абакақәа рахьтә реиха ижәытәзатәиқәоу ируа-куп. Типологиала иззаигәо ҳа иара рыҕурпшыр калоит ақыртқәа репос «Амираниан», акарелцәеи афинцәеи репикатә рунақәа, скандинавиатәи асагақәа, аиакәытқәа р-Олонхо, иахья адунеи ианызаахьоу ажәытәтәи азиаҕацхьатәи ажәларқәа – ашумерцәеи аккадцәеи репос «Гильгамеш» ухәа убас жәпакы егыртгы.

Нартаа ражәабжықәа, ииашоуп, акласстә уаажәларра иазказ-шьачыдоу цәаҕақәак рныпшит еиха ихьшәоу аамтақәа рзы, аха инейдкыланы иугозар шьтралатәи ауаажәларратә еиҕекаашья иахылтцыз рҕиамтоуп, хәарада. Аха шьтралатәи ауаажәларратә еиҕекаашьягы, ишдыру еипш, ахы инаркны атцыхәанза еижә-лантәыз, ҕиара знымцшыз формацианы икамызт. Уи иаман еиуеипшым аетапқәа; аншьтралатәи аиҕекаара (аматриархат), абшьтралатәи аиҕекаара (апатриархат), шьтралатәи аиҕекаара аилаҳара аамта (арратә демократиа). Ари ашәтахь ишәақәгылоит рапхьазатәи акласстә уаажәларра. Шьтралатәи ауаажәларратә еиҕекаашья знысыз аетапқәа зегьы иаацьоушьартә итцуланы иа-ныпшит нартаа репос.

Нартаа репос, знымкәа-ҕынтәымкәа ишазгәартахьоу еипш, жәларык рымацара иртәу бакам. Уи Нхытци Аахытци Кавказ икәын-хо жәпафык ашыхаруа жәларқәа еицырзеипшу жәытә доухатә тын-хоуп. Аха еихаразак ирылатцәан иахьыкоу апсуааи, аедыгь жәлар-қәеи ауацсааи рҕы ауп. Ицәҕамкәа ирдыруеит уи иара убасты акарачқәеи абалкарааи, даҕа цәаҕак аманы иупылоит ачаченцәеи аингәышқәеи ркны, ашәтамта уаҕы ибоит ақыртуа-шьхаруаа рҕы

(ашәанцәа, рачаа рҕапыцтә хәамтақәа рҕы). Иахьа-уажәраанза-гьы наукала интырхәцааны лакшакрада уафы агәра игартәеипш еилкаам хылтшьтрала еижәлантәым, бызшәала еиуеипшым х-таацәарак ирытцаркуа ажәларқәа рыфнутцка урт еицырзеипшу аепикатә бака ҕиашьас иаиуз. Хәарада, ари азтәара акырынтә иқәгылахьейт атцарауаа рҕапхьа, уи аганахьала еиуеипшым агәаа-нагарақәагь рхәахьейт. Урт зегьы рылацәажәара уажәы арака иамшаны иаабом. Уи ибзианы ирдыруейт ари азтәара чыдала аус адызуло аказацәа. Нартаа репос аизгарей, акыпхьрей, атцарей еиха инартбааны зегь рапхьаза Уапстәыла напы зладьркыз ала, краамта анаукаҕы ахра аманы икан ари аепос зырҕиас ауапсаа роуп (аеакала иаххәозар, ауапсаа зхылтцыз аскифцәей, асарматцәей, аланааи роуп), урт роуп изҕырцаазгьы егьырт кавказтәи ажәлар-қәа нартаа рашәакәей ражәабжьқәей хәа агәаанагара. Ари агәаана-гара ашьақьыргәәара еихаразакгьы изыбзоуроу еицырдыруа асоветтә кавказдырфы, апрофессор В.И. Абаев иоуп (Абаев 1945). Аха атдыхәтәантәи жәба-жәохә шықәса рыфнутцкала, нартаа ре-пос еиуеипшым амилацтә версиақәа еиха инартбааны ркыпхьрей рытцарей инарыдхәаланы ицәыртцит даеа хәапшышьақгьы, есааира адгылашцәа зауа. Уи излахәо ала, нартаа репос иит, иҕа-цеит Кавказ иашьагәыту ажәларқәа рыфнутцка, аиран бызшәа зхәоз аскифцәа, асорматцәа, аланцәа Кавказ иқәнагааланза (Крупнов 1960; Салакаиа 1963; 1966; Инал-ипа 1957; 1969; Гадагатль 1967; Шортанов 1969; Алиева 1969; Аншба 1968; 1970). Хыхь ишаххәаз еипш, макьаназы ари азтәара инагзаны, изылганы избоу акакәым, ус иаармарианы уафы изызбашақәагь иреиуазам иара. Арака зегьы реиха аус злоу – мыццакрада, аматериал цкьа инартцаулары атцара, настгьы наукацәа цсыцкьала, обиективла, еиҕыхара камтақәа, «ари са истәуп, убриакнытә зегь реиха еиҕуп» хәа акәымкәа, ишыкатцәкьоу ахәапшра.

Ажәакала, ари хаз-чыдала итцәатәу зтәара дууп, уи уажәы ара ас иааинырсланы уафы изызбо акакәым, убриакнытә уаха хәагьадхархалом. Арака харт хықәкыс ихәмоу даеакуп – нартаа репос архаикатә епосуп хәа изахапхьазозей, уи зырцабыргуа, изыршахәтуа иара иадаабалозей?

Абри азтәара атак акатцаразы хрыхәапшып хнапаҕы ихәмоу макьаназ даара имачны икыпхьу ахәамтақәей архивтә материал-кәей. Ишдыру еипш, апсуа нартаа репос асиужет хадақәа агәыла-

леит 1962 шықәсазы апсышәалей (Акәа) урысшәалей (Москва) хаз-шәкәны итытцыз «Нарт Сасрыкәей цшыноажәи зежәык иара иашьцәей» (еиқәдыршәейт Ш.Д. Инал-ипа, К.С. Шьякрыл, Б.У. Шьынқәба).

Акык-шбак ахәамтақәа кыпхьуп иара убасгьы еиуеипшым алакәтәи поезиатәи еизгақәа рҕы. Аха хәарас иацахузей ама-териалқәа реихаразак макьана икыпхьым, урт Кырттәылатәи ССР анаукақәа ракадемия иатәу Д.И. Гәлиа ихьз зху Апсуа быз-шәей, алитературей, атоурыхи ринститут архив аҕы ишьтоуп (аф. 2, аусқәа 126, 127 убас егьыртгьы), иара убасгьы имачымкәа аизгашцәа рхатәи архивқәа ркынгьы икоуп. Урт аматериалқәа уажәы Апснытәи аинститут аҕы планла анаукатә тыжьра разыр-хиара иаҕуп. Знык аматериалқәа зегьы кыпхьны икалар, нас, хәарада, еиха имариахоит аепос иатцанакуа, иаанарцшуа аидеиатә-сахьаркыратә чыдарақәа рылацәажәара.

Апхьаза инаргылары нартаа ражәабжьқәа архаикатә епос хәа изахапхьазо ааужәларратә, ма хәынтқарратә кәзшьак ахьрыд-хамбало ауп. Ари аҕыза ацәаа знаабало еихаразакгьы аепос апсуа версиа ауп. Акласстәи хәынтқарратәи еизыказаашьақәа ракәым, иара шьтралатәи ауаажәларатә шыақәгылазаашьаҕы, атдыхә-тәантәи аетапқәа рымацара ркны иаанымхакәа, инартбааны иа-ныпшит анашцәи аетапқәагьы. Нартаа репос амилацтә версиақәа зегьы рҕы рышьта мшашьо инрыжьит аматриархат ацәынхакәа, аха урт еихаразак анырра ахьыкартаз апсуаа рхәамтақәа рҕоуп.

Нартаа, апсуа епос излахәо ала, анык илхылтцыз шәфы-уаа ахацәа, рахәшьа затә Гәында-цшзеи дарей, ран дырхагылары, дара ирышьашәалахаша ҕын дук еицыфноуп. Нартаа рыфнутцкатә ртаацәаратә цстазаараҕ аума, адәахьтәи русқәа рҕоума еила-харак, уадашрак ианақәшәалак, ирыцхрауа, нап рыдызкыло, ирхылапшуа хәа ирымоу Сатаней-Гәашьа лоуп. Цабыргуп, нартаа раб абригь-абригь иоуп хәа ихьз анырхәало ыкоуп (еихарак Хнышь), аха уи изакаразаалак рольк хәа иман дыкам ахәамтақәа рсиужет аҕиараҕы. Уи избахә анырхәогьы лашәык, хымхәак, аеҳәа иеҳәатәоу, ма ашәшьыра итцатәоу тахмадак иеипш ауп ишихцәажәо, уаф диазцаауам, уаф диххәыцуам. Ажәакала, уафы дибом, диахауам, икайтцаз, илшаз хәа зызбахә ухәаша акагьы ыкам.

Зынзаск даеа усуп – Сатаней-Гәашьа. Уи дахагыламкәа нартаа ртаацәара апсуа изыхәан ахаҕаагара уадашуп. Сатаней-Гәашьа

мшы аханы, мшы атдыхан дшыказ дыкоуп, дқашәқачо, дара шлыхшахьоугы, Сатанеи-Гәашья еицакра лықәзам, ажәра захьзу лара илтәым, мрада дқапхоит, мзада дқацхоит, соуп зхәо ахацәа рыхгарта рмоуа, игәжәажәо иаакәлырхоит. Сатанеи-Гәашья лоуп афната зегьы зхагылоу. Абриакара атаацәара ду рыфара ухәару, рыжәра ухәару, рышәтатәы ухәару, ркәынтатәы ухәару – зегьы акы иааиламырцхазакәа избо ари апхәыс ссир лоуп. Нартаа ахацәа, шамахамзар, дәахьытә усуп изеу – арахә-ашәахә, еихаразакгьы ашәарыцара, мамзаргьы хьызрацара икоуп, (хәарада, ари амотив еиха ихьшәоу акоуп). Афатәкатцара, ахахара, асра, азахра, азәзәара, арышхара зхәзеипш афнукәа дырхагылоуп Сатанеи-Гәашья. Арака икказа иубоит аншәтрала ауаажәларратә шыақәгылазаашья анапыз апстазаара змаз ачыдарақәа, атаацәа рыбжәара аңаус аихшашья – афны акәша-мыкәшатәи аускәа ахәса рнапы ианын, адәахьтәи аускәа (еихаразак ашәарыцара, арахә рыбжәара, анапәфы раагара зхәзеипш) ахацәа ирусын. Аха уи анафсангьы икоуп даеа мотивқәакгьы; хымпада аматриархат иадхәалоуп хәа уацәымфашьо зызбахә ухәаша. Арака хазлацәажәо нартаа ран Сатанеи-Гәашьеи аепос афырхатца хада Нарт Сасрыкәеи реизыказаашья ауп. Зишья иишья еипшымхаз, зызхашьягь зхашья еипшымхаз Нарт Сасрыкәа иоуп аепос афырхатца хада. Аха Сасрыкәа дымфакәызтцо, дзырманшәало, апсреи азрей данрыбжәагылоугьы дтамырхакәа ицсы фызхуа, еснагь ихзызаауа уи ихагылоу иан Сатанеи-Гәашья лоуп.

Сасрыкәа аепос еиха ижәйтәзатәу афырхатца дреиуоуп. Уи иагацәа (адауы, агәылшьяц убас егыртгьы) рақәпарафьы имахәфеи иабцъари рымацара рақәзам дзықәгәыгуа. Урт реихагьы иара ихәо ихшыфтарра, иафстаара роуп, урт ахьазымхо – иан лдоуха. Сасрыкәа иашьцәеи иареи аханатә ирыбжәаз агәыхьшәашәара, ишнеи-шнеиуаз еинышәашья змам аиғарахь ииасыз, аханатәгьы Сатанен-Гәашья илымбо иаукахыз, аха уи ианакәзаалакгьы лпейтцбы, лымкаала бзиа илбоз Сасрыкәа дидгылафын. «Унашцоуп» хәа зашья дзатәазымшьяз нартаа дуқәа зныкымкәа-фынтәымкәа рхы иалалырпшхьан, рашья дрыдыркылараз, адкылароума, рапхья ддыргылартә.

Реиха ижәйтәзатәиу ахәамтақәа рфьы Сатанеи-Гәашья зажәа нагоу, зхәатәы хымпада иназо, иакаразаалак илывакәыло, иаалымазкуа хатцак дызвагылам епикатә шытра дук хадара азылуеит. Уи

аганахьала нартаа репос апсуа версия еиха ижәйтәтәу аказшьякәа азынхеит нхытц-кавказтәи аверсиякәа рфьы ааста.

Нартаа ртаацәара иаланагало ахшарагьы апхәыс лышәтралоуп ишалало. Нартаа раб хәа зны-зынла зызбахә рхәо, уи, хәарада, еиха ихьшәаны ицәыртцыз хафсахьоуп. Атдыхәтәантәи аамтақәа рзтәи ажәабжьхәацәа, азызырфәцәа ирымбарц залшомызт излацәажәоз атаацәара еихабыда, абыда ишынхаз, убриақнытә уи «азалымдарра» дыриашарц азы аб хәа азәы ихьз нархәон, аха икайтцаз, илшаз хәа акагь ахьырзымдыруаз акнытә – уи ма дыпсхьейт рхәон, ус акәымкәа дыказазаргьы, дычмазафуп, хымхәак иоуп рхәон. Ахшара зтәу хәа ирдыруаз ан лакәын. Абри афьыза ауаажәларратә еиҕкаашьязоуп Ф. Енгельс изихәоз: «Агәыптә таацәара иарбан формазаалакгьы акны уафьы издыруам ахәыц иаб дызустоу, аха идыруп уи иан дарбану» (Энгельс 1948: 49).

Цабыргуп, аедыгыцәа рфьы Сатанеи-Гәашья хатца длымам, аха уака аханатәгьы уи лымчра кыр ишәахауп «хаса» хәа изышәтоу ахацәа рымацара злахәу асовет аганахьала. Ауапсқәа рфьы «ныхас» анафсангьы Сатанеи-Гәашья длымоуп ахатца, настгьы уи иаламалоу хатца, нартаа реихабы Урызмаг иоуп. Ииашоуп, Урызмаг Сатанеи-Гәашья дитцаирзыртә акара дызфәиуам, аха уи уеизгьы ипхәыс лышәшьяра дытцахангьы даанхом. Сатанеи Урызмаги реизыказаашья иазкны В.И. Абаев ифәуеит: «Ари леипш (Сатанеи. – Ш. С.) апхәыс нага лхатцара аныкәгара даара имариоугьы усым. Уи шәартоуп ахатца изы, (ипхәыс. – Ш. С.) лышәшьяра дыхнафәп, ихәфәра арзып, ашәтахьтәи аплан ахь дианагап хәа. Аха Урызмаг усеипш ихьуам. Уи хьызла, хатыр дула датцагылоуп арт рхатцара-пхәысратә еизыказаашья. Акәыгара, ачхара, ашәарта дантагылоу икайтцаша акәшәара – абас ауп ишыкоу нартаа иреихабу ицәафә чыдакәа. Агәытбаареи агәымшәареи рзы уи ипхәыс акала длытцахом» (Абаев 1945: 37).

Хәарада, апсуаа рфьы Сатанеи-Гәашья лхафсахья еицакрак, фәиарак амоузакәа апхьаза ишаапыртцаз аанхашья амамызт. Избанзар, аепос фәио ицон, ашьяпы анахаз ашәтахь иаиуаз аамтақәагьы аанарпшуан. Ус анакәа ихьшәоу аамтагьы иара ахатәы идеалқәа амамзи, уи иакәнагахаша ахафгьы апнатцар акәымзи. Иарбанзаалак атоурых аамта иара иашьашәалоу ахафсахья апнатцоит, уаанза ифәихьаз ахафсахьяфгьы аицакра алангалар алшоит, икалоит

зынзаск шыаатанкыла иапсхыргы (атрадиция амч иамоу зеипшроу ауп аус злоу).

Аншытрахытэ абшытрахь ауаажэларра аниасуаз ибжыанакыз аамта афнутцкала апстазаара иарфеиаз хафсахыақоуп хэа уаф дры-хэапшыртэ икоуп Гэында-цшзеи, Хэажэарцыси, Нарцыхыоуи рхаф-сахыақэа. Гэында-цшза, дызхылтыз лан леипш, цшрала, сахыала дчапоуп, амреипш дкацхоит, амзеипш дкачцоит, аха уи Сатанеи-Гэашыа ауаажэларратэ цстазарааф илымаз афункция ажэла зыжэлоу лыдгалазам. Уи азэы ахшыфбжыгара илто, азэы дицхраа-уа акэым, лхата ахақэитра далхэыдоуп, абааш дтакуп (бафлашала ддырчозаргы), дгылы жэфани лдырбом лашыцаа. Сатанеи-Гэашыа леипш, уи илтаху ахатца далылхуа дыкам; ла лзы даеа цыоуки еикэцоит, инибартцоит, ларгы илтаху хэа илазтаахуадаз, дым-тарсны дыргоит. Арака ишаабо еипш, ахатца имч, ахатца иус, ахатца ихшыф, инейдкыланы иухэозар, ахатца илшара, изин хараза апжэара рымоуп апхэыс лымчи, лыхшыфи, лзини рааста. Арт ахэамтақэа рфы уаанзатэи аепоха иарфеиаваз Сатанеи-Гэашыа лхафсахыагы иагэоутаратэи аицакра аныпшуеит. Сатанеи арака, уаанза ишаабахызеипш акэымкэа, лычкэынцэагы лхэатэи цкыа иацымныкэо, ларгы илтаху зегы лылымшо (уимоу вариантқэак рфы Нарцыхыоу ахэшэ дайршыуеит уи) даабоит.

Абштыралатэ ауаажэларратэ еифекаашыа анышыақэгыла, еихаразакгы уи шытралатэи аифекаашыа еилшыруа ианалага (арратэ демократия хэа изышытоу аамтазы), иара иашыашэалаз асахыаркыратэ хафэагы апнатцеит. Ускан Сасыкэагы инаиацигома ухэо ахатцара иланы даақэгылеит Нарт Цэыцэ (ауапсқэа р-Батраз, аедыгыаа рфырхацэа Цатраз, Бадыныкэа ирышыашэалоу аепос апсуа версия афырхатца). Ихэатэуп, Сасыкэа ифырхатцарақэа рынагзарафы амч аихагы ихы иаирхэозтгы амаана, афстаара, урт ахыазымхоз иан лдоуха, Цэыцэ ақэцарафы дзыкэгыгуа хэа имоу, апхыаза инаргыланы, ихатэи мчы ауп (иабцар, иеы зхэазеипш уртгы уахы иналатцаны). Насгы Сасыкэа дзақэпо ауамагақэа, абна илоу адауы, ма азы итажыу агэылшыац роуп. Урт зхафсахыақэоугы, хэарада, ажэытэ уаф ифеагылаз апсабаратэ мчкэа роуп. Цэыцэ иагацэа зынзаск даеа цыоукуп. Уи ифырхатцара хада, ишдыру еипш, абаа (Баталакыа, Гэинтэинт) агара иадхэалоуп. Насгы ари абаа агара Сасыкэа хадара ззиуа нартаа акраамта цуеит реазкны икоижытеи, аха рымч ақэхом. Цэыцэ хэатцас ахыц

иэантцаны, мамзаргы бзарбзан хыс абзарбзан иотатцаны (ари атыхэтэантэи, хэарас иатахузеи, аепос ааскыа иалалаз мотивуп), абаа атзамц кылжэаны, мамзаргы хыхыла афнутцка дтарыжыртэ икайтцоит. Нашанала адырра змаз иагацэа икарымтцо хэа акыкам Цэыцэ дтадырхарц азы, аха егырылшом, дыриааиуеит (ца змам ажра жны дтарыжыуеит, хахэи-мфыхэи икэрыжыуеит дзатцытцрым хэа, аха иара иахэа, мамзаргы даеа вариантқэак рыла иан илтаз ачақы афы аартны, асада ирханы икуеит, икэхауа зегы уи еишырссаны наф-ааф иванажыуеит, иара урт дрыкэгыло хыхы дыфхалоит). Атыша дантытцлак Цэыцэ адауцэа дрылагыежны инирцэоит, агэашэқэа ааиртуеит, нартаа абаа италоит, рагацэа иаанхазгы ахшыаны, рмал еимыртцоит. Вариантқэак излархэо ала, абаа этэу дауцэоуп, аха реихарак рфы – ахыгэцэарта катцаны итатэоу иаабац уаауп. Аха арака аус злоу агацэа адоу-сахыа рымоу, иаабац ауафпс-сахыа рымоу акэым. Аус злоу нартаа зкэыло рагацэа абаа катцаны итатэоуп – ақэылацэагы ирзыпшуп. Цэыцэгы уеизгы-уеизгы уи абаа цены дтамлар иуам, иагацэагы дыриааиуеит. Ара иаарцшу арратэ демократия аамта иахылфеиааз апхэыс лхафуп хэа иупхыазар калоит Цэыцэ иан атцан-тыпца Зылха лхафсахыа. Нартэа (лхатца Кэынгы дналатцаны) ари атцан цхэыс лышка ирымоу атэамбара, ахыччара, насгы уи лымгэа ааркыаны, амгэарта иказ лысаби нартаа днарымтаршэны, дхынхэны лабраа рышка лцара, ахычы иан лтаацэарафы акэымкэа, иаб итаацэарафы дахыазоу (уимоу вариантқэак рфы ахычы иаб икэакэа далиаа-уеит, иара убриалагы ирхэар ртахын ахшариурафытцэагы шака илакэыз апхэыс лроль), адэахытэи апшратцэагы дахыалхэыдо (уаанзатэи ахэса мрада ипхозтгы, ари – кыанфеаак имааиуа атцан-тыпца) – арт зегы еицеакны ирхэо аоуп: ари ахафсахыа иит апатриархат хыахыачарада ианышыақэгыла ашытахы, атаацэаратэи ауаажэларратэи цстазараафы ахатца хыахыачарада аиааира анига ашытахы. Зылха илнубаалаша кэзшыа бзиақэак дрылхэыдамзар (анапказара бзианы иылоуп, анымшэара лымоуп, вариантқэак рфы уимоу хатца-матэала лфеилахэаны лца ифырхатцара цылшэоит, икэцараф ихэаша ахамтагы илтоит – ачақы). Уи зыбзоуроу уаанзатэи афольклортэ традиция ауп.

Нартэа репос, хыхы ишаххэахыоу еипш, ианыпшит ахатэ мазара афеиара, акласстэ уаажэларра ашыақэгылара ианналагоз аамта. Цабыргуп, уи еиха инартбааны атыц ахыааннакылаз нхытц-кав-

казтәи аверсиакәа рәы ауп, аха апсуаа рәгы уи ашьатакәа уафы ибартә инхеит уеизгы. Нартаа аханатәгы таацәаракны еилан, рмал ирымаз – онума-гәароума, рахәума-шәахәума, оныматәоума – зегы еицырзеипшы. Аха ишааиуаз, атыхәтәан, аепос излахәо ала, «утәы-стәы» хәа дасу рхакы иахо иалагеит, рмал ашара иакәыркиит, уи иахканы аймак дугы рызтысит. Еихаразакгы ирзеимакырахеит рхапшыа ду Ҷазамакыат. Цәажәарыла уи итаз афы ршны (ахатаракәа рацәаны иказтахыаз иажәабж иаршуан уи), ахапшыа агара зыхәтахаз Цәыцә дизгәааны, Сасыкәа шыапыла дасны иршәуеит Ҷазамакыат. Икаууа ишааиуазгы уи Апсны икахауеит, ианыцәы афы иалаз ажәаг-жәла ахыкапсас иахылҗаан ауп, апсуаа ргәы излаанаго ала, Апсны аж ииуа ишалагаз. Афы иамоу ацәаа чыдаракәагы апсуа нартаа рфырхацәа рказшыа-кәа ирыдырхәалоит. Афы ишақәнаго, иахмыркәакәа изжәуа иказшыа арбзиоит, икәаф канатцоит, ус акәымкәа иахзыркәо даргәауеит, уимоу аиакәым инаркатаргы алшоит. Ари зыхкәо хәа ирхәо уи ауп. Ҷазамакыат нартаа ианреимакыртаха, Цәыцә ажәала дыриааны уи анигартаха, Сасыкәа ари изымычхакәа дгәааны шыапыла данас, Цәыцә абасеипш дақәшәиит афы: «Ҷа-мала хатыр уқәтаны узжәуа, иказшыа арбзио, иажәа арцшзо дқалааит, имыцхәны, иахыркәаны узжәуа, Сасыкәа абыржә дшықалазеипш, агәаара иланатцааит!».

Абриеипш афы анрылала ашьтахь, нартаа рыкәтара аамта ааит. Адунеи ианытцит, рышьтамта дыргак ахасабала уи иазныжыны. Аепос апсуа версияфы иаптамхеит анафсан, акласстә уаажәларра анышыакәгыла ашьтахьтәи апстазаара нартбааны. Нхыт-кавказ-тәи ажәларкәа репос афы урт амотивкәа даара игәгәаны аҗиара ахьроуз ыкоуп еихаразакгы акарачкәеи абалкарааи ркны. Уака нартаа репос афеодализм аҗиара атыхәтәантәи аамтакәа аныцш-уеит, ахратәра атдаскәа кказа ианыцшуеит. Ус икоуп, иаххәап, Иорезмеки Фуки реизыказаашыа хзырбо ахәамта. Ажәлар зегы, нартаагы убрахь иналатцаны, агәамтра баапс итагылоуп: Фук-апатцацәахәпш ахаза рыкәтцан имоуп, ицәирхәуеит. Ажәлар рыпсы афы инеит, уаха рылшом, аха ирыхәаша мчы рбом. Ус дфатцхахоит Иорезмек. Уи еиликаауеит ажәлар рхбаа, акыркырхәагы нартаа днархыччаны («Шәарт азәы хиххәыцып хәа згәы итазам нартаа фырхацәа шәоума Фук-апатцацәахәпш ахаза зиршәо?»), дцоит иееибытаны ажәлар рыпсцәаха иахь, гәгәалагы дахыирхәуеит.

Аха зтас зынзасктәкәа изыккамыжыыз Фук афцхәа хазалхра хәа икәахиацәа има ажәлар данрылала, Иорезмек уи дфыркәаса дыпхеитцеит. Дгәаан, адгыл ныжыны ажәафанахь дхалоит Фук (уи ус дыкан, ажәафанафгы иман ахтынра), ажәларгы алхәыдеитәуеит рыдгылтә бзазакәа рмоуа, рәафракәа былуа, ауаа җажәкуа, азкәа табо, аарфара баапс рыжәитцеит. Апсреи абзареи ирыбжәа-гылаз ажәлар реикәырхаразы Иорезмек абзарбзан еитцатцаны ирхысуеит, ажәафана афы дханагалоит, уака ахәала ихгы хисоит Фук-апатцацәахәпш: ақәагы леиуеит (зны ишыаны, аха нас ицкәаны), ажәларгы апсгара роуит (Липкин 1973: 15–24). Амифологиатә-фантастикатә мотивкәа маҷымкәа ишалоугы (ажәафана ахь ахалара, албаара), хзыхцәажәо ахәамта аконфликт хада афеодалтә уаажәларратә еизыказаашыа иарҗиаз акоуп: ажәлар изтцымтцша ахаза рыкәтцара, рцәырхәра, уи иаҗагыланы ақәпара. Ари аус азы иқәафаны иқәгылаз адауапшыгы дфырхатца хаданы дқалеит акарачкәеи абалкарааи репос афы.

Апсуа нартаа репос афы изыхкәазаалак ажәытәзатәи аелементкәа еиха ицкәаны, еиха апыжәара рыманы иаанхеит атыхәтәантәи аамтакәа ирхылтцыз амотивкәеи асиужеткәеи рфы ааста. Аракатәи афырхацәа хадакәа зегы, асиужеткәа, амотивкәа шытра-латәи ауаажәларратә еиҗаашыа иахылтцит, иагәаанхоит ускан-тәи аидеалкәа ишрызиашоу. Акласстә уаажәларра аҗиара анаиу ашьтахьтәи ажәлар ридеалкәа раарцшра зыдхәалоу, анафска иаа-бараны хшыкоу еипш, даҗа фольклортә бакақәоуп.

Нарт Сасыкәа мычла, лшарала иапызго афырхацәа атыхәтәаны ишгылазгы (Цәыцә, Нарцхьоу), апсуа епос афы даанхоит ажәлар зегы иреигырышьо, ргәыбылра зду, рыбзиабара наунагза изыртаз фырхатцаны. Хаз-хаз игоу хәамтакәак рфы уи дахьатцахо шмаҷымгы (иаххәап, Сасыкәа Бжафә-Бжаза икны, Алтар-Талумбақы иареи апхьатәи реидыслара ухәа убас егыртгы), инеидкыланы иугозар, Сасыкәа ажәлар рыхдыррафы дшаанхаз еитцахара зқәым, шәара захьзу ззымдырзо фырхатцак иахасабаллоуп. Апсуа епос Сасыкәа инафсангы ирацәаны афырхацәа шаланагалазгы, уака атыц хада иара ишимазас даанхеит. Сасыкәа затцәык иоуп даниз апхьазатәи амш инаркны иашыцәа цәгәапсышыала дтадырхаанза зыцстазара еиуеипшымы ганла ицәыргоу аепос афы. Егырт афырхацәа уи иааста иныркыло атыц хараза еитцоуп,

еитасхәахуеит, мычла, лшарала уи иапызгақәо шыкоугы (избан-зар урт еиха ааскыатәи атоурыхтә аамтақәа ирхылтцит).

Аха нартаа репос архаикатә кәзшыа еихаразакгы излашыа-кәыргәгәоу Сатанеи-Гәашыа лхаҕсахьалоуп. Аепосдырәцәа дуқәа азәымкәа-фыцъамкәа (Абаев 1945; Мелетинский 1957; 1963) излазгәартахьау ала, ари аепикатә хаҕы иадукылаша ацхәыс лхаҕсахьа адунеизегьаҕтәи аепикатә рҕеиамтаҕгы ацшаара уадафуп: убриакара иоригиналтәу, убриакара ихыркәшоу, ишьтыху, ипоезиарку хаҕсахьоуп. Сатанеи-Гәашыа лхаҕсахьа апцара зылшоз ажәытәза аншьтрала ауаажәларра анеиҕкааз аамта затцәык ауп. Хәарас иатахузеи, хыхь ишаабаз еипш, анафстәи аепохақәа анырра картон ари ахаҕсахьа аицакразы, цъара-цъара хәамтақәак рҕы ус иахыкалазгы ыкоуп. Аха инейдкыланы уахәапшуазар, Сатанеи-Гәашыагы, Нарт Сасыкәа иеипш, ажәлар рыбзиабара наза зду идеалтә хаҕсахьоуп. Арт афыцъагы аепос ахы анахауаз инаркны уи иагәыцәны ифалагылеит, аамта ааскыацпхьаза урт рыкәшамыкәша еизнагон егырт афырхацәагы, дара ыкәтцит, изыцсахшаз фырхацәа хәангы ари аепос арамка итагзаны уаха уаф дзымгылеит. Урт реипш икоу афырхацәа даеа епикатә рҕеиамтақәак рҕы акәхеит рцәыртцара ахьалыршаха апсуа фольклор акны.

Нхытц-кавказтәи ажәларқәа рҕы (еихаразакгы ауапсаа рҕы) нартаа репос цәала-жыла иара иатәу акеипш иаднакылеит анцәа иакәцара амотивқәа, аха апсуаа рҕы арт амотивкәа нартаа рхәамтақәа рҕы акәымкәа, Абырскыыл изку ажәабжә аҕоуп рхы ахыцәырыргаз. Анцәа иакәцара амотив шыатас ирымоуп, ишдыру еипш, Прометей иххәау ажәытә бырзенцәа рмиф, Амиран иххәау ақыртуа жәлар репос (Чиковани 1960; 1966) ухәа убас егыртгы. Идеиатә цакылеи сиужетлеи арт ажәытә хәамтақәа ирзааигәоуп Абырскыыл изку апсуаа ражәабжәкәагы.

Аха ари даеа етапуп, этап ҕыцуп апсуа епос аҕиараҕы. Уи хаз чыдала излацәажәатәу бакоуп.

Ажәабжә амифологиатә шыата мфашыо ишанубаалогы, аидеиа хада уазымхәыцыр, иумбарц залшом ари ахәамта апсуаа жәлары-хасабла реанейдыркыла ашьтахь шакәу инартбааны аҕиара анаиуз. Абырскыыл дыззықәпо иара ихазы, ма ижәлантәкәа рзы, абшьтрала акәыз, аншьтрала акәыз, жьрацәарыла изааигәоу итахцәа рзы акәым. Уи хацәнымырха дыззықәпо, иихьчо, иахьей уахеи хәыцыртас, гәтыхас имоу Апсны, апсуа жәлары зеггы

роуп. Ирашь дақәтәаны Апсны ахи атдыхәеи дакәшоит, еими-доит ахәаакәа ицшыхәуеит, тәымтәылакаҕтәи иааз қәылафык импытцаимхаландаз хәа идгьыл гәакыа, иуаажәлар. Аҕацәагы, аепос излақәо ала, Абырскыыл ихаан игәаҕны Апсны изакәломызт, рахәакәа рызтыхуамызт, рытра иштәз итажыакцион. Абырскыыл, адәахьтәи Апсны аҕацәагы ажәлар рыфнутцкәтәи раҕацәагы адунеи ианиргыломызт. Дышнеи-шнеиуаз анцәа ихатагы имаикуа далагеит, уи иахыркәаны иара дызтымтцша ахапы лашә дтәҕеиҕәоит. Апсуаа рхәамтаҕы иаабом, иарбан Абырскыыли анцәеи ирзеимакырахаз, ихтны ихәам афырхатца анцәа ихәатәи хаимтцо дкәзтәз амзыз. Ажәабжә авариантқәак рҕы уи афырхатца ипагыара иахкәызшәа ахырхәо, хгәаныла, ааскыа аофициалтә динхатцара иахкәаны аепос иаланагалаз мотивуп. Ишдыру еипш, ажәытә бырзенцәа рмиф аҕы анцәа Прометей дызизгәаауа уи амца анцәа ицәзаны ажәлар иахьритаз, урт рхы иадырхәо иахьалагаз азы ауп. Ари амотив Абырскыыл ихәамтаҕы икам (уи даеа кәзшыак аманы иаарцшуп нартаа репос аҕы), аха уафы дымфашыо агәра игар калоит арт реимак мзыз гәҕәак шыатас ишамаз. Уи ашьата ихтны ихәамзаргы Абырскыыл анцәа залымдарыла итәу, ацъанхафыжәлар рыргәакфык иахасабала дахьихәапшуаз ауп. Акласстә уаажәларра анеио, ишдыру еипш, иҕеиоит ахәын-тқаррагы. Анцәагы даакәгылоит амчра знапаҕы икоу аклассқәа, амалуаа дрыхьчафны. Убриазоуп Абырскыыл уи анцәа дзиҕагыло, анхафыжәлар драгьажәфаны дзаакәгыло. Цабыргуп, ари ахәамта социалтә мотив мацарам излашыақәгылоу. Хыхь ишаххәахьоу еипш, Абырскыыл ицсадгыл Апсны дазыхьчафуп, зегь рацхьа инаргыланы, ус анакәха арака иузеидымхуа акынза еилатцәоит апатриоттәи асоциалтәи мотивқәа.

Типологиала Абырскыыл ихәамта архаикатә епос акыр ишазааигәоугы, уии нартааи стадиак иатәу бакақәатцас рыхәапшра залшом. Нартаа репос аҕы идеалс иаарцшу шытрала еиҕкаау ауаажәлаарра аинтересқәа рыхьчара ауп. Уи афырхатца хада Саасыкәа зинтересқәа ихьчо нартаагы, иагьа ишьтра дузаргы, уеизгы шытрак иатәу еилазаароуп, жәларым. Уи аепос анышыақәгылоз, хәарада, ажәлар хәа иахьа иззаххәо (народ) рфыз аетникатә еилазаара ыкамзар акәхарын. Ускан иказ бызшәала, хылтцшьтрала еижәлантәыз ашьтрақәеи аплемиақәеи ракәын. Урт ринтересқәа рыхьчара акәын аепосгы хықәкыс, идеалс иамаз. Ари аганахьала

Абрыскыыл ихэамта ҳахэапшуазар, уа зынзаск даеа сахьоуп иаабо. Абрыскыыл дызхатарнау, зинтересқәа ихьчо жәлакы, ма шытракы акәым, апсуа нхафьжәлар зегь роуп, инейдкыланы Апсны зегь ауп. Цабыргуп, Абрыскыыл иххәау ажәабжь ажәйтәзатәи нартаа ражәабжьқәа ракара ажәлар зегьы еицрылатцәаны изыкамлеит, Абрыскыыл Сасрыкәа иакара анарха имам сахьаркыратә хафьык ахасабала (уи еихарак дахьырдыруа абжьыуаа ркноуп). Аха иара аф-бакак ирныпшуа айдеалқәа рганахьала хазнеиуазар, хәарада, адыжәара шамоу аабойт Абрыскыыл ихәсахьа. Уи дыз-зықәцо аус, ихықәкы апстазаара җыц икәнаргылаз айдеал җыцқәа ирышьашәалоуп. Асиужет аҗы амифологиатә фантастика инар-тбааны ахархәара шамоугьы, Абрыскыыл ихэамта айдеиа хада иахнарбойт уи типологиала ихьшәаны иҗиаз атоурыхтә эпос еиха ишазааигәоу, архаикатә эпос аиха.

Даеакала иаххәозар, апсуа җырхатцаратә эпос аҗиараҗы Абрыскыыл ихэамта ацәыртцра етап җыцуп хәа иупхьазартә икоуп. Уи ажәйтәтәи, шытралатәи ауаажәларратә еиҗкаашьа аамтазтәи аепикатә традиция шыатас ишамоугьы, иара ахатә апсуаа рҗы җырхатцаратә эпоск ахасабала, хәарада, акласстә уаажәларра аныҗиа, апсуаа милат хасабла жәларыкны ианышьқәгыла ашьтахь ауп. Ара икало ахтыс еснагь конкретла Апсны иадхәалоуп, иахьы-калогы Апсны агаҗеи Ерцахә ашьхеи иахьрыбжьаркыз ауп, аҗырхатца дызтаҗахәоу ахапы Члоу ақытан ауп иахьыкоу. Айдеиа хадагы – асоциалтә еикарамреи атәымтәылатә мпытцахалацәеи згәы кыддыргылаз ацъанхафьжәлар дыртахуп урт азалымдарақәа рхызхәаша, ринтересқәа зыхьчаша аҗырхатца. Усеипш икоу җырхатцаны дара даадырцшуеит, ргәы излаанагоз ала, анкьа аду-неи ианыз, еснагь аиаша иадгылаз, ахәахәа иаҗагылаз, зыжәлари зыцсадгылыи зхы рыхтнызтцоз Абрыскыыл ахатца. Уи иаҗацәа ииаины дырхәынҗеит акәымзар, ажәлар қьафура рымазаарын хәа иахәапшуан. Абрыскыыл ахапы дыштаҗахәоугьы, ажәлар уи ипстазаара далырхуам зынзаск. Уи дахьҗахәоугьы сызгаз сига-зеит хәа иҗы-инапы еикәыпса дтәам, иахьеи-уахеи апхзбаа нкатәо гәашьартысроуп дызҗу, издыруада сызтыцуазар хәа. Цоуп, уи дтытыртәеипш макьана алшара имамызт, аха уеизгы агәыгра ицәзынгы дыкамызт. Абрыскыыл ихәсахьа асимволтә хыркәшара ақынза ихалоит. Уи акласстәи амилаптәи хақәитразы акәпара дасимволны дкалоит.

Нартааи Абрыскыили рхәамтақәа апсуа жәлар рдоухатә, ресте-тикатә тахрақәа ртак нагзаны икартцон ааскьатәи абжьарашәы-шықәсақәа рқынза.

Аха ааскьатәи абжьарашәышықәсақәа рзы ажәлар рыпста-заараҗы лассы-ласс убасеипш иказ ахтыскәа кало иалагеит – урт хазчыдала иаарпшымзар цыххәа амамкәа. Еихаразакгы аус злоу – урт ахтыскәа ирыдхәаланы ицәыртцит аҗырхатцара айдеал җыц, аҗырхатца җыцгы датаххеит апстазаараҗы еипш апоезиаҗгы. Ахтыскәа хәа хазҗу – арт ашәышықәсақәа раан мыцхәы ирацәа-захаз ақәыларакәа роуп. Еиуеипшым ажәларқәа, еихаразак ашь-харуа жәларқәа, лымкаала аублаа (Званба 1955), ашәанқәа, ака-рачқәа ухәа убас егыртгы, лассы-ласс рҗеидкыланы, ашьха ихытны апсуа қытақәа ирықәлон, ауаапсыра, арахә-ашәахә ах-ганы иргон, еимыртцәон. Арт реипш ақәыларқәа иаалырқьаны акәын ишыкалоз, ауаа ргәыреанзамкәа, ашамтазеипш ақәы-лацәа, амацәысеипш иаалырқьаны, ирцыхьашәоз зегьы еид-цаланы али-пси рыбжьара рышьтахька рымҗа иқәлон, избан акәзар урт шәон агәыларакытақәа рахь ажәлар еигәнышыр, ашьтазацәа рышьталан ирыхьзар хәа. Икан ақәылацәа пырхага рмоукәа рыгәтакы анынарыгзоз еимыртцәаз ақыта, уаапсыраз, рахәыз кьыс рымамкәа, еибганы ртыц акны ианнаргоз. Ускан ауаапсыра ма тәра иртиуан (еихаракгы мшын-нырцәка), ма қьаранцьцәас икартцон, мамзаргы аҗыхцсы зызшәо ртынхацәа ирыздырхынхәуан. Аха икан ақәылацәа еибгала ианзымгы-жьуазгы. Ахацәа гәҗәакәа рышьталаны, амҗа рызкны иахыр-цаз арахә, ауаапсыра дыргьежьуан, даргы ндыртцәазон, ма рхы иамыхәо ирышьтуан. Ажәлар рзы ақәыларакы трагедиа дуун, «иа-хьа ихәқәлома, уатцәы ихәқәлома» хәа ргәы итазызо ицшын, ргәы ртынчны ахандеира напы рзаркуамызт, имшәа-имырха, рхы нықәтцаны, тынч рыҗоны изыцәомызт.

Абасеипш ианыказ аамтазы, аҗырхатцара идеалс иаакәгылон ақәылацәа еимыртцәаз ақыта икәырхара. Абри зылшаз ахатца иакәын зегь рапхьазагы ашәахә, ажәахә иапсаны ипхьазаз. Нартааи Абрыскыили рхәамтақәа ажәлар аҗырхатцара рылараа-зон, хәарада, аха урт хықәкыла апстазаара икәнаргылаз ари апро-блема җыц аарпшра иазкымызт. Убриакнытә иатаххеит аепос җыц ацәыртцра, чыдала убриаамтазтәи аҗырхацәа рыҗәапхьыз, рзыргара хықәкыс измаз ашәақәа, ажәабжьқәа рапцара. Убасеипш

иказ эпос ғышны иагыйкалеит атоурыхтә фырхатцаратә ашәакәеи ажәабжыкәеи.

Архаикатә нартаа репоси Абрыскыыл ихәамтәи арт атоурыхтә-фырхатцаратә ашәакәеи ажәабжыкәеи жанртә казшыала еипшы-зымтәуа шыарда ишырацәогы, урт еидыкыло цәааа хадак ры-моуп – афырхатцаратә цакы, хацәнамырха ақәпара, насгы ақәпара ахатәи интерескәа рзы акәымкәа, ажәлар (ашыцра, ақыта, ма ажәлар, зеггы) ридеалкәа рзы. Амала урт аидеалкәа рхатакәа, хых ишаабаз еипш, еиуеипшым атоурых аамтакәа рзы еиуеипшхом, рееитаркуеит. Аамтакәа ридеалкәа шеипшым еипш, еипшым апстазаара аарпшышыа аметодгы, асахьаркыратә хәыцшыагы. Ажәытәтәи аепос ағы апстазаара уа ишимбац еипш инартбааны апоeziатә хыркәшара ауазар, уака инащангы ахархәара ры-мазар амифологиатә сахьаркыратә матәахәкәа (амифологиатә хаҗсахьакәа, асиужеткәа, амотивкәа), атоурыхтә фырхатцаратә ашәакәеи ажәабжыкәеи рғы апстазаара сахьаркыла аарпшышыа принцип хаданы икоуп аконкреттә метод. Аконкреттә метод анаххәа, уи наанагом арт ахәамтакәа шыатас ироуз аконкреттә факткәа зеггы неицакрак рыкәзамкәа, афотография ианушәа, апстазаараҗ ишаакалаз еипш ицәыргоуп хәа. Мап, хәарада. Аракагы амч шрымоу иаанхоит азеипш фольклортә цкаракәа: агипербола (асахьаркыратә еизырхара), анахронизм (ахроника аилагара), аконтаминация (еиуеипшым асиужеткәа, ма аепизодкәа сиужеткны реилалара), ациклизация (афырхатцак икәша-мыкәша еиуеипшым асиужеткәа рееидкыларә) зхәазеипш убас егыртгы. Аха егыа убас иказаргы, урт ахәамтакәа шыатас ирымоу апстазаараҗ икалатцәкыаз аоуп, мамзаргы итиптәу, лассы-ласс икалалоз ахтыскәа ируакуп, конкреттә методлагы иаарпшуп.

Ацсуа фырхатцаратә эпос аҗиара атыхәтәнтәи аетап аан иа-ланагалаз арҗиамтакәа иреиуоуп Цшыкыаҗ-ица Манча, Шарытхәа-ица Мсауст, Инапха Кыагәа, Адыр-ица Данакеи, Кыыҗ Капыт, Аиба Хәит, Кыахь Хацырат зхәазеипш убас ирацәаоны егыртгы атәымтәалатә мпытцахалащәеи атыцантәи амалуааи ирҗагыланы икәпоз апсуа фырхатцәа ирыххәау ашәакәеи ажәабжыкәеи. Арт арҗиамтакәа инеидкыланы атоурыхтә-фырхатцаратә фольклор хәа хрышытоуп. Лымкаала инартбааны иҗеиит апсуаа рғы апатриоттә тема иазку ахәамтакәа, ақәыларакәа ирҗагыланы икәпоз афырхатцәа рхағы тызхуа ашәакәеи ажәабжыкәеи. Урт иаархәеит,

шамахамзар, дара зеггы еицырзеипш атрадициатә композиция: аҗацәа ркыта иакәлоит, афырхатца (Манча, Кыагәа, Данакаи, убас егыртгы) аоны даныкам иакәыршәаны, ақыта еимтәаны хахымыш иныкәахыаны еипш, афырхатца дрышталойт, дагырыхзоит аены шыбжыанза, хаала сыжәлар рцәызгойт хәа даара иеишәойт (дышхысыҗ бзиоу агәра ргартә иреилиркаауеит: аб атәыаа ахицкыауеит, алабашыа ахы иаларкыкыоу азаз ыкәицкыауеит, апыза ихоу ахылцарч ахызатцә алиркыойт, ихы дапырхагамхакәа, избанзар изкәикыз ахылцарч ауп, ихы акәым), аха ианамулак, даарылагыжыны зеггы ниртцәойт, шәацхәааы затцәык даанижыуеит (цыара-цыара – хыык), уи ашәацхәаа икнытә иаргы инылойт дызгара ахәра, аха ижәлар идмырдыркәа ирхынхәны ркытаҗ иаагойт, иаргы ионы ихы ныкәтцаны дыпсуеит. Икалалойт хәарада ари асхема акынтә хыатракәакгы, аха шамахамзар ари акомпозициатә цәахәа хада урт зеггы иргәылгоуп.

Арт ахәамтакәа рғы цыаргы иахпылом амифологиатә хаҗсахьакәа, арака афырхатца иаабац уаоуп (дыхычоуп, дшәарыцаоуп, дныкәаоуп, ацыажәлар дырхатарнакуп), аҗацәагы мифологиатә омагакәам, иаабац уаапсыроуп. Аидеализация зызу иаабац ахархыуа имчи илшарей роуп.

Хәарада, арт реипш икоу ахацәа нагакәа ирызку ахәамтакәа ахпатәи етапуп апсуа фырхатцаратә эпос аҗиарағы.

Афырхатцаратә эпос аҗиарағы изхысыз аетапкәа алкааны ианахарбо уи иаанагом арт аки-аки еиламкысуа, хысшыа змам ахәаа рыбжыоуп хәа. Хәарада, урт жәпацыара рхәаакәа еилагойт. Избанзар, апхәатәи аетапкәа раан «иапцаз ахәамтакәа нак-нактәи апстазаара зака активла иалахыыз инакәыршәаны, еиуеипшымкәа аитакракәа рыкәшәон. Хәамтакәак апхыа ишыҗиатцәкыаз иааным-хазаргы, шыатанкыла аитакра рыкәымшәазар калойт, егырт апхыа адунеи ианыкәлаз ирымаз рцәааа акнытә атыхәтәан ирызыхаз мацхар алшойт. Убриакнытә атцәааы изыхәан ианыуадаахо калойт инткааны хазы игоу хәамтак лакшакрада хых иахарбаз аетапкәа руақы алатцара. Аха инеидкыланы иугозар, уа дацәашыартә икам апсуа еипкатә рҗиара х-етапк хадак ишырхысыз: 1) рацхызатәи шытралатәи ашыакәгылашыа иарҗиаз архаикатә эпос (уи бака хаданы иамоуп нартаа рхәамтакәа, хәарас итахузеи, анаштәи аетапкәагы анырра зыртаз, избанзар ари аепос ускангы апсы тан, иҗион); 2) апасатәи акласстә уаажәларра

иахылтыз аепос (Абрыскыыл изку ахэамта, еиха ижэйтэтэиу амифологиатэ шыта змоу); 3) ааскыатэи абжыарашэышыкэсақәа раан ифеиз атоурыхтэ-фырхатцаратэ епос (атэымтэылатэ мпы-тахалащэеи акласстэ гацэеи рақәцара ирызку ашэақэеи ажэа-бжықэеи). Афыхатцаратэ епос арт ах-хкыкгы апсуа жэлар акыр шэышыкэса зхытца ртоурыхтэ мѳа ду иарфеиз, асоциалтэи амилаптэи хакэитра азыхэан урт иаапымтэазақәа имѳапыргоз ақәцара зыртцабыргуа цсра зқәым бақәэоуп.

Алитература

- Абаев 1945:* Абаев В.И. Нартовский эпос // Известия Северо-Осетинского НИИ. Дзауджикау, 1945. Т. 10. Вып. I.
- Абаев 1957:* Абаев В.И. Проблемы нартского эпоса // Нартский эпос: Материалы совещания 19–20 октября 1956 г. Орджоникидзе, 1957. С. 22–36.
- Алиева 1969:* Алиева А.И. Адыгский нартский эпос / Под ред. А.Т. Шортанова. Москва-Нальчик, 1969.
- Аншба 1968:* Аншба А.А. Апсуа нартаа рхэамтақәа рсахьаркыратэ чыдарақәак. Ақәа, 1968.
- Аншба 1970:* Аншба А.А. Вопросы поэтики абхазского нартского эпоса / Отв. ред. Ш.Х. Салака. Тбилиси, 1970.
- Гадагатль 1967:* Гадагатль А.М. Героический эпос «Нарты» и его генезис / Научн. ред.: М.Я. Чиковани, М.Г. Аутлев. Краснодар, 1967.
- Званба 1955:* Званба С.Т. Этнографические этюды/Ред., подгот. текстов, предисл. и примеч. Г.А. Дзидзария. Сухуми, 1955.
- Инал-ипа 1949:* Инал-ипа Ш.Д. Об абхазских нартских сказаниях // Труды Абхазского НИИ. Сухуми, 1949. Вып. 23. С. 81–120.
- Инал-ипа 1957:* Инал-ипа Ш.Д. Нартский эпос абхазцев // Нартский эпос: Материалы совещания 19–20 октября 1956 г. Орджоникидзе, 1957. С. 91–109.
- Инал-ипа 1965:* Инал-ипа Ш.Д. Абхазы: Историко-этнографические очерки. Второе изд., перераб., доп. /Отв. ред. Г.А. Дзидзария. Сухуми, 1965.
- Инал-ипа 1969:* Инал-ипа Ш.Д. Исторические корни древней культурной общности кавказских народов (Опыт сравнительного изучения нартского эпоса) // Сказания о нартах – эпос народов

- Кавказа / Отв. ред. А.А. Петросян. М., 1969. С. 30–68.
- Крупнов 1960:* Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960.
- Липкин 1973:* Дебет златорукий и его друзья. Балкаро-карачаевский нартский эпос / Пер. С.И. Липкина. Нальчик. 1973.
- Мелетинский 1957:* Мелетинский Е.М. Место нартских сказаний в истории эпоса // Нартский эпос: Материалы совещания 19–20 октября 1956 г. Орджоникидзе, 1957. С. 37–73.
- Мелетинский 1963:* Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса: Ранние формы и архаические памятники / Отв. ред. В.М. Жирмунский. М., 1963.
- Миллер 1882:* Миллер В.Ф. Осетинские этюды. Часть вторая. М., 1882.
- Салака 1963:* Салака Ш.Х. О героическом эпосе абхазов // Труды Абхазского НИИ. Сухуми, 1963. Вып. 33–34. С. 278–303.
- Салака 1966:* Салака Ш.Х. Абхазский народный героический эпос. Тбилиси, 1966.
- Чернышевский 1939:* Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. Т. 2. М., 1939.
- Чиковани 1960:* Чиковани М.Я. Амираниани. Грузинский эпос. Тбилиси, 1960.
- Чиковани 1966:* Чиковани М.Я. Народный грузинский эпос о прикованном Амирани. М., 1966.
- Чичеров 1957:* Чичеров В.И. Вопросы генезиса и развития древних форм народного эпоса в освещении фольклористики и некоторые проблемы нартских сказаний // Нартский эпос: Материалы совещания 19–20 октября 1956 г. Орджоникидзе, 1957. С. 5–21.
- Шортанов 1969:* Шортанов А.Т. Героический эпос адыгов «Нарты» // Сказания о нартах – эпос народов Кавказа / Отв. ред. А.А. Петросян. М., 1969. С.188–225.
- Энгельс 1948:* Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М., 1948.
- Dumézil 1930:* Dumezil G. Legendes sur les partes. Paris, 1930.



1.3. АПСУА ЖЭЛАР РҢОУРЫХТЭ-ФЫРХАТЦАРАТЭ ХЭАМТАҚАА

(ИХАДАРОУ АЦИКЛҚАА, АСИУЖЕТҚАА, АХАҒСАХЫАҚАА)

Ауапсыра рхыпхьазаралеи рыдгьыл атбаатыцэралеи шыарда ишмачугы, апсуаа атоурых беиа змоу жэлариуп. Ажэйтэ баа хыжэжэарақэеи, адгьыл иататцэахны иамоу ажэйтэ бцьарқэеи, амыругақэеи, атэым бызшэадыррағы иахпыло адырратарақэеи инарываргыланы, ха хажэлари знысхьоу атоурыхтэ мфа аршахат-уеит тематикала ибеиоу, жанрла еиуеипшыи апсуа фольклор.

Аурыс шэкэыфф ду А.М. Горки излазгэеитоз ала, ацьяжэлари рфа-цыцтэ рфеиамта изымдыруаны, урт ртоурых иашатцэкья аилкаа-ра уафы изилшом. Ажэабжықэа, ашэақэа, алегендақэа, алакэқэа, ажэапқақэа, ацуфарақэа убас егыртгы афольклортэ жанрқэа атып ду ныркылоит ха хажэлари ркультуратэ бзазарағы. Урт рроль лымкаала игэгэан ажэйтэан, апсуа сахьаркыратэ литература шыақэгылаанза. Ускан хажэлари рсахьаркыратэ хэыцра, рпоезиатэ, цэалашэара аарцшыртас хэа ирымаз иара абри афольклор затцэык акэзан...

Апсуа фольклор инейдкыланы аказшыагыда хада хэа иаз-гэоуташа ируакуп афырхатцаратэ тематика егырт атемақэа рааста хараза апыжэара аманы иахыыкоу. Цабыргуп, хара ихаз-хэом арака – зынзаск икам алирикатэ, абзазаратэ, аусуратэ те-матика хэа. Урт зегы апсуа фольклор ибзианы иамоуп, аха афырхатцаратэ тема, аепикатэ жанр ихадоу атып ааннакылоит хажэлари рфапыцтэ рфеиамтағы. Егырт ажанрқэа зегы иара уи иахыпшыуп. Машэыршагы акэым, хэарада, апсуаа рпоезиатэ хдыррағы афырхатцара акульт атып зылнахыз. Мзыз хадас ара-ка икоу ажэлари ртоурыхтэ цстазаара аказшыа чыдақэа роуп. Жэйтэнатэаахыс ха хажэлари хацэнымырха ирфагыланы иракэцон атэым тэылақэа рахьтэ икэылоз ампытцахалащэа, афнутцкатэи акласстэ гацэа, иара убасгы апсабара амч баапсқэа. Атоурых иа-дыруаны Апсынтэыла икэнагалахьоу ампытцахалащэа иреиуоуп абырзенқэа, аурымқэа, византиаа, ацьямқэа, арабцэа, атырқэцэа ухэа убас егыртгы. Гэаартыла хтэылахь иаауаз хажэлари еснагы

рчеицыка рнапы икэыргыланы ирцылон, гала, гьангыашрыла хашта италозгы – ишырқэнагоз ала «аишэа рыздырхион».

Ари зегы, хэарада, ирнымцшыр залшомызт апсуаа рфапыцтэ рфеиамтақэа.

Апсуа фольклор аепикатэ жанр акны ижэйтэзатэиу бакоуп хэа ипхьазоуп нартаа репос. Уи иашьтанеиуеит Абырскылы иажэабжы. Ишдыру еипш, нартаагы Абырскылыгы апсуаа рымала иртэу хэамтақэам. Нартаа – Нхытц-Кавказ икэынхо ажэлариқэа жэпафьики (адыгьяа, кабардаа, ачеркьесцэа, ашэуаа, ауапсаа убас егыртгы) апсуааи еицырзеипшыу жэйтэ тынха дууп. Абырскылы ихэамта си-ужетлеи идеиатэ цакылеи кырза ирзааигэоуп ахра икыдфахэалоу, мамзаргы ахапы итафахэоу атитан – анцэа иабашьфь изкны гэыпшык кавказтэи ажэлариқэа ирхэо ажэабжықэа, иара убасгы иааигэаны дугэаланаршэоит адунеи зегь ағы еицырдыруа абыр-зенцэа рмифтэ фырхатца Прометеи.

Нартааи Абырскылы ражэабжықэа амифология шыатас из-моу ажэйтэзатэи рфеиамтақэоуп. Цабыргуп, арака иахпыло асиу-жетқэеи амотивқэеи инейдкыланы аамтак иатцанакуа, эпохак иахылцны икам. Нартаа репос фьон зкышыкэсала, уи ианы-пшыуеит ауаажэлари рапхьазатэи шытралатэи реифэкаара аепо-ха астадиақэа зегы: аншытрала аифэкаара, абшытрала аифэкаара, аибашьратэ демократиа, шытралатэи аифэкаара апгара, акласстэ уаажэлари ашыақэгылара зхэазеипш убас афеодализм аепоха акынза. Атдыхэтэантэи аетапқэа еиха иазгэоутартэ ифеиит Нхытц-Кавказтэи ажэлариқэа репос ағы, апсуаа рхэамтақэа ракэзар, арака апыжэара рымоуп ажэйтэзатэи, архайкатэ мотивқэеи, асиу-жетқэеи, ахафсахьақэеи (Сатанеи-Гэашьеи Нарт Сасыркэеи рцикл).

Абырскылы ихэамта асиужет апсуаа ркны иахьа излакоу ала, иухэар алшоит, иаанарпшыуеит хэа амазаратэ дифференциа рап-хьаза ацэыртцра, асоциалтэ зальимдара апыхразы ақэцара. Иш-неи-шнеиуаз Абырскылы ихафсахьа атцакы еихагы итбаахейт: уи иахько иалагеит апатриоттэ-хақэитратэ мотивқэа. Абырскылы – апсуа жэлари рмилаттэи рсоциалтэи хақэитразы рыкэцара дасим-волны дкалейт.

Нартааи Абырскылы ражэабжықэа ажэйтэзатэи афырхатца-ратэ эпос ажанр иатцанакуа хэамтақэоуп. Урт ирныпшыуеит ажэ-лар ртоурыхтэ цстазаара, аха атоурых ара ишаарпшы инейдкы-ланы, аепикатэ хыркэшара азуны ауп, иапцоу ахафсахьақэагы

аепикатэ идеализация рызууп. Уи афыза асахьаркыратэ метод ажэлэр рестетикатэ тахракэа ирыкэшэо икан ажэйтэан еипш уажэы ааскьанзагы, иара убри иабзоурууп иахьа уажэраанзагы хазлацэажэо ажэабжькэа ибжьамзкэа ацстазаарафэы ртыц ахь-ныркыло. Аха убри инаваргыланы иазгэататэуп, ажэлэр ртоурых есааира цхьака ифеицыпхьаза, ацстазаара нткааны иаазырцшуа ахэамтакэа рцэыртцра шатаххоз. Атоурыхтэ хтыскэа нткааны раарпшра аметод шыатас иаиуит Нартааи Абырыскылы ратцкыс кэрала еитбу, еиха ааскьа ифеиаз жанр ыщ – атоурыхтэ-фырхатцаратэ ашэакэеи ажэабжькэеи ржанр. Атоурыхтэ-фырхатцаратэ ашэакэеи ажэабжькэеи ажэйтэзатэи аепикатэ жанр абакакэа изларзааигэоу шмачымгы (арт аф-жанрк ирзеипшу кызшыа хаданы ирымоуп афырхатцара), урт еилафашьара зкэым жанркэоуп. Ажэйтэзатэи аепикатэ хэамтакэа рцакы еихаразак ацсабара амчкэа ракэцара иазкызтгы (тцоуп, ацсабара амчкэа ирыхэтакны ирылазфан ауаажэлэрратэ мчкэагы), настгы урт, ишаххэахьоу еипш, инейдкыланы, аепикатэ идеализация рзуны иаарцшызтгы, атоурыхтэ-фырхатцаратэ ашэакэеи ажэабжькэеи зыххэау афырхатцэа закэпо мчы хаданы иаарцшу ауаажэлэрратэ мчкэа роуп – атэымтэылафэти ампытцахалафцэа, мамзаргы афнутцкатэи акласстэ гацэа. Атоурыхтэ-фырхатцаратэ ашэакэеи ажэабжькэеи зыххэау ахтыскэа ацстазаарафэ ма икалатцкэаз, мамзаргы аипш зеипшроу лассы-ласс икалакэо хтыскэоуп, урт ареалтэ политикатэ конфликткэа аадырцшуеит.

Иара убри инакэыршэаны ауп ишыкоу урт жанркэа рпое-тикафэы ирымоу аипшымракэагы. Ажэйтэзатэи аепикатэ жанр афэы атцак ду рымоуп амифологиатэ элементкэа. Атоурыхтэ-фырхатцаратэ ашэакэеи ажэабжькэеи рфэы урт шамахамзар иубазом, машэыршэа цыара-фыцыара иупылозаргы, уакагы рцакы шыатанкыла аеапсаххэеит, уа урт инарыгзо асахьаркыратэ функция мацароуп. Афырхатца ихафсахьа аццага сахьаркыратэ матэахэ хаданы аепикатэ хэамтакэа рфэы икоу агипербола ауп. Нартааи Абырыскылы рхэамтакэа рфэы, аепикатэ идеализация анормакаэа инарыкэыршэаны, афырхатцэа хадакэа зегы рыцшра-рсахьа, рымч-рылша, рынхара-рынтцыра, риишыа-рыцшыа мыщхэза ирыццаны, иртбаазаны икатцоуп. (Сасыкэа хэала аетцэа кы-дипаауеит; Сатаней-Гэашьа шэфык ауаа лыхшоит; Абырыскылы рашьла, ма лабашьала агафэнтэ дыцан Ерцахэ акэцэ дыкэцалоит.

Атоурыхтэ-фырхатцаратэ эпос акынгы агипербола ароль дууп (иаххэап, Нацха Кыагэа дыцан Бзыц азиас дахыпоит, хаха-хымш ныкэа ахьыбжыоу енак шыыбжыаанза иалаигзоит афырхатца), аха арака уи шыардаза ирцсыгеуп, афырхатцэа, цшрала акэзааит, иаабац ауаа ирзааигэоуп.

Атоурыхтэ аеапырфеиара иатцанакуа ацсуаа рхэамтакэа рахьтэ хэа ипхьазатэуп Ацсха иажэабжь. Ари ажэабжь асиужет, хара хаз-лахэапшуала, символтэ сахьала иаанарпшуеит абырзенкэа Ац-сны атерриторияфэы рколониакэа анеифыркаа инаркны (VI–V ашэышыкэсака хара хашыкэспхьазара аанза) хара хэра VIII-тэи ашэышыкэса антэамтазы рхатэ хэынтцарра анапыртцаз аамта-зынза атэым мпытцахалафцэа ирфагыланы ацсуаа ахакеитразы рыкэцара. Ари ажэабжь цакыла атоурыхтэ аеапырфеиара иша-цанакуагы, ацстазаара аарпшышыа методла еиха ирзааигэоуп ажэйтэзатэи аепикатэ жанркэа (Нартааи Абырыскылы).

Атоурыхтэ-фырхатцаратэ ашэакэеи ажэабжькэеи ирыцаркуа амотивкэа рказшыала, иушар алшоит х-гэыц хаданы: 1) Атэым-тэылатэ мпытцахалафцэа, акэылацэа ирфагыланы акэцара иазку ацсуаа рашэакэеи ражэабжькэеи (арака мотив хаданы иагэылгоуп апатриотизмра); 2) Асоциалтэ иефагыларакаэа аазырцшуа ашэакэеи ажэабжькэеи (акласстэ гацэа ракэцара амфа); 3) Амхацыпрра иаххэау ашэакэеи ажэабжькэеи (арака асоциалтэи амилаттэи зцааракаэа иузеилымхуа еилоуп).

Арт ах-гэыпкгы цыара иаидымкыслазо, ицкыза хаз-хазы иаугылаху. Актэи агэыц афэы апатриоттэ мотивкэа рнафсангы иахьудыло ыкоуп асоциалтэ мотивкэагы. Афбатэи агэыц акэзар – уакагэ атыц рымоуп апатриотизмра амотивкэа. Амхацыпрра иазку ахэамтакэа егырт аф-гэыпкк рыбжыара игылоуп, настгы урт еицырзеипшны ирзааигэоуп.

Атэымтэылатэ мпытцахалафцэа ракэцара иазку ацсуаа рашэакэеи ражэабжькэеи иреиуоуп: Цшыкыаф-ица Манчей Баалоу-цха Мадинеи, Шарытхэа-ица Мсаусти Етыри, Нацха Кыагэа, аишыцэа Ацыраа, Башныхэ Хыт, Абатаа Беслан ухэа убас егыртгы, ирыххэау ашэакэеи ажэабжькэеи.

Хыхь ишагэахэахьоу еипш, арт ахэамтакэа зегы еидызкыло мотив хаданы иргэылгоу апсадгыл абзиабара ауп, апсадгыл азы,

ажәлар рзы ахамеигзара ауп. Цабыргуп, цъара-цъара хәамтақәак рҕы амотив хада инавакәало, уимоу, зны-зынлагы инапыоуа иубоит даеа мотивқәакгы (иаххәап, ашьоура амотив Цыраа рашәаҕы), аха уеизгы ари азеипш мотив захынцъара имфашьо ианыпшуеит.

Цшькьаҕ-ица Манчеи Баалоу-цха Мадинеи ирыххәау аепикатә ашәа шәага-загалагы, цакылагы, сахьаркыратә қазаралагы апсуа тоурыхтә-фырхатцаратә хәамтақәа рыонутқа иалкаау атып ааннакылоит. Ашәа зыххәау ахтыс хада (Манчеи Мадинеи аибашьраҕ ирылшаз ахатцара) апхьа иаарцшуп хатца иламфашьоз ахатца Цшькьаҕ-ица Манчеи ахатцамцхәыс Баалоу-цха Мадинеи збахәла реигәныоура, хатала реибабара, ргәапхейбашьара, хатцас-цхәыс реибагара хзырбо асиужеттә эпизодқәа. Ахәамта атцакы инейдкыланы уахәапшуазар, хыхь еикәахәапхьаз аепизодқәа аекспозициатә рольуп инарыгзо. Ашәа асиужет ахы еикәнахәалоит аибашьра ишалагаз, иаргы ар цызас дрытаны арра-ацара шидырцаз ала Манча адырра ширто, насгы ар ицәтахар хәа дшәаны дшыгәырфәо хзырбо аепизод аҕы. Уинахыс аҕынанахоит еиха-еиха ишьтытца (Манчеи Мадинеи реицәажәара, Мадина лгәырхатцага ажәақәа, Манча аибашьра ицара, ифырхатцара, ита-хара), ақәцәангы (акульминациатә кәап аҕы) ихалоит зхатца аибашьраҕы дтахаз Мадина лхатца иматәақәа лышәтцаны, иабцъар лкәынццаны, иееикәагы дақәтәаны, Хагәашә адәаҕы дкылыхха днәины (Хагәашә – апсуаи Апстыри ахьейбашьуаз адгыл ахьзоуп ахәамтаҕы), уа дахьнеиз аҕацәа ыршанханы, зымч кәадахахьаз апсуа еибашьцәа ргәы тыганы, аиааира ахьидлырго асценаҕы. Асиужет аеахьартло амомент хәа ипхьазатәуп апсуа еибашьцәа рахи дарей рыцсы еикәзырхаз аееикәа-еуаф Баалоу-цха Мадина шлакәу ахьейлыркаау аепизод.

Сиужетлагы композициалагы Манчеи Мадинеи рашәа акырза иазааигәоуп Шарытхәа-ица Мсаусти Иатыри рашәа. Амала арака икам Мсаусти Иатыри реибабара, реибагара, рцара хзырбо асценақәа. Ахтыс ишиашоу иалагоит Мсауст ар цызас дрытаны аибашьра шидырцаз ала. Уинахыс аепизодқәа, Шарытхәа итахара ақынза, шамахамзар Манчеи Мадинеи рашәа асиужеттә схема иакәшәо ицоит. Цабыргуп, ара икоуп излеифыгақәоу мац-сачқәакгы, иаххәап, аибашьра ицаз Мсауст краамта ихабар аныкамла, уи ипхәыс Иатыр аамстак длыдәырбаләо далагоит, аха

ус икоу ассақәа асиужеттә цәахәа хада аҕиараҕы атцак дук рыманы икам. Ашәақәа рсиужет гәгәала иахьейвыгоу афбатәи ахәтаҕы ауп. Манча дантаха ашьтахь, Мадина абцъар шьтыхны аибашьраҕы лхатца итып нылкылозар, Мсауст дантаха, Иатыр лхатца ишихәтаз дымфәпганы, ларгы ләылшьуеит даеа хатцак лцәа-лжы дахьыпшуа адәы дықәымларц азы, насгы цъанат гылартас илоурц азы.

Хәарас иатахузеи, Баалоу-цха Мадина лхымфәпгашьа ахәамта аидеиатә цакы хараза иаргәгәоит. Апхәыс-еибашьы лсахьа апсуа фольклор аҕы жәйтәнәтә аахысгы фашьара ақәымкәа иапццан. Убас икоуп, иаххәап, Нартаа рахәшья Гәында-цшзеи Аиргь ртыцха Ханиеи лабалеи шьхәалеи мацара уаа-шәфык ар рхы иамыхәо ишырхәынчәо хәзхәо ажәабжь.

Баалоу-цха Мадина лсахьа акырза иазааигәоуп иара убасгы адыгь жәларкәа репос афырхәцәа хадақәа ируазәку Нарт Бадьнакәа иан лхаҕсахьа. Бадьнакәа иангы, Мадина леипш, хатца матәала лееилахәаны нартәа рыдгыл аҕы еснагь иқәылоз раҕацәа – чинтаа драбашьны инлыртәоит, насгы лара лхы мырзакәа нартәа-аибашьцәа дрылтцны дцоит.

Зхатца аибашьра дтахаз апхәыс лыҕешьра амотив, Мсаусти Иатыри рашәа анафсангы, иахдылоит цъара-цъара егырт ашәақәа ркынгы. Иаххәап, Цшькьаҕ-ица Манча иашәа вариантк аҕы ипхәыс (лыхьз арбам) ләылшьуеит. Аешьра амотив иарцсыҕеуеит апхәыс лактивтә мчкәа ауаажәларратә ус аҕы. Ари амотив ашьақәыгәгәараҕы, хәарада, имфашьо ианыпшуеит адинхатцара иканатцаз анырра гәгәа, еихаразакгы, лымкаала, иреакциатәу амсылман динхатцара анырра.

Атәымтәылатә мпытцхалафцәа рақәпара иазку ахәамтақәа рыонутқа хаз гәыпны иалукаартә икоуп ақәыларакәа ирыххәау ашәақәеи ажәабжьқәеи. Ари ацикл ауп мыцхәы лымкаала иҕиазгы апсуа тоурыхтә-фырхатцаратә фольклор аҕы. Избан акәзар, убас икан атоурыхтә тагылазаашьақәагы. Ааскьатәи абжьаратә шәышықәсақәа инадыркны XIX-тәи ашәышықәсанза (иара убригы актәи апшьыхәта налатцаны) апсуаа рыкәша-мыкәша инхоз еиуеипшымыз ажәларкәа (еихаразак аубыхкәа) лассы-ласс Апсны ианы иқәылалон, ақытақәа, ахаблақәа еимтцәа иргалон. Хәарада, апсуаа рхатақәагы қылары ицалон ргәылацәа рышкәа. Асеипш иказ ақәыларакәа, апрофессор Гь.А. Зизариа ишазгәеитаз ала, апривелегия змаз аклассқәа рхатарнакцәа рақәын излатцәаны иказ.

Убриазоуп ацсуа фольклор ағы иахыгехэаны ашэа захырымхэаа-уа ацсуаа малрхара хэа ицаны тэымцъара ркэылара. Акык-обак усеипш иахдыло ашэакэа ркынгы, уи акэылара ыртцабыргуп шьюурак ахасабала (иаххэап, Абагъ-ипа Цара иххэаау ашэа). Акэыларақэа убасеипш ашэарта ду ыртцаны икалеит, ацсуа нхацэа уа-хынла ыфнқэа рғы импхыакэа, ааигэа абнакэа рғы, мамзаргы адгыл жны икартоз аеытэахыртақэа рахы ицаны, атх рхыргон, еихарак акэылара калоит хэа агэара анроуаз аамтазы.

Акэылара иазку ашэакэеи ажэабжыкэеи ркны ыхыз кашэара акэымкэа рсахыа тыхуп еимтэаны иргоз ажэлари реикэырхафэа. Убарт иреиуоуп Инапха Къагэа, Пшыкыаф-ипа Манча, Адыр-ипа Данакеи, Башныхэ Хыт, Абатаа Батакэа ухэа убас егыртгы. Урт реихарафык ркыта, ыпсадгыл, ыуаажэлари реикэырхара аус рхы акэыртэит.

Абарт ашэакэа лымкаала игэгэаны ирныпшуеит афырхатцеи афырхатцареи рзы ацсуа жэлари ридеал. Афырхатца хэа дыпхыазатэуп, ахэамтақэа излахдырбо ала, хатэгэапхарала, хыахыачарада, настгы хамтак алызгап хэа акэымкэа, зыуаажэлари рыбзиабаразы мацара урт ыхычара, реикэырхара иаыкэгыло ахатца. Иреигъзоу ацсра хэа ипхыазоугы жэлари ыхычара аус ахақэтцароуп. Убри азоуп афырхатца реихарафык ыжэлари рхы ианақэитыртэуа аамтазы рхатақэагы зтахо (ицьюушыа, икоуп ахэамтақэа рварианткэак, афырхатца рагацэа мчыла иахырыдыртца дара иреихсны иршыртц: ари афыза атагылазашыа даеазны иакэымшэакэа, хызыда-пшада инкахан ипсыр хэа ишэозар акэхарын урт). Хыхы хзыхцэажэаз «Пшыкыаф-ипа Манчеи Баалоу-пха Мадинеи» рашэа асиужет изакаразаалак акала иугэаланаршэом Пшыкыаф-ипа Манча акэылацэа еимтэан иргоз икытауаа шеикэирхаз атэы зхэо ашэа. Еипшу хэа арт аф-ашэак ирымоу афырхатца ихыз мацара ауп, егырахы зегырыла атыхэтэантэи ашэа хзыхцэажэо ацикл (акэыларақэа рашэакэа) иатцанакуа ахэамтақэа роуп изеипшу.

Акэыларатэ ашэакэеи ажэабжыкэеи рсиужеткэа атрадициатэ трафареттэ еиёкаашыа (акомпозиция) ымоуп. Ашэа хеикэхэалартас иамоуп афырхатца дыкамкэа икыта иакэланы аимтэара («иара дыкамкэа икыта иакэланы еимыртэеит»). Афырхатца икытаф данаилак (ма шыхатэыла адырра иоуеит), икалаз анибалак, дыёкыаса дрышыталоит аимтэацэа. Урт шыарда инаскыахеит, аха ишыамхы иалыршаны лассы дрыхызоит («хаха-хымш иныкэахыан,

аэны шыыбжыанза дрыхызеит»), хэдакала дрыхнысны, тшэарак ағы ырма цтэаны дтэоит. Афырхатцеи аимтэацэеи реиниареи урт реибашыреи акэыларақэа ырыххэаау ашэакэеи ажэабжыкэеи ркульминациатэ кэап ауп. Уаанзатэи ахтыскэа ахыткыеипш иласны имфасуазтгы, арака ахтыс афеиара мачк аеаашыакэнакуеит, уи ианыпшуеит адраматэ еибарххара. Афырхатца итахым ашыа-кацэара, итахуп иагацэа хаала иакэиршахатыр ихэынчан ирго ауаажэлари, арахэ рхы иакэитыртэыртц. Уи иагацэа илоу дирбоит, ыредыртцэгыаргы егышылымшо еилыркаартэ итеирпшуеит. Апхыа иагацэа рцшны арахэ рапхыа игылоу аб атэыфа деихсны ихыкэоит, егыраан апыза илабашыа ахы азаз аларсны, дфоханы икырт идитцоит, нас деихсны азаз ыкэицкыауеит, ахынтэраан апыза ихылца кэацэа ихагылоу деихсны ихыцауеит, ихы дапырхагамкэа (избанзар уи ихы иакэимкит). Егышылымшо баны итаслымхар, афырхатца иагацэа дырпырхагам, аха аимтэацэа аанымгылакэа идэыкэлари, афырхатца иацсуа шэакы ала ахызатэа ылатца ифеааихоит, иагыниртэоит уаа-шэфык еицу рахытэ ашэацхыафэа ида зегы (цъара-цъара фыцъа, ма хыкы ашэацхыафэаа нижыуеит). Урт инижыуа ашэацхыафэаа, шамахамзар зегы гыангыашкэоуп, цышыара злам уаауп. Афырхатца еижыаны, дызгаша ахы игэыдыртцоит. Ицапан ахы аупцажэ лафагэаны, илтэрс хтырцала иаафахэаны, ижэлари икалаз изакэызаалак акы аадмырдырзакэа, афырхатца бзиа дааскэоит (цъара-цъара ифнынзагы даазоит), атыхэтэаны ижэлари рнапы дныкэтца ифны дааргоит, иара дук днымхакэа, ихы ныкэтцаны дагыпсуеит. Убасала аепцартлоит ахтысгы.

Ишаабо еипш, акэыларақэа ырыххэаау ашэакэеи ажэабжыкэеи афырхатца ипстазаара акынтэ иаадыртшуа хтыск ауп, моментк, иара убригы амацэыс еипш иниякыаз, аха афырхатца ихыз назазатэыз хтысуп. Арака иаарпшым афырхатца ибиография нартбааны, иира, ихычра, изхара, ифырхатцарақэа зегы неидкыланы, ажэытэзатэи аепикатэ хэамтақэа рғы ишыкоу еипш (Къагэа, Манча, Данакеи ыгешэыртцш Нарт Сасыкэа, ма Абырскыыл).

Ашэахэаф иашэа даналаго, ахтыс хадахы диасаанза, мамзаргы ахтыс хада хэаны даналгалакы ашытахы, ашэа зхихэаауа ауафы ифырхатцара, иказшыакэа неидкыланы цэахэакэак ыла итихуеит. Афырхатца ипстазаара, илшарақэа неидкыланы иахыырбо ацэа-

хәәкәа традициатә формуланы икалоит ашәәґы. Абасеипш, икоу традициатә формулоуп, иаххәап, Цыраа рашәа алагамта:

Уаа, ес ииуа ирыциуа,
Уаа, ес ипсуаґы ирыцпсуа,
Ацыр-ипа Данакеи хатца!
Заадан апсра зыхчымхараз,
Аркыз абаара хыла итзырбаз,
Уасеи-цммеи еилазмышылаз,
Ани цкәыни еибазмышыраазаз,
Ацыр-ипа Данакеи хатца!..
Акарач рхәәґы аґеан алызцуаз,
Хшуат аханы аґымґа ыызгаз,
Уаа, Дамыр ахәаны зхәынчартаз,
Ламкыц архаґы зыпсшьартаз.
Дау ахәаґа зґыбжьартаз,
Баґьбеи абахә махаґаґы
Иаалырґаны зыпсыртахаз
Ацыр-ипа Данакеи хатца!

Арака зызбахә хәоу Данакеи иусқәа, илшарақәа сиужетла ашәәґ икало ахтысқәа зынзаскґы ирыдхәалам. Ашәәґ иаабо зқыта еимыртәаз Данакеи аимтәәцәа дрыхъзаны, ар ныртәаны, иуаажәлар ширхынхәыз, иарґы дызгарыз ахы шикәшәаз, уи ишьа иашьейтцбы Уамар ишиуз ауп. Атрадициатә формулаґы зсахъа тыху ауаґы иказшьа хада – уи ифырхатцара аршахатґеит ашәа зыххәау ахтысґы.

Атрадициатә формула ишейбгоу игылар алшоит ашәа алагамтаґы, ма антцәамтаґ, мамзарґы аґшаны алагамтеи антцәамтеи рґы, зны-зынла ашәа агәтахьґы хәтак аналало калоит. Нацха Кьагәа иашәәкәа рвариант хадаґы атрадициатә формула азхәтак ашәа алагамтаґ игылоуп:

Уа, Асца адәәґы зхымца ыказ,
Рахә-макышґы зыпшыахәыртаз,
Тамшхәа ахапґы зыпхьартаз,
Хәи, амарцбақәа, Кьагәа ахатца!

Афбатәи ахәта ашәа антцәамтаґы игылоуп:

Зааш лабазаґы ергъ ахәазтәыз,
Зыфранґ ахәаґы цыцашхәшәа икәызтцаз,
Ғеи-ґахәыси еибазмышыраазаз,
Ға шьахәарла згәара кәзыршаз,
Цста-цыпхьаза зуахәа еиґажьыз,
Хра-цыпхьаза зерґ ашәа ыкәыз,
Уараида рыуа ауоу,
Нацха Кьагәа!..

Цшькьаґ-ипа Манча иашәа авариантқәа руак аґы атрадициатә формула ашәа агәтахьшәоуп иахьахцыло:

Знапсыргәытца зыхәшәзагаз,
Згәыбжьымацәа зыхтацалагаз,
Зкәадыр амахаґ ззымтразыз,
Уаа, Цшькьаґ-ипа Манча хатца!

Арт атрадициатә формулақәа роуп асахьаркыратә форма аґа-нахьала еиха ицәу, ишьалашьыну, избанзар, урт уажәы-уажә иуцылоит еиуейпшым асиужетқәа рґы, ашәәхәәцәа еиха лассы-ласс рхы иадырхәоит. Уимоу зны-зынла ашәа атәкст зегьы ише-ибгоу имхәазакәа, атрадициатә формула мацара акны иана-ангылогы ыкоуп, афырхатца икаитцәкәаз хәа цьара фактқәак назгәатаны. Еитцыху ашәа атәкст нагзаны изхәо абаґхәтәра бзиа змоу ашәәхәәцәа роуп, еґырт ажәлар рмассақәа, шамахамзар, атрадициатә формула аздырхоит. Убриакнытә, иухәар алшоит, афырхәцәа ирыххәау аґоурыхтә-епикатә ашәәкәа апсуаа рґы ґ-варианткны иуцылоит хәа – еитцыху, инагзоу аварианти авариант кьаґи. Икоуп ашәәкәа звариант нагзақәа зынзаск ибжьазны, звариант кьаґ мацарақәа нхақәаз (убарт ирейоуп, хгәанала, Смыр Гәдиса иххәау ашәаґы).

Хыхь иазгәахтеит ақәыларакәа ирыххәау ахәамтақәа рзейпш композициатә схема (афырхатца дыкамкәа иқыта аимтәара, афырхатцеи аимтәәцәеи рейбашьра, ахатца иааира, иуаажәлар рхақәйттәра, иара итахара), аха ари атрадициатә схема аилагара

анаиуагы калалоит. Иаагап җырштәыс «Дыраа рашәа». Арака хыхь иахарбаз атрадициатә схема амоментқәа зеггы амоуп ашәа, аха Данакеи ихәреи итахареи рыбжьара ибжьагылоуп даеа эпизод дук – Уамар нхытц дцаны иашьа ишьа шиуа хазхәо аепизод. Ари аепизод ашәаҗы зхатәи сиужеттә еиҗкаашьа змоу асахьаркыратә рҗиамтә аказшьа аанахәоит. Абатаа Беслан иххәау ашәаҗы ақәылареи ахьча Батакәа ифырхатцареи ртәи хазхәо ашәа афбатәи ахәтоуп, насггы арака ахәамтә афырхатца хада Беслан илшаз хәа рацәак егыккам, дтахоит.

Асоциалтә еиҗагыларакәа шыатас измоу ацсуаа ртоурыхтә-фырхатцаратә поезиаҗы иалукааратәи икоуп Кәыц Капытеи Самахьхәаи рашәа, Кяхь Хацъарат, Бҗажә Салуман, Аиба Хәит ухәа убас егырт афырхатцәа ирызку ашәақәеи ажәабжьқәеи. Арт афырхатцәа еидызкыло зеипш казшьас ирымоу урт хацәнымырха асоциалтә залымдара иаҗагыланы рықәпара ауп. Цабыргуп, атоурыхтә тагылазаашьақәа ирыхьканы, урт афырхатцәа изрылымшеит ацъажәлар еиҗкааны, дара рацызаны аполитикатә қәпарахь ирыцхьарц. Урт хатала иаҗагылон ускантәи ахәынтқарратә-уажәларратә еиҗкаашьа, асоциалтә еикарамра. Анхаҗы Кәыц Капыта датәамбакәа, иашьа рахәтас дыкны топк абазы Тырқәтәылака дыртйеит быжьҗеишыцәа хамхапагықәа, амалуаа Самахьхәа. Хаала ихәатәаҗы ианымаи, Кәыц Капыта җыцъа аишыцәа Самахьхәаа рыцхәысаагара иазкыз ачараҗы иҗырҗашьан днеин, рчара шыартцәырайтәуеит, ргәыргъара цәгҗеитәуеит, иарггы дтахоит Самахьхәаа рыхьча Мышә инапала. Ашәа нтәоит абри аҗыза асахьала:

Абжьҗеишыцәа еихьышь-еицышь ишьтан,
Рылтә кәасқъа шыаза-гәазала итәын,
Рынхарта қыацтажәызтәыз,
Лажә хыцартас иказтаз,
Кәыц Капыта ахатца!

Ашәаҗы апоезиа ацәанырра таула зныцшуа атыпқәа даара ирацәоуп. Убарт рахьтә лымкаала азбахә хәатәуп Самахьхәаа рчараҗы «Амза атәымтә Капытароуп» хәа (амза атәымтә Самахьхәаа җәхәрас иритәит Капыта иашьа ддыргъежъразы, аха цасхәа уи аҗәхәра иақәыршәаны дара рчара картәит) Кәыц Капы-

та ихыччаны изцыкәашоз ажәақәа ртакс иара иаарымданы иихәо ашәа-маана:

Уи макъана дмацъаназам,
Азын тцхгы мацзам,
Ашьхарахь мцәылазатц,
Шарпыетцәа мгылазатц,
Архыз макъана илашыцоуп,
Апцтхәа еиқәатцәа ахатәоуп,
Аз-цәапшь еибафоит,
Агрбза мақаруеит,
Аеаршлар атахыуп,
Шарпыетцәа иазыцшуп.

Афырхатца ифнутцкәтәи еибафара, аха аамта ааианзатәи иҗынкыларә, ичхара, насггы игәтакы анагзара дшазгәышыуа арака иаарцшуп ацсабара асахьақәа раарцшрала.

Апсны зеггы ибзианы еицырдыруеит Кяхь Хацъарат иххәау ашәақәеи ажәабжьқәеи. Акъахьба уажәы ааскәтәи фырхатцоуп. Уи дахаанын 1905–1907 шықәсқәарзтәи ареволюция. Иахьа-уажәыгь имачҗым Кяхьба ибзианы дызгәалашәо, ихаану ауаа. Асоциалтә залымдара аутә датамгылакәа, ажәлар зыргәакуаз тауади аамстәи дырҗагыланы дықәгылеит Хацъарат ахатца. Иара идгылаҗцәаггы рацәаҗеит. Ажәлар иара дышрызгәыкыз еипш, дарггы рыблеипш дрыхьчон, ихзызауан. Аха ацәгъаршцәеи ачархәацәеи ианакәзаалакгы иаукахым! Амал азы Кяхь Хацъарат чархәара изиуеит зыгәра ганы зыкны дымҗахытцлоз анхаҗы Такәа Фат. Кяхь Хацъарат атцыхәтәанзаггы хьаас имаз ижәлар ракәын. Урт иара итцыхәала мыцхәы ауаа дыргәакуа ианалага, арахь иара акгы дрыхәо данзыкамла (ихәра баацсҗеит, иахымжыжыкааит), имала ихы адырихуеит, ма убриала иуаажәлар цсгарақ ритаразы. Анхаҗыжәларггы рнапы дықәыргыланы атцыхәтәантәи имҗахь дымҗапыргоит рыхьчаҗ, ртәи-иаша.

Хацъарат инеиҗсанггы ашәаҗы хаштра зқәым ахаҗсахьа аццоуп – уи Хацъарат иан, ацсуа цхәыс гәеицамк лхаҗсахьа ауп. Ицъашьатәзам ари лҗыза ахатцамцхәыс лыцкәынггы дахьхатца гҗеҗхаз. Анхаҗыжәлар рнапы дықәыргыла, итахаз Хацъарат дрыма

ианылпыла, «нан, сычкэын!» хәа акәым уи апхьаза илхәаз, ажәлар апсшәа ралхәеит, ишрыхәтоу дрыхцәажәеит:

Хаи, нан, шәхаткы сара сыцсааит,
Жәлары зегы рзыхәа рацәак дацсазамкәа,
Жәаа шықәса раахыс аңа шәзырбахьаз,
Шәнапы дықәыргыла даажәгоит иахьагы...

Абас анхацәа рыгәшәымшә хәаны, нас оуп ан гәаҕ лажәакәа лца ишҕа ианлырхо. Хәарада, уи илзымдыруа дыҕазма лычкэын анхафыжәлар рзы дзыпсаз, аха ахзырымгара, рылшарақәа еснагь реитцатәра ианакәзаалак иҕазшыаҕыданы ирымоуп афырхацәа иашақәатцәкәа. Уи зызхәоугы ауафроуп.

Цақыла игәытшыаагоуп, поетикала хыхь хзыхцәажәоз атрадициатә формулақәа акырза ирзааигәоуп, ссиршәа исахьаркуп Хацәарат иан лмыткәма:

...Уаа, с-Хацәарат, ишпазури, уан рыцха,
Уаа, с-Хацәарат, ишпазури, уан мыжда?
Анхацәа ргәашьамх, с-Хацәарат ахатца,
Тауади-аамстеи амфаду рхазырштыз,
Зеыхәа иатцәа қышанас изауз,
Сгәазырхага затцәы, с-Хацәарат бзиахә, нан,
Уан илыцсыхәозеи, лхы абалгари, уан?!

Ашәа нтәоит анхацәа Хацәарат дыззыкәпоз аус анагзара иша-зықәгыло хзырбо асценала. Қыахьба иашәа апцан ареволиуциатә тысра Урыстәылатәи аимпериа анеиланархыцхыцуаз аамтазы. Убриакнытә афырхатца ихафсахьа ареволиуциатә цакы аиуит, уи анхафыжәлар ахақәитраз ақәпарахь ирыцхьон, акласстә ҕацәа рнышәара шзалымшо днарбон.

Хацәарат иашәа иахьа-уажәыгь хә хажәлар мыцхә бзиа ирбо, ирылатцәаны иҕоу афольклортә бакақәа ируакуп.

Еинышәашьа змам асоциалтә еиҕагыларақәа аадырцшуеит иара убасгы Аиба Хәити Бҕажә Салумани рашәакәеи ражәабжықәеи. Аиба изы Бзыпан ирхәо ашәа ахтысқәа аныҕалаз мацк инаскьоуп (иҕалап XIX-тәи ашәышықәса алагамтаз акәзаргы), Бҕажәба абжыуаа рҕы ахатцара аныҕаитцаз уажә ааскьоуп – хазну ашәы-

шықәса алагамтаз. Иазгәататәуп иара убасгы арт аф-хацәак рхы-мфәпҕашьа, ирылдыршаз ахатцарақәа шыатас асоциалтә мзызқәа шрымоугы (Аиба дызмаабуаз, ианихуаз тауади-аамстеи, ма урт иаархәаз ачархәафцәеи ракәын, Абҕажәба иишыызгы анхацәа зыргәакуаз тауадын), арака ароль ду ишыхәмаруа ажәлар ржәытә қыабзқәа, ртасқәа, ифымыз, аханамигзашьагь змамыз жәлар рза-кәанқәа. Убасеипш иҕоу ақыабзқәа ируакын ашьоура. Аха ашьоу-рақәагы зегы еипшым. Иҕан убасеипш ашьоурақәа, фыцһа рҕы ааибагар, урт рхатақәа рҕы инымхакәа, наҕ-ааҕ жәлала, гәыцхәыла инейдынтцәала ианцоз, зынзаск хара зыдзамыз ауаа аныбжыауаз. Уи афыза ашьоура ианакәзаалакгы аңажәлар ринтересқәа иры-қәшәомызт, убриакнытә рҕапыцтә рҕиамтақәа ркынгы ирехәаны ашәа ахырхәауамызт. Хәарада, Бҕажә Салумани Аиба Хәити рфырхатцара баша шыоурак ахасабала ирымцхәзеит ажәлар. Урт ибзианы ирдыруан арака ашьоура иатцаз асоциалтә татцҕы, убриазоуп уи фырхатцарас изырцхәаз, егьзахадыргылаз назаза имажәуа, импсуа абаҕа – жәлар рашәа.

Ирацәоуп апсуаа рҕы еиуеипшым анхацәа гәымшәакәеи тауа-ди-аамстеи рхатарнакцәеи реидысларақәа ирызку ажәабжықәа. Аха урт реихарак Апсны зегы иахытцәан еицырдыруа изыҕамлеит, урт алокалтә (тыцқаҕтәи) казшыа рымоуп.

Абраҕа иазгәататәуп апсуаа ртоурыхтә ашәакәеи ажәабжықәеи ркны ах ихафсахьа даара имачзаны ишаарцшу. Ажәабжықәак Қыалышь избахә зхәакәо ыҕазаргы, уртгы даара имачуп, насгы ус дук уи иҕаитцаз хәа акгы аадырцшуам. Егьырт ахцәа рызбахә, шамахамзар, зынзаскгы ихәам Апсҕа иажәабжы атәы хамхәозар, аха уи, ишазгәахтахьоу еипш, даҕа епохак иатцанакуеит, жанр-лагы атоурыхтә-фырхатцаратә хәамтақәа ирацхәагылоуп. Ари афыза аҕагылазашьа иахнарбоит аңажәлар рыпстазаараҕы ах ироль заҕа икәадаз, шаҕа уи ажәлар дырцәыхараны дгылаз, урт ринтересқәа еидкысларта шрымамыз.

Апсуа жәлар ртоурых аҕы еиха ихьантаны ирхыргахьоу атра-гедиақәа ируакуп амхацьырра. Иаххысыз ашәышықәсазы атырқә султан иагентцәеи, аурыс хәынтқар ичынуааи, атыцантәи тауади-аамстеи реитцәкәаҕарақәа, рыцәгьаршрақәа ирыхьаны, апсуаа зықьыла, жәанызқьыла рыпсеипш ирбоз рыпсадгьыл кажь-ны Тырқәтәылаҕа иахытңы ицеит. Апрофессор Гь.А. Зизариа из-лазгәеито ала, Апсны хәынтә иҕалеит амхацьырра: агенерал Му-

равиов имѡапигаз ахьырхәратә экспедициақәа рышьтахь 1841 шықәсазы, 1853–1956 шықәсқәа раантәи Қрымтәи аибашьра ашьтахь, 1864 шықәсазы, 1866 шықәсзтәи аґагылара (восстание) ашьтахь, 1877–1878 шықәсқәа рзы аурыси атыркәеи анеибашьуаз аамтази уи ашьтахь.

Ацсуаа иналак-фалакны акәымкәа, ишхәыпкыз қытала, ҳаблала, районла иқәган иргон. Ацсны атерритория зегьы акнытә иахыр-геит ацсуаа, аха лымкаала итацәит Ацсны ацентр, Акәа араион иатцанакуаз ақытақәа. Дали, Цабали уафцсы днымхеит, ацыгәқәа еибаркьуа ақыптақәа ирыххалейт. Итацәыз адгьыл атәым милат ықәхәит. Ажәакала, ацсуа жәлар рекономикатәи ркультуратәи феиаразы амхацьырра иаанагоз абгаптцәара акәын.

Амхацьырра иахаану ацсуа тахмадацәеи атакәажәцәеи иахьа-уажәыгь ргәы ртынчны изрылацәажәом усқан излацшыз ахамыштыхәқәа. Уиижьтәи ииасхьоу ашықәс рацәагьы мчыдоуп ахәра хьанта ашьта арзразы.

Ацсуаа рґапыцтә поезиа, хәарас иатахузеи, ианыпшит амхацьырра атема. Амхацьырра цсра дук иафызан, убриакнытә уи иаххәау ашәақәа реихарак ашәабжьым, тәыуабжьуп, гызбжьуп ирхьоуа, урт ирзухәар калейт амыткәмақәа хәа. Аха убас егьа иказаргьы, ара иупылоит ажәлар рыцсадгьыл иахыганы ргара иаґагыланы иқәпоз афырхацәақәа ирыххәау ашәақәагьы. Убарт ирейуоуп, иаххәап, Хабыр-ипа Кац иашәа. Арака Хабыр-ипа Кац даарпшуп ацсуаа мхацьырра рахыгара иаґагыланы иқәпоз фырхатцан. Ашәа композициала уажәраанза хзыхцәажәоз ақәыларакәа ирызку ахәамтақәа ирзааигәоуп. Ахәхәаф дыхәхәоит ажәлар мхацьырра иахыргоит хәа. Хабыр-ипа Кац ипхәыс, лхатца игәы тызгаша ажәа иахәаны, амѡа дықәылтцойт. Дахьнейуа иара ахатцара гәғәаны илиршойт, ауаа ахыганы изгоз ниртцәойт, ижәлар рхы иакәититәуейт, иаргьы дызгарыз ахы иқәшәойт. Иуапа еикәатцәа днылахәаны, алтә сакаса дантцаны, иашәақәлацәа дрыма иаауейт ифныка.

Ацсуа жәлар амхацьырра рахыгараґы тауади-аамстәи рроль хәымга кказа иаанарпшуейт ашәа «Узбақь». Ари ашәа 1866 шықәсазы Лыхны аштаґе икалаз ахтысқәа ирыххәаауп. Цабыргуп, урт ахтысқәа арака иаабом афотографияґы еипш набыцра рықәымкәа, аха уеизгьы уа ииашаны иаарпшуп аконфликт хада. Атыркәцәа

ртарцьман, ачархәаф Узбақь ажәлар дрылагыланы абасейпшы рылаихәойт:

Ишәасхәо шәазызырфьы, ажәлар шәхатцкы!
Дахзаарц дыкоуп аурыс хәа азәы,
Ишәахәхьоу сыздырам, имам ламыс,
Аиахәшьа хатцас аешьа дылгойт...
Шәаргьы убас шәкаитцарц итахуп...

Аламыси атцас цқьарей закәанс измаз ацсуа жәлар, ари афьза раханы иаанґасуа иказма! Аурыс «енрал» уа дыршьит, афицарцәа ркәакәейт, даргьы шыта «арака кәзаашьа хамам рхәан, ашхәақәа ирталан ихылейт амшын...». Иара Узбақь иакәзар, «смазара, схьы!» хәа дахьгехәон имахагьара, ижәлар рылагырз иатнихыз амал.

Атыркәа агентцәеи тауади-аамстәи ацсуа жәлар агитация шырзыруаз, ишыржьоз, «тыркәтәылатәи ацъанат» асахьа штырхуаз еилыкка иахнарбойт ашәа «Цабалаа ржьыжәга». Зычуан ахахә тацсаны, акәац лжәуашәа, зхәыгцқәа жьжьаны изырцәо апцхәыс лашәа-мыткәма иалатцаны илгәалалыршәойт Цабал даныказ илызтырхуаз «тыркәтәылатәи цъанат» асахьа:

Кабак жәла затцәык цъара инкабыршәыр,
Ашықәсан уи ада аарыхра хтахзам,
Абжьаапны блейдеиуа ақалақь балаз,
Бтаспыхә рхәуа бықәлацәа брылаз...

Уи илцъабойт дызтагылоу апстазаара, ихьаалгойт дызпыртчны дцаз лыцсадгьыл Ацсны.

«Амхаґы кабакк ихамбакәа ахәтәы хжәар, ипсхацсит хәа аґьамагь аабомызт, – лхәойт ари апцхәыс гәак, уажәы цабалаа ржьыжәга ахахә тацсны дахьадтәалоу, аха илымчгәышьоузеи! Уи илзынхаз акызатцәык ауп – урт зжәаз, рыгәнаха изымгарц ашәипхьыз ишьтатцара:

Уаа, Кәыдинат, хрыцхара зықәшәаз, хашцоуфеи,
Цъанат халган, цъаханым хашцааугеи!

Абас игәытшьаагоу сахьала интцәойт «Цабалаа ржьыжәга».

Апсуаа амхацъырра иазкны ирхэо ашэакэеи ажэабжъкэеи рахьтэ еиха ирдыруа асиужеткэа иреиуоп, аҕбаҕы лысаби да-
нылцэыпсы, аматросцэа длымхны амшын дартар хэа дшэаны,
ахэыҕы длырцэошэа дыртцысуа, агарашэа ихызхэаауа ан ла-
жэабжъ. Ипсыз ахэыҕи уи «дзыжъжъо» ани рмотив аныпшит апсуа
сахьаркыратэ литератураҕы (С.И. Чанба идрама «Амхацъыр»).

Амхацъырра атема иазку ашэакэеи ажэабжъкэеи рҕы иузеи-
кэымтхо еилышыуп асоциалтэи апатриоттэи мотивкэа.

Атоурыхтэ-фырхаттаратэ ашэакэеи ажэабжъкэеи рҕы ахаҕса-
хьакэа рацтаразы еиуеипшым асахьаркыратэ матэахэкэа рхы иа-
дырхэоит. Еихаразакҕы афырхатта имч-илшаракэа ирытцшыны
иахзырбо матэахэны икоуп агипербола, аха уи хыхыҕы ишах-
хэахыоу еипш, амифологиатэ шыата змам, апстазаара еиха иа-
шашэалоу еизырхароуп, хыкэысҕы иамоуп афырхатта аидеали-
зация изура (хымш-ныкэа, мамзарҕы жэымш-ныкэа ахыбжыоу
афырхатта мышкы шыыбжыаанза дахысуеит; уаа-шэоык еицу ар
азэ ихала дыриааиуеит, ухэа убас итцегы).

Аепитеткэа, аиҕырпшракэа, асимволкэа, аметафоракэа зхэа-
зеипш еиуеипшым асахьаркыратэ тропкэа ибеианы иамоуп
хзыхцэажэо ажанр. Афырхатта ихаҕсахьа тызхуа цсахра зкэым
епитеткэаны (постоянные эпитеты) иахпылоит ажэакэа: «ахатца»,
«ахатца-ихатца», «афырхатца». Урт еицамкрада ашэа афырхатта
ихьз иаццаны ирхэоит (Пшькыаҕ-ица Манча-хатца, Кыагэа-хатца,
Адыр-ица Данакеи-ахатца ухэа убас егьыртҕы). Арт аепитеткэа
инартбааны ахархэара роуит апсуа совет фольклори асахьаркыратэ
литературеи ркынҕы (иаххэап, Асовет Еидгыла Афырхатца Влади-
мир Харазиа иххэау ашэаҕы иахпылоит арт аепитеткэа рымаца-
рала ишыакэҕылоу ацэахэа: «Ахатца-ихатца афырхатца...»).

Хзыхцэажэо ажанр аҕы иахпыло аиҕырпшракэа зегы неи-
оымсрада апсуаа ибзианы ирдыруаз апсабаратэ цэыртцракэеи
аматэаркэеи рказшыакэа шыатас ирымоуп. Абар Пшькыаҕ-ица Ман-
ча-хатца еибашышыа асахьа ашэахэаҕ излатихуа аиҕырпшракэа:

...Ар икылсыз драпызауан,
Қэыцъма лажэшэа дрываҕежыуан,
Уи **хьшыыцбоушэа** дырхацыруан,
Ашэуа қыакэеипш дыоҕнакыркыруан...

Атоурыхтэ-фырхаттаратэ ашэакэа лиро-эпикатэ жанруп.
Ашэахэаҕ икалаз ахтыс атэы мацара акэым ихаихэо, уи иааир-
пшуеит иара ихата ари ахтыс дшахэапшуа, иара ишиныруа.
Убриакнытэ арт ашэакэа еснаҕ ацэанырра тцаула ытцоуп. Ае-
моциатэ тон кэзтцо аматэахэ хадакэа ирыцкуп алексика. Агэыр-
ҕаратэ, агэааратэ, агэеибафаратэ, агэырфэаратэ цэанырракэа
аазырпшуа ажэакэас, мамзарҕы жэахэтақэас еихарак рхы иа-
дырхэоит: «гэышыа», «марцъа», «мыжда», «хэаша», «гэаҕ», «рыц-
ха», убас егьыртҕы (иаххэап: «хаи, амарцъа», «иҕы мыжда»,
«ихэагэышыеит» «ипцхэыс хэаша»...). Ари астатиаҕы инартбааны
хэааттылартэ алшара хамам даеа зтцаара дук – атоурыхтэ ашэакэа
рритмикатэ шыатакэа, ражэеинраалеиҕартэышыа азтцаара. Избан
акэзар ари азтцаара хзыхцэажэо ажанр мацара арамка итазом, уи
итцегы итбаауп, ажэлэр ражэеинраалеиҕартэышыа априпципкэа
зегы амеханакуеит. Б.У. Шыынкэба, апсуа жэеинраалеиҕартэы-
шыа априпципкэа дрыхцэажэо, иазгэеитеит, апсуа жэлэр рпоезиа-
ҕы (еихаразакҕы аепикатэи атоурыхтэ-фырхаттаратэи ашэакэа
рҕы) ашэабжыи ажэеи еикэытханы ишыкам, ашэабжъ (амелодиа)
шакэу хадара змоу ароль ихэмаруа ажэеинраала аритм апццараҕы.
Апсуа жэлэр рашэакэа шыатас ирымоуп атоникатэ жэеинраала
(ацэахэаҕы ацыракэа хыпхьазарала еикэшэом, еикэшэо аб-
жыкэыҕгэҕэара хадакэа зауа ацыракэа роуп.) Арака иналаршэ-
ааларшэны акэымзар иупылом, алитературатэ жэеинраалакэа
ркнеипш, арифмакэа. Жэлэр ражэеинраала лымкаала ибеиоуп
аллитерациякэеи ассонанскэеи рыла (еипшу ацыбжыыкакэа, мам-
зарҕы абжыыкакэа цэахэак аҕы реитахэара).

* * *

Апсуа тоурыхтэ-фырхаттаратэ ашэакэеи ажэабжъкэеи аил-
кааратэ-аазаратэ тцак ду ымоуп. Урт ирныпшуеит хара хажэлэр
ртоурых, рматериалтэ бзазара, рестетикатэ хэапшышыакэа.

Ари ажанр лымкаала ароль гэгэоуп апсуа сахьаркыратэ лите-
ратура ашыакэҕылареи аҕиареи атоурых аҕы. Д.И. Гэлиа, С.И. Чанба.
И.А. Коҕониа, М.О. Ақаоҕа, Б.У. Шыынкэба ухэа убас ирацэаоуп апс-
уа шэкэыооцэа атоурыхтэ-фырхаттаратэ ашэакэеи ажэабжъкэеи
рсиужеткэа, рмотивкэа, мамзарҕы рсахьакэа шыатас ирытаны али-
тературатэ рҕеиамта шыахэкэа апызтцэааз. Уи аганахыала ирацэоуп
макыаназҕы хашэкэыооцэа рхы иадырхэаша алшаракэа.



1.4. АПСУА СОВЕТТЭ ФОЛЬКЛОР АЗТЦААТЭҚӘАК

Апсуа жәлар жәйтәнәтә аахыс ирымоуп жанрла ибеиоу, тематикала еиуеипшым атрадициатә фольклор. Ажәйтәтәи амифқәа, аусуратә, абзатаратә, атцастә-қабзтә поезиа, афырхатцаратә эпос, алакәқәа, алегендақәа, атоурыхтә-фырхатцаратә ашәақәеи ажәабжьқәеи, ажәапқақәа, ацуфарақәа, анекдотқәа ухәа шыарда ирацәоуп ареволюция калаанзатәи апсуа фольклор еиднакыло ажанрқәа. Урт зеггы ианфеи азхьазатәи аамтақәа раан ишыказ еипш еицакрада хара хамшқәа ркынза изымаазеит, хәарада. Ауаажәларра, ишдыру еипш, еснагь ифеиоит аизхара амфала. Урт знысуа атоурыхтә мфә анымпшырц залшом дара рәапыцтә поезиаггы. Убриакнытә ауп афольклор, асахьаркыратә тцак ду иамоу инаваргыланы, ахә харакны изшыоу тоурыхтә хытцхыртәк ахасабала. Зны-зынла фольклортә хәамтак амацараггы хара иананахбалә ыкоуп еиуеипшым атоурыхтә аамтақәа рышьтамта. Еихаразакггы уи зныпшуа ажәйтәтәи афырхатцаратә эпос иатцанакуа ахәамтақәа роуп (нартааи Абрыскыли ирыххәау ажәабжьқәа).

Ажәйтәтәи афольклор ажанрқәа реихарак иахьа-уажәраанзәггы инханы, апстазаарафәи ахархәара рыманы йкоуп, аха иазгәатәтәуп урт ирызхауа, ифеи акәымкәа, ус ишыақәханы ишыкоу, насггы есааира ишрыгхауа. Кыршықәса зхытцуа атахмадацәа-ажәабжьхәацәа цсбарала ишапу еипш рдунеи анырпсахлак, урт рхатыцафә иаакәгылаша, традициала, абицарала икамыршәкәа иа-аргоз ражәа рығтцааны, фәпхьа еихазхаша ауаа еихә-еихә имачхо иалагеит. Аха ари иаанаго ауаа акәыгара рыцәмачхеит хәа акәым. Уи мзызс иатцоу аамта аеахьейтанакыз ауп, иара убри иахьаны афольклор иамаз ауаажәларратә функцияқәаггы рееитаркит. Ажәйтәан, атцарадара, алашыцара анхафьжәлар ианырхапцз, афольклор инанагзоз афункциақәа реихарак иахьа афьратә сахьаркыратә литература инанагзоит. Аха иара убриаамтазггы иазгәатәтәуп, алитература ианакәзаалак зеггы рганахьала, инхартәаны афольклор апсахырц шзаламшо, иалшаранггы ишыкам.

Асовет аамтазы апсуа жәлар, анкьатәи ртрадициатә фольклор инаваргыланы, иапыртцеит иахьатәи хәпстазаара фьц аазырпшуа афольклортә рфеиамтақәа жәпакы.

Цабыргуп, жанрла, тематикала зхәазеипш иахьатәи апсуа фольклор ажәйтәтәи акара абеиара амам. Харт ихамам, иаххәап, асовет аамта иазку, инейтцыху аепикатә ашәақәеи ахәамтақәеи, мамзарггы алакә, алегенда ухәа убас итцеггы. Асовет аамтазтәи афольклор афеиарафәи, апсуаа реипш, шамахамзар, егырт асовет жәларқәа зеггы ркынггы, апыжәара роут еиуеипшым ашәатә жанрқәа, абзатаратә жәабжьқәа, анекдотқәа, ажәапқақәа ухәа шәага-загала еитцыхым афеиамтақәа.

Хәпсадгьыл ду икәынхо ажәларқәа зеггы (апсуааггы убра инарылатцаны) асовет аамтазтәи рфольклор иазеипш кәзшыаны иамоуп иапу апстазаара, ауаажәларратә еиҫкаашьа ашыақәыргәгәара априпцип. Ари афьза аказшыа амоуп, ишдыру еипш, асоветтә сахьаркыратәлитератураггы. Хәарас иатахузеи, машәыршәа акәым асовет фольклори алитературеи ари афьза аказшыа шыатас ишроуз. Ажәйтәан, анхафьжәлар ируа дара иртәымкәа, ирхәо иақәитымкәа, изинданы ианыказ, ускан дара азгәышыуан, иагьазықәпцон ахақәитра. Убриакнытә урт рәапыцтә рфеиамтаггы аеагылон иапыз ауаажәларратә еиҫкаашьа, зхатә пхзашала инхоз ирыпхьон еиҫу апстазаарахь. Цабыргуп, анхафьжәлар рдунеихәапшышыа тшәа иахьаны ирзеилкаауамызт апстазаара лашахь мфәс иказ, аха уеизггы изтагылаз апстазаара атцкыс еиҫу шрыхәтоу иацәымфашьо агәра ргон, убриазоуп изаеагылозггы уи еипш иказ ауаажәларратә еиҫкаашьа. Асовет мчра – ацьяжәлар рхатә ирымчроуп. Уи ажәлар ргәыхәтәи иахьнагзеит, алакә афәи иззыгәышыуаз ахақәитра лабфәба ирнатейт. Убриазоуп, хәарада, ацьяжәларггы ари амчра изаеамгыло, урт рәапыцтә рфеиамтақәаггы хәуаажәларратә еиҫкаашьа иаеахәуа акәымкәа, сахьаркыратә кәзара иашатәкьала изышыақәнарғәгәо.

Абарт азеипш згәатарақәа рышьтахь хәиасып иахьатәи апсуа советтә фольклор ажанртә-тематикатә еилазааареи асоциалисттә ргылара еиуеипшым апериодқәа рзы инанагзоз афункциақәеи инейдкыланы акәзарггы рыхәапшра ашқа.

Асовет аамтазы иапцыхаз апсуа фольклор макьаназы иахьынзахәтоу инагзаны еизгам, икьыпхьым. Ажәлар рфәи иуцыло афеиамтақәа рхыпхьазара, хәарас иатахузеи, хараза еихахоит хара

хнапае икоу аматериалкаа рааста. Макъаназы имачуп иара убас-гы абри апроблема иазку анаукатэ-еилкааратэ усумтақаагы, цоуп, урт реипш икоу зынза ихамам хазхэом аха.

Аптцаша аформа аганахьала апсуа советтэ фольклортэ рфеиам-тақаа зеггы инеибейцшны икам. Ажэйтэан атцара, афра, апхьара аныкамыз, афольклортэ рфеиамта ғырхэала мацара акэытгы ишаптцхоз, ажэлартгы ишрылатцэоз, ха хаамтазы ғырхэала анаф-сангы ашэакэеи ажэабжыкэеи ауаа ирылатцэарц ырылоит да-еа мфакэак ылаггы (иаххэап, шэкэыла, радиолла). Атцара змам ырыфеиамтақаа акаад ианыртцойт, иркыпцхуеит чыдалла ари аус иашытоу аизгафца. Иуцылоит, иара убасгы, зырыфеиамтақаа зхала ашэкэы ианытцэо ажэабжыкэаца-апоетцаагы (иаххэап, Очамчы-ра араион, Кэтол ақытан инхо Платон Кыласониа).

Шэкэыла зшыаеа еихызгаз, апстазаара иаланагалаз арфеиамта ифольклортэу, мамзар илитературатэ пцамтоу хэа – абри азтаара еимактэы-еифактэны, избатэны акырынтэ икэгылахьейт асоветтэ фольклористикафы, аха иахьа-уажэраанзагы интырхэцаатцэкьа-ны уи атак катцам. Аспециалистцаа (аказацаа) ргэаанагаракаа еикэ-шэом ари азтаарафы, аха икоуп амоменткаа шамахамзар зеггы ззеикэшахатцэоу – аус злоу арфеиамта асахьаркыратэ хатабзиара ауп, уи шака амехак шытнахыз, шака ахархэара аиуз, шака ауаа ирылатцааз, апоетика аганахьала ажэларттрадициатэ фольклортшака иазааигэоу ауп.

Иалшоит, иара убасгы, азанааттэ поетцаа рапцамтақаа ажэлартырылатцэаны, афольклортэ казшыа ырыманы икалар (Д.И. Гэлиа, И.А. Когониа, Б.У. Шынкэба ырыфеиамтақаа жэпакы). Абрятцэкьа иазгэатазарц ахэтоуп, ха хаамтазы асахьаркыратэ литература анырра даара ишыгэгэоу ажэлартрпоезияфы. Хара хсахьаркыратэ литература апхьаза ианышыакэгылоз шыатас афольклорт аиуазт-гы (хэарада, афольклорт атцакы иахьа-уажэггы идууп асахьаркы-ратэ литературазы), уажэы алитература афольклорт ашка иканатцэ анырра хараза еиха еихауп.

Хыхь ишазгэахтахьоу еипш, асовет аамтазы апсуа фольклортэ материал инагзаны ишеизгамгы, харт хачэымаашыо иаххэарт хал-шоит, иахьатэи апсуа жэлартрпоезияфы ихадароу атып ааныркылоит еиуеипшым ашэакэа хэа. Апхьаза инаргыланьы ырызбахэ хэатэуп Ле-нини апартиейы ырызку ашэакэа, иара убасгы лымкаала ирацэоуп Ацынцэтылатэ еибашьра атемала иапцоу арфеиамтақаа.

Апжаэларт рцыза ду Ленин иххэаау апсуа жэларт рашэафы иаарцшуп уи икэыпшрашыкэскаа инадыркны ипстазаара зеггы ацбанхафьжэларт рус ишазикиз, ихгы иара убри аус ишакейтцаз. Ленин хатала, цэала-жыла ипстазаара далтит, аха уи иус назаза цсра акэым, избанзар, уи аус игэрагоу, ипшыоу анапафы икоуп – апартия анапафы. Абарт ари ахшыфцтак ашэа ишаанартцшуа:

Апжаэларт ирзыкаутцаз аус,
Ахаан еитцахараны икам,
Избан акэзар, апартия хачхьа игылоуп,
Апартия Ленин иуснагзафы!
(Сеидык Кэарция ихэамтоуп)

Асовет жэларт ырышаракеи риааиракеи ирейэкаафу, гэгырт-тас ирымоу Акоммунисттэ партия гэадула ашэа азырхэойт апсуа шэахэафца. Апартия иазку ашэакэа рфы икказа иаарцшуп, уи имфаднаго аус дукэа хачсадгылы икэынхо еиуеипшым амитатцэа еишыцэатцас, таацэаракны реилатцэарафы, ххэынткарра анхамфа есааира ашытыхрафы, адунеи зеггы акны атынчра аикэырхара аус афы:

Ахэынткарра дукэа забашьыз,
Зхабар хадгылы икэзамкэа,
Быжьра-быжьтцаа итцазцалаз,
Адунейы икэынхо апжаэларт,
Имырзкэа еикэзырхаз
Хара хпартия ду амы, дад!
(Мачкэыкэ Адлеиба ихэамтоуп)

Тоубатцас ауп угэы иштафуа апартия иаххэаау ашэа акнытэ абарт ацэахэакэа:

Енагь хакэуп умфа хара,
Хашытоуп иухэо анагзара,
Ухагымзааит хпартия дузза,
Ауаатэыфса ргэыгырта!
(Платон Кыласониа ихэамтоуп)

Апсны Асовет мчра анышыақыла ашытаһ атәымтәылатә
мпыттахалащәеи атыпәнтәи амучащәеи шәышықәсала ихәә-
ны ирымаз анхафьжәлар гәыртәыла рыцсың ааларга-фәргеит,
рыбгагы иашаза иааитцырхит, ргәы згахьаз, рыба хызфоз алашы-
цара итытцны, абазара ғың ачацара напы адырхит, ацаралаша-
ра амфә ианылеит. Ари еипш алахтыра рзаазгаз амчра иазгәдуны
ашәа азырхәоит ажәлар:

Уара хазкәутцаз умфәла,
Ахақәитра хзааит Апсыра.
Цымкрада уцкара дукәа рыла.
Иахурбоит анхара...
Асовнхара, аколнхара малла ихюуп,
Алашара амч ду хәлоуп,
Ушәты какачха, упатырқалтраха,
Зегы рзыхәа угәазырхагаха...
(Езыгә Лазба ихәамтоуп)

Абазара ғың иаххәау арфеамтақәа раццаразы сахьаркыратә
мәтәахәы хаданы рхы иадырхәоит ажәытәи афәтәи еифаргыланы
(контрастла) раарцшра. Ииашоуп, ари аказшыа апсуа фольклор
мацара иатәым, уи казшыа чыданы иамоуп хәпсадгьыл икәынхо
ажәларқәа зегы асовет аамтазтәи рфәыцтә поезиа. Апсуаа рфгы
ари асахьаркыратә мәтәахә амәхак даара итбаауп. Иаагап даәа
фьрпштәқәакгы:

Ажәытә ханхон абра,
Нхашьас ихәаман хара:
Хахәла-цәахәла ахныкәгара,
Еихацсыхәда айбытара,
Ғы-шшада быца-тзала,
Нышәла, хашла ашыхра,
Варгылада ларгылазатә,
Хыбра затәы трасчақәала
Тәыц-мцада цәымсашшала!
Абас ханхон анкәа!
Иахәа хәкоуп абасала,
Нхашьас ихәмоуп абриала:

Хахәгәарала, хан-дула,
Қырмайт-чацала, хахә еихала,
Еихачаца ихыбны цинкла,
Уахгы-еынгы хлашароуп,
Хамфә иашоуп, уи хануп...
Абас хәкоуп харт иахәа...
(Маадан Сақаниа ихәамтоуп)

Хәхәацшып ари аганахәала даәа ашәакгы – «Харт бзабаала
ханхоит» хәа хьзыс измоу:

Ажәытәан анхацәа абас инхон:
Амгкәа ааскьон, анхафь днаскьон,
Цәмәтәала хәлаанза дцәағәон,
Икайтцаз шаанза еилагьон.
Изхаша ааирыхы цәгәла,
Насың ду имоушәа ихы ибон.
Уажәы анхацәа абас ханхоит:
Хамхкәа хартбаауеит,
Тракторла хцәағәоит,
Цәара ацыкәреи иазахкуеит,
Цәара ачеи лахцоит.
Харт ихәмам ацәбаа
Техникала хәхьынхо,
Амч, алшара, абзабаа
Хәмоуп қәфла пхәа ицауа.
(Амтон Цлиа ихәамтоуп)

А-20-тәи а-30-тәи ашықәсқәа рзы иапцаз апсуа фольклортә
рфеамтақәа ирыхьзхәалоуп уи аамтазы апстазаарафь имфәсуаз
ахтыс дукәа: ақытанхамфә коллективла аифәкаара, асоциалисттә
ргыларакәа, хәпсадгьыл икәынхо ажәларқәа зегы зинла еика-
разтәыз Асовет Конституция адкыларә ухәа убас ирацәаны
егьыртгы.

Ақытанхамфә коллективла аифәкаара иабзоураны хә ханха-
фьжәлар назаза рхы ацәыргеит ағарра, ананамгара, урт ибеианы,
қәфла инхо-интцуа икалеит. Уи атәы даара иманшәаланы иахәоит
ажәлар иацырцаз «Азеипш нхара ашәа»:

Аколнхара, асовнхара,
 Аңьанхаңаа рымға иаша.
 Аколнхара, асовнхара,
 Ахәсеи ахаңәеи еикаратәыз.
 Аколнхара, асовнхара,
 Аңьанхаңаа реидкыла,
 Аколнхара, асовнхара,
 Арыңхаңаа амч рызтаз.
 Аколнхара, асовнхара,
 Ақытақаа зегь зыркаччаз.
 Аколнхара, асовнхара,
 Ақытақаа зегь зырлашаз...

Ихәатәуп, ажәлар рашәакәа аәтә бзазара иамаз аихьзарақәа рырехәара мацара ишазкымыз. Ашәахәаңаа аиумор зыдыдала, зны-зынлагы сатиратә мцабзла иәаңыреуан аңстазаарағы ирдылоз агхақәагы, еихаразак аашьара, азеипш ус аеакәмыршәара, ахаламырхәра. Убасеипш икоуп Аңсны зегь ирылатәаз ажәлар рашәа: «Үа, бара, Антица!». Диалог формала иапцоу ари ашәағы ссиршәа исакьаркны иаарцшуп азеипш ус хара иаңәгылаз аңсуа пхәыс лхымәаңгашьа насгы уи «лхыркыиашьа», аха уи лыгьангашрақәа рзымдыруа икам лыкәша-мыкәша игылоу, дыз-ланхо лыуаажәлар:

– Үа, бара, Антица,
 Үа, бара, уа,
 Аколнхарахь бзымнеиуеи,
 Үа, бара, уаа?!
 – Ашәахьа схы сыхьуан,
 Аәаша сгәы сыхьуан,
 Ахаша самхаңәеит,
 Үа, уара, уаа!
 – Уи ашьтахь бзымнеизеи,
 Үа, бара, Антица,
 Үа, бара, уаа?!
 Аңшьаша схы сыхьуан,
 Ахәаша сымшьяран,

Асабша самхаңәеит,
 Үа, уара, уаа!

Ажәакала, амчыбжь иамаз амшқәа зегь акакала даарылгеит Антица: зны лхы лыхьит, зны лгәы лыхьит, зны дамхаңәеит, аеазны лымшьярахеит. Аха урт «леытқақәа» зегь башан, усеипш ала шьта уаф длызжьом Антица, уи лпаршеирақәа лытырхит. Убриа-зоуп гәеанцарак ахасабала изынтәо ашәа:

– Үа, бара, Антица,
 Үа, бара, уаа!
 Амучаңаа ирзаауз
 Лажәхарца шакәу бзымдырзо?!
 Үа, бара, Антица,
 Үа, бара, уаа!

Итабыргытәкьаны, ажәлар рғы иуцылоит Антица аңхьака аеиирахь лхы шлырхо, амға иаша дшаныло атәы зхәакәо ари ашәа авариянтқәа. Урт излархәо ала, Антица лыуаажәлар ркнытә илахауа ажәакәа даараза ддырхәыцуеит, убриақнытә аколнхарахь анеирагь леазылкуеит.

Ҙа хажәлар ианакәызаалак ибзианы ирдыруан абзазара ғың ашьякәгыларағы, насгы уи аиқәырхарағы, ахьчарағы, Ар Каңшь ирымаз ароль ду. «Ар Каңшь ашәа азысхәоит» хәа хыс измоу аңсуашәағы абас гәадула ирыхцәажәоит ажәлар ирызгәакьоу Ар Каңшь:

Шәара зқәымкәа мыч ду змоу,
 Гәыгырта дус ихамоу,
 Ахәаакәа ирғыкәыршоу
 Мыч иазмыркәуа абаа ду...
(Кәарсантел Адамиа ихәамтоуп)

Ари ашәа Аңынңьтәылатә еибашьра ду иалагаанза акәын ашә-кәы ианантәз (1940 ш.), аха ашәахәаф (Кәарсантел Адамиа дын-хон Очамчыра араион, Кәтол ақытан) даңәымәашьо агәра игон «амхталара иашьцылахьоу ахәажә еипш» игәыруа ххәаакәа иры-воу хәаңаа хтәыла иақәларц рәазыркыргы, уи бзиара шырза-

лымгоз, ҳа ҳажелар, Ҳар Қапшь, хымпада, аиааира шыргоз, аға хэымга адунеи дшанырхуаз:

Аға ихъыз изымдыруа,
Игэы тќаны, ицсы тќаны,
Дахъахауа уи дзымгыло,
Уи дпыххааны ацша дахтап,
Ҳар Қапшь дугъы ахъз рыма,
Адуinei зегъ иара ахытцаап,
Аиааира ду ашэа еицырхэо,
Ишиааиз зегъы иддырхап...

Итцабыргытцќангы, иаарласны аамта иахнарбеит шаќа ииа-шаны ихэаз арт ажэаќа.

Иалагеит Ацъынцътэылатэ еибашъра ду. Ари зеипш ќамлац цышэаран асоветтэ уаажеларратэи ахэынцќарратэи еиќаашъа-зы. Ҳацсадгъыл иќэынхо амилацќа зегъы реипш аибашъцаа ирылагылан ацсуа жэлар ртеицэагъы. Ирацэафуп урт рахътэ икамшэазо ахъз ду зчацаз, Ацсынтэыла анафсангъы еицырдыруа иќалаз афырхацэа. Атыл афэи иаанхаз асоветуаагъы фырхатцаратэ усурала афронт иацхраауан, аиааира амш дырааигэон.

Ишдыру еипш, ажэлар рпоезиа еснагъ инеибеицшны ифэиом. Уи зны цқыра азымдыруа еизхауеит, дафазныхгъы иахъыќоу атыц афэи афаашъаќэнакуеит, митэык цхъаќа еитцымцуа. Ажэлар рырфэиаратэ мцќаа омакала рычедыртлоит, реагъышьтырхуеит урт рыпстазаара зегъы ааилазырзызаша ахтыс дукэа аныќало аамтазы. Ҳэарада, убасеипш иќаз хтысын ҳа ҳажелар рыпстазарафэи Ацъынцътэылатэ еибашъра дугъы. Убриакнытэ ицъашъатэзам ацсуа жэлар рпоезиа арт ашыќэсќаа раан уаанза ааста хараза аизҳара аиузар, афартбаазар, абжъы цар ахалазар.

Ацсуа жэлар рашэаќаа, убарт ашыќэсќаа раантэи асоветтэ фольклор зегъы еипш, хацэнымырха аға ифагыланы аќэпарахъ ирыцхэон ҳа ҳаибашъцаа, ххъыбфар, хапсадгъыл иќэынхо ажэлар-ќаа зегъы:

Ҳаит, амарца, ахъырцарца,
Ағъарахэа шэнеибац рымхэеи!
Шэышьхэа дшэырба шэеихатэ рашъќаа,

Аға ижэышэцэа, афэыхэцэы дашэырга,
Иара иадгъыл афэи шэыбжъы шэырга,
Шэыпсадгъыл бзиахэ ацсы ашэырга,
Ацта еиќэатцэа наќ иахышэхэа,
Шэааидгыланы аиааира ашэа шэхэа...
Ҳаит, ацырлых афырхацэа!
Иахъоуп амарца, шэнеибацароуп.
Шэабацэа рабацэа рус шэазхэыцроуп,
Атэра атцкыс ацсра хараза еғууп...
(Алиас Гэынба ихэамтгоуп)

Аибашъра иаххэау ацсуа шэаќаа рфэи ажэлар лымкаала иазгэартлоит ҳара ҳар аиааира дзыргаша амч чыда – урт ззеибашъуа рдыруеит, рыпсадгъыл рыхъчоит:

Зыпсадгъыл зхы ахтныцтаз ацъышара ду инатоит,
Ацсра иацэымшэаз ауафэи афырхатэ ихъзхоит.
Дыззеибашъра дырны еибашъра инеиуа, уи деиааиуеит,
Зышьтахъќа импшуа еибашъфэи, уи игэы трысуам,
Зышьтахъќа ишэартлоу ауафэи, уи рацэак изнагом,
Ахъантара ду изќаа икыджылоу изеитагом,
Ҳаит, амарца, ахъырцар фар!..
Ҳара хус, ишыжэдыруа еипш, ииашоу усуп,
Ибылгъу, ииашоу енагъ апыжэара амоуп,
Ағъарахэа шэнеибац, ҳаға ҳаииааироуп!
(Алиас Гэынба ихэамтгоуп)

Атрадициатэ фольклор аматэахэќаа (еихаразакгъы атоурыхтэ-фырхатцаратэ ашэаќаа рпоетика) рхы иархэаны, ацсуа шэахэаф-цаа гэыблыла иапыртцеит аибашъраф ахъз ду зчацаз хмилиатэ фырхацэа цсра зќэым рхафсахъаќаа. Убарт иреиуоуп Владимир Ҳаразиа, Қбаазым Агрба, Саша (Алыќсандра) Назазе-цха ирых-хэау ажэлар рашэаќаа.

Асовет Еидгыла Афырхатэ Владимир Ҳаразиа ихъзынфылоуп, ишдыру еипш, Ацсны жэлар рпоет Д.И. Гэлией иалукаазаша ацсуа поет Б.У. Шынкэбей ражэеинраалаќаа рциклќаа, иара усқан, аибашърашыќэсќаа раан иаццэаќаз. Урт лассы ажэлар ирыла-цэеит, ажэлар ирашэаќэаны иќалеит. Аха убарт инарываргыла-

ны, ажәлар рхатагы иапыртцеит ртеи иаша, рфырхатца иххәау ашәақәа. Абар урт руак:

Асовет тәыла аимтәацәа анақәла,
Зыга калам а стол инықәыршәны,
Атыцтә бзарбзан ду аашытхны,
Хтәыла ахьчаразы инагылаз Харазиа-хатца!
Дхатцан ахәара уара узы имачуп,
Уара иузхәатәу ар рхатца ауп,
Ахатцара узыргаз утәыла абзиабара ауп,
Иухьчоз, ухы зкәутцоз ууаажәлар роуп...
Зыизцәа гәашьамхыс ирымаз,
Зтәыла ахьчаразы ахатцара згаз,
Хәы змазам ацстазаара акашәа изымкыз,
Харазиа Владимир, Ацсны иаазаз,
Ацынцә еибашьрағы хатцала утахеит,
Аха адунеи иахамштыша ахатцара утынхеит...
(Алиас Гәынба ихәамтәоуп)

Ацсуа еибашьы гьәф, апырғы Қыазым Агрба ихырхәаз ашәағы кәзарала иаарцшуп уи еибашьра дцаанзатәи ицстазаара, настгы аибашьрағы илиршаз ахатцарақәа:

Ацсуа чкәын Қыазым-хатца,
Ацсыуала акы згымыз,
Ғыбғалагы деибәган,
Гәашьамхылагы дыцбаран,
Блахкылагы дыгәғәазан,
Дыррала-царалагы деибытан,
Ғык-бзык излахәоз алагы дшан,
Ахәсахыцқәагы ргәы дтан.
Иахьа жәғангәыла деибашьуеит:
Гитлер иуарбажәқәа иху ицшшаза
Дрылагьежьюеит ашьауардын еипш,
Хымцала илаишьтуеит иббаза...
Хир уқәзаит ацсуа хатца!
Агрба чкәын Қыазым, хатца!

Зыцсадгыл азы зхы иаеигзо,
Хәцсадгыл ду адтца назыгзо!
(Қәарсантел Адамиа ихәамтәоуп)

Чыдала азбахә хәатәуп фырхатцала итахаз ацсуа еибашьы-пхәыс Назәзе-цха илыххәаны ацсуа шәахәацәа иапыртцаз ашәа. Ишдыру еипш, ацсуаа рғы жәйтәнәтә аахысгы ацхәыс пату лықәны, ахатцара ус ағыгы днаганы дыцхьазан. Уи ус шакәу хдыр-боит акымкәа-фамкәа ацсуа жәлар ржәйтә хәамтақәа, рашәақәа. Убарт еицамкуа афольклортә хәҫахьақәа ирғырцшны итыхуп Назәзе-цха лашәағыгы цсра зкәым ацсуа пхәызба лсахьа:

Қәыц Капыт иан лгәы змаз,
Анарт рахәшья лыцшра-лсахьа змаз,
Ацсуаа рыхәса рыхьз тызгаз,
Ахәкәитра ахьчаразы хаха инеиз,
Назәзе-цха, фырцхәыс!
Абас ауп ишәтаху агәәкра аныкоу,
Ғырпштәыс дкашәтцароуп лышьтахь икоу,
Абирак кашәмыршәроуп лөызцәа афырхәцәа
Шәрыцхраа шәашьцәа, дахьындыртцәо хәҫацәгы!
(Алиас Гәынба ихәамтәоуп)

Аибашьрашықәсәзтәи ацсуа шәақәа рғы лымкаала хшыф-зышьтра азууп ажәларқәа реиғызара амч. Хәарас иатахузеи, Ацынцәтәылатә еибашьрағы харт иаагаз аиааира ду ахытхырта-қәа ируакуп асовет жәларқәа зеггы таацәаракны еилатәаны афашисттә мпытцхалацәа иахьыреагылаз. Абар ари ахшыцтак исахьаркны ишаарцшу ашәа «Сыцсадгыл ду сызкәыхшоу» ағы:

Сыцсадгыл ду сызкәыхшоу,
Амшын дукәа урыбжьазом,
Удәы шшарақәа нтәазом
Ушьха дукәа харацзоуп.
Урыси, қыртуеи, ермани,
Цсыуеи, украини, беларуси,
Егыртгы икоуп ирацәафны,
– Инхоит, интцует рнапқәа еибаркны...

Узбахә здыруаз хаҕа Гитлер
 Иақәикыхит угара,
 Ууаажәлар ду рныртәара,
 Азныказы ддәықәлеит амдыр,
 Улбааидарц азнык кьара,
 Аха игәы дажъеит уаҕа,
 Уи дахьымзеит игәахәтәа.
 Ижәутәзеит амцабз гәгәа,
 Сыпсадгьыл ду сызкәыхшоу,
 Дыкам уара уақара зылшо,
 Лассы хилгоит шыта хаҕа,
 Ихабаргәузеи нас хара...
(Кәарсантел Адамиа ихәамтәоуп)

Аңыныңтәылатә еибашьра аамтазтәи апсуа фольклор ағы,
 хыхь зызбахә ххәақәаз афырхаттаратә шәақәа инарываргы-
 ланы, иацтан имацымкәа ахьзыртәрақәа. Урт ахьзыртәрақәа
 ркны ирччархәны, ирәаастаны иаарцшуп Гитлери уи ифызцәеи
 рхаҕсахьақәа, урт хтәыла ампытахааларазы ишьтырхуаз аплан
 дукәа, аха ргәыхәтәы иахьымзакәа дара зыкәшәаз ахамштыхә.
 Хрыхәапшып ҕырцштәкәак:

Гитлер даауан дыфуа, дкәаруа,
 Кавказ ашьха згоит хәа дмақаруа.
 Кавказ зыхьчоз Ерцахә ашьха,
 Уи ипнатәеит Гитлер идашьхәа.
 Геринг, Гебельс, Рибентроп,
 Ассир иакәшәаз убарт роуп,
 Арт зышьтаз еимтәаран,
 Аха иакәшәеит антәара...
 Гитлер агмыг, уи хымкәыба,
 Изырчаңеит алтә кәыба...
(Платон Кыласониа ихәамтәоуп)

Мамзаргьы:

Агитаторцәа жәабжьны ихархәеит,
 Гитлер иқәзаара шыласхо,

Уи хаигәыргьан ажәа рахтоит,
 Хамч-халшара шыҕбахо.
 Берлин лассы иахагылоит,
 Аиааира бирак уаркалеиуа,
 Уи атқака иатцагылашт
 Гитлер ихы кәатәлеиуа!
 О-о, рерашьа, о, рерашьа,
 Ихьыз шәымбои Гитлер саашьа,
 Ир ирхаңеит, о, рерашьа,
 Ижәбоит Гитлер хланцы ицашьа!
(Платон Кыласониа ихәамтәоуп)

Арт реицш икоу ахьзыртәрақәа еиҕекаашьала, поетикала, из-
 лашьақәгылоу ажәар ала акыр ирзааигәоуп ареволиуция ка-
 лаанзатәи апсуа хьзыртәрақәа, иара убасгьы иааугәаладыршәоит
 аибашьрашыкәсқәа раан апсуа поетцәа-асатирикцәа (еихаразак-
 гьы М.Л. Аҳашба) ркалам итцытыз сатиратә жәеинраалақәа. Нас-
 гьы, хәарада, имҕашьа иубоит, арт реицш икоу ахьзыртәрақәа ау-
 рыс частушкақәа ркнытә анырра гәгәа шроуз. Аха аус злоу уи акәым.
 Аус злоу урт сахьаркыратә рәиамта хасабла иахьынзарыхәтоу
 еихаракны иахьгылоу, насгьы ауаажәларратә функция ду ахьы-
 нарыгзо ауп.

Зеицш камлазац гәыргьарак, ныхәа дук ахасабала иаңылеит
 асовет жәлар аиааира амш. Цабыргуп, ахәрақәа хьантан, ахьаа-
 қәа гәгәан, аха урт зегьы ирхыхәңон, ихнаҕеуан аиааира иахнәтаз
 агәадура, агәыргьара. Ашәахәаф иажәақәа рыла иаххәозар:

Угәыргьа стәыла зхы иакәиу,
 Зиааира ашәаңшь иахьа ипхауа.
 Зхьырцар рыла згәы азхауа,
 Угәыргьа стәыла ашәа зхыҕыз,
 Дгьыли жәфани иахьабалакь,
 Збирак Берлин иахагылоу!
 Угәыргьа стәыла уаңхьа игылоу,
 Иузгәакьоу хпартия азыхәа
 Лашарбаган иухагылоу,
 Зых иамеигзо уара узыхәа!
(Кәарсантел Адамиа ихәамтәоуп)

Аибашьрашьяхьтәи ацсуа советтә фольклор аҥны тема хаданы иқәгылоит ахәра баапс знылаз ҳацсадгьыл ахәрақәа рҕьяны, ашәтыкакачра амҕа аныргыларазы, еилахаз анхамҕа аиташьякәргыларейи ҕапхья ашьятыхрейи рзы ҳа ҳажәлар рықәцара. Ацьяус атема, атынч бзазара атема, хтәылаҕтәи аргылара дукәа ртема, атынчра аиқәырхаразы ақәцара атема абарт роуп итема хадақәаны иазгәататәу ари аамтазтәи афольклор аҕы.

Абарт ашықәсқәа рзы еиха аеартбааит, аеитанакит зхалагьы жәжәеинраалақәа ашәкәы ианызтәи апоет-ажәабжьхәаф Платон Кыласониа ирҕиаратә усур, тәоуп, уи уаанзагь иапитцаз рацәоуп аха. Казшьячиданы ари ажәабжьхәаф-апоет ирҕиамтақәа ирыдубалаша ируакуп урт формала алитература-сахьаркыратә поезиа еиха иахьазааигәоу. Арифмақәа строфала реиҕекаашья ухәару, ирацәоуп П. Кыласониа иажәеинраалақәа азанааттә сахьаркыратә пцтамтақәа злаугәаладыршәо. Аха, ихәатәуп, ажәарла, асахья апцашьяла, тематикала ухәа, арт арҕиамтақәа ажәлар рпоезиа иакәганы ишықам. Убриакһытә П. Кыласониа ирҕиамтақәа ииашатәкәыны ирхыпхьазалоуп ажәлар рҕапыцтә поезиа. Абәхәтәра бзиа змоу ари аказа ихәамтаны ашәкәы иантәоуп ашәақәеи ажәеинраалақәеи жәпакы: «Аканчаазаф Махья», «Афырхатца Махаз», «Хпартия ду», «Анхамҕа беиара», «Ғаха иуыжәра» ухәа убас ирацәаны егьыртгьы. Ажәеинраала «Афырхатца Махаз» аҕы ҳа иаабоит Ацьынцтәылатә еибашьяра ду иалахәыз, уака афырхатцара катцаны, аиааира ганы даныгьеж, ағьарақәа анхара-ус иаахагылаз ацсуа хатца ихаҕсахья:

Афырхатца Махаз,
Ғага дтәзырхаз.
Махаз дрылан ахацәа
Зтәыла еиқәзырхаз!..
Ғар ду хьзы згаз
Дрылан Махаз,
Берлинынза дназеит
Насгьы дхынхәит...
Афырхатца Махаз,
Дахьзеит игәы итаз.
Тынчла анхара
Даҕуп иахья абас!

Ацсуа жәлар рпоезиаҕы иазгәоуташа атыц ааннакылоит Ацсны ахтнықалақь Акәа. Ари асахья ажәабжьхәафцәеи ашәахәафцәеи итырхуеит ажәйтәан ишықазы иахья ишықалазы еиҕырцшы. Анкья «зыла-зҕы хәаз ақалақь» Акәа иахья:

Аханқәа хьытәцараха еихагылоуп.
Мзада икаччо, мрада икапхо,
Уахьнеилакгьы Акәа лашоит,
Ғацсадгьыл иқәынхо ажәларқәа
Пцшьара тыцны ирыпхьазоит.

Ғарт арака ҳарзаатгьиланы хрыламцәажәеит ацсуа советтә фольклор иахья иқәнаргыло апроблемақәа зегьы. Ишьятахьыз зтәатәкәак рымацарагьы иахдырбоит ҳажәлар рҕапыц рҕиамта цьарак ишьяқәханы ишықам, уи есааира ишҕеио. Цабыргуп, уи ажәйтәтәи афольклор еипш ибеиам, аха аус злоу, уи иара аҕапхья иқәгылоу афункциақәа нанагзартә еипш алшарақәа амоуп, урт алшарақәа ацәызырцгьы залшом ианакәзаалак.

Хыхь-хыхьла акәзаргьы абрака ҳазлацәажәаз азтәарақәа хыркәшауа, икахтәп лкаақәак.

Нацънатәаахыс ҕырхәала иааргоз ржәйтә хәамтақәа мырзқәа, ацсуа жәлар асовет аамтазы иапыртцеит арҕиамта ҕыцқәагьы жәпакы. Ихәатәуп, асовет аамтазтәи ацсуа фольклор тематикалеи жанрлеи атрадициатә фольклор акара ишбеиам (ацсуаа рнафсангьы, абри аҕыза аҕагылазаашья амоуп, шамахамзар, егьырт асовет жәларқәа зегьы рҕапыцтә поезиагьы). Ғазну аамтазы ацсуаа иапыртцаз афольклор аҕы иахпыло зышәагаа мацу арҕиамтақәа роуп, еихаразакгьы – еиуеипшым ашәақәа, анекдотқәа, ажәапқақәа ухәа убас егьыртгьы. Ахәамтақәа, алакәқәа реипш инейтыху аепикатә жанрқәа асовет аамтазтәи ацсуа фольклор аҕы ҕиара рмоуит. Еихаразак уи зыхкьо анкья афольклор инанагзоз афункциа хадақәа ҳазну аамтазы асахьаркыратә ҕыратә литература иахьынаанагзо ауп.

Иахьатәи ацсуа фольклор, егьырт асовет жәларқәа зегьы рҕапыцтә поезиа еипш, казшья чыданы иамоуп хтәылаҕы иапу ахәынтқарратә система ашьякәыргәҕара. Асовет мчра анышьякәгыла апхьазатәи амшқәа инадыркынгьы ацсуа жәлар рашәа

ғыцқа реихаразак рызкын ацбжәлар рпыза ду Ленин, Аком-мунисттә партия, Ар Қапшы зхәзеипш аамта ғыц аиааира аргаразы ақәпацәа, асоциалисттә цыа афырхацәа, аибашыцәа ғыефқәа.

Ацынцтәылатәи еибашыра ду ашықәсқәа раан, лымкаала, ацбжәара аман икалеит афырхатцаратә тематика. Насгыи уи аамтазы иапцтаз ашәақәа рпоетикағы инартбааны ахархәара аиуит атрадициатә фольклор апоетика, еихаразакгы афырхатцаратә епоси атоурыхтә-фырхатцаратә хәамтақәеи рсахьаркыратә матәахәқәа (ус икоуп, иаххәап, Владимир Харазиа, Алықьсандра Назазе реипш икоу афырхацәа ирыххәау ашәақәа ркны).

Аибашырашытахьтәи ашықәсқәа раан иапцтаз апсуа жәлар рашәақәа тематика хадас ирымоуп атынч бзавара, аибашыра ахәрақәа рыргъара, анхамфа шацхьа айташыақыргылар, атынчра ахьчаразы аишызара аргәгәара, аееидкылар зхәзеипш убас егыртгы.

Асовет фольклор казшыа хадас ҳа ххәынтқарратә социалисттә система ашыақыргәгәара амоуп анаххәа, уи иаанагом ажәлар рашәа ғыцқа арехәара мацара иазкуп ҳаа. Ашәақәа, ахьзыртәрақәа ркны ирхыччо иғапыреуеит амшгацәа, аашыацәа, ауаа цсымцкыақәа, ажәакала, цхьака ацаразы иахдырхагоу, иахғахәуа зеггы.

Асовет аамтазтәи афольклор ханалацәажәо чыдала иазгәатәуп ажәабжхәафцәа-авторцәа рырғиамтақәа (иаххәап, П. Кыласониа иеипш икоу). Урт рхәамтақәа рхала ақбаад ианыртцоит, уи ала иагъазааигәахоит асахьаркыратә хәыцшыа, естетикала афольклортә традиция арамкақәа изтымтцуа иртагылоуп. Убриакнытә урт рырғиамтақәагы ажәлар рғапыцтә поезиа иахыцхьазалатәуп.

1967



1.5. ТАБАРА ЗҚӘЫМ АЗЫХЬ¹

Хазшаз адунеи анапцта аахыс Кавказ шла иашыагәыту, уи арфаш трысқәеи, абна кәазақәеи, адгьыл чашәрақәеи ирзыгәдуу, урт рыла згәы тыгоу, ицагьоу ажәларқәа ртаацәара жәпа рыгәтатқәа ирылагылоуп ҳажәлар – даеазәы ибжыи иаламфашыо зхатәы бжыи зхоу, еицакра зқәым зхатәы хағсахьа змоу апсуа жәлар. Ииасхьоу ашәышықәсқәеи азқьышықәсқәеи рыфнутқала апсуа жәлар идырғеиет, иапыртцеит хәы змазам амазара ду, цфа змам аматериалтәи адоухатәи бакақәа. Уи атоурыхгы ибзианы иадыруеит. Цабыргуп, урт зеггы аханатә, нацънатә ишыказ еипш кыс рымамкәа, еицакрак рнымцшкәа ҳара хкынза изымаазазар алшоит. Икоуп аамта иагаз, наунагза ибжыазы, икоуп зғызыпсахыз, аха хадаратәла урт реихарак ма ишеибгаз иахьанза, ҳара хкынза иаазеит, мамзаргы имфашыо рышытамта, рхыцша гәгәаны иаанрыжыт.

Урт зеггы арака инартбааны рылацәажәара иагъатыцым, иагъа-тахым. Уажәазы сара хықәкыс исымоу акызатқәык ауп: апсуа жәлар ржәытә доухатә беиара ахәтак – ағапыцтә рғиамтақәа, иара уигь инеипынкыланы ажанрқәа зеггы рақәымкәа, ажәабжыеитахәара-ратә рғиамтағы ихадароу аепикатә хәамтақәа, еихаразак апхьаф унапағы иуку абри аизга еиднакыло апцтамтақәа рзеипш хцәажәара, ихадароу рцәафакәак разгәатара ауп.

Ишдыру еипш, апсуа фольклор еиха инартбааны том рацәала атыжыра напы анаркхьеит Апсуатцаара аинститут. Уака ажанрқәа зеггы хаз-хазы томла еихшоуп, насгыи урт ажанрқәа иахьынзалалшо интырхәцааны итызтаауа алагалагәкәеи акомментариакәеи рыцтахоит. Арака усеипш икоу ахықәкы ҳғапхьа иқәхаргылом: аизга еиха апрактикатә казшыа змоу уснагзатәуп изызку – амассатә цхьафцәа инартбааны жәлар рхәамтақәа рылартцәара ауп хықәкы хадас иамоу.

Апсуа жәлар рдоухатә тынхәғы ағапыцтә рғиамта ада даеа бакак рымамкәа ишыкамгы, ҳәара атахым, реиха ихадароу, еиха

¹ Аизга «Апсуа фольклор / Ианитцеит, акыпхь иазирхиеит, апхьажәеи азгәатақәеи ифит Ш.Хь. Салакаиа. Акәа, 2003» иацу апхьажәа.

ихатэроу, уздызыпхало, узтэызтэуа иара абри ажэлэр ражэа кэыш, ражэа лыпшаах шакэу.

Аха рыцхарас икалаз, афыратэ традиция ахьхамамыз, тоурыхла, уажэ ааскьанза хатэы бызшэала афра, апхьара, атцаралашара хажэлэр ирылатэаны излакамыз ала, шэышыкэса, 130 шыкэса атоурых азы ари ашэымтак иафызоуп, урт ражэа кэыш, игэыштыхгоу репос, иблахкыгоу рлакэ ссиркэа ианаамтаз ақбаад изанымлеит. Убриакнытэ, хэарада, ирацэазоуп ажэа азказацэа дукэа, зыгэцаажэа ақбаад ахь цэахэак миасзакэа, зынарцэымфа икэлакэаз. Аха иагьа ус иказаргы хара хцарауаа, хтэылафэцэтцэафэца зыхьазгы мацым, еикэдырхаз, апстазаара иаздырхынхэыз уафэ икэнишэартэ икам. Ари аганахьала аусура шцац ицоит иахьа-уажэраанзагы, уимоу атдыхэтэантэи ашыкэсқэа рзы еихагы аеартбаауеиг: избанзар ажэытэ жэабжыкэа, ашэакэа разказацэа, урт бзианы издыруа рхыпхьазара есааира еизтэоит. Убриакнытэ иахьа-уажэраанза еикэханы ихамоу урт ррепертуар иахьынзалашо ирласны ақбаад иантэатэуп, ашэкэы ашка иагагэатэуп. Убриакзатцэык ауп урт хьчагас, еикэырхагас ирымазоугы.

Ажэлэр рхэамтақэа ихьшэаны ауп хцарауаа анрызхьапшыз анаххэо, уи иаанагом урт реизгара, ркыпхьра, рытцэара зынза тоурыхк амазам хэа. Иналаршэ-ааларшэны акэзаргы апсуа фольклор жанрқэак рфырпцшкэа (еихаразакгы, ажэапқақэа, алакэқэа, атэхэакэа, алегендакэа) XIX ашэышыкэса афбатэи азбжа инаркны аурыс, апсуа, ақыртэа периодикатэ кыпцхь афэ ицэыртэуа иалагеит (С.Т. Ажэанба, А. Иоакимов, Г.Н. Курцикизе, И. Лихачов, В. Гарцкыа, К.Д. Мацавариани, П.Г. Чараиа, Ф. Лукианов, Д.И. Гэлиа, И.И. Гэлиа, Н.С. Цьанашыа, Н.И. Марр ухэа егыртгы рантэамтақэа). Урт реихарак аурышэеи ақыртшэеи рахь еитэаганы акэын ишкыпхьыз, аха икакэоуп апсышэала икыпцхькэоугы, аурыс, ма ақыртэа еитага рыцтэаны. Убарт рахь иупхьазар ауеит, иаххэап, Д.И. Гэлиа иажэапқақэа (1907 ш.), И.И. Гэлиа илакэқэа (1912 ш.) уб. итц. Иаххысыз ашэышыкэсазы апсуа фольклортэ материалкэа реизгара атоурых ханалацэажэо, апхьаза инаргыланы рызбахэ хэатэуп академик Н.И. Марр инапхгарала 1913–1915 шыкэсқэа рзы Бзыптэи акомитет алахэылацэа ақбаад ианыртэаз, атцарауаф ду Петроградка изырышытыз, уажэааскьанза уи иархивтэ фонд афэ итцэахны иказ, 60-тэи ашыкэсқэа рзы афольклорист С.Л. Зыхэба акыпцхь иазыриханы итижызы апсуа фольклортэ коллекция.

Ара икоуп нартаа репос афырпштэқэа, алакэқэа, ажэапқақэа, ацуфарақэа, атэхэакэа зхэазеипш еиуеипшым ажандрқэа, иахьынзалашо рдиалекттэ чыдарақэа еикэырханы.

Апсуа жэлэр рхэамтақэа еиха лымкаала хшыфэзыштра рызуа, хэынтқарратэ гэцаракра роуа, планеизшэала ақбаад ианыртэо, еизырго, иркыпцхьа, итыртэауа ианалагаз Апсны асовет мчра анышьякэгыла ашэтахь ауп.

Ареспублика анапхгарагы, анаукатэ усзуфэцагы даара ирызфэлымхан апсуа жэлэр рфэпыцтэ рфэамтақэа реикэырхара, ашэкэахы риагара аус. Апсуа бызшэеи алитературеи ракадемия аныкала (1925 ш.) инаркны, аха лымкаала Апсуа наука-еилкааратэ институт анеифыркаа (1930 ш.) ашэтахь ари аус иахьынзалашоз азфэлымхара аман, игэцаракын. Апсны араионкэа, ақытақэа рышка лассы-ласс имфэпыргон анаукатэ экспедициақэа, еизыргон, акыпцхь иаздырхион афэпыцтэ поезиатэ хэамтақэа реипш, амузыкэатэ фольклоргы. Убасала, 20-30-тэи ашыкэсқэа ирылагзаны акымкэа-фбамкэа акыпцхь рбеит акомпозитор-аэтограф К.В. Ковач, апсуа царауаф А.К. Ахашба, В.И. Кэыкэба, Д.И. Гэлиа, Хэ.С. Бгажэба, К.С. Шьякрыл еикэдыршэаз апсуа ашэакэа, алакэқэа, жэлэр ражэапқақэа, рытэхэакэа, убас еиуеипшым афэпыцтэ традициақэа ирытэаркуа аизгақэа.

1920-тэи ашыкэсқэа рзы еизган атцэарадырразы зыхэ даара ихараку апсуа фольклортэ материалкэа: академик С.Н. Цьанашыа, апрофессорцэа А.Н. Генко, Г.Ф. Чурсин рантэамтақэа, тэоуп, урт акыпцхь анырбаз кыр ихьшэаны ауп (Чурсин 1956, Цьанашыа – 1968, Генко – 2001 шыкэсазы). Амала иазгэатэатэуп, абас еипш иацпыхэан напзларкызы аус ду кыр аитцакьара шаиуз Ацынцэтылатэ еибашьрашыкэсқэа раан (1941–1945) (тэоуп, ускангы уи зынзасктэкэа инкыланы ишыкамызгы). Аибашьра ашэтахь, ауадафрақэа, апынгылақэа шырацэазгы, фэпхьа напаркын ажэлэр рхэамтақэа реизгара, ркыпхьра, рытцэара. Арт ашыкэсқэа раан амилатэ политикафэ иказ аилахэара дукэа ракэмызтгы, ари аусура амэхак, хэарада, еихагы итбаахон. Аха убас ишыкоугы, ирацэоуп ускан Апсуа институт иалшаз. Уи аусзуфэца жэпафык имтэа-имгыла иааипмыркыазакэа апсуа кытақэа ирылан, аматериал еизыргон. Акырцэара убаскантэи русура ауп изыбзоуруо 50-тэи ашыкэсқэа инадыркны иахьа-уажэраанза Хэ.С. Бгажэба, Ш.Д. Инал-ипа, К.С. Шьякрыл иркыпцхьхоу

аматериалқәеи рнаука тә тцаамтақәеи ацсуа фольклор аганахьала. Чыдала иналкааны иазгәатазарц ахәтоуп Ацсны жәлар рпое, Ассоциалисттә Цьа Афырхатца, академик Баграт Шьынқәба абри ауспшья иадитцахьоу **ицъабаа ду** (иеизгақәа: «Ацсуа жәлар рпое-зия» (1959 ш.); «Ахьыртәатцәа» (1990 ш.) ухәа убас егыртгы.

Атцыхәтәантәи 20-30 шықәса рыфнытқала ацсуа фольклор аизгареи, акыпцхьрей атцарей еихагы аеартбаауа иалагеит, даеа фазарак ахь ихалт. Атцарауаа еихабацәа иаарывагылеит чыдала абри аганахьала атеориатә зыкатцара бзиа зауз атцарауаа фарацәа. Убарт иреиуоуп, изаамтазамкәа зыдуней зыпсахыз, абафхатәра злаз афольклорист Артур Аншба, иахьа-уажәазы ф-напыкла ари аус зку ацсуа тцарауаа Сергей Зыхәба, Римма Хаш-пцха, Цьулетта Адлеи-пцха, Валентин Когониа, Зураб Цьапуа, Цира Габниа-пцха, Арда Ашәба, Светлана Тапагәуа-пцха, Адгәыр Какоба ухәа убас егыртгы.

Абарт зегьы русура иабзоураны имачымкәа иркыпцхьхейт еиуеипшым ажанрқәа ирытцаркуа афольклортә еизгақәа: алакәкәа, ажәапқақәа, атоурых-фырхатцаратә хәамтақәа, алегендақәа, аепикатә рфеиамтақәа, ахәычтәы фольклор ухәа убас жәпакы. Имачзам иара убасгы аурысшәахь, егырт ажәларқәа рбызшәақәа рахь еитагоу ацсуа фольклортә еизгақәагы.

Митәык тцуам Ацсуа институт афольклористцәа ирызбеижьтәи афольклор ажанр-тематикатә еилазаара иахьынзалашо еиха ихартәааны ацәыргара зылшаша атыжымта акыпцхь азырхиара. Цабыргытцәкьангы, уи афыза атыжымта напаркуп: ацсуа традициатәи хазну аамтазтәи афольклори жәафа томкны еидкыланы атыжьра. Акыртуа-ацсуа еибашьра иалагаанза итытцит I атом, аха аибашьраан Ацсуа институт иныкәыццышәаа ианыблы, уа иалаблит акыпцхь иазиыхиаз атомкәа реихарак. Уажәы урт рфеицны акыпцхь азырхиара фышәала рөазтәылхны иашьтоуп аратәи атцарауаа.

Ажәабжьхәаратә жанрқәа ирытцаркуа рахьтә атцыхәтәантәи жәаба-жәохә шықәса рыфнутқала итытцыз еиха улапш итцашәаша аизгақәа иреиуоуп: Б.У. Шьынқәба ишәкәы «Ахьыртәатцәа» (1990 ш.), С.Л. Зыхәба итыжымта «Ацсуа лакәкәа» (1998 ш.), З.Ць. Цьапуа акыпцхь иазирхиаз ацсуа фольклорист А.А. Аншбеи аурыс тцарауаа-абызшәатцәафы А.Н. Генкои ркыпцхьымтақәа иртынхаз

рфольклортә нтцамтақәа еидызкыло аизгақәа (1995, 2001 шш.) ухәа убас егыртгы.

Ацхьаф идызгало абри аизгагы хыхь зызбахә схәаз атыжымтақәа ирышәашәалоу, урт рымшала иапццоу шәкәуп. Уи иагәылалаз ахәамтақәа зегьы (акык-фбак ракәымзар) хатала сара еиуеипшым ашықәсқәа раан (Акәатәи артцәфратә институт Қарт аспиранту-рей саныртәз, аха еихаразак, хәарада, Ацсуатцаратә институ-ти Ацснытәи хәынтқарратә университети рфеи сусураан) ацсуа жәабжьхәафцәа ркнытә ақьаад ианыстцаз аматериалқәа рыхәта мацк ауп. Акык-фбак хатала сара ианысымтазгы, сара сыдтцала, насгы сара ирыстәз абжьагареи анапхгареи ирыкәныкәаны систудентцәа еизыргаз, аинформаторцәа ркнытә ироуз хәамтақәоуп. Убриакнытә урт сара схатәы нтцамтақәа ирылатцаны искыпцхьыр, моралла азин сымоуп хәа сгәы иаанагоит.

Хәарас иатахузеи, шыта фынфажәижәаба шықәса инарзынацшуа имфәыцзго аизгаратә усурәфы, ажәабжьейтахәаратә жанрқәа инарываргыланы, сара испылон, иагәныстцон егырт атрадициатә жанрқәа рфеицштәкәагы: еиуеипшым алирикатәи аепикатәи ашәақәа (абзатаратәкәа реицш, ақьабзтәкәагы), афоризмтә, мамзаргы имачу афольклортә жанрқәа хәа изышьтоу (ажәапқақәа, ажәаптцәкәа, ацүфарақәа уб. егь.). Аха ари аизгафәи иалысхыз прозала мацара иапццоу ажәабжьейтахәаратә жанрқәа ирытцаркуа ахәамтақәа роуп, дара уртгы исымоу антцамтақәа зегьы ракәым, урт рыхәта мацк ауп. Сгәыгуеит, егырт сантцамтақәагы, иахьатцәкьа акәымзаргы, хәпцхьака ацхьаф икынза инеип хәа.

Иазгәатәтәуп, антцамтақәа зегьы хәташьалеи хәтабзиаралеи инеибейпшны фазарак афәи ишгылам. 50-60-тәи ашықәсқәа раан антцага-техникатә матәахәкәа (амагнитофонқәа, адиктафонқәа) аныкәмыз, мамзаргы даара ианмачыз аамтазы, еизгашья формас икәз мфәзатәык акәын – ажәабжьхәаф инаишьтарххны напыла антцара. Иагәа ирласны дныкәауазаргы, шамахамзар азәгы илшом, дзахьзом, иалашышны, ацсы ахатцаны еитазхәо аинформатор ихәамта цьара инеицамккәа, ажәак аабжьамыжкәа, адиалекттә, аиндивидуалтә чыдарақәа цьаргы иааиламхәазакәа, ақьаад ахь аиагара. Убриакнытә, иутахы-иутахым, напыла антцараан ажәабжьхәаф уажәы-уажә даанумкылар ауам (ма ихала игәатаны даатгылоит). Аха асеипш икоу аанкылар иаанаго икәышьшь ицо ажәабжь ацсабаратә цәафа аитакра, архәанчара ауп. Цабыргуп,

асиужеттә цакы аганахьала асеипш икоу апықәсыла митэзак пырхага дук азыкамтаргы, ахәамта злейбытоу ацәацәыча, уи асахьаркыратә бызшәа кыр иаагәоутартә иамырхәанчарц, ихәы-ланамшырьц залшом.

Атехникатә матәахәкәа рхархәараангы изакаразаалак цықә-сыла хәамаз ххәаргы хиашахом. Ишдыру еипш, иахьа-уажәазы, шамахамзар афоризмтә жанр ссақәак рақәымзар, афольклор аиз-гацәа усугатә матәахәыс рхы иадырхәо атехникатә быжытаҭаҭаҭа роуп – апортативтә магнитофон, адиктофон реипш икақәоу. Хәарас иатахузеи, ари афыза атагылазаашьа узларманшәало шьар-да ирацәоуп, еихаразакгы аизгаф изы. Итоуфыз абжы шакантә иутаху ҭыц уазызырфыр улшоит, умыццакзакәа тынч ақәад ашкәа ииаугар улшоит... Иманшәалоуп ажәабжхәаф изгы: исхәаз анбаныртә хәа дтәаны апшра иқәшәазом, иажәа цықәсыларада иациттар илшоит, даатгылозар – уи иажәабж алогика иашьашә-лоу цсабаратә аатгылароуп. Ажәакала, иманшәолоуп. Аха аракагы ихазхәом, зынзаск гха ыказам хәа. Рыцхарас икалаз, иажәа амаг-нитофон ишаныло анидыруа, ауафы, шамахамзар, абжәапны дышцәажәауа еипш, цсабаратәла тынч, ихы дақәитны, дамкуа-дамшәтуа дызцәажәом, исхәарызеишь, исхәо ианаалоума-ианы-маалоума хәа дазымхәыцырц залшом. Цоуп, иуцылоит усеипш икақәоугы, аха урт мацуп, еихарафык амагнитофон, хымпада, ир-ныруеит, иаагәоутартә «иҭәнахәоит». Ари афыза атагылазаашьа урт рхәамтақәа рсахьаркыратә напказарагы ианымцшыр ауам. Аха ус егьа иказаргы, техникатә матәахәыла итаҭа арҭиамта-қәа, хәара атахым, рыцсабаратә цәаҭа еиха иазааигәоуп, еиха ихатәаауп, иназоуп.

Абарт зегьы зхысхәааз, абри ашәкәаҭыгы икоуп хыхь сзых-цәажәаз атагылазаашьа: ара иахцылоит напыла иантцоу ахәамта-қәагы, ирацәоуп техникатә матәахәыла итаҭаҭаҭаҭаҭаҭа. Анс акәу, арс акәу иштаҭаҭаҭаҭа, сара иахьынзасылшоз сыҭеҭысшәон, урт зегьы ртаҭаҭаҭаҭа, рсахьаркыратә чыдарақәагы реиқәырхаразы. Иагу, хәарада, ишырацәоугы, сгәыгуеит, хадаратәла уи ахықәкы нагзоуп хәа.

Уажәшьта иааркәаҭы хәзаатгылап аизга ахатә. Уи еиднакы-ло аматериалқәа х-кәша хадакны ишоуп: 1) афырхаттаратә эпос (нартаа, Абрскылы), 2) амифқәа, алегендақәа, алакәқәа, 3) атоурых-фырхаттаратә хәамтақәа.

Аматериалқәа реихшара ажанртә-тематикатәи ахронологиа-тәи принципқәа амоуп. Цабыргуп, цьара-цьара еилкаау атцгақәа ирыхьаны уи априцип иахьацәхьатцқәоу ыкоуп. Ацсуа фольклор аҭы афырхаттаратә эпос иамоу архаикатә кәзшьеи уи иааннакы-ло атыц хаҭеи ирызхәыцны ауп еиха ижәытәтәиуп хәа ипхьазоу амифтә жанр апхьака ииаганы, актәи атыц аҭы уи зыргылоу (нартааи Абрскылы ирыххәау ахәамтақәа).

Нартаа репос, аиашазы, ацсуа фольклор аҭы, уимоу ацсуа доу-хатә пстазаара зегьы аҭы, атцаки амҭаҭаҭа аҭаҭа иузадымкы-ло итбаауп, итаулоуп. Ари аепос, ишдыру еипш, ацсуаа рыма-цара ирхатәышьтроу тынхам. Уи Кавказтәи ашьхаруа-жәларқәа жәпафык еицырзеипш сахьаркыратә бакоуп: ацсуаа, абазақәа, адыга жәларқәа зегьы, аублаа, ауацқәа, акарачқәеи абалкарааи, аваинахцәа-ачеченцәеи, аингәышқәеи ирымоуп, ашьтамтақәа ыкоуп ашәанцәеи рацааи рҭы, иара убасгы дагьстантәи жәларқәак рыфонтцка (иаххәап, акәумыкцәа рҭы). Нартаа рхәамтақәа еиха ижәытәтәиу, реиха ихатәау адуҭеитә фольклортә бакақәа ир-хыпхьазалоуп. Уи иара зырҭиаз ажәларқәа рзы мацара акәым, адуҭеижәларбжьаратә теориатә цак ду амоуп: избанзар даара имачуп иахьа-уажәазы абаскатәи шәышықәсеи зкышықәсеи ир-гәылсны, ахаҭра хадаратәла еицамккәа, апсы штац итаны ҭыр-хәала ирхәо-инеитархәо, хара хкынза, иахьатәи хәамта акынза иааиз ажәытәтәи аепикатә рҭиамтақәа. Абриауп изызхәогы ари аепос апроблемақәа ирызкны, иааипмыркьазакәа имҭаҭысуа адуҭеижәларбжьаратәи атцаарадырратә форумқәа (усеипш икоу аизарақәа мҭаҭысхәеит: Москва, Владикавказ, Акәа, Маикоп, Чер-кесск, Архыз, Нальчик ухәа уб. ит.). Арт имҭаҭысуа аизарақәа, аимақ-аиҭаккәа неифымсрада ирылахәуп ацсуа тцарауаагь – нартаа репос атцааҭаҭа.

Нартаа репос ацсуа версия, шамахамзар ари апроблема аус адызуло атцарауаа зегьы еиқәышахатны, еиха ижәытәтәиу, реиха архаикатә цәаҭақәа знубаало рҭиамтоуп хәа ирыпхьазоит. Уи аапшуеит, апхьаза инаргылыны егырт амилаҭтә версияқәа рҭы ааста, ацсуа версияҭы еиха дхаракны, еиха дхатәраны, уимоу нар-таа ртаацәара ду, иывақәыло хатцак дыкамкәа, хатцас дахьамоу ап-хәыс кәыш, апхәыс нага – имажәуа, еицамкуа, нартаа ашәфык ран Саҭанеи-Гәашьа. Ари ахаҭсахьа, меижьарада, шытралатәи ауаажәлар-ра еиха ижәытәу аетап – аншьтралатәи ауаажәларратә еиҭаҭахьа

иахылфеиааз хаёсахьюуп. Уи лоуп аепос афырхатца хада, нашанала ииз Нарт Сасрыкёа иааипмыркъазакёа зылапш иху, ииааиракёа, ифыхатцаракёа реихаракггы илзыршо. Цабыргуп, цъара-цъара Сатанеи-Гёашья лфункциакёак лара лакэымкёа лыпца Гёында-цшза лышка ииаргалоит. Убас икоуп Сасрыкёа иира иреигъзоу аварианткёа ируаку Арстаа Кастеи икынтё ианцоу ахёамтаггы. Асеипш икоу айтасра, хёарада, еиха ихышёоу цёыртцоуп. Уи цатцдэыс иамоуггы морал-уафышёаратё еилкаароуп: Сатанеи-Гёашья леипш икоу апхёыс нага, жёларык ран илызрыдымкылеит нартаа рыжэхъчеи лареи аз ду нырцё-аарцётёи реизыкзашьякёа, реикёфытракёа, урт рылтцшёакёа ухёа, уи иахкыаны Сасрыкёа иира. Асеипш ахымфёапгашьеи ари афыза ахтыси еиха илыкёнадыргеит нартаа рахёшья-затцё Гёында-цшза. Аха, еитасхёахуеит, уи афыза ахьяабо акы-фба вариант рёоуп. Инеидкыланы иугозар, нартаа ран Сатанеи-Гёашья лоуп афнатарафггы, атаацёа рёггы ауаажёлар рёггы еиха активра злоу, махёфалаггы, гёамчлаггы, хшыфлаггы еиха злоу, адоуха змоу, зёахёатёи кало апхёыс. Цоуп, Гёында-цшзаггы цъара-цъара варианткёак рёы ахацёа ирапылго, амч-алшара лыманы даабоит, аха инеидкыланы, уи еиха пассивтё фигу-роуп: лара дымтцадырсуеит, деимакны ахацёа рыхкёа тибаетеуеит, аха лара хатала илылшаз мацуп.

Нартаа репос, атцарауаа ишазгёартахёоу еипш, аамтакы маца-ра акёым иаанарцшуа. Уи шёышыкёсала, зкышыкёсала ифеион, ауажёларра-социалтё еиекааракёа жёпакы ирылсит, апхёаза инар-гыланы шьтралатёи ауаажёларратё еиекаара аетап хадакёа зеггы (аншьтралатёи абшьтралатёи аиекааракёа, арратё демократиа), шьтралатёи-уаажёларратё еиекаарахьтё акласстё уаажёларрахь аиасра апхьатёи аетапкёа (милаттё версиакёак рёы, иаххёап, ака-рачкёеи абалкарааи рёы заатёи афеодализм аепоха акынза).

Аепос апсуа версиафёи еиха еилыхха иаарцшу ажёйтёзатёи аетап ауп аншьтралатёи уаажёларратё еиекаара, аха убри инаваргыланы, имфашёо ицёыртцуеит абшьтратё еиекаашья аказшьачыдаракёагъ: ахатца апыжёара анимо аамта, ахшара ан лышьтрала акёымкёа, аб ишьтрала атаацёара даналанагало, аб изы ашьоура ухёа убас егьыртггы. Апсуа версиафёи усеипш икоу фырхатцёан иаарцшуп Нарцхёоу, Цёыцё, Шьаруан ухёа убас егьыртггы (адыгаа рёы ари аетап зыхьз иадхёалоу еихарак Цатрази Бадныкёеи роуп, ауапсаа рёы – Батаризи Урызмаги).

Нартаа репос асиужеттё еилазаашья, асахьаркыратё чыдаракёа, иаанарцшуа аамта, изыреиаз ажёларкёа, уи аномастика атцакы ухёа цёа змам азтцаатёкёа ирызкны XIX ашёышыкёса инаркны иахья-уажёраанза итытцхёеит цёа змам атцарадырратё усумта-кёа – амонографиякёа, астатиакёа, аочерккёа. Арт апроблемакёа ирызкны икоуп еиуеипшым агёаанагаракёа, азнеишьакёа. Инеид-кыланы иугозар, ари аймак-аиефак афёи ишьакёыгёгёеит ф-цёахёак, (ф-знейшья хадак: 1) нартаа репос цоурыхла еиха ихышёаны Кав-каз икёнагалаз иахьатёи ауапцкёа рабшьтра – ацъамхылтцшьтра-кёа (аскифкёа, асарматцёа, аланцёа) ирыреиамтоуп, урт ркынтё ииасит егьырт кавказтёи ажёларкёа рышкаггы, 2) нартаа репос-хылтцшьтрала Кавказ иашьягёыту (апсуааггы, хёарада, уахь иры-лоуп) ажёларкёа ирыреиамтоуп. Аепос нак-нактёи арфеиара иала-хёын иахья иара змоу ажёларкёа зеггы.

Егьырт кавказтёи, урыстёылатёи ахёаанырцётёи атцарауаа инарываргыланы, нартаа репос атцарафёи алагала шьяхё картца-хёеит апсуа царауааггы, аихабыра абицаракёа ирытцаркуа ина-дыркны аёарацёа ркынза: Ш.Д. Инал-ипа, Хё.С. Бгажёба, Б.У. Шьынкёба, К.С. Шьякыыл, А.А. Аншба, С.Л. Зыхёба, В.Г. Арзынба, З.Ць. Цьапуа, В.А. Когониа ухёа убас егьыртггы. Нартаа рпроб-лемакёа ирыхьзынфёлоуп иара убасггы арт ацёахёакёа равтор имонографиякёа фбеи, идоктортё диссертациеи, истатиакёеи, иажёахёкёеи жёпакы.

Нартаа реипш, зхыпша дуу рёиамтоуп Абрскыыл иххёауу апсуа жёлар рхёамтцёаггы. Афырхатца ихьз еиуеипшым аварианткёа рыла иупылоит: Абрскыыл, Абраскыыл, Абласкыыр, Амласкыыр ухёа уб. итц., аха еиха лассы-ласс рхы иадырхёо Абрскыыл ауп. Абрскыылггы, нартаа реипш, апсуа жёлар рымацара рёы акёзам дахьупыло. Ари афырхатцеи уи иххёауу ахёамтёи ибзианы ир-дыруеит кавказтёи ажёларкёа мацфымкёа, иара убасггы ажёйтё бырзенкёаггы. Уака уи Прометеи ихьзуп. Кавказтёи ажёларкёа рахьтё ақырткёеи ашёанцёеи рёы Амиран ихьзуп, ауапцкёа рёггы – Амиран, адыгаа рёы – Насрен-жакья (ма Насрен-жача), аерманкёа ркны – Мхер (Мхер Аихабы, Мхер Аитцбы). Арт ажёларкёа зеггы ркны иара ихатёи чыдаракёа имоуп, аха урт зеггы еидызкыло цёафаны афырхатца имоу – уи ижёлар рлахьынцазы, урт рразкы, рмышхёбзааразы ихы-ипсы дамеигза, хацёнамырха икёпара ауп.

Жанрла Абрскыыл иажэабжъ амифологиатэ шыта змоу епикатэ рѣиамтоуп. Алитература чыдаѣы ишазгэартахыоу еипш, хылтшътрала, гениалогияла уи рыдхэалоуп нартаа рхэамтақэа рыѣиара ихышэоу аетапқэа. Абрскыыл ирашь дақэтэаны, Апсны ахи атдыхеи ахэаақэа еимидоит, ихъчоит, цъара қэылафык дақэлан, ижэлэр машэыр рзимундаз хэа. Имч-илша ииаиуаз уаф данимба, анцэа ихатагы имеикуа далагеит. Уи афыза ахамапагыара анцэа ианаимыжыызт, амаалықыцэа (даѣа вариантқэак рѣы – апааимбарцэа) ддыркны, Уатаптэи ахапы дытцагалан, дытцаѣеи хэеит, уаха арахъ ѣаахыра имамкэа, амала шыышақэ дымшыкэа, дымпсуа-дыбзамхо, иахъеи-уахеи дзыдѣахэалоу аихатэ гэашыа арахъ изыттымхуа, арахъ даакэымтцзакэа артцисра лахынцзас итаны. Абрскыыл ихаѣсахъа, Прометеи ихаѣсахъеипш, амилаттэи асоциалтэи хақэитразы ақэпара иасимволны икалеит. Ашытахъ, афыратэ литература аныкалагы, ари афырхатца ихаѣсахъа шыатас иатаны хапсуа шэкэыѣцэа иапыртцеит зеиыакам алитература-сахъаркыратэ рѣиамтақэа (Д.И. Гэлиа, Б.У. Шыынқэба, В.П. Анқэаб, А.И. Лагэлаа уб. егъ.).

Аизга аѣбатэи акэшаѣы еидкылоуп амифқэеи, алегендақэеи, алакэқэеи ржанрқэа ирытцаркуа аѣапыцтэ цтцамтақэа. Урт рыѣнутцка еиха ижэытэтэиқэоуп хэа ицхъазоу амифқэа роуп, убриазоуп урт апхъа изгылоугы. Урт ирышьтанеиуеит алегендақэа, атдыхэан – алакэқэа.

Апсуаа рыѣнутцка ирылатцэаны, хэычи дуи еицырдыруа икоуп рыпсадгыыл Апсны иқэынхо ажэлэр ишырлахынцтахаз атэы зхэо амиф. Цабыргуп, уи иашыашэалоу амифқэа апсуаа рхала иртэзам, егъырт ажэлэрқэа ркынгы иуцылоит, аха апсуаа рѣы ари даара итцауланы зышыта зхаз рѣиамтоуп. Апатриоттэ цэанырра иакэну анаѣсангы уи аетнологиатэ кэзшыагы амоуп: ишыакэнаргэгоит, иартцабыргуеит апсуа жэлэр ретнографиятэ бзазараѣы хадара зуа атцасқэа-ақъабзқэа ируакуп хэа ицхъазоу – асасдкылар; исас ишиқэнагаз дидымкылакэа анцэа ишкэа ианаамтаз аизараѣы изымнеиз апсуа хатца, уаха иитоз акагы анимоу (идгбылқэа зегы шаны дрылгахъан), ихазы иникылаз идгбылхэтэ дазыразны иитеит, ахырхэра ацынхэрас. Убаскак игэы иахэеит уи ахатца ихымѣапгашыа, лахынцзасгы иқэитцеит: иаргы ихылтшътрагы рыѣната ианакэызаалак асас дагымзааит, асасдкылар цзасс

ишьтырхааит хэа. Убриазоуп апсуаа рѣы асас лымкаала абас пату зиқэу хэа шыакэнаргэгоит амиф.

Ирацэоуп апсуаа рѣы икоу егъырт амифқэагы алегендақэагы. Урт реихарак еиуеипшым анцэахэқэа ирыдхэалоуп (апхъаза инаргыланы – ашэарыцара анцэахэы Ажэеипшыаа), икоуп убасгы апстэқэа, апсаатэқэа, ашэарахқэа, даѣа псабаратэ, ма уаажэларратэ цэыртцарқэак ирнубаалоу рцэаѣақэак, рчыдарақэак зыхкыаз хэа ажэлэр ирхэо аетнологиатэ хэамтақэа (убарт иреиуоуп, ашэарыцаѣ Ажэеипшыаа иѣы сасра инеира иаххэаау амиф. Ажэтыси, абжи, амати цхаражэхэаѣцэас анцэа ишкэа ишырышьтыз атэы зхэо алегенда ухэа уб. егъ. Ари атдыхэтэантэи, ишдыру еипш, Абиблиаѣгы иахпыло легендоуп. Урт реихарак жэлэрбжыратэ кэзшыа рымоуп, аха хықэкыла интцааны апсуа жэлэр рыбзазара, рдунеихэапшра иадхэалоуп.

Милатс икоу зегы рфольклор аѣы, апсуаагы убрахъ иналатцаны, хэычгы-дугы еиха ажэлэр ирылатцэаны, бзиа еицырбо ажанрқэа иреиуоуп алакэ. Хнапаѣы иахку аизгаѣы ари ажанр атып амоур залшозма! Алакэтэ жанр, ишдыру еипш, хы-хы хаданы ишоит: 1) апстэқэа ирызку алакэқэа, 2) анашанатэ лакэқэа, 3) абзазаратэ лакэқэа. Урт зегы рыхккэа апсуаа рѣгы икоуп, хэарада, аха атцарауаа ииашаны ишазгэартахыоу еипш, анашанатэи абзазаратэи лакэқэа рааста хараза еиха имачны иуцылоит апстэқэа ирызку алакэқэа.

Ииашоуп, зынзаск иѣыцу, уаѣ имахац лакэтэ сиужетк шыта даара иуадаѣзар калап апыхъашэара. Убриакнытэ сара исызхэом, хапхъа иқэу аизга ианылаз сара ианыстцаз алакэқэа иоригиналтэ сиужетқэоуп хэа. Урт реихарак апсуаа рѣы мацара акэым, егъырт ажэлэрқэа рѣгы иуцылоу сиужетқэоуп. Ус икоуп алакэ аказшыа: уи милаттэ хэаа аздырзом, ажэлэрқэа ирыбжыоуп. Убриазоуп алакэтэ сиужетқэа ирхыхэмаруашэа «асиужет кыалақэа» хэа изрышьтоу («бродячие сюжеты»). Иагы ус иказаргы, алакэ иныкэызго амилат рчыдарақэагы аныпшуеит, асиужет хадаѣы акэымзаргы, адеталькэа рѣы, еихаразакгы аперсонажцэа рхаѣсахъақэа аарпшышыаѣы. Сгэы иаанагоит, ари аизга иану алакэқэагы еицырдыруа асиужетқэа ирвариант цэгъақэам хэа, иахъатэи апсуа лакэхэацэа рказара шыахэла иаазырпшуа рѣиамтақэоуп хэа.

Анашанатэ лакэқэа рсиужеттэ еилазашыа акыр ибеиоуп, еиуеипшым: ара икоуп фырхатцарыла апхэысаагара асиужетқэа;

ақытауаа азы иалхэыдазтэыз агэылшыап, ма адауы, ртархара иазку алакэкэа, нашанала ишоу ахэычкэа (ахы, ма аразын зэы-
цуа аишыцэа) рлахынцта ухэа убас егыртгы. Анашанатэ лакэ
афырхатца егъа уадафра дрыкэшэаргы, цышэарас икоу зегы
дыриааиуеит, уимоу дтахазаргы, атыхэтэан уеизгы-уеизгы
нашанатэ матэарк абзоурала ицсы тартцоит, дзышытоу ихыкэки
наигзоит: апхэыс длышэазар, иагацэа зегы ныртцэаны, цхэыс
дааигоит; цэыз имазар ицэыргаз (иахэшыа, ицхэыс) ицэыз
ипшаауеит, дгарзар – дбеиахоит, дхэынтқархоит, убас итцегь.

Ареалтэ цстазаара иазааигэоу асахьакэа тырхуеит абзазаратэ
лакэкэа ргэыц иатцанакуа арфеамтакэа. Аракагы еиуеипшы, кыр
еиларсуп урт рсиужеттэ еилазаара. Агырт ажэларкэа ркнеипш,
апсуаа рэгы абри агэыц иатцанакуа алакэкэа рэы еиха ицарны
ицэыртцуеит асатиреи аиумори. Арака ирыкэзбоуп ахарамра,
акачбеира, апсыцэгъара, ашыцра, ауафы ирыцхамшыара реипш
икоу ацэафа баапцкэа, гэыблыла изыргоуп урт ирфагылоу аказ-
шыакэа: акыиара, агэыразра, ахалалра, арыцхамшыара (агари абей-
ей, ахалали ахарами, агэырази ашыцыи реизыказаашыа аазырцшуа
алакэкэа).

Ажэлар хатыр рыкэуп, бзиа ибаны ирзызырфэуеит агазарей,
абзамыкэрей иумор чыдала ирхыччо, акэышра, агэеилыххара
зырызго алакэкэа. Урт лассы-ласс анекдот кэзшыа рymoуп. Убри
аганахъала, иазгэатазарц ахэтоуп апсуаа рзгы зтыц гэгэаны
иныхкылаз мрагыларахытэи ажэларкэа рфольклор акынтэ иаа-
уа, еицырдыруа алафхэаф, ацэиккы, ахшыфтар Хэацъа Шыра-
дын (Шардын) иххэауу анекдоткэа. Имамчэам урт ирышыашэалоу
иоригиналтэу апсуа анекдоткэагы (иаххэап, Мыцхэа-Кэалиа
иххэауу абзазаратэ лакэкэа).

Инартбааны уаф дахэапшуазар, ажэлар рфапыцтэ рфеамтафы
иуцыло иарбан цтамтазаалак машэырны ицэырымтцэит: уи
иара зырфеаз рхатакэа рматериалтэ, ма рдоухатэ тахракэак
ицэырыргеит, урт ртакгы канатцеит. Убри аганахъала хэхэа-
пшуазар, ажэлар ртоурыхтэ цстазаара иарфеаз иарбанзаалак
ахэамта тоурыхтэ рфеамтоуп азухэар ауеит. Аха, еитасхэахуеит,
уи ус акэхоит ажэа «зтоурых» итбаау атцакала ианхадахкыло,
аеакала иаххэозар, аамтак, эпохак иатцанакуа жэлар рыцстазаара
ишеибгоу еидкыланы хэхэапшуазар – ускан хэамтас икоу зегы
тоурыхтэкэоуп, атоурых шыата рymoуп, избанзар ажэлар ртоурых

цстазаара иариит. Аха ажэа «атоурых», «атоурыхтэ», иамоуп еиха
итшэоу, еиха иконкреттэу атцакгы – асоциалтэ, ауаажэларатэ,
ахэынтқарратэ, аполитикатэ цстазаарафы икалатцэкъаз аконкреттэ
хтыс. Уи ахтыс афнутцкэти ауаажэларратэ бзазара иадхэалазар
калоит, икалоит ажэларкэа, ахэынтқаррақэа рыбжэаратэи реи-
мабзиаратэ, ма реигаратэ еизыказаашыа иадхэалазар. Арака аус
злоу икалатцэкъаз, апстазаарафы атыц змаз хтысзароуп, насгы уи
еицakra акэымкэа аханатэ ишыкалаз еипштэкъа изнымхаргы,
афакт хада ахыпша ацэымзроуп, мамзар атоурыхтэ хэамта хэа ад-
кылара уадафхоит.

Даеа усуп, аконкреттэ факт шыатас измоу ахтыс иаххэааны
ашэа, ма ахэамта, ма ажэабжэ анапыртцо, ахы инаркынгы уи
ианымпшырц залшом афольклортэ рфеамтазы иказшыарбагоу
ачыдарақэа: апхэаза инаргыланы, асахьаркыратэ еизырхара (аги-
перболизация), ишнеи-шнеиуа аконтаминация (еиуеипшы асиу-
жеткэа, амотивкэа, аепизодкэа цъарак реидкылара, фырхатцак
ихыз адхэалара), анахронизм (ахтысқэа аныкалаз аамта, иахыка-
лаз атыц аилахэара) ухэа уб. егь. Аха, еитасхэоит, уи цъашыатэзам,
избанзар уи афольклортэ рфеамтазы ицсабаратэу кэзшыарбагоуп.
Абарт иааркыафэны икахцаз азцхэагэатаракэа рышытахь хаиасып
иара аматериал ахата ашка.

Атоурых-фырхатцаратэ хэамтакэеи ажэабжэкэеи еидкылоуп
хаизга ахпатэи акэшафы. Атоурыхтэ хтыс шыатас иамоуп Хазыртлы
(Хазарат-Али) изку апсуаа ретногенетикатэ хэамта. Атоурыхтэ
тцаарадыррафы апсуаа рхылтшытразы икоу иахыатэи атеориакэа
рахытэ реиха ишыатарку, зыгэра угаша (З.В. Анчабазе, Ш.Д. Инал-
ипа уб. егь.) ишыакэнаргэгэоит: апсуа етнос шыакэгылоуп нацънатэ
аахыс иахыатэи Апсны атерриторияфы инхоз аимашытракэеи
аладантэ (Азия Мац ахытэ) арахь иааз ажэытэзатэи апротохеттцэа
(ахаттцэа) рбызшэа зхэоз аимашытракэеи реилазфара (рассими-
лиация) иабзоураны. Абри аладатэи ахырхарта ауп зызбахэ хэоу
Хазартлы (Хазарат-Али) ицэыбналаны абрахь Апсныка иаанагаз
аимашытра иаххэауу ажэабжэ афгы.

Убасеипш, антикатэи заатэи абжэарашышыкэсазтэи атоу-
рых ауп изыдхэалоу Апсха иажэабжыгы: асахьаркыратэ ма-
тэахэкэа рхархэарала (хшара дзызнымхоз абырзен, уафцас да-
хнымхо адгыл афы дцаны днымхакэа, хшара дшикэашыым
аниархэа, дааны уафпс дахнымхоз Апсны дшынхаз, аха зегьакоуп

ихшааз ахаттарпыс иара дизнымхакәа атыптантәи цшъ-феишыцәа данырааза, идгьыл ичкәын дзаазаз аишыцәа ирызныжыны, иара дыкәтцны дахьынтәааз ицсадгьыл ашқа ихынхәра) иханахәо Ацсны атерриторияґы атып змаз ажәытәтәи абырзен колонизациеи уи акнытә ахақәйттәреи роуп.

Ишаабо еипш, заатәи атоурыхтә хәамтақәа рґы аконкреттә фактқәа ишиашоу акәымкәа, ихыркәшаны, зны-зынлагы асахьаркыратә матәахә ахархәарала ауп ишцәыртцау, аарпшышыас ироуа.

Аамта еиха иааскьацыпхьаза, атоурыхтә фактқәагы ахтыс еиха иашьашәалоу аконкреттә хаґсахьақәа рыла иаацшуеит, ахыркәшара тбаақәа рхатыпан. Ари аамтазтәи (абжьаратәи ашәышықәсқәа инадыркны ХХ ашәышықәса алагамтанза) атоурых-фырхаттаратә фольклор ґ-гәып хадакны еихыршоит: 1) атәымтәылатәи ақәылаоцәа (ампытцахалаоцәа) ирґагыланы икәпо афырхацәа ирыххәау ахәамтақәа, 2) аонутқатәи асоциалтә еиґыхарақәа ирыххәау ахәамтақәа. Актәи агәып иатцанакуа ахәамтақәа рґы апхьатәи атып аґы игылоуп апатриоттә цәаныррақәа, ацсадгьыли ажәлари атәым мпытцахалаоцәа рцәыхьчара, хацәнамырха ирґагыланы урт рақәпара. Аобатәи агәып иатцанакуа ахәамтақәа ракәзар, уртгьы апатриоттә цәанырра ишалхәыдамгы, уақа мотив хадас иахцыло асоциалтә иашазы, асоциалтә хақәитразы ақәцара ауп.

Атәым-мпытцахалацәа ирызку ахәамтақәагы зегьы неибейцшзам. Уақа икоуп ґ-ырк еиґагыланы рейбашьра аазырцшуа арґеиамтақәа (иаххәап, Цшъкьаґ-ица Манчеи, мамзаргы уи ишьашәалоу Шарытхәа-ица Мсоусті, урт гәыкала ирзыкоу рыхәсақәа Баалоу-цха Мадинеи Иатыри ирыххәау ашәақәеи ахәамтақәеи), аха урт хыпхьазарала еиха имачуп. Хыпхьазарала урт рааста кыр ирацәоуп иаалыркьаны ақыта инақәланы, еимтәаны, рахәи уааи еидцаланы изго ақәылаоцәа ирыхьзаны, ахатцара гәгәа катцаны, зыжәлар, зқыта рыпсы ґызхуа афырхатца иххәау ашәақәеи ахәамтақәеи (Инацха Кьагәеи уи ишьашәалоу афырхацәеи). Иазгәататәуп, ақәыларакәа ирызку ахәамтақәа рґы иқәыло шамахамзар нхытцаа роуп (акарачқәа, ашәанцәа, ма даґа милатк), аха бжеихан урт рмилатра арбазам, зейцш ажәала «ақәылаоцәа» рхәоит, еиха ижәытәтәиу ахәамтақәа рґы иахцылоит атермин «ацстыргы» – «ар-ацстар қәылт» (академик Н.И. Марр игәаанарала, ашьха ихытцны, ацста итысны иаауаз ар, аґакала иаххәозар – «ацста+ар=ацстыр», уи аґаргылоуп амшын

ала иқәылоз агацәа рыхьз аазырцшуа атермин «ашхәар-ашхәараа» («ашхәа+ар», аґакала иаххәозар, ашхәақәа рыла изхытцыз ар).

Ақәыларакәа ирызку ахәамтақәа рґы афырхатца, ажәлар рыхьчао, рыпсґыхы дыказамкәоуп ар қәыланы, иқыта еимтәаны ишырго (афырхатца итыцаґы дыказтгы уи аоыза рылиршомызт), аха адырра итаны дааргоит (зны-зынла ихала даауеит). Дахьааиз икалаз аниба, абгьаахәа иґааибытаны, дрышьталоит, хаха-хымш иныкәахьоу ақәылаоцәа аґны-шыбжьаанза дрыхьзоит. Ихартцартә, агәра ргартә идирбоит, ирейлиркаауеит ашьякатәара шитахым, аха ирымур, ихәатәы иацымныкәар, еибганы ишимышьтуа. «Уаа-шәоык азәы хицәшәома» хәа датәамбакәа иандәықәлалак, аттахәа иаарылатца, ар рцызагы, еицу рейхараоыкгы уа ишьтеикуеит, иаанхазгы ихәынчоит, азәы шәацхәаоыс хәа иабцар итан доуишьтуеит. Убри иоуишьтыз ачархәара ииуз иахкьаны афырхатца дызгара ахы иқәшәоит, аха зхы иакәититәыз иқытауаа идмырдыркәа, ихәра нтарс иґахәаны, еимтәаны иргоз ижәлар иманы, ишьтахька, иқытахь дхынхәуеит, абра дахьааиуа ихы ныкәтцаны дыпсуеит. Арақа иасырбаз еиха итиптәу сиужеттә-композициатә схемоуп ақәыларакәа ирыххәау ахәамтақәа рзы. Аха ари асхема еиуеипшым ахьаттрақәа аиургы алшоит. Амала иазгәататәуп, шамахамзар ахәамтақәа зегьы рґы ажәлар еимтәаны изго ар нзыртцәо (изшьуа, ма изхәынчо) афырхатца имацара иоуп, зны-зынла азәы ма оыца ицуп, аха урт шамахамзар шахатцәак ирґызоуп, ахатцара кәзтца иара азәк ихала иоуп. Ацстазаараґы лассы-ласс, хәарада, асейцш ахтысқәа ирылахәыз азәы имацара иакәмызт, ижәпаоын, аха еиха зылшаз ахада изыргаразы ар ирылшаз ахатцара зегьы уи афырхатца хада ихьз иадырхәалон.

Асоциалтә мотивқәа шьатас измоу ахәамтақәа ракәзар, урт имоашьо иаадырдшуеит тауади-аамстеи ирапызгоз, иатаххозар рахьырхәрагы зылшоз ахацәа гьеоқәа анхаоыжәларгы ирылиаар шалшоз.

Ихәатәуп, ақәыларакәа ирызку ашәақәеи ажәабжьқәеи рейцш, асоциалтә мотивқәа шьатас измоу ахәамтақәа рґгы ишахпыло ладагы-оадагы Ацсны зегьы еицырдыруа афырхацәа рейцш (иаххәап, Кәыц Капыт, Аиба Хәит, Кьахь Хацьарат, Бґажә Салу-ман ухәа уб. егь.), арегионтә фырхацәагы – етнографиатә районк аґы, ма қытак, хаблак аґы зызбахә рхәо, ахатцара зылшаз анхацәа-

арпарцаа. Убарт иреипшу афырхацаа мачымкэа иахпылоит абри хнапафэ иахку аизгафгы.

Абри аизга иагэылалаз ахэамтақэа антдоуп сара хатала сызхаан-ны, сзыхъзаны избаз абафхатэра ду змаз ажэлар рсахьаркыратэ ажэа азказацаа иашақэа ркнытэ. Шамахамзар, урт реихарафык рыдунеи рыцсахъеит. Урт зеггы қытак, хаблак, районк амацара иатэымызт.

Инхон дара Ацсны ладаггы-фадаггы – зеггынцъара. Убарт иреи-уоп, иаххэап, Бзыпан: Арстаа Кастей, Аиба Грышья, Калггы Халит, Сақания Маадан, Кэанцъариа Алықьса, Плиа Амтон, Мархэалиа Шьяадат, Барцыц Смел... Абжьюаа рфы: Тания Бардыгэ, Бытэ Сеи-лах, Ламиа Гэац, Лабахэуа Зосим, Салакаиа Хэажэы, Акаба Мыс-тафа, Кэыгтцниа Зыкэыр ухэа ирацаафны егыртггы. Аизгафы мац-зак иадамхарггы апхьаф дыздызыпхьалаша, игэы хызхша цъара акрыказар, уи зыбзоуроу сара – аизгаф-ақьааданцаф – сакэым (аизгаф ироль, хэарада, ишмачымггы), уи зыбзоуроу, апхьаза инар-гыланы, ифымцааазо сгэыбылра еснагъ изцу абарт ажэабжхэа-цаа дуқэа роуп. Амала, иззом, ихьу-хьууа иахьа-уажэыгъ сгэы иалоу – сара соума, егырт афызцаа-аизгафцаа роума, азэггы хьа-хьахьымзас урт ирдыруаз зеггы хартэааны, ррепертуар нагзаны ақьаад ахь, амагнитофонтэ цэахэахь аиагара. Ихэатэуп, ажэа азказацаа дуқэа, цсабарала ишапу еипш, рхыпхьазара есааи-ра ишеизтцахоггы, цэала-жыла иахьа ихалагыламкэа ишха-цэахьоуггы, урт иртынхаз ражэа лыцшаах – табара зкэым зы-хьуп, наунагза хэашьрак, набыцрак ззымдыруа, игэыштьхгоу, ихшыфртцагоу доухатэ, сахьаркыратэ бакоуп хара хаамтазтэи хцьынцъуаа рзеипш, хьацхьака игылараны икоу абицарақэа рзы-хэанггы. Аамта пхьака инаскьацыпхьаза ари адоухатэ мазара атоурыхтэ цакггы, асахьаркыратэ-эстетикатэ цакггы есааира ишьтытлоит, иазхалоит.

2. АЛИТЕРАТУРАТЭ ОЧЕРКҚАА



2.1. АИЗХАРЕИ АИНЫЛАРЕИ РЫМФАЛА

А совет Еидгыла 60 шықэса ахытцра иазкны КПСС Ацентртэ Комитет 1982 шықэса февраль 16 рзы иаднакылаз ақэ-царафэ инатцшыны иазгэатоуп: «Ажэларқэа ртаацэеикэшэафэ аееибаркны иазхауеит асовет республикақэа зеггы реконо-мика. Хазну аамтазтэи ааглыхра, ақытанхамфа, анаука, акуль-тура ашэтыкакачра – абри ауп иахьа иказшьбарбагоу урт рыуа иарбанзаалакгы азы. Иара убриаамтазггы урт ирымоуп даеакы иаламфашьо рхатэы хэфэ, амилаптэ чыдаратэ цэафақэа». Анаф-сан, иахьатэи асоветтэ кэльтура ацэафа хадақаггы абасеипш ихэаакэтдоуп ари Ақэцарафэ: «Цакыла исоциалисттэу, милаптэ формала ихкырацаоу, доухалеи кэзшьалеи интернационалисттэу асоветтэ культура калеит Асовет Еидгыла амилаптэеи ажэларқэеи идеиала, уафышэала еилазыртэо мчы дуны. Асовет милаптэаатэ литература тытцуеит жэабала СССР ажэларқэа рбызшэақэа рыла, урт рахьтэ ирацэан Октябрынза афыра змамыз».

Абри амилаптэаатэ литературатэ таацэара, иахьа 70 бызшэа инареиханы рыла ифеиауа, агэтатцкьа иалагылоуп апсуа лите-ратураггы.

Хара хлитература – ааскьа афыра зауз СССР ажэларқэа рли-тературақэа ируакуп. Цабыргуп, уи ихьан Октябртэи асо-циалистэ револиуция Ду калаанза шықэсқэак рапхьа, аха уи афеиареи, аизхареи, аихьзарақэеи зеггы зыдхэалоу асовет аамта ауп. Арт ашықэсқэа раан иаиуз атагылазаашьа маншэала иабзоу-раны, тоурыхтэ аамтакьафэла апсуа литература хьзи-пшеи змоу арфеиаратэ мфа ду ианысит, игэгэазаггы иаалагылеит милаптэ-цэала еилоу асовет литературақэа ртаацэара. Ха хлитература афеиара атоурых мацара хазаатгылозарггы, икказа ихамбарц зал-шом Акоммунистэ партией Асовет еихабырей иааипмыркьазакэа

аңстазаарағы имғапырго ленинтә милаттә политика ианарпшыз алтшәа дукәа.

Аңсуа сахьаркыратә литература аира иаңхраауаз аҗагылазаа-шьякәа кало иалагеит иаххысыз ашәышықәса 60-тәи ашықәсқәа инадыркны. Аңхьаза инаргыланы азбахә ҳәатәуп аурыс быз-шәадырфы П.К. Услар иаңитқаз аңхьазатәи Аңсуа алфавит (1862 ш.) шьатас иатаны, 1865 шықсазы Қарт итыжызы «Аңсуа нбан шәкәы». Уи ашьтахь, инеипынкыланы акәымзаргы, итытқау иалагеит иоригиналтәуи еиҗагоуи Аңсуа шәкәкәа, еихаразакгы артҗагәтә, адинхатҗаратә, ақытанхамҗатә литература иатҗанакуа ашәкәкәа.

1912 шықәсазы Қарт аңсышәала итытцит Дырмит Гәлиа ишәкәы «Ажәинраалақәеи ахьзыртәрақәеи». Шәагаала ишаҗамгы, ари ашәкәы атҗакы зынзаск ичыдоуп ҳа хмилаттә культура атоурых ағы: уи уасхырны иазышьталейт Аңсуа сахьаркыратә литература. Аңхьатәи ишәкәы инашьтарххны Д.И. Гәлиа 1913 шықәсазы итижыт аҗбатәи ишәкәгы – «Арпызбей аңхьызбей рышәкәы». Асовет мчра шьякәгылаанза асахьаркыратә литература ағанахьала аңсышәала хаз шәкәны итытчыз абарт зызбахә ххәаз аҗ-шәкәык рымацара роуп.

Арҗиаратә мчкәа реидкыларағы, алитературатә җар реитҗаа-зарағы иалнаршаз шьарда ираҗәоуп Д.И. Гәлиа редакторс дызмаз раңхьазатәи Аңсуа газет «Аңсны» (1919–1920 шш.). Уи адакьякәа рғы икыпхьын еиха крызтҗазкуа хәа иҗаз асахьаркыратә җым-тәкәа: Д.И. Гәлиа иажәабж «Атәым жәфан атҗака», Аңсуа драматургия ашьтаркҗы С.И. Чанба ипиеса «Амхьаңыр», ипоема «Ашьха тыпҗа», иара убасгы усқан икәыпшкәаз, аха ашьтахь еицырдыруа иҗалаз аңсуа поетҗәеи ашәкәыҗәеи: И.А. Қоғониа, М.А. Лакрба, И.Гь. Папаскыр, З.Хә. Дарсалиа, М.Л. Ахашба ухәа убас азәырғы аңхьазатәи рҗымтәкәа.

Аха арт зегы лағаламтәкәан. Аңсны Октябр ду ашәахәа ахапханы, Асовет мчра аиааира амгазтгы, уағы даңымҗашьо ихәар калейт, урт алағамтәкәа бҗейтҗыхра шырмоуаз, ишыбжьауаз. Асовет мчра аиааира агара, хтәыла аекономикатәи акультура-тәи пҗстазаарағы асоциалисттә еизыкәзаашьякәа рышьякәыргәғәара – абарт роуп изыбзоуроу Аңсуа литература тоурыхтә аамтә кьәҗла ианарпшыз аихьзара дукәа.

Рыжәлар гәакьа рҗапыҗтә поезиа атрадициякәеи аурыси, ақыртуей, егырт аешьаратә жәларкәеи рклассикатә литерату-

рақәа ирымаз асахьаркыратә җышәа бейей рхы иархәауа, 20-тәи ашықәсқәа рзы аңсуа шәкәыҗәеи иапыртҗейт иахьа уажә-раанзагы зидейатәи зестетикатәи тҗакы зҗәымзың арҗиамтә шьяхәкәа. Урт ашықәсқәа раан ажанрқәа зегы нейбейпшы иҗиомызт. Еиха апыжәара рыманы иҗалейт апоезиеи адраматур-гиеи, кыр хараза урт иаарытҗахон апроза (уи җио ианалағаз ари ажәашықәса аңтәамтәзшәоуп). Раңхьаза инаргыланы рызбахә хәазарҗ рыхәтоуп усқантәи ашықәсқәа раан иаңтҗаз Самсон Чанба идраматә, ипоезиатә җымтәкәа, Иуа Қоғониа иажәинраалақәеи ипоемакәеи, Заз Дарсалиа идрама «Ажәытәра иағаз», Мушьни Ахашба иажәабжкәа реизга «Алло» убас егыртгы.

Абаҗхатәра змаз ашәкәыҗәеи, ааңсара зымдырзоз ахәын-тҗарратә, ауаажәларратә усзуҗ Самсон Чанба 20-тәи ашықәсқәа рзы иҗит апиесақәа: «Аңсны-Ханым», «Ихәҗсхәоу амшкәа рахьтә акы», «Аңҗәа Саваоф», убасгы аромантикатә жәабжкәа, мам-заргы прозала иҗәу ажәинраалақәа «Ашәт кәпшь зәҗоу атҗла», «Адәыҗба № 6», «Аңхьарҗа». Арт аҗымтәкәа иргәылжҗуейт аң-тәзаарағы имғапысуаз ареволюциатә еиҗакра дукәа рпафос, урт азышәахәейт Октябртәи ареволюция Ду айдейкәа.

Җажәатәи ашықәсқәа рзтәи аңсуа литературатә пҗстазаарағы еиха улаңш зыдхалаша җәыртҗраны иҗан Иуа Қоғониа ипоезия. Уи ианарпшыейт аңстазаараҗ иҗалаз аиҗакра дукәа, Асовет мчра аҗажәлар ирнҗаз ахаҗейтра, абзәара җың. Апоем аңхьаза акәны аңсуа поезиа иалейгалейт апоезиатә, аинтимтә лирика реипшы иҗәу ажанр хккәа. Аха лымкаала апоем ихьз тызгаз, ажәлар зегы дейцырдыруа дҗазтҗаз уи иепикатә рҗиамтәкәа, ипоемакәа, роуп: «Абаҗәа Беслан», «Зосхан Аҗбей Жанаа Беслан иҗаңҗәеи», «Хмыч шәарыҗаҗ ныкәаҗы», «Наҗеи Мзәуҗи» ухәа убас егыртгы.

Җажәатәи ашықәсқәа раантәи аңсуа литература ажанр ха-дақәа рғы еиха инартҗааны излаңәажәоз атоурыхтә-револю-циатәи афольклортә-фырхатҗаратәи темақәа ракәын, тҗабыргуп, хашәкәыҗәеи усқан излагылаз аңстазаара зынзаск иазхьаң-шүамызт узхәом аха...

Дара тҗагылаз аамта, рыкәша-мыкәша иҗалоз ахтыскәа раарпшра аңсуа шәкәыҗәеи иаҗа иаңкәпшыны, рырҗиаратә ус-рағы аңхьа идыргыло ианалағаз 30-тәи ашықәсқәа инарылга-нахысоуп. Асейпш иныкәыртҗәианы ажәытә тематика акынтә абзәара җың аарпшрахь ахьахәра зыбзоуроу иара усқантәи аам-

та аказшыақәа роуп. Ишдыру еипш, урт ашықәсқәа рзы ақытаҕы ахтыс дукәа мџапысуан: жәйтәнәтәаахыс ипсақьаны, хаз-хазы инхоз анхацәа еидкыланы, асоциалисттә нхашьамџа иан-натџоит апартия. Ари даара иус дуун, иус ҕыцын, иаман иара ад-гылаџцәа реипш, аҕагылаџцәаҕы. Аколнхара аиҕекаара иаҕа-гыланы, хацәнымырха иқәцон акулакцәа, иара убастыҕы уаанза класс хасабла ирцкьахьаз тауади-аамстеи рхатарнакцәа, адин аматцзуџцәа. Аха ацъанхашьаҕылар реихаразак ринтересқәа иры-қәшәоз, урт рыпстазаара аиҕтәра иазкыз, убриақынтә урт хьахә-хьачарада ирыдыркылоз апартия аполитика аиааира амгарц зал-шомызт ари ақәтараҕы. Асовет литература зегы ақнеипш, ацсуа литератураҕы арт ашықәсқәа раан ашәкәыџцәа лымкаала изыҕелымхаз иреиуоуп аколлективизация атема. Уи атема иаз-кны апхьаза ицәыртцкәаз иреиуоуп С.И. Чанбеи В.В. Агрбеи рписеа «Аиааира». Аха еиха инартбааны аколлективизация атема аарцш-хеит ацсуа прозаҕы. Ихәатәуп, урт ашықәсқәа рзы шакәу инеи-тыху аепикатә ҕымтақәа хәпрозаҕы ианцәыртцыз (аповестқәа, ароманқәа). Убарт иреиуоуп В.У. Агрба иповест «Хқолнхара “Цхьака” аишьа», С.И. Чанба иповест «Сеидык», И.Гь. Папаскьыр ироман «Темыр». Арт аҕымтақәа зегы еицҕакны иаадырцшуеит усқантәи апстазааратә хтысқәа.

Аҕажәижабатәи ашықәсқәа раан ацсуа литератураҕы ишьақә-гылоит асоциалисттә реализм аметод. Уи иабзоуроуп, апхьаза инаргыланы, апстазааратә проблемақәа, абасеипш итәулань, ихартәаны хлитератураҕы иаапшхартә иахьыкалаз.

Аеартбаауеит иара убастыҕы уи аамтазтәи ацсуа поезия ажанртә хәаақәа. Аграждантә, апублицистикатә, аполитикатә, аинтимтә лирика инаваргыланы, аҕиара гәҕәа роуеит асатиреи аиумори. Ари ажанр аҕы еихаразак қәҕиарала аус иуан Л.Б. Лабахәуа. Иахьа-гы ацсуа поезияҕы иреиҕзоу асатиратә ҕымтақәа ирхыцхьаза-лоуп уи иажәеинраалақәа «Мазлоу зегы злоу», «Абас икоуп аҕы алеишьа», ипоема «Ацәышлардыгә». Уака ирҕаастан иаарцшуп апстазаара ҕыц иапырхагоу, иашьклахәуа, аныкәашәа еитцазкьо ауаа царшейкәа. Ацсуа поезия атематикаҕы ианубаало иала-геит кыр аитакрақәа. Уаанза апоетцәа рҕымтақәа зегь зыкыз ақыта цстазаара ақәызтгы, арт ашықәсқәа рзы ицәыртцуа иала-геит ақалақь цстазаара, аиндустриатә тема иазку ажәеинраала-қәа, уимоу, апоемақәаҕы (Л.Б. Лабахәуа ипоема «Ткәарчал аб-

жы», Л.Б. Кәытцниа ипоема «Ткәарчалргыларә»). Иацтан жәпакы ажәеинраалақәа ажәларқәа реиҕызара, риешьара, асоветтә пат-риотизм, апролетартә интернационализм, атынчра аиқәырхара, апсадгыл ахьчара зхәазеипш зтәкы дуу атемақәа ирызкны. Уи ағанахьала лымкаала иазгәатәтәуп Ацсны жәлар рпоед Д.И. Гәлиа арт ашықәсқәа раантәи ирҕиаратә усура. 20-тәи ашықәсқәа рзы уи анаукатәи ауаажәларратәи усура еиха дахнагозтгы, 30-тәи ашықәсқәа рзы ҕапхьа ҕ-напыкла икуеит алитературатә-рҕиаратә усура. Уи икыпцхьуеит еиуеипшым ажанрқәа ирытцаркуа алири-катә жәеинраалақәа, ачастушкақәа, икыпцхьуеит аитаҕақәа.

Абарт ашықәсқәа раан апоезияҕы алирикатә жанрқәа даара аизхара шроузгы, аепикатә рҕиамтақәа еиха апыжәара ргоит. Настыҕы урт инеитцыху аепикатә рҕиамтақәа зыхьзынҕылаз иахьатәи абзаара ҕыц ақәын. Ажәйтәра ацәынхәкәеи аҕатәреи еиҕаргыланы (контрастла) раарцшрала апхьаџцәа иреилдыркаа-уан аҕатәра иамоу апыжәара, уи аҕеипш лаша. Убри ағанахьала, рызбахә хәатәуп Л.Б. Кәытцниа ипоемақәа «Шьаризан», «Даур», Л.Б. Лабахәуа ипоемақәа «Акашәарах», «Адгыл еимақы», Ш.Л. Цәыцъ-ба ипоемақәа «Акама», «Атаца» зхәазеипш ирацәаны аҕымтақәа.

Иахьатәи апстазаара аарцшра ақәын хықәкы хадас хәцсуа шәкәыџцәа ирымаз, аха уи иаанагом урт зынзаск ирызхьац-шуамызт хәа ихаҕсхьоу аамтақәа, игәыгәтарыжьуан хәа атоурыхтә тема. Аибашьра калаанза хлитература ажанрқәа зегы рҕы ир-кыпцхьхьан ареволиуция калаанзеи ианыкалашаз аламтәлеи Ацсны аҕагылазаашьа аазырцшуаз акымкәа-ҕамкәа аҕымта шьахәқәа Урт рахьтә апхьаза инаргыланы иахгәалахаршәароуп Д.И. Гәлиа ироман «Камачыч». Ари ароман иқәнаргыло, иазбо апроблемақәа убас ирацәоуп, апстазааратә материал иамҕехана-куа убриақара итбаауп, алитературадырџцәа уи ииашатцәкьаны иазырхәоит, ареволиуция калаанзатәи ацсуа цстазаара иасахьа-ркыратә енциклопедиоуп хәа.

Апоезиеи апрозеи реихьзарақәа ирҕырцшны уахәапшуазар, 30-тәи ашықәсқәа рзтәи ацсуа драматургия акырза урт иаарытца-хоит. Аха уеизгы аракаҕы икоуп иазгәоуташа афактқәа. Хыхь зызбахә ххәахьоу С.И. Чанбеи В.В. Агрбеи рписеа «Аиааира» анаҕсангы, усқантәи апстазаара атемала урт ашықәсқәа раан иацтан М.А. Лакрба икомедияқәа «Гьечаа ртыхәтәа», «Сабы-да игәафара»; иара убастыҕы уаанза иикыпцхьхьаз иновеллақәа

ирылхны С.И. Чанба ииһыз актк-актк змоу акомедиақәа «Сабду ихәышһаара аһахә», «Ыы, аллах, аллах!». Аңсуа жәлар ираһсхьоу ртоурых аамһақәа аадырһшуан В.У. Агрба идрама «Ашһамһа» (1866 шықәсәзтәи Аңһнытәи антифеодалтә, антиколониалтә еиһағылара иазкһны), аһольклортә мотивқәеи асиужетқәеи рыла иһатцоу, аңсуа жәлар рһырһақәа ирыхһзыһныһлоу М.О. Аһаһба идрамақәа «Наһһа Кһагәа», «Кһахһ Хәһһарат».

Инеидкһланы уахәаһшуазар, 30-тәи ашықәсқәа рзы аңсуа ли-тература аизһара амһала иһион, иаман аихһзара шһахәқәа. Урт аихһзарақәа зыбзоуроу, аңһһаза инарғыланы, Аңһны асоциалисттә рғылараһы хажәлар иргаз аиааира дүқәа роуп. Арһиаратә усу-ра зырһыһыһуа, иаңһраауа мһны иһалеит арт ашықәсқәа раан Аңһнытәи ашәкәһһоһцәа Реидғыла аиһкаара, алитература-са-хһаркһратә, аполитика-уаажәларратә журнал «Аңһны һаңһш» (аһһтахһ «Алитературатә журнал» хәа хһзыс изоуз) аһыжһра, али-тературахһ абаһхатәра змаз аһар рааира (Л.Б. Кәһтһниа, В.У. Агрба, Л.Б. Лабаһуа, Шһ.Л. Тһыһһба, Кһ.К. Агәмаа, С.М. Кәһһбериа, аһа-жәижәбатәи ашықәсқәа рәанааиһырһаз аахһыс – В.У. Шһынқәба).

1941 шықәсәзы, Аңһынһтәһлатә еибашһра ианалага инар-кһны, аңсуа литература аһиараһғы, асовет литература зегһы аһнеипһ, аетап ғың иалагоит. Жәпаһык хашәкәһһоһцәа рабһһар кһны аға-хәһмга иһағыланы икәһон аһронһ ағы. Хәатыхла икәһоз асоветтә ар ирылан аңсуа шәкәһһоһцәа: Л.Б. Кәһтһниа, М.Д. Гочуа, В. Чичериа, Кһ.К. Агәмаа, Ч.М. Дһонуа, А.Н. Дһонуа, С.Л. Сангәлиа, Шһ.М. Сангәлиа, Ш.Р. Аһысба убас еғыртғы. Урт рахһтә иһоуп хһызла-һһала зыңһадғыл зхы ақәһзтһаз (Л.Б. Кәһтһниа, С.М. Кәһһбериа, М.Д. Гочуа, В. Чичериа), иһоуп зыңһы таны зыһһтахһка ихынхәһыз, аһа уа ироуз аһәра хһанһа зыңһһазаара аркһағыз (Кһ.К. Агәмаа). Аибашһраһы иһаһеит иара убасғы ғың аһра знапы алаз-кыз аңсуа поетһәа Һараһәа: В.Н. Каһба, Р.Кә. Дһопуа, К. Хәһрцлаа, С. Цабриа, П. Ануа, Ш. Тәриа.

Аңһынһтәһлатә еибашһра ашықәсқәа раан аңсуа ли-тература иаланагалт асовет жәлари хәңһадғыли рыбзиабареи аһа-шисттә оккәпанһтһәа рцәһмгреи згәһлжжуа асахһаркһратә ғымһа каиматқәа. Убарт рахһтә аңһһаза инарғыланы иазгәататәуп Д.И. Гәлиа аңсуа еибашһһоһцәа-һырһақәа Хәразиа, Цәһшба, Агр-ба, Назазе-һһа, Чолокәуа ухәа убас еғыртғы ирыхһһныһлаз ажәеинраалақәа рцикл. Уаһа инеидкһланы иһыхуп асовет еиба-

шһы-һырһатһа, агәһмшәа, аиашазы ақәһа исахһа. Лымкаала хажәлар зегһы еиһырдыруа, ашәанғы еиһырхәо иһалеит Асовет Еидғыла Аһырһатһа Владимир Хәразиа ихһзыһныһлоу «Ахатһа-ихатһа иашәа». Д.И. Гәлиа иһоема «Ажәлар рзы ашәа» ағы асовет жәларқәа еилшәара зкәһм реилатһәара, риешһаратә еиһызара аға иһағыланы ақәһараан аиааира хһырго фактор хадак аһасабала иһыргоуп.

Аибашһра иахһәау аңсуа сахһаркһратә ғымһақәа шәагаалағыы тһаылағыы инарылхәхәо иһоуп В.У. Шһынқәба иһоема «Ахәаһаңа». Асовет еибашһһы-аңһыһхәһы Луниһ ихатһара аһымһағы асим-волтә хыркәһара аһазһһа аанахәоит. Аһахәитһазы икәһо ажә-лар ириааиуа мһы ыһам – абриоуп идеиас ирытцоу В.У. Шһынқәба аибашһра шықәсқәа раантәи еғырт иажәеинраалақәағыы (В.К. Хәразиа изку ацикл, абаллада «Гәһнда-һһза» уб. еғы.). Ари ах-шыһтһақ каиматһа иаарһшуп усһан ғың алитература иаалағылаз Иван Тарба иһоезиағыы.

Аһа, хәарас иаһахузеи, лымкаала аинтерес рытцоуп хәталатһә-кһа аһронһ иалахәһыз апоетһәа рырһиамһақәа. Кһ.К. Агәмаа, Ч.М. Дһонуа, А.Н. Дһонуа, С.М. Кәһһбериа аибашһра шықәсқәа раантәи ражәеинраалақәа реихарак һуп ргәкһаһәа, рһынхәһәа, рһызһәа рахһ иаарыһһтһуаз асалам шәкәкәа рформала. Амца кһоуқһад иһа-лағылазғыы, аңһреи абзареи рһоезиа ианубаалом изаһаразаалак гәкаһара, гәрамгарак зһыңһуа мотивк. Урт иаңһымһаһы агәра ргон ари ақәһара уадаһ ағы, азһыказы еғыа ихһанһахазарғыы, аиааира хә хажәлар иһыргоз ала.

Аибашһрашықәсқәа раан апоезиеипһ инартһааны аһиара рмо-уит аңсуа прозеи адраматургии. Аһа аракаһ иһоуп акык-һбақ иазгәоуташа аһымһақәа. Убарт иреиуоуп, аңһһаза инарғыла-ны, И.Гь. Папаскһыр иажәабжһкәа: «Акһаһартағы», «О-сводка», «Цацу Хашһым-һһа» убас еғыртғы. Улаңһ итһашәаһа хһыһны иһалеит арт ашықәсқәа раан икһыңһыз Дырмаит Гәлиа ишәкәһы «Ажәабжһ кһаһкәа» (1942 ш.). Цабыргуп, арт ажәабжһкәа темала аибашһра иатһанакуамызт, аһа урт ирхоу аиумор зһыда, алаһажәа даара ихәарта дуун ажәлар ргәалакара аһһыһхразы, аңһһазаара агәрагара рыңәмырһазы.

Аибашһра анеилга аһһтахһ аңсуа литературағы, асовет ли-тература зегһы аһнеипһ, аһыжәара шһтһахуеит аһәра хһанһа зһылаз, аңһһа ду зауз анһамһа аиташһақәһыргылареи һаңһа арһиареи

апроблема. Арт ашықасқәа раан ҫырхатҕа хаданы алитератураҕы даақҕылоит афронтахтә атынч ҕауас ахь ихынхәыз аибашьҕы. Ари атема иазкны афымтақәа жәпакы кыпхьын хлитература ажанрқәа зегьы ркны. Убарт иреиуоуп, иаххәап, Д.И. Гәлиа ипоема «Ңагалан ақытан», Б.У. Шьынқәба иажәеинраалоу ироман «Ағатәуаа», И.Гь. Папаскьыр ироман «Апхәыс лыпату» («Хьмур лымҕа»), Гь.Д. Гәлиа иповест «Сакьан аапынра», А.Е. Лашәриа иповест «Хаҕьарат», Шә.А. Пачалиа икомедия «Ачара ду» убас егьыртҕы. Арт афымтақәа рҕырхацәа хадақәа апхьагылара змоу советуаауп. Дара злагылаз аибашьра мцабз ирыцәнамырзит рыуаҕра, уимоу, уа еихаҕы иазрыжәит, рылапшхәаа артбааит, рыхдырра шьтнахит, рдоухатә дуней арбеиеит. Атоурых ағы зеипш ҕамлацыз ақәпа-рағы хажәлар иргаз аиааира ду ха хаибашьҕы инатәз агәадур уи апсадгьыл еихаҕы аршәткакачразы хацәнымырха ақәпарахь ипхьон. Абарт аказшьақәа роуп хыхь еикәахапхьаз афымтақәа рҕырхацәаҕы цәаҕас ирнубаауа.

Амала, ииашахом аибашьра ашьтахьтәи алитератураҕы хашә-кәыҕоцәа иқәдыргылоз азтәарақәа зегьы иахьынзахәтоу инар-тауланы, инартбааны, сахьаркырала иртцабыргны атак ҕартцон ххәар. Уацәымҕашьо иухәар ҕалоит, урт ииашаны ирныпшуеит хәа хажәлар ҕ-напыкла иркыз анхара асахьа, урт рхырхагатә ус-ура иатцоу апафос. Смел (Д.И. Гәлиа «Ңагалан ақытан»), Дамей (Б.У. Шьынқәба «Ағатәуаа»), Кьасоу (Гь.Д. Гәлиа «Сакьан аапынра») афронтахтә ихынхәны иахьааиз, аибашьрағ митә ххәаҕеит, шьта апсшьара хәкәитуп хәа, ршьамхы еикәыршәны ашәшьыра итцамтәеит. Урт рмахәға еилхәа, ауаажәларратә мал аингалара-зы, аеаҕра беи аарыхразы иқәпоз анхацәа рапхьа иаҕагыланы, аихьзара дуқәа аадырцшит.

Шәагаала, иатцанакуа аамтала, иқәнаргыло азтәарақәа рыла аибашьра ашьтахьтәи апсуа литература зегь ағы иаарылхәхәо икоуп И.Гь. Папаскьыр ироман «Апхәыс лыпату». Ароман ағы иаарпшуп Апсны аколнхарақәа реиҕекаара ианалагоз аамта инар-кны аибашьра анеилга ашьтахьтәи ашықасқәа ркынза. И.Гь. Папаскьыр апхьатәи ироман «Темыр» апсуа нхағы ардыс асовет аамта ипстазаара ишанырыз аарпшра иазкызтҕы, аҕбатәи аро-ман ағы ашәкәыҕоҕы хықәкыс иапхьа иқәиргылоит аамта ғыц апсуа пхәыс лыпстазаара иалаганалаз айтәкрақәа сахьаркырала рарбара. Саида дышқәыпшз аз акыр амыкәмабарақәа дрықәшәеит.

Лхатәы пстазаарағы илпылаз ауадаҕрақәа рхы иархәаны, уи лымҕахьҕара реазыркуеит акласстә ҕацәаҕы, аха зегь акоуп урт иртахыз зыҕамлеит. Хәычы-хәычла дыздызхалаз, дызтәызтәыз, дышнеи-шнеиуаз, лхы-лыпсы зегьы назмалдаз апстазаара ғыц, аҕьажәлар реиипш ус иабзоураны, Саида апхьагылара змоу, хдыр-рала ихараку, аус ағы икылгоу ауаа даарылагылт.

Аихьзарақәа инарываргыланы, аибашьра ашьтахьтәи ашықәсқәа раан хлитература, асовет литература зегьеипш, иаман аг-хақәаҕы мацымкәа. Ихадоу хәа ипхьазатәуп «аконфликтдара атеория» хәа изышьтаз амц теория уи ианатәз анырра баапс. Апсуа литературағы икыпхьын акымкәа-ҕамкәа афымтақәа апс-тазааратә уадаҕрақәа ырпсыҕены, мамзаргы зынзак иказам-шәа иршәткакачны иаазырпшуаз (иаххәап, Ч.М. Цьонуа иповест «Гәдиса Шларба», М.Гь. Папаскьыр иповест «Маница лысалам шәкәы», И.Гь. Папаскьыр ироман «Ерцахә амтан» уб. егь.). Аха аус злоу, асеипш иказ ауадаҕрақәеи анырра баапсқәеи шьатанкыла ирзеицамкит апсуа совет литература ахаҕра, уи злаҕеиоз амҕа хада ирзахымкәеит. Урт ашықасқәа раан, инейдкыланы уахәапшуазар, Апсуа литератураҕы, асовет литература зегьеипш, иҕеион аиз-хара амҕала, асоциалистә реализм аметод апринцип хадақәа инарыкәныкәаны.

Арт ашықасқәа раантәи апсуа литература аихьзарақәа хан-рылацәажәо, апхьаза инаргыланы иазгәататәуп уи атематика атбаахара, амилаттә рамкақәа иртытны, азеипш проблемақәа аб-жы рықәнарго иахьыҕалаз. Апсуа поезиағы аибашьра ашьтахь уаанза еиха хараза инартбааны ицәыртцуа иалагеит ажәларқәа реиоызара, аибашьра ғыц ҕамларц азы атынчразы ақәпара атема (Д.И. Гәлиа, Б.У. Шьынқәба, И.К. Тарба, А.Н. Цьонуа, А.Е. Лашәриа, Кә.Ш. Ломиа ухәа убас егьыртҕы атынчра иазку ражәеинраалақәа).

Аибашьра ашьтахьтәи апсуа литературағы, хазтагылоу аамта аарпшра апхьатәи аплан ағы ишдыргылозгы, хашәкәыҕоцәа ирхаштны иказамызт атоурыхтә тематикаҕы, ажәытә пстазаара иазку афымтақәа рапцара. Убарт рахьтә иреиҕу афымтақәа ируа-куп Д.И. Гәлиа идрама «Анаурқәа».

Апсуа литература амҕахак уамакала иартбааит, аихьзарақәа еиханахәит, хреспублика ахәаақәа иртытны зегьейдгылоутәи апхьаҕоцәа ирылатцәеит 50-тәи ашықасқәа реанааиҕырша инаркны иахьа уажәраанза, 25–30 шықәса ирытцаркуа аамта аонутҕала.

Арт ашықәсқәа рзы, ишдыру еипш, асовет жәлар рыцстазаараҕы аитакра дукәа кәлеит. КПСС XX–XXVI аизара дукәа ртоурыхтә кәцарақәа кәҕиарала инагзо, хтәылаҕы иапцоуп иҕиоу асоциализм, еиташьякәыргылоуп, хьахәхьачрадаҕы анагзара рымоуп ленинтә нормақәа ҳацстазаара еиуеипшым атцкарқәа зеггы рҕы. Ари аҕыза атагылазаашья маншәала иарласит, иацнатцеит аеконимеипш, акультура аҕиара атемпгы.

Хара хавтономтә республикаҕы арт ашықәсқәа рыфнутқала арҕиаратә мчқәа реизхара, рышьтыттра иацхраауа икалеит Апсны ашәкәыфәцәа Реидгыла аиташьякәыргылар, ашәкәыфәцәа реизара дукәа, рплениумқәа иааипмыркыазакәа раапхьара, алитературатә журнал «Алашара», иара убасты ажурналқәа «Амцабз», «Апсны аказара», «Ашколи апстазаареи» рапцара, ашәкәтыжыртә аус хараза аизырхара, алитературеи, аказареи, Апсуадырратә наукакәеи ирызкны Дырмит Гәлиа ихьз зху Апремиа апцара ухәа убас жәпакы. Хзыхцәажәо ашықәсқәа раан хлитература аизхазыҕаразы лымкаала атцак ду аманы икалеит арҕиаратә усураҕы абафхатәра бзиа змоу аҕар рцәырттра.

Арт зеггы хазну аамтазтәи апсуа сахьаркыратә литература аихьзарақәа алзыршаз, еихазхаз, хреспублика анттыцгы азбахә бзианы инафьртә, апхьафәцәа ирзааигәан ирыдыркылартә иказтаз факторқәоуп.

Апсуа литература аҕиараҕы хазну аамтазгы апыжәара змоу ажанрқәа ируакны иаанхоит апоезиа. Ипстазаара атыхәтәантәи амшқәа ркынза икалам аакамыршәзакәа арҕиаратә усур даҕын Апсны жәлар рпоет Дырмит Гәлиа (дыцсит 1960 шықәсазы). 50-тәи ашықәсқәа рзы уи икыпхыт аграждантә, апублицистикатә жәеинраалақәа жәпакы, ареволюциеи апартиеи ирыххәау, абзиабареи аифызареи ирызку аинтимтә жәеинраалақәа, ахәыцқәа ирызку ажәеинраалақәа ухәа убас итегы. Апартиеи, Ленини, ареволюциеи ирыхьзынфьлоу апоет иажәеинраалақәа дрыхцәажәо, еицырдыруа асовет шәкәыфәы Константин Симонов иазгәеитон арт ажәеинраалақәа ирейгьзакәоу ишрейуоу Д.И. Гәлиа ипоезиаҕы мацара акәымкәа, ари атемала ифәу асовет поезиа зеггы акынгы. Еихаразакгы еицырдыруа икалеит, ажәлар ирылатәеит уи ажәеинраала «Апартия». Ари афымта, шамахамзар, ҳацсадгыл ду икәынхо ажәларқәа зеггы рбызшәакәа рахь еитагоуп. 1974 шықәсазы, Апсны жәлар рпоет диижьтәи шәышықәса аттра аны-

хәа дуны ианазгәартоз аламталазы, уи тытцит хаз шәкәны хтәыла икәынхо еиуеипшым амилатқәа 43 рбызшәала еитаганы. Ари афымтаҕы Акоммунист партия аарцшуп апсабараҕ мчыс икоу зеггы ирацызго, ажәлар хра рзызуа, имфәкәызтцо цызаны. Апартиеи ажәлари ринтересқәа акоуп, рхықәкы акоуп, иззықәцо акоуп, мамзаргы, апоет иажәакәа рыла иаххәозар:

Амреи ахауеи – акоуп,
Ажәлари Апартиеи – акоуп!
Адуниеаҕ лашара ыкам – мрада,
Хабзара акгы иапсам – Хпартиада!

Лагала шьахәны апсуа поезиазы икалеит Д.И. Гәлиа ипоема «Сара схәыштаара». Апоет амхәырттра шықәсқәа ирытцаркуа иавтобиографиятә фактқәа ихы иархәаны иацитцеит инейдкыланы Апсны, апсуа жәлар рлахьынтә аазырцшуа асимволтә сахьакәа. Анкьа аҕацәа идырбгоз, аха ауацәа рыла еиташьякәылаз, «зымца хәыжжаза иакыз» хәа апоет дзыхцәажәо ахәыштаара уи иаб ихәыштаара амацара акәым, апсреи азреи ирыбжыагылаз, аҕацәа шыатанкыла адунеи ианырхырц иртахыз, аха аешьаратә жәларқәа рыцхыраарала, рымчала еикәхаз Апсни апсуа жәлари рсимволтә сахьоуп.

60–80-тәи ашықәсқәа рзы аизхара гәгәа аныпшит Апсны жәлар рпоет Баграт Шьынкәба ирҕиаратә усур. Уи ипоезиа, уаанзагы иамаз асахьаркыратә форма лыпшаах апәымзкәа, ишьтнахит еихагы итцаулоу, итбаау апстазааратә тцакы. Иажәеинраала ҕыцқәа реизгакәа «Апхын», «Ажәа», идрамаатә поема «Ахра иаҕахаз», еихаразакгы инейтцыху иепикатә птамта «Ахра ашәа» – этап ҕыцуп апоет ирҕиаратә еизхараҕеипш, инейдкыланы апсуа литература зеггы аҕиаразыхәангы.

Б.У. Шьынкәба ипоема «Ахра ашәа» сахьаркыратә кәзара иашатәкәала иаанарпшуеит XIX–XX ашәышықәсақәа рхәааҕы Апсны, апсуа нхәыжәлар тагылазаашьяс ирымаз, ускан имфәпысуаз акласстә-революциатә кәпара. Афымта фырхатца хадас автор дигоит апсуа жәлар зашәахә камыршәкәа ирхәо, Ешыратәи анхәы цкәын Кьахь Хәцьарат. Атоурыхтә тцабьрт давамгылакәа, апоет ифырхатца дахирбоит ареволюциатә хдырра харақ змоу азәы иеипш акәымкәа, псабарала, фнутқала, цәала-

жыла асоциалтэ залымдарақәа еилызкаауа, изныруа қәпафык иахасабала. Афымтафь иаарпшуп уи аамтазтәи аңсуа пстазаара атқарқәа нартбааны, иапцоуп еиуеипшым асоциалтэ классқәеи агәыпқәеи ирытқаркуа атиптә хәсахьақәа. Ари афымтазы Б.У. Шьынкәба 1967 шықәсазы Д.И. Гәлиа ихьз зху Апремиа ианашьан.

Зқәыпшра шықәсқәа раахыс апоезиа знапы алакыз Баграт Шьынкәба 60-тәи ашықәсқәа инадыркны дзфлымхәхо далагеит апрозагьы, уақа иагәаирпшит анапказара иашатқәкьа. Иахьатәи аңсуа қытәи ақалакыи рыпстазаара иахьзынфьлоу аповест «Чантә дааит» инаштарххны ашәкәыффы икыпцхьуеит аңсуа литературафьы мацара акәымкәа, имилатрацәатәу алитература зегьы афгы улапш еиха иаазыдхалаша, уздызыпцхалаша аптцамтақәа ируаку уи итоурыхтә роман «Ацынтәарах». Ари ароман аңсышәала анафсангьы зныкымкәа-фьнтәымкәа итрыжхьеит урысшәала Москва, қыртшәала Қарт, ирацәаны асовет ешьаратә жәларқәеи ахәанырцәтәи ажәларқәеи рбызшәақәа рыла, ихараку ахәшьярагь аиуит акритикеи аңхьафцәеи рахьтә.

Автобиографиятә шьатә змоу Б.У. Шьынкәба ироман фьыц «Ахәхә еифса» (икыпцхьуп хазну ашықәсәзтәи ажурнал «Алашара», № 4–7 рфь) Асовет мчра Аңсны ианышьяқәгылаз рапхьатәи ашықәсқәа раан аңсуа қытә, аңсуа жәлар рсоциалтәи ретнографиятәи бзаара инартбааны иаазырпшуа сахьаркыратә рфьамта дууп.

Атдыхәтәантәи ашықәсқәа рзы Б.У. Шьынкәба иқәманшәаланы инапы алаикит адраматургия ажанргьы. Ажәлар рфь макьаназы атып змоу атас баапсқәа фәпызәуа иреиуоуп уи икомедиа «Нас ишышәтаху».

С.И. Чанба ихьз зху Аңсуа хәынтқарратә театр асценафьы ақәфьара ду аманы иқәыргылан, убасеипш хтәыла аекранқәа рфь гәахәарыла ахәапшцәа ирыдыркылеит Б.У. Шьынкәба исценари ала Довженко ихьз зху Киевтәи акиностудиа итнахыз асахьаркыратә фильм «Хтырца шкәакәа». Ари афильм асценариазы Б.У. Шьынкәба Зегьидгылоутәи Кишиниовтәи акинофестиваль афь аңхьахә чыда ианашьан.

Иахьатәи аңсуа литература афьарафьы илагаламта даара ирацәоуп еицырдыруа апоет, апрозаик Иван Тарба. Уи ипоезиа атематикатәи ажанртәи хәаақәа есаaira рыгьдыртбаауеит, рееитыруеит. Уи ипоезиа Аңсни аңсуа жәлари ихадоу обьектны ишамоугьы, убарт инарываргыланы апоет гәадула дрыхцәажәоит,

ажәа пхақәа рзикуеит хәпсадгьыл ду иқәынхо егьырт ажәларқәагьы, атәылафәцәкәагьы, уимоу, ахәаанхьытәи ажәларқәагьы жәпакы, хатала апоет дахьнеихьоу, дызлапшны иibaхьоу. Аидгылара, айфьзара, аешьара рыргәгәара айдеиа – абри ауп апоет-интернационалист И.К. Тарба играждантә поезиа лейтмотивны иагәылсуа. Уи ирфьаратә мфә, ишдыру еипш, поет-лирикк иахасабала далагеит, аха арахь дааскьацыпцхьаза, алирикагьы дацәхьамтәуа, дацәхьхьшәашәамхо, иара убри аамтазгьы еиха-еиха дырзааигәахо, дрыдрыпцхьало иалагеит аепикатә жанрқәа. Иахьатәи аңсуа поема ажанр ачыдарақәа инхартәаны реилкаара удафхьоит И.К. Тарба ипоемақәа «Амфә дықәлеит ауафь» («Ражьден Жьйба»), «Жәашықәса рышьтахь», «Апышәара», «Хьзы амтазақәа», «Ажәа сахәоит», «Амфәқәа ахьейхало» хьрфә рзуны хьывсыр. Иқәиргыло апроблемақәа рфьцра, ракуалра, урт ирытцоу апублицистикатә, аграждантә пафос – арт И.К. Тарба ипоезиа ацәафә чыдарақәа иреиуоуп.

60-тәи ашықәсқәа раахыс И.К. Тарба, апоезиа инаваргыланы, еышәала аус азиуеит апрозагьы. Арт ашықәсқәа рыфьнутқала уи икыпцхьхьеит иахьатәи хәпсуа пстазаара иахьзынфьлоу х-романк: «Идыру ахьз», «Амра хара хфьы игьылоит», «Сан лыблақәа». Арт ароманқәа, еихаразакгьы «Амра хара хфьы игьылоит», аңсшәа анафсангьы, асоветтәи ахәанырцәтәи ажәларқәа азәырфьы рбызшәақәа рахь еитаргахьеит, ахәшьяра бзиагьы роухьеит.

Ироман «Амра хара хфьы игьылоит» азы Иван Тарба 1971 шықәсазы ианашьан Дырмит Гәлиа ихьз зху Апремиа. 1981 шықәсазы атдыхәтәантәи ашықәсқәа раан иикыпцхьыз ирфьамтақәа рзы уи ианаршьеит Қырттәылатәи ССР Ахәынтқарратә премиа «Ахәышықәса ашықәснтца». Ари, хәарада, еихьзара дууп хатала И.К. Тарба изеипш, хәпсуа литература зегьы азыхәангьы.

Аңсуа литературафьы адоухатә тынха беиа нрыжыит арт ашықәсқәа рыфьнутқала иаамтазамкәа зыпстазаара иалтцыз хпоетцәа: Алыкьса Лашәриа, Чычыкәа Цьонуа, Кьыршьал Чачхалиа, Анатоли Аңьынцәал, Константин Аргәын, Шьалуа Сангәлиа.

А.Е. Лашәриа ипоезиатә еизга «Смал» еиднакыло ажәеинраалақәеи апоемақәеи икказа ирныпшуеит апоет ибафхатәра ду, ибафхатәра лаша иамаз амехак тбаа, исахьаркыратә напказара. Уи қәфьарала ихь пцшәон, иара убасгьы апрозеи адраматургиеи

ржанрқәа рғғы (аповестқәа «Хацъарат», «Ашәахәа», апиесақәа «Гәыкала абзиабара», «Ахапыцхәа» ухәа уб. егъ.).

Ч.М. Цьонуа инапкымтаны ацсуа пхәащәа ироуит аибашь-реи атынч бзазареи ирыххәау акымкәа-ѳбамкәа ажәеинраала лыпшаахкәа, апоемақәа. Уи ипоезиатә еизга «Ашьхацамѳа» азы 1974 шықәсазы ианашьан Д.И. Гәлиа ихьз зху Апремиа. Ацсуа литература аихьзарақәа ирыхшьалатәуп ашәкәыѳѳы ипрозатә тынхагы, иажәабжь «Ахра шкәакәа», игәалашәарақәа рышәкәы «Амца дырцәоит мцала» ухәа убас егъыртгы.

Леонти Лабахәуа ишьтахь ацсуа поезиафы кыр ишьтаханы иказ асатира ажанр арт ашықәсқәа раан чыдала дазаапсон, ил-шарақәагы шьарда ирацәоуп Кьыршьал Чачхалиа. Ацхәащәа ирылатәеит, зеггы еицырдыруа икалеит уи исатиратә жәеин-раалақәа «Амбақәа иахцәигоит иахмырбақәа», «№ амагазин», «Апакет», «Ацгәи ахәынапқәеи», «Рамадан ичамадан», «Еимаркуа-зеи?» ухәа ирацәаны егъыртгы. Ицстазаара атцыхәтәантәи ашы-қәсқәа рзы Кь. Чачхалиа, асатиратә поезиа инаваргыланы, има-чымкәа иацитцеит аграждантә, аинтимтә лирика ажанрқәа ирытцаркуа ажәеинраалақәагы.

Иахәа гәацпыхәала ацсуа поезиа зырфеи асахьаркыратә ажәа азказацәа ртаацәара еилоуп еиуеипшым абицарақәа ирытцаркуа апоетцәа рыла. Хыхь зызбахә ххәахәу рнаѳсгы, рцәбааггы рылтцшәагы даара идууп абицара еихабацәа ирхатарнакцәоу, еицырдыруа хпоетцәа Шьалуа Цәыцъбеи Алыкьса Цьонуеи. Те-матикалагы, ѳышәа формалагы ацсуа поезиафы атып чыда аа-ныркылоит Шь.Л. Цәыцъба иминиатиуратә жәеинраалақәа реиз-га «Маѳа-маѳа», А.Н. Цьонуа иажәеинраалақәеи ипоема ѳыцқәеи, еихаразакгы аибашьра агәалашәарақәа ирызку иѳымтақәа.

Аибашьра ашьтахь изызхаз, алитература иалагылаз, иахәа зтәымта итагылоу абаѳхатәра змоу поетцәоуп: Кәымф Ломиа, Гьаргь Гәыблиа, Мушьни Лашәриа, Владимир Анқәаб, Нелли Тар-пха, Шамил Плиа, Мушьни Миқаиа, Платон Бебиа, Никәала Кәытцниа, Борис Гәыргәлиа, Терент Чаниа, Кәаста Гьерхьелиа. Қәрала урт ирышьтанеиуеит зырфеиамтақәа гәахәала ацхәаф иди-кылахәу апоетцәа: Витали Амаршьан, Таиф Ацъба, Владимир Атцнариа, Сарион Таркьыл, Рауль Лашәриа, Рушьбеи Смыр, Генади Аламиа. Икоуп имачымкәа урт иреитцбацәоуггы, рацхәа еихыргаз ашьаѳақәа рыла арфеиаратә баѳхатәра шрымоу азы имеижьарадоу

агәыгра хазтақәо: Виачеслав Чытанаа, Владимир Зантәриа, Лиолиа Тәан-пха, Инна Хаш-пха, Валентин Кәагәаниа, Анатоли Лагәлаа, Зураб Цьапуа ухәа ирацәаѳны егъыртгы.

Арт еиқәахапхьазз апоетцәа зеггы баѳхатәрала инеибейпш-ны ишыкам еипш, лагаламталагы еикарам. Ацсны антытцгы зныкымкәа-ѳынтәымкәа рпоезиатә еизгақәа аешьаратә милатқәа рбызшәақәа рыла итытцхейт Кәымф Ломиеи, Гьаргь Гәыблиеи, Мушьни Лашәриеи, Никәала Кәытцниеи, Нелли Тар-пхаи, Витали Амаршьани, Платон Бебиеи. Насгы, ихәатәуп, арт реихараѳык литературатә жанрк мацара иадхәаланы ишыкам. Зеггы қәеиара-ла аус руеит апоезиаѳеипш апрозеи, адраматургиеи, акрити-кеи, аитагареи ржанрқәа рғғы. Уака иаадырпшхәу алтцшәақәа аоригиналтә поезиа аццарафы ирылшахәу атцкысгы еитцазам. Иаххәап, Мушьни Лашәриа ихатәы поезиатә рфеиамтақәа инары-варгыланы, ацәбаа ду адибалахейт асахьаркыратә еитагареи алитературатцареи русгы. Уи еитагамтаны ацсуа пхәаѳы иоуит А.С. Пушкин иажәеинраалоу ироман «Евгени Онегин», М.И. Лер-монтов ипоема «Мцири», Д. Байрон ипоема «Шилионтәи атқәа», иахьатәи ақыртүа поетцәа Иракли Абашизеи Шота Нишнианизеи ражәеинраалақәа реизгақәа. Чыдала азбахә хәатәуп, сахьаркыратә напказара дула уи ишилиршаз Ш. Руставели псра зқәым ипо-ема «Абжьас-цәа зшәу» аѳбатәи иназоу аитага акатцара (актәи аитага, ишдыру еипш, Дырмит Гәлиа икаитцеит 30-тәи ашықәсқәа рзы). Акритикеи ацхәащәеи ркнытә ахәшьара харак зауз ари аитагаз 1981 шықәсазы Мушьни Лашәриа ианашьан Ш. Руставели ихьз зху Қырттәылатәи ССР Ахәынтқарратә премиа. Убасейпш, алитературадыррафы иааирпшыз аихьзарақәа рзы, хықәкылагы Дырмит Гәлиа ирфеиарамѳа атцара иазку имонографиязы апоет Гьаргь Гәыблиа 1974 шықәсазы ианаршьоит Дырмит Гәлиа ихьз зху Апремиа.

Арфеиаратә еихьзара дукәа аманы аизхара иаѳуп хазну аамтазы ацсуа прозагы. Апоезиаѳеипш, апрозафгы еивагыланы аус еи-цыруан еиуеипшым абицарақәа иреиуоу ашәкәыѳѳәа.

Аѳарацәа рзгы кыр иѳырпшыган ашәкәыѳѳәа еихабацәа, рықәреи ргәабзиареи иахәампшыкәа, ѳышәала русура. Уажә ааскыа зыпстазаара иалтцыз Ацсны жәлар рышәкәыѳѳы Иван Папаскьыр, иалукааша апрозаик, адраматург Заз Дарсалиа абарт ашықәсқәа рзы иркыпхьит аѳымта ѳыцқәа рацәаны. И.Гь. Папаскьыр уаанза

иапцтаһаз ироман «Хьмур лымфа» кыр аус адуланы, ирееины, иртбааны, ахьзгы еитакны, «Ацхэыс лыпату» хэа хыс иатаны хаз шэкэны итижыт ацсышэалеипш, урысшэалагы. Ароман аурыс тыжыра иабзоураны хтэыла ацхэащэа ирылатцэеит, хара азбахэ цеит, егырт абызшэакэа рахьгы еитаргеит. Убри инаваргыланы И.Гь. Папаскыыр икыпцхыт иаххысыз ашэышыкэсазтэи ацсуа цстазаара иазку аповест «Ауафи ацсадгылыи», ановеллакэа рышэкэы, ажэабжэкэа.

Заз Дарсалиа арт ашыкэскэа рыфнуткала иикыпцхыыз афымтакэа рахьтэ зегь рапхэа азбахэ хэатэуп «Азеибафара» – XIX ашэышыкэса аееиошамтазы Ацсны зтагылаз ахынта-фынтаракэа аазырцшуа аповест, иара убас игэалашэаракэа рышэкэы «Ацстазаара акнытэ» – автобиографиятэ повест хэа ззухэар ауа. Икыпцхыт уи иара убасгы иахьатэи хэпстазаареи ажэытэ аамтакэеи ирызку ажэабжэкэеи аповесткэеи жэпакы, ахэыцкэа ирызку ажэабжэкэагь убрахь инарылатцаны. Ашэкэыщы ипстазаара даналтц (1977 ш.) ашьтахь уи иреиаратэ тынха еидкыланы ф-шэкэыкны итытцит.

Ацсуа цхэащэа реипш, Ацсны антытцгы хтэыла зегьы ахьынзаназаазо, уимоу, хара ахэаанырцэгьы еицырдыруа икалеит Миха Лакрба и-«Ацсуа новеллакэа». Ацсуа жэлартцаскэа, ркэабзкэа, рыламыс, рыпату, ркэышра инартцауланы иаазырцшуа арт ажэабжэкэа ирацэазаны абызшэакэа рахь еитагоуп, ахэшыара харакгы раухьейт. Урт хара хмилаттэ культура, хлитература зырызго, рэахэы зхэо адоухатэ цтамтакэа иреиуоуп.

Иахьа-уажэыгь афар ирывагыланы, гэацпыхэала арэиаратэ усура рнапы алакуп ацсуа советтэ литература ахацыркыраф игылаз хашэкэыщэа еихабацэа ирхатарнакцэоу Мушьни Ахашбеи Платон Чкадуаи. Хзыхцэажэо аамтазы урт ирымпытцтны хара хлитература иаланагалеит ажэабжэкэа, аповесткэа мацымкэа. Лымкаала иазгэататэуп урт акыр ишдырбеиаз ацсуа мемуартэ литература. М.Л. Ахашба ишэкэы «Аацын мышкэа раан», П.С. Чкадуа игэалашэаракэа «Аамта ашьтакэа» асахьаркыратэ-естетикатэ цакы анафсгы ирымоеуп аилыркааратэ-аазаратэ цак ду. Урт хатала Ацсны ауаажэлартатэ, акультуратэ цстазаарафы изхаану, излагылаз, хатала излахэыз ахтыскэа шыарда ирацэоуп, убриаакнытэ урт ргэалашэаракэа ирыбзоураны ацхэаф идырракэагь ахьхеиртэауа кыр ирацэахоит.

Хазну аамтазы рыреиаратэ усура ишафэыц иафэуп, рлагаламтагь мацым хэпсуа прозафы хашэкэыщэа еихабацэа: Мушьни Папаскыыр, Шамил Акэысба, Нури Барателиа, Гэышыка Папаскыыр, Кытца Ачба. Адуцэеи ахэыцкэеи ирызкны урт иркыпцхыыз ажэабжэкэа, аповесткэа, ароманкэа уафы илапш итцашэаша атыц ааныркылоит иахьатэи ацсуа прозафы.

Ишаабо еипш, ашэкэыщэа еихабацэа рылшара, рлагаламта дууп хазну аамтазтэи ацсуа проза афеиарафы. Уи афакт мап ацэымккэа, иара убри аамтазгы иазгэахтарц ахэтоуп, иахьатэи ацсуа литературатэ процесс афы, чыдала апроза афеиарафы, аизхарафы амч хадакэа ахьыкоу абжыаратэи аитцбыратэи абицаракэа ирытцаркуа ашэкэыщэа рфы шакэу. Убарт иреиуоуп: Алыкьса Гогэуа, Шьалодиа Ацынцэал, Алыкьса Цьениа, Цьума Ахэба, Шота Чкадуа, Нелли Тар-цха, Никэала Хашыг, Платон Бебиа, Никэала Кэытцниа, Анатоли Возба, Витали Амаршыан, Терент Чаниа ухэа ашэкэыщэа ражэабжэкэа, рповесткэа, рроманкэа.

Иахьатэи ацсуа проза аинтеллектуалтэ фазара шытытцит, ацсихологизм тцаулахеит астильтэ хырхарта фыцкэа цэырнагеит анаххэо, ацхэаза инаргыланы, уи зыхьз иадхэалоу абафхатэра иашатцэкэа змоу Кырттэылатэи ССР Ахэынткаратэ премия «Ахэышыкэса ашыкэснтцеи» Дырмит Гэлиа ихьз зху Апремиеи рлауреат Алыкьса Гогэуа иоуп. Уи ироман «Аеыкэаха», иповесткэа «Азиас ццакуейт амшынахь», «Шьхэпшза», «Азы агьама», «Мшэагэ хэычи Мшэагэ дуи», «Аси амацэыси», иажэабжэкэа «Ашьацаагага», «Хаха-хымш ныкэа ахьыбжэоу», «Аеыхэа», «Ашэуа иетцэа», «Асыс-мкаа» ухэа убас жэпакы егыртгы цэыртцра фыцны, цэыртцра дуны икалеит ацсуа прозафы. Урт реихарак урысшэала, кыртшэыла еитаганы итрыжхьейт Москуеи Карти акалакькэа ретэи еиуеипшым ашэкэтыжыртакэа, насгы даара ихараку ахэшыара роухьейт ацхэащэеи азанааттэ критикеи ркнытэ.

Иахьатэи ацсуа литературафы, хэтакахэала апрозафы, иапцтоуп, хажэларт аамта фыц азы иргаз аиааира дукэа инарываргыланы, аамтала атыц змаз, иахьа уажэраанзагы инагзаны ацстазаарафы ианыхым еиуеипшым анегативтэ цэыртцракэа сахьаркыратэ ажэала рэацера, рыкэзбара иазку афымтакэа мацымкэа. Убарт иреиуоуп, иаххэап Н.З. Тар-цха лповест «Матциса», А.К. Цьениа ироман «Ацэакэа аабатэи ацшшэы», В.Ць. Амаршыан ироман

«Амш ахэлара ихамнахаанза», П.Хә. Бебиа ифымта «Ашьяцхәа» убас егыртгы.

Асоциалтә-уаажәларратә проблема дуқәа рнафсангы, иахьатәи апсуа проза инартбааны икәнаргылоит, иагьазбоит аифызара, абзиаба, атаацәаратә еизыказаашьа зхәзеипш атаацәаратә-моралтә зтаатәкәа. Иазгәатәтәуп, уи аганахьала алтцшәа бзиақәа аазырцшхьоу хашәкәыфәцәа Ш.Е. Чкадуа, Н.З. Тар-цха, Ць.В. Ахәба, А.К. Цьениа ражәабжькәа, рповесткәа, рроманкәа.

Ашәкәыфәцәа еихабацәа реипш, афарацәагы еснагь ирыз-флымхауп Апсуа прозафәи ихәфсхьоу атоурыхтә аамтақәагы, еихаразакгы ареволюциеи Ацьынцәтәылатә еибашьра дуи ртемакәа. Убарт иреиуоп Ш.К. Басариа иповест «Гәлиза лразкы», хыхьгы зызбахә ххәахьоу А.Н. Гогәуа иповест «Аси амацәыси», Шь.М. Ацьынцәл иповест «Амзафә ангыло», А.К. Цьениа ироман «Абна амаза». Апсуа литературеи аказареи рзы еихьзара дууп Шь.М. Ацьынцәл иповест «Амзафә ангыло» иалхны хтәылафәи зегьы иреихау акиностудиа «Мосфильм» иахьтнахыз иара аповест ахьз хьзыс измоу асахьаркыратә фильм. Уи иценариала итхуп иара убасгы Нестор Лакоба иххәау афильм «Ажыра цшәа асаркьал».

Апоезиеи апрозеи ркынзатцәкәа алтцшәа дуқәа амамзаргы, есаиара аинылара амфә иангылоуп апсуа милаттә драматургиагы. Ари ажанр афәи хадраматург дуқәа С.И. Чанба, З.Хә. Дарсалиа, М.А. Лакрба ртрадициақәа еихахауа, иахьа қәғиарала аус руеит арғиаратә усурә знапы алаку жәпафык. Убарт иреиуоп: адраматург, актиор, СССР жәлар рартист Шәарах Цачалиа, хашәкәыфәцәа Шота Чкадуа, Рушьни Цьопуа, Нелли Тар-цха, Цьума Ахәба, Алыкьса Аргәын, Анзор Мықәба. Ақәатәи Апсуа драматә театр асценафәи икәдыргылахеит арт ашықәсқәа рыфнутқәа, иара убасгы, Алыкьса Гогәуа, Гьаргь Гәыблиа, Михаил Чамагәуа, Едуард Сымсым рдраматургиатә цтамтақәа.

Иахьатәи Апсуа драматургиа ажанр афәи еиха улацш итцашәартә икоуп, хәарада, Шота Чкадуа ипиесақәа. Уи икомедиақәа «Хауа идагәада?» «Алоу дгәауеит», «Акьанцәа» апсуа хәапшәгы, хреспублика антытцәи ахәапшәгы гәахәрыла ирыдыркылеит. Рацхьаза акәны Москвантә ацентрә телехәапшрала иддырбаз апсуа драматә фымта иалху ателеспектакль злақәыргылаз Ш. Чкадуа икомедиа «Хауа идагәада?» алоуп «Жьулиеи Мажьулиеи» хәа хьзыс иатаны. Уи икомедиа «Акьанцәа» Апсны анафсангы,

икәдыргылеит урысшәала Ленингради Мрагылара Харатәи асценақәа рфәи, Нхытц-Кавказ уацс бызшәала Орцьоникизе ақалақәа фәи, авар бызшәала Г. Цадаса ихьз зху Махачкала ақалақәа фәи икоу Авартә драматә театр афәи. Хәра хлитературеи хказареи рзы ифәицу цәыртцраны икалеит зрепертуар зегьы ишынеибаку, Ш.Е. Чкадуа ииумортәи исатиратәи фымта кьафәкәа рыла еикәыршәоу апсуа миниатиурақәа ртеатр «Чарирама». Уи Апсны ахи атцхәеи акырынтә иакәшахьейт, апрограма хынтә-цшынцә ирфәицны еитакүа, ахәапшәгы даара игәи иакәшәаны идикылт.

Аихьзара шьахәкәа амоуп апсуа хәычтәи литературеи. Дырмит Гәлиа ихациркыз ари ажанр хлитература ағиара атцхәтәантәи аетап азы ихәтәаит Б.У. Шьынқәба иблахкыгоу илакә-поемақәа, Шь.Л. Цәыцәба, Гә.Гь. Папаскьыр-цха, Н.Т. Барателиа, Ць.К. Тапагәуа, Н.З. Тар-цха, П.Хә. Бебиа, Т.Шь. Ацьба ухәа убас егыртгы азәырфәи ражәабжькәа, ражәеинраалақәа, рпоемақәа рыла. Еихаразакгы ахәычтәи литература аизхазыгьара амфә иананылаз ахәычтәи журнал «Амцабз» атытцра ианалага аахыс ауп.

Алитература ағиаразы акритика атцак ду шамоу зегьы еицырдыруа усуп. Апсуа литературатә критика 30-тәи ашықәсқәа рзы ашьаа ахәит. Аха аибашьра калаанзагь, аибашьра ашьахьгы акраамта ари ажанр афәи аус зуаз фыцәа-хәи затцәык ракәын – Хә.С. Бгәжәба, Ш.Д. Инал-ица, М.К. Делба. Дара уртгы акритика егырт рзанаатқәа ирхаршәаланы акәын рнапы шалакыз. Атцхәтәантәи ашықәсқәа рзы арт акритикцәа еихабацәа иаарывагылт азанааттә зыкатцара чыда змоу акритикцәеи алитературадырфәеи, апсуа литературатә процесс апроблемақәа инартцауаны наукала итытцәауа атцарауаа. Акритика ажанр афәи, хыхь зыхьз ххәахьоу аихабацәа рнафсангы, рлагаламта дууп: В.Л. Атцнариа, В.В. Дарсалиа, Гь.К. Гәыблиа, М.Т. Лашәриа, Р.Хә. Қапба, А.А. Аншба, А.М. Зыхәба, С.Л. Зыхәба, В.Б. Агрба, Н.А. Лакоба, В.П. Анқәаб, Б.А. Гәыргәлиа, Р.И. Ебжьноу ухәа убас егыртгы. Иахьа уажәазы хәа ихамоуп иалукааша хашәкәыфәцәа ирызку амонографияқәа, аочеркқәа, итыжьуп «Апсуа литература атоурых аочеркқәа» (урысшәала), акыпцхь иазырхиоуп «Апсуа литература атоурых» (апсышәала). Алитературатә критика ағиара иацхраауа икалеит 1978 шықәса раахыс итытцәа иахьалагаз акритикатә статиақәа есышықәсатәи реизга «Аамтәи ажәеи».

Апсуа сахьаркыратэ литература злабеиахо амилаттэ оригиналтэ ҕымтақэа рымацарала акэзам. Уи дырбеиоит еиуеипшым ажэлартэа рбызшэақэа рахьтэ еиҥагоу арҕеиамтақэаҕы. Еиҥарак апсшэахь еиҥагоу аурыси ақыртэу классикцэеи, хаамтазтэи ашэҕэыҕоцэеи иреиҕу рацтамтақэа роуп. Хшыҕышытра рызуп иара убасҕы хацсадҕыл иҕэынхо еҕырт ажэлартэеи аҕэаанырцэтэи абызшэақэеи рахь илыпшааху аҕымтақэа реиҥагара. Апсшэахь иахьа еиҥагоу асахьаркыратэ рҕеиамтақэа реиҕыпцхьазара мацараҕы акыр аамтэи атыпи рҥахуп. Аиҥагара аус аҕы лымкаала рҕьабаа рацэоуп Д.И. Гэлиа, А.М. Чочуа, М.Л. Ахашба, Б.У. Шьынқэба, М.Т. Лашэриа, Кэ.Шь. Ломиа, А.Н. Гогэуа, Б.А. Гэыргэлиа, Н.Т. Кэытцниа ухэа убас еҕыртҕы хашэҕэыҕоцэа. Аиҥагара аус хара хҕны иахьа убри еипш аҕазараҕы ихагаланы иахьыҕоу иабзоураны ихауит алшара Адунеизегьтэи алиҥература абиблиотека 50 томны апсышэала атыжьразы азтэара аҕэыргылары. Уи абиблиотека иалалоит хтэыла аешьаратэ лиҥературақэеи аҕэаанырцэтэи алиҥературақэеи рҕны ажэытэза инаркны иахьа уажэраанза иапыртцахьоу иреиҕьзақэоу, илыпшааху аҕымтақэа. Ихэатэуп, ари ус баша теориала иҕэҕылоу зтэараны ишыҕам, уи апрактикаҕы нап злаку усуп.

Апсуа лиҥература ахата акэзар, хыхьҕы ишаххэахьоу еипш, иахьа амилаттэ хэаақэа ирҥаханы иҕазам. Уи еиҥагоуп урысшэала, кыртшэала, СССР аешьаратэи аҕэаанырцэтэи абызшэақэа рыла.

Абасала, тоурыхтэ аамта кьаҕк иалагзаны апсуа сахьаркыратэ лиҥература иаанарпшит аихьзара дукэа ажанрқэа зегьы рҕы. Асовет уаажэлартэи аполитикатэи еиҕкаашьа, Акоммунист партия иааипмырҕьазакэа имҕацнаго ленинтэ милаттэ политика – абарт роуп изыбзоуроу хара хмилиаттэ лиҥература ашэтыкакачра, аизхазыҕьара. Хацэымҕашьо иаххэар халшоит апхьаҕы уи ишазыпшу аизхара, ашьтытцра, аҕеипш лаша.

1982



2.2. АПСУА ПОЕЗИА АЦЬЫНЦЫТЭЫЛАТЭ ЕИБАШЬРА ДУ АШЫҚЭСҚЭА РААН

Хара х-Совет хэынтқарра аҕеиарамҕаҕы изнысхьоу аетапқэа зегьы рхатэ чыдарақэа рымоуп, ррольҕы дууп. Аха лымкаала ирытцаркуа мыцхэы ирацэоуп Ацьынцэылатэ еибашьра ду ашықэсқэа. Зеипш адунеи аҕы иҕамлацыз ари аибашьра, асовет хэынтқарратэ еиҕкаашьеи ауаажэлартэ еиҕкаашьеи ирцышэага дуны иҕалеит.

Хмеибашьырц азы аиқэшахатра ихабжьазҕы агэхьаа Хмкыкэа, Гитлер хадас дызмаз афашисттэ Германия ар ххэаакэа ирхытцны хадҕыл ианнықэла инаркны, Акоммунисттэ партией Асовет еиҕабырей раацхьарала, азэкеипш еицгылт хтэыла ажэлартэа зегьы рзеипш цсадҕыл дуи, рхақэитрей, рхыпшымрей рыхьчаразы. Лозунг хадас апстазараҕ иаақэгылт: «Зегьы афронт азы! Зегьы аҕа итархаразы!».

Еснагь апстазаара иузақэымтхо иадхэалаз асоветтэ лиҥература арт ашықэсқэа раан еиҕаҕы ирзааиҕахеит аамта иқэнаргылоз, зыпшрак ҕамтақэа избатэыз азтэара дукэа. Алиҥератураҕы, еҕырт аусхкқэа зегьы реипш, уалцшыаны иадыз сахьаркыратэ ажэа мцапшыла аҕа иҕагылары акэын. Уи руалцшыа ибзиатцэҕьаны еилыркаауан асовет шэҕэыҕоцэа зегьы. Ажэалагь абцарлагь аҕа иҕагыланы, урт идырааиҕэон агэыргьара ду – Аиааира амш.

Апсуа лиҥератураҕы, еҕырт асоветтэ лиҥературақэа зегьрейипш, аибашьрашықэсқэа раан амч зегьы азкын асовет жэларт афронт атыли рҕы иаадырцшуаз афырхатцара гэышьтыхрала азышэахэара, аҕа иҕаҕера. Ирацэаҕауп апсуа шэҕэыҕоцэа, ажэала мацара акэымкэа, бцарымцала хтэыла ампытцахалаҕэа ирпылаз. Убарт иреиуоуп аибашьра адэаҕы хьызла-пшала иҥахаз, усҕан еицырдыруа иҕалахьаз апсуа шэҕэыҕоцэа Л.Б. Кэытцниа, С.М. Кэычберия, М.Д. Гочуа, ҕыц аҕра иалагаз ашэҕэыҕоцэа ҕарацэа: В. Чичерия, Р.Кэ. Цьопуа, С. Цабрия, В.Н. Қапба, К. Хэырцлаа, П. Ануа, Ш. Тария. Еибганы рыцсадҕыл ахь ихынхэит аибашьра иацыз агэаҕракэа зегьы зхызгаз хашэҕэыҕоцэа: Қь.К. Агэмаа

(аибашьра ашьтахь дук мыртыкэа афронт ағы иоуз ахэра хьан-
тақэа ирыхьканы ицстазаара далтцит), Ч.М. Цьонуа, А.Н. Цьонуа,
М.А. Лакрба, С.Л. Сангэлиа, Ш.Р. Акэысба, Шь.М. Сангэлиа, Кь. Ачба.

Аибашьрашықэсқэа раан ацсуа литература ажанрқэа акгы
цкны ишыкэмызгы, хэарада, арака хараза апыжэара аманы ика-
леит апоезиа. Уи афыза ацэафа рнубаалоит егырт асоветтэ ли-
тературақэагы. Уи машэырны акэым ишыкалаз. Абзиабара,
ацэымгра, агэыштыхра, агэкахара, агэеифафара реицш икоу ауа-
фьтэыфса ицэаныррақэа, ицэалашэарақэа раарцшрафы апоезиа
иапызго, еиха иаарласны зыбжы ақэзырго даеа жанрк ыкам.
Убриакнытэ ауп ацсуа литературагы аибашьра иазку иреигу
афымтақэа апоезиафы изцэыртцыз.

Ацхэаза инаргыланы иазгэататэуп, Ацынцэтылатэ еибашь-
ра ду иазку, настгы сахьаркырада еиха идуқэоу афымтақэа реиха-
рак анацтаз иара аибашьра ашықэсқэа раан шакэу. Цабыргуп,
аибашьра ашьтахьгы имачымкэа ицэыртцит ха хпоезиафы ари
ахтыс ду иахьзынфылоу ажэеинраалакэеи апоемакэеи жэпакы,
аха еитасхэахуеит, инейдыланы иугозар, ари атемала иреигу
афымтақэа дара изыххэау ахтысқэа рышьта иныхгыланы хашэ-
кэыфэцэаа иапыртцақэаз роуп.

Аибашьра ашықэсқэа раан лымкаала иреиаратэ усура амеч-
хак артбааит Ацсны жэлэр рпоеит Дырмит Гэлиа. Цоуп, уи уаан-
загы, 30-тэи ашықэсқэа реанейфырша нахысгы, хацсадгьыл
адунеижэлэрбжыратэи атагылазашьа еиха-еиха ишэартахо иа-
налага инаркны, имачымкэа иацитцахьан атэыла ахьчара иазку
ажэеинраалакэа («Хасан азтачы», «Аибашьра», «Атынчра»), аха
патриоттэ цэаныррала ирцхоу, иреигу иажэеинраалакэа аибашь-
ра ианалага ашьтахь ауп икалам ианытцихыз. Аибашьра ацхэатэи
амшқэа раан иифыз иажэеинраала «Хацсадгьыл азы» акны (ари
ажэеинраала ахьз хыс иаиуит иара убри ала иаатуа 1941 шықэсазы
хаз шэкэны Акэа итытцыз ацсуа поетцэа ражэеинраалакэа реизга)
апоеит икказа иааирцшуеит ага хцара игэтакқэа шьарда ишырацэоу:

Хаизуаазарц ажэа шьтазтаз,
Уи зажэеи зэи акгы иацсамхаз,
Дага баацсны ха дынхажэлеит,
Дгыч хэымгаха хтэыла днакэлеит,

Иаалыркэаны хааилишьырцы,
Аутэ нхакэтца зегь хтэихэарцы.

Аха апоеит дацэымфашьо агэра игоит ага игэтакы хэымга наигзо
калашьа шамам. Уи гэыштыхра дула хтэыла икэынхо ажэлэрқэа
зегьы дрыцхэоит:

Хамч неилатца хтэыла икэахцап,
Афашистцэа ртыхэтэа цахтэап,
Дара риуа, ршэацьызхэара
Азэ даанхмыжып убарт цыара!

1942 шықэсазы итытцит ацсуа поетцэа реизгақэа, «Цхьака,
мраташэарахь!», «Иааигэоуп аамта ахьырхэаразы». Арт аф-еизгак
мотив хаданы иргэылго ажэыларахь, ақэпарахь рыцхэара, ажэы-
лара ргэазырхатцара ауп. Асахьаркыратэ форма аганахьалагы
иманшэалоуп ажэеинраала «Цхьака, мраташэарахь». Q-куплетк
рыла ишыақэгылоу ажэеинраала акуплетқэа зегьы хыркэшоуп ажэа
«мраташэарахь» ала. Уи ала автор иатцшыны иазгэеитэит афымта
аапхэаратэ кэзшыа. Ғырцшыс иаахгап ажэеинраала алагамтеи
антцэамтеи рымацара:

Хага иаауа мраташэарахьтэ,
Ицсацташэароуп мраташэара,
Шэнеиха цхьака, хара хгьефэа
Хага драпо, мраташэарахь!..

Ишдыру еипш, аибашьраан ага аамтала импытэихалеит Нхьтц-
Кавказ, аахьтцгы аталара даара иеанишэеит, аха илдмыршеит.
Кавказ ахьчара атема иазкуп Д.И. Гэлиа иажэеинраала «Хара
х-Кавказ». Кавказ ажэытэи афэатэи афырхатцаратэ традициякэа
дрылацэажэо, апоеит иазгэеитэит: «Агэгэа жэлақэа ианакэзаалак
тэартас абра икартцахьан: Амирани, Абырскыли, Нартаа ашэоык
ухэа адауқэа». Ажэеинраала хыркэшоуп Кавказ атэицэа рышка
инархоу аапхэарала:

Нас шэнеи Кавказ ду ацацэа, гэы-шьамхыла енагь итцару,
Шэабцар нышьтышэх, шэнеипыл шэага, уи ацхамшыа,

Уажеипш азоуп шәара шәзааз, шәа шәыпсадгыл шәзатаху,
Нак днықшәхза уи ақәылаф, дабакоу хәа инизтаауа.

Аибашьра атема иазку Д.И. Гәлиа ипоезиатә рфеамтақәа рахьтә еиха еицырдыруа икалеит апсуаа ртеицәа, икамшәо ахьз ду зчапаз афырхатца В. Харазиа, А. Назазе, Қь. Агрба, М. Иазыцба, М. Цәышба, Ц. Чолокәуа ирыхьзынфәылоу ажәеинраалақәа рцикл. Ажәлар рфеапыцтә поезиа аматәахәқәа ихы иархәаны апоет апсуа фырхатәа ааирпшуеит игәымшәақәаны, уалпшәа нагзафәаны, шатара ззымдыруа патриотцәа иашақәаны. Лымкаала ажәлар ирылатцәеит, хәычи дуи бзиа ирбо ашәаны икалеит Владимир Харазиа иххәау Д.И. Гәлиа иажәеинраала – «Ахатца-ихатца иашәа». Апсуа еибашьфы-артеллерист, Асовет Еидгыла афырхатца Владимир Харазиа аибашьра адәафәы иичапаз ахьз ду апсра зқәым доухатә баканы иахагылоуп Д.И. Гәлиа ицәахәқәа:

Ахатца-ихатца афырхатца,
Апсны ахьз тызгаз арцыс хатца,
Ахатца гьәф, арцыс бзиа,
Уи Володиа Харазиа.

Аибашьра иаххәаны Д.И. Гәлиа иапитцаз ифымтақәа иреихау ипоема «Ажәлар рзы ашәа» акны ҳапсадгыл иқәынхо ажәларқәа реифызара аарпшуп афашизм иафәагыланы ақәпарафәы аиааира хзыргаз амч хадақәа ируакны. Афашистцәа гәыгуан милатрацәала еилоу Асовет Еидгыла ҳақәлар, уи иқәынхо ажәларқәа дара-дара чан-чаны еибакып, еифагылап, инибартцәап хәа, аха ибашан урт ргәыцрақәа. Асовет жәларқәа риешьара, реифызара еихагы еилатцәеит, еихагы изрыжәхеит. Ҳапсадгыл ду иарбан кәакьзаалак аға дахьнеиз, уи иқәынхо амилацт шьагәытқәа инарываргыланы, хацәнымырха иқәпон иқәынхо егырт амилацтқәа зегы рхатарнакцәа. Убасеипш икалеит Кавказ ахьчарафәгы. Лымкаала идууп аурыс жәлар рроль аиааира агарафәы. Кавказ ахьчацәа дрызгәдууа, Д.И. Гәлиа машәырны акәым ишазгәеито урт милатрацәала реилазаара:

Аурыс жәлар ду, убас ақыртуа,
Аерманы, азербайцәанаа,

Апсуаа ухәа, ашьхаруаа,
Зегь рылшара рхы инархәа,
Анемсаа ықәырцеит назаза,
Ҳаахәырада икарцеит накза.

Имоуп Д.И. Гәлиа аибашьра атема иадхәалоу егырт афымтақәагы. Лирикатә цәанырра таулала ирпхоуп еицәтәыму ф-дунеик реидысларафәы ҳажәлар иргаз аиааира апоет инатаз агәыргъара ду аазырпшуа уи иажәеинраалақәа «Аиааира», «Амшын», «Ағба аафәықәсылт». Ажәеинраала «Амшын» афәы ацәанырра цшәа ажәа еизадала акәымкәа, ицәыргоуп поезиатә бызшәа лыпшаахла, уи иакәнаго асахьаркыратә матәахәқәагы азыпшаауп. Алирикатә фырхатца ицәанырра уаха издыкылаша акгы ибом хәаа змамкәа игазго иапхәа ишьтоу амшын ада. Абар иара апоет иажәақәа рыла иаххәозар:

Ацәылашара иафәуп, азаза канахәеуеит,
Ҳымт ҳаихәапшуеит, аха хгәы итоу еилхаргоит.
Ҳылоуп хфәыцәагы: абра – амшын тбаа, амшын,
Насгы идүззоу, уаф гәыргъаратә мшын.

Аибашьрашықәсқәа раан ибафхатәра еихагы аеартлеит, аеартбааит, уаанзагы зпоезиа апхәаф ибзианы идикылахьаз, иналукааша апсуа поет Баграт Шьынқәба. Арт ашықәсқәа раантәи Б.У. Шьынқәба илирика афырхатца хада – хьатцра зқәым, гәкаҳара ззымдыруа, зыжәлар, зтәыла рыхьчарафәы зхы-зыпсы иамеигзо асоветуаф иоуп. Алирикатә жәеинраала цқьақәа инарываргыланы апоет иапитцеит усқан имаҷымкәа алиро-епикатә жанр иатцанакуа асиужеттә жәеинраала еитцыхқәа, абаллада хәа ззухәар ауа афымтақәа. Убарт иреиуоуп нартаа репос амотивқәа рыла еифәау абаллада «Гәында-цшза», анафсангы ажәлар еицырдыруа икалаз иажәеинраалақәа «Апартизан», «Аб» (Владимир Харазиа ихьзынфәылоу ацикл акнытә). Асоветуаа рхата ракәым, апсабаратцәкәагы гәышуеит, игәрымүеит уафцстас иабо азалымдарақәа ркнытә, хаха ирфәагылоуп ағацәа. Аурыс партизан икәшаз иағацәа рнапатцака ицсра камларц азы ихы амейдоит изгәакьоу азиас Днепр, уи ацәқәырцақәа дагьхырфәоит иара, изыразны ан лкалтеипш. Афашистцәа ари асоветуаф, игәагъра

рзымбатэбароуп, арт ирзеилкаауам, еилыркаарцгыы рылшом уи ихымѡапгашья мзызс иатцоу. Арцыс дахьыпаз азиас ахыкѡ аѡацѡа анаахыкѡгыла, ирымбарц залшом уи ацѡаѡа:

Ацѡкѡырца гѡаан игѡрымѡеит,
Аѡкыдкѡ иаѡуп ацара,
Зны-зынла ашѡи-бжьи тыѡѡеит,
Атѡым «сасцѡа» аѡоит иахья ара.
Арцыс дахьыпаз цѡаханымтѡас,
Анемсаа ианырѡо иацѡшѡаѡеит,
«Днепр дацѡымгуп атѡым сас»,
– Абасгьи аѡѡоушѡа раѡаѡеит!

Асѡвет жѡлар аѡѡараѡы ириааиѡа мчы зыкалом, избанзар урт ззыкѡѡо рус иашѡуп, урт рыпсадгьиыл рыхьѡоит, рхаѡѡитра рыхьѡоит – абри ауп леитмотивс иагѡылоу Б.У. Шьынѡѡба аибашь-рашыкѡсѡѡартѡи илирика, насгьи ари аѡѡара ду еиѡѡаѡыс иаѡоуп хара хѡмпартия. Уи атѡи ибзиатѡѡьяны ихѡоуп аѡѡет иаѡѡеинраала «Ацсуа еибашьѡѡа шѡахь» аѡны:

Ацсадгьиыл аѡамта шѡанашьѡоит,
Шѡгѡышцѡѡа зегь урт рыла иѡаѡоуп.
Шѡхатѡара Ацсны цшза арлашѡоит,
Шѡшаиааиѡа дыруп, агѡра ѡоуп!
Шѡаиааиѡеит, избанда ѡышѡала
Иазѡыкны хѡжѡлар ду кѡѡоит!
Шѡаиааиѡеит, избанда хшыѡдула
Хѡмпартия аиааирахь хѡѡоит!

Еиѡа инартѡбааны аибашьратѡ базара аарцшуп Б.У. Шьынѡѡба иѡѡѡа «Аѡѡаѡаѡа» аѡы. Асѡвет еибашьѡы алеитѡѡант Леонид Лунин кѡрала макьяна дѡѡыпшѡоуп, ѡажѡиак шыкѡса роуп дыз-тагылоу, аѡа уи дырхатарнаѡуп аѡѡурых аѡы иааѡымтѡѡазакѡа абиѡарала ахатѡара аазѡо аурыс жѡлар ду. Ари атрадиѡиатѡ фырхатѡара иасимѡолны аѡымтѡѡы иѡѡыргоуп Леонид Лунин иабду иѡнытѡ хамтѡас иѡуз, жѡйтѡнатѡаахыс кыр аибашьраѡѡа ирылахѡыз, еснагь ахьз бзиакѡа аѡаѡѡа идзыргоз аѡѡаѡаѡа. Аѡѡа анииркуаз абасгьи аѡѡа еиѡѡеит абду имѡаѡа:

«...аст, исымхны уара ига,
Наѡ-наѡ са сеиѡш имѡаѡга,
аст инаѡаны итѡахы,
Иатѡазааит уцсахы!».

Уажѡы аамтѡала аѡашиѡтѡѡа ирымпытѡашѡаз ари аѡѡа Лу-нин ипсыцѡѡа шахтнитѡо идыруазаргьи, рызныжьра шѡѡилшѡз. Аѡашиѡтѡѡа жѡѡаѡык ныртѡѡаны, иаргьи дызгара ахы гѡѡѡа шикѡ-шѡазгьи, дрызнымкылакѡа, аѡѡа наѡаны хѡжѡлар рхатарнаѡѡѡа иритѡоит.

Амѡабз аѡыкѡыхѡѡѡа, иѡаѡѡа-ѡаѡѡо иѡѡуп аибашьрашыкѡс-ѡѡа раантѡи Иван Тѡрѡба илирика. Уи ускантѡи иаѡѡеинраалаѡѡа зѡиѡш ѡѡѡа хаданы ирнѡбаѡѡоит: ѡаѡара зѡѡым аѡптѡимизмра, аѡѡѡаѡара агѡраѡара, хѡѡѡнымырха аѡѡѡара, аѡсра анаѡѡаѡы – хьызла аѡаѡара («Дѡѡон аѡрѡнт ахь аибашьѡы», «Ан-амѡаѡгаѡ», «Сашья», «Ацсуа кама», «Дон ахыкѡѡан», «Изнышѡынтраѡа?» убас ираѡѡѡаны егьыртгьи аѡѡеинраалаѡѡа). Аибашьратѡ лирикаѡы иреиѡѡу ацсуа жѡеинраалаѡѡа ируаѡуп И.К. Тѡрѡба и-«Ацсуа кама»:

Игьазгьазуа Ацсуа кама,
Аѡа иѡаѡ иалахуп,
Изкыз мамзар баша иѡѡама, –
Аиааира усаѡ иалахѡуп!

Мамзаргьи иухашьтырѡ залшѡма ацсуа цѡѡызѡа еибашьѡы А. Наѡазѡе илыхьзынѡылоу абарт аѡѡаѡѡаѡѡа (аѡѡеинраала «Дон ахыкѡѡан»):

Дон азымѡѡс тынѡ ахыкѡѡан,
Цсра зѡѡым гылоуп аѡаѡа,
Аѡызѡѡа ирыѡхаз уа дырныкѡѡуан,
Аѡѡызѡа дныжьины иѡѡон цѡѡаѡа.

Арт ашыкѡсѡѡа раан И.К. Тѡрѡба иаѡитѡѡеит иара убасгьи раѡ-хьазатѡи иѡѡѡа «Ахатѡара». Уи аѡымтѡа азѡуп Олег Кошеѡѡи наѡ-хгара ззиуаз Красноѡѡнтѡи аѡѡѡѡараа рфырхатѡара аарѡшра. Аѡѡѡа шьѡхѡлатѡѡѡа ианыѡшит аѡартия иазрыжѡыз абиѡѡара ѡѡа аамтѡа хьамтѡа рхы атѡамтѡаѡѡа, имшѡѡа-имырѡа раѡѡѡа, рашь-

цәа еихабацәа рымџа ишангылаз, урт ззыкәпоз рус дарггы рхы шақәыртцаз.

Ацъынцтәылатә еибашьра иазку апсуа поезиафы, хәарас иатахузеи, лымкаала иазгәатәтәуп хатала уи аибашьра иалахәыз хпоетцәа рырфеиамтақәа. Урт рахьтә поезиатә казарала еиха иқәфеиарақәоуп хәа ицхьазатәуп Қь.К. Агәмаа, Ч.М. Цьонуа, А.Н. Цьонуа, С.М. Қәычбериа ражәеинраалақәа.

Қь.К. Агәмаа аибашьра иалагаанзагы итышәынтәалахьаз поетын, аха аибашьрашықәсқәарзтәи ипоезиа идеиалеипш сахьаркыралагы еихагы игәылыршәахеит. Ускантәи уи иажәеинраалақәа реихарак џуп асалам шәкәы аформала – афронт акнытә итынхацәа, игәакьацәа, ма дызхылтцыз, дзаазаз итәыла гәакьей иқалақь Акәеи рыхьзала иааитиуаз асалам шәкәы («Асалам Акәака», «Бзия бзызбо абри азами» убас егыртгы). Арт ажәеинраалақәа рлирикатә фырхатца иахьей-уахеи апсреи-абзарей дышрыбжәгылоуггы, изақаразаалак гәкаҳарак иныруам, уи дацәымџашьо агәра игоит – иага иуадаџхаргы, атыхәтәан аиааира хажәлар ишырго, убри аиааиразы иаргы деигзом ихы-ипсы. Иажәеинраалақәа руак афы («Асалам Акәака») апоеит тоуба иуеит:

Сара сеигзом сшьа икатәоуггы,
Сыцсадггыл иастеит атоуба,
Иатаххозар сыцсы итоуггы,
Рацхьа ишасто агәра га.

Аха апсра ақәым афырхатца хәыцыртас имоу, уи агәра ганы дыкоуп аиааира ганы шьтахька дшыхынхәуа:

Снеиуеит аацын аға ангыло,
Хтәыла иақәлаз дтарханы.
Сыцсеипш избо сара стәыла,
Ахәра иамоу фәхәаны.

Абаллада «Афарпын» афы Қь.К. Агәмаа иахирбоит аибашьраан апсуа хьча шьхатәылан илиршаз афырхатцара. Итыц иаднаглаз афашистцәа уи дыткәаны, Апсныка хкылызгаша амџа харба, иахәтоу ацъшьарагы уахтап хәа дандәықәыргала, ахьча ачархәара амџа данымлакәа, фырхатцала дтахоит. Ифарпын апша ташәы-

шәуа ацақьа иқәыршәны, иара ахра фкьара ихы аитоит, шахала идфәхәалаз афашистцәагы (дрыцәнар хәа имшәози!) абахә иаиргоит. Ари еипш афырхатцара ахьча изыргәагыыз, хәарас иатахузеи, апсадггыл абзиабара ауп. Уи еигъишьеит хатцала атахара, ипсадггыл атәым мпытцахалаџцәа апшәымацәан иахатәар атцкыс.

Ацхьаџцәа ирылатцәаны еицырдыруа, бзия еицырбо икоуп Чычыкәа Цьонуа еибашьратә лирика. Уи иажәеинраалақәа «Аипыртцра», «Сымшьамба», «Атабиаф», «Асалам», «Атак», «Дунаи ахықәаф», «Ешыратәи ататын» арт ашықәсқәа раантәи иреигъу апоезиатә рфеиамтақәа ирхыцхьазалоуп апсуа литературафы. Шака цәанырра цшьала, гәеибафарыла иџузеи ажәеинраала «Аипыртцра»:

Унхажьуеит Акәа аамтала,
Гәыблыла хаупырцуеит уажәшьта,
Иудыруеит иахьхацхьаз хәта-хәтала
Акәцарахь хцахуеит еита!

Аибашьраф ашьа катәароуп,
Афронтахь, афызцәа, шәласы!
Хацсадггыл азыхәа хақәцароуп,
Хацсадггылаз хаигзом хацсы!

Мамзаргы, изакәытә гәалакара зџыдоузеи иурто аибашьџы дызгәдууа, дахыхәмаруа, агәшәымшә хәо, џыза гәакьак, тынха дук еипш игәыбылра нагзаны изитаз имшьамба иазку абарт ацәахәақәа:

Са сгәы уакәшәоит, сымшьамба!
Убри азами азәы уимто,
Сцәа-сжыы узаду. Нас сеибыто,
Абзабаа цқьа исырба!
Зны усытцоуп, зны усықәуп,
Зны сутцоуп, сымшьамба!
Абзабаа цқьа исырба,
Уахгы-еынгы амџа сықәуп.

Шьала-дала ирцхоу, цәанырра зџыдала иџу ажәеинраалақәа

жэпакы апитцеит аибашьраан апартизанцэа ртаацэара ду иалахэыз
Ацсуа поет Алықса Цьонуа. Уи иажэеинраалақэа «Бзиала», «Аткэа
иажэа», «Ахьз рчапон», «Апхэызба лашэа», «Сталинград» убас
егьыртгы, егьырт хпоетцэа рырфеиамтақэа реипш, ирныпшит ҳа
хауаажэлари ххэынтқарратэ еифекаашьеи рымч агэрагара, агэра
игоит афашизм тоурыхла афэхэара шыптэоу, икэымзаар цыххэа
шыкам:

Са издыруеит, афашизм апсрамфа иангылоуп,
Ацсымтаф ицхарцоуп хапыцла ҳа ҳеы.
Аха хэагэыжыла ишьахаушэа цкэа изымцо инкылоуп,
Цсабара ианытцоит ехэа, ма уатцэы.

Аибашьрашықэсқэа раан апхьафцэа ирылатцэеит иара убасгы
апсуа шэкэыффы Мушьни Ахашба иапитцаз асатиратэи алирика-
тэи жэеинраалақэа («Гитлер ацэахаи, ачаала зку апсцэахаи», «Иаа-
ша цшзала Мкэаб Загьала» убас егьыртгы).

Аибашьра анеилга ашьтахьгы, шамахамзар, апсуа поетцэа
зегьы ирфымтаны ҳлитература иаланагалт ирацэаны ажэеин-
раалақэа, апоемақэа жэра зықэзам ари атема иазкны. Аха урт чы-
дала рзаатгылара атахуп.

1975



2.3. АПСУА ЖЭЛАР РГЭАДУРА

Хараза ихафсхьоу ажэйтэ аамтақэа инадыркны иахьа уажэ-
раанзагы изхьгехэо, иззыгэдууа афырхацэа, атцеицэа
иашақэа мацымкэа ирымоуп апсуа жэлари. Сасрыкэеи Абры-
скылы инадыркны Кыахь Хацъарат икынза, Асовет мчра аагареи
ашьақэыргэцэареи рзы икэцоз ареволиуционерцэа – арт реипш
икуо алегендатэи атоурыхтэи фырхацэа рыхьз бзантцык кашэа-
ра ақэым хажэлари рашэаф, ражэаф. Аха убарт зегьы рылымкаа,
хаз чыданы дгылоуп, дызхылтцыз ижэлари ргэыбылра, рыбзиаба-
ра ирацэаны идуп Апсны жэлари рпоет Дырмит Гэлиа. Уи ихьз ауп
изыдхэалоу иахьатэи апсуа милаттэ культура атцкар хадақэа зегьы
рхьтцхьрта.

Д.И. Гэлиа хара ҳлитература дашьатаркфын, иалукааша шэкэыф-
фын, царауафын, уаажэларратэ усзуфын. Имч-илша дамеигзакэа,
ипстазаара зегьы шынеибаку еснагь дыззыразыз, цсыцкьала зы-
матц иуаз ипсадгылы ижэлари гэакьеи иритеит. Убриазоуп уи иус
ду, илшарақэа абасеипш рыхэ харакны изшьоу хара хтэылафэи,
апоеит ихьзгы абасеипш изыпшьоу.

Дырмит Гэлиа ацбажэлари дрыгэтылсан. Дшысабизаз уи дала-
гылт урт рыцэгы-рыбзиа, ргэырфа-ргэырға. Ухэан-схэанла азэи
икнытэ иахэны, мамзаргы шэкэыла-быгьшэыла итцаны акэым-
кэа, уи хатала, иблала далапшны ибеит, гэгэалагы инырит ахэын-
тқари тауади-аамстеи рхаан апсуа нхафьжэлари зтагылаз агарра,
азиндара, ацьамыгэа цэгьа. Ихэычратэи иарцысратэи шықэсқэа
раан уи апстазаара инатаз адышэа ду иапхьакатэи ирфеиаратэ
усуразы еихазоу ртафьс, университетс изыкалеит.

Дырмит Иосиф (Урыс)-ипа Гэлиа диит 1874 шықэса, февраль 21
азы Уарча хэа изышьтоу (Гэылрыпшь араион) апсуа қытан, анхаф
итаацэарафэи. Уи ақыта Апсны иреихазоу азиасқэа ируаку Кэыдры
апшахэа иапнуп. Абратаи апсабароуп убла иаахгыло, омашэа еи-
лыхха зсахьа тыху аурыс шэкэыф ду А.М. Горки иажэабжэ «Ауафь
иира» акны.

Иаххысыз ашэышықэса 70-тэи ашықэсқэа раан апсуа жэлари зе-
гы рзы трагедианы икалаз амхацьырра Дырмит хэычгы хатала

ихысит, цшышықәса ракәын уи ихытцуаз итаацәа дрыцны амхацбырра ахытца аниқәшәаз. Ускантәи ахтыскәа игәаларшәо, апоет иавтобиографияеы абас иоуан: «Аамстак хашта иманы дааталт атыркә асқарцәа-асолдатцәа. “Абарт ауаа ахытырц ртахым”, – ихәеит уи. Асқарцәа хафны амца шацрартцан ирблит, хартгы хрәццаны амшын ахь ҳарцеит. Уака атыркәцәа рыгба аины изыхылан. Ускан сара цшышықәса схытцуан. Сызнапыкала хәмарга гба хәчык скын, егы ала санду Фындық лнапы скын. Ари еицакрада иаарцшуп споема “Сара схәыштәара” аеы».

Атыркә дгыл аеы агәакрақәа жәпакы рыхганы, ирулакгы митәык уака инымхакәа, Ацсныка ихынхәит Гәлиа итаацәа. Аха ара иахәаиз, анкәтәи ртызтыц аеы анхара азин рырымтазт, иара убри инамариашаны, Кәыдры нырцә, Азәыбжәа ақытан дынхәит Дырмит иаб.

Апоет дахәааз атаацәара ареволиуциа калаанзатәи апсуа қытазы итиптәу таацәароуп. Уи иаб атцара имамызт, аха унеишь-уаишь хәа зархәоз, аизарақәа рахь икылсуаз, усзбатәык ахыкәаз иадрыцхәалоз, ацәажәара иазказаз, ажәа бзиагь зәаз нхафын. Уи лассы-ласс ныкәара, аизарақәа рахь дцалон, дхынхәны данааилак, итаацәа даарылатәаны, Дырмит хәычы дааивартәаны, дахыкәаз иибаз, иахаз инткааны, хәыц-хәыц ирзеитеихәон, лафла, самаркәылла ирччон. Афны анхара-нтыра усқәа еихаразак зкәакәа икәыз Дырмит иан Рабиа лакәын (жәлала Барганцәиа-пхан, Тамшәтәын). Уи лхәыцкәа (Дырмит еитцбацәазгы ыцәа ыкан – иахәшәа Катиеи иашәа Ивани) раазахаткәа дахашәаломызт, убасеицш деилахан еснагь, лыфны, лутра, лырахә-лышәахә реи-лыргара илцәыргон лаамта зеггы. Дырмит аазафыс, хылацшфыс знапы даныз ианду Фындық лакәын. Уи ақәра ду лыман (Дырмит данлыхъаз шәышықәса дыртысхәан), аха лымч тан, лгәы цхафыруа дыкан. Лыбжы еацаза, алеишәазгы акыр даацбаран, аха лмота хәычы уи длыцәшәомызт, бзиа дибон, дахыцалакгы длышәтан.

Атцаразыхәан даара ацәа ибеит Дырмит Гәлиа. Аа-шықәса анихытц, ақытафәтәи апап диртан, афрей ацхәареи уи ииртцеит. Убриашәтахь хышықәса накәак инеицынкылань иаб диманы дцон Акәа Ашәхаруаа рышкол дтеитцарц, аха ытцгас икарцалакгы, ахәычы дрыдыркыломызт. Атцхәтәан, 1885 шықәса антәамтазы, ирулакгы, ахәычы ашкол даанахәартә икартцеит. Ускан ихигаз азалымдарақәа ирызкуп акыршықәсқәа рышәтахь, асовет аам-

тазы, уи иифыз аочерк «Х-школк». Ашәхаруаа рышкол аеы иреи-гыыз атцафәа дыруазәкын Д.И. Гәлиа. Ашкол даналга ашәтахь, уи итцара азырхаразы дцоит Горика, дагыталоит 1889 шықәсазы Аахытц-Кавказтәи артцафәа рсеминариа. Аха цшымыз реиха мтыцкәа дычмазафхәит, атиф ихыт. «Атыцантәи ахауа атцафәа Дырмит Гәлиа аргамату инаалом» хәа априказ катцаны, Д.И. Гәлиа дызтаз атцараиурта дтырцеит. «Сара сышколтә цара абра интәеит. Уинахыс ртцафәас исзыкалеит ашәкәкәеи ацстазаареи», – иоуан атцхәтәаны Д.И. Гәлиа, арт ахтыскәа игәаларшәо.

Ари ашәтахь, дук мыртыкәа, Д.И. Гәлиа иан дыцсит, иаби иандуи «аиспанка» иагеит. Дырмит афнәта деихабны даахылт, еитцбацәа хәыцкәа, иашәеи иахәшәеи, аазатәны инапы ианхәлеит. Игәы камыжкәа еитцбацәа хәыцкәа иаазеит, ршыапы икәиргылеит. Уинахыс уаха атцара даузталахуаз уеизгы. Ашәхаруаа рышкол дантаз иааирыцшыз агәеилыххареи акәыбчареи рзы хатыр икәыртцон уакәтәи артцафәа, еихаразакгы ашкол ахылацшфы К.Д. Мацавариани. Урт уажәгы ацхыраара гәгәа иртеит. 17 шықәса анихытцуаз, уи екстерн хасабла апышәарақәа итиуеит, иагы-хыртцоит жәлар рыртцафәы хәа ахьз. Убри инаркны иалагоит Д.И. Гәлиа иуаажәларратә, иртцафратә-рәиаратә усура ду.

1890 шықәсазы К.Д. Мацавариани иареи еицхырааны, нап адырkit ацсуа нбан шәкәы аиқәыршәара, ишдыру еицш, 25 шықәса уи апхәа итытцыз И.А. Бартоломеи ианбан шәкәы апрактикаеы ахархәара аиуртә изыкамлеит. Ари еицш икәаз артцага шәкәы урт еиқәыршәаны иалгеит 1891 шықәсазы, иагытытцит Қарт хаз-шәкәны 1892 шықәсазы. Убриалоуп рацхәаза ацсуаа рхатәы бызшәала афрей ацхәареи рто излалагаз. Анбан шәкәы антытц ашәтахь Д.И. Гәлиа акыршықәса аус иуан ртцафәы еиуеи-цшым ақыташколкәа ркны. Нас тырцәманс дыкан Очамчырей Акәеи ақалақкәа рәы. Арт ашықәсқәа раан, иналаршә-аларшәны акәзаргы, напы аирkit ажәеинраалақәа рыфәра, аха урт рацхәазатәи иажәеинраалақәа ауаажәларратә тцак дук рыманы икамызт. «Урт еаахәыра рымамкәа ибжәхәаша ицеит, уи сара иагыгәнызгом», – ихәоит апоет ицстазаара атцхәтәантәи ашықәсқәа рзы иифыз иавтобиографияеы. Урт ашықәсқәа раан уи еиха дацпыхәаны дыззаацсоз ауаажәларратә усура акәын. Ақытқәа дрылаланы еимидон, итцон ижәлар рбызшәа, рыбзазашәа, рқабзкәа, ртцасқәа. Ускан, иара излеихәо ала, цәара политикатә про-

грамматик еадкыланы дыкамызт, амала дацэымфашьо еилкааны имаз акакэын: ибанык даанхомызт тауади-аамстеи. Урт ракэын цэгьарас икоу зегьы апшыызгоз, еихаразакгы ажэлар змырб-зозоз агычра, араха (ашьамака) ргычра. «Агычра апыхразы, агычцэа рахьырхэразы исылшо зегьы кастон», – ихэоит апоет игэалашэарақэа рфы.

Ха хшэышықэса алагамтазы Д.И. Гэлиа кыр цэа адибалеит аитагара аус. Ёышэала иеалаирхэуан Аитагафцэа ркомитет хэа еиекаан иказ агэыц аусура. Урт еитаргоз артгагэтэ, ақытанхам-фатэ, аха еихаразакгы ауахэаматэ-динхаттаратэ шэкэкэа ракэын (Евангелие ухэа убас егыртгы). Ари аитагара аус иатцанакуаз ратэ апсуа литературатэ бызшэа ашыақыргыларазы, асахьаркыратэ литература аира азыкатцаразы.

1912 шықэса – апсуа милаттэ культура атоурых афы атцак чыда змоу шықэсуп. Абри ашықэсазы Қарт акалакь афы апсышэала икыпцхны итытит Дырмит Гэлиа ишэкэы «Ажэеинраалакэеи ахьзыртэрақэеи». Ашэкэы фыгхарыла идуум, зынзаск зеижэ бгыц роуп иагэылоу (38 дакьа), афымтақэагы хыпцхазарала 28 жэеинраала роуп икоу. Аха апсуа милаттэ культура атоурых афы ари аизга хэчы атцакы жэаба-жэабала икоу атомкэа реиха игэ-гэазар калап. Избанзар убриалоуп рапхьазатэи ашыафе злеихнагаз хадсуа сахьаркыратэ литература. Ирытцэу арыцхэ излахнарбо ала, аизга иагэылалеит 1907 шықэса раахыс Д.И. Гэлиа иифыз ажэеинраалакэа.

Рапхьазатэи ишэкэы атыжыра даара аца адибалт Д.И. Гэлиа. Апсуаа рыфнутцка атцара-лашара алартцэара агэыц автор цыраара хэчык иртазаргы, иара ихарцэалоуп иштижызы ари ашэкэы. Аха уи ахарцэ анафсангы, уаха цырхага амамкэа иауцахуаз ашэкэтыжыра аус.

Апоет ашытахь излаигэалаиршэоз ала, ускан аихабыра рахьтэ маза ашыклапшра иман: ифымтақэа рыгэра рызгомызт, ирыцэ-шэон (иаххэап, иажэеинраала «Хоцэан ду»).

Ишыказаалак, ашэкэы тытцит, – рапхьазатэи апсуа сахьаркыратэ шэкэы. Ари ахтыс, хэарада, апоет инамтарц залшомызт ар-феиаратэ гэхэара ду. Аха иара убриамтазгы, уи игэы казыж-ша мыцхэы ирацэан: ашэкэы наганы атиртафэ икэтцаны, изтаху иаахэаны ирго еипш атагылазаашьа ыкамызт ускан. Апоет ишэкэы атираж зегьы аашьтыхны Қартынтэи Акэака иааигеит. Шэын-

дыкэрак итатцаны изгылан рыфны. Ақытарахьтэ рыуак, ртахык, рдырк данааиуа, апоет ипцхэыс Елена Андреи-ипцхаи иареи (урт еибегеит 1911 шықэсазы) хамтас иртон ари ашэкэы, ақытақэа рышкэ идэыкэыртон, ашколкэа рахь, иара зызкызы, иазыпшызы ауаа рахь. Иахьнеиуазгы гэхэала ирыдыркылон, зеипш камлац акеипш ипцхэзаны иахэапшуан апсуаа ари ашэкэы. Анхацэа запхьагэышьомызт, аха ашкол итаз, апхьара здыруаз хэычык да-нырбалак, ари ашэкэы дадырпцхон.

Анхафьжэлар аргамату ирбеит, еилыркааит Дырмит Гэлиа инапы злеикызы аус иара ишихатэ усым, уи амилат зегьы ишырзеипш усу, апхьакагы анарха ду шамоу, афеипш лаша шазыпшу.

Ицэашьатэзам, насгы имашэырымзар калап, Дырмит Гэлиа апсуа литература дашьатаркыфны дахьаиуэ. Уи иапхьагы икан, дааразак ирацэафымзаргы, атцара змаз, алитература, акультура, анаука аус азызухьаз азэык-фыцьяк апсуаа, аха урт рахьтэ азэгы иеазимкит амилаттэ литература ашыата ахара. Уи зыхкэо амзызкэа еиуеипшымхар алшоит, аха урт рахьтэ ихадоу асоциалтэ мзыз акэзар калап. Д.И. Гэлиа иапхьа игылаз апсуа цэарауаа хылтцшь-трала, шамахамзар, тауади-аамстеи рхатарнакцэа ракэын (С.Т. Ажэанба, Гь.Х. Чачба, Д. Чхотуа ухэа убас егыртгы). Убриакнытэ урт, хэарас иатахузеи, хаталатцэкэа акэара иагэылпшааны ирзымдыруазар каларын анхафьжэлар ргэакра, ррыцхара, рылашь-цара Д.И. Гэлиа ишидыруаз, ишизааигэаз, ишиныруаз еипш. Уи анафсангы, урт агэра рзымгозар каларын апсуаа реипш икоу ажэлар мац пеипш лашак роуп, мышкызыны акафэ икылсып, милаттэ культурак дырфеиап хэа. Цэабыргуп, асеипш агэаанагара урт цэара иаахтны ирхэо, ма ирыфэуа харт ихаздыруам. Аха уи еипш агэаанагара ахэара азин ханатоит дара рырфеиаратэ практика: урт рахьтэ дарбанзаалак азэы иеазимкит ижэлар рхатэы бызшэала фымтак иадамхаргы ирзапыстцап хэа. Уи ала са исхэарц стахым, урт апсуаа ртеицэа хазынакэа рыпцсадгылы рыуаажэлари рышкэ цэанырра пшыак рымамызт хэа. Мап, хэарада! Урт рыпцсадгылы бзиа ишырбоз, ишазгэыкызы, имфашьо иаадырпшуеит иртынхаз рырфеиамтақэа (Гь. Чачба иажэеинраалакэа «Уарада», «Алым» рымацарадагы фырпштэ атахым ари ахшыфцак артэабыргазы!). Аха абзиабара иагьакуп, иагыфбоуп. Ужэлар бзиа ибаны, ирыцхашьаны, ма игэхьааганы урыхьтэуоит, улагырз рызкоутэоит, аха урт ирыхэаша, ргэакра иалызгаша акгы анузыкамтца, уи афэа аб-

зиабара дара ирнато мачуп. Даеа усуп, бзиа иубо ужелар ирхапоу алашыцара рыххэаны, бзабаак, лашарак ахь икылызгаша амѡа рыкэтцара уазыкэпозар. Убасеипш икоу цэанырран Дырмит Гэлиа ижелар рышка имаз абзиабара. Икалап, уи зыбзоуруу, апхьаза ина-ргыланы, апоет ихата аѡажелар дахьрылиааз, иахьеи-уахеи урт рыгэтатцэаѡа дахьалагылаз акэзаргы.

Д.И. Гэлиа дацэымѡашьо агэра игон, азныказы егьа иуадаѡ-заргы, гэкаҳара камтцакэа аус азузар, атцара-лашара ажелар иш-рылатцэо, урт рыба шыхнатуа, апсынтпы лаша шырзаанаго. Убриазакэхап ипоезиатэ еизга злаатуа ажэеинраала апхьатэи ацэахэакэа рыла ишэкэы абасеипш адтца зайто:

Ахы, сышэкэы, уеитцамхан!
Гэы-шьамхыла укамхан,
Гэарпбжьарак убжьамхан,
Узтаху рзы утцэахымхан!
Жэа хаала ирччала,
Жэа ркэышгала уцэажэала,
Ажэабжь ыццкэа хкы-хкыла,
Исызрахэала апсышэала.

Абасала, ирѡиаратэ усура апхьатэи ашьаѡакэа инадыркны апоет ихазы иазгэеитеит, иалихит иапхьака ипстэзаара ду зегьы аѡы дназвамгылакэа дзыкэныкэоз ипоезиатэ кредо: ижелар гэакьа рхатэы бызшэала изырхэыцша, изырлахэыхша, изырччаша, рых-дырра аззырхаша, рылапшхэаа зыртбааша ажэа кэышла, ажэа лыпшаахла рацэажэара, рылабжьара.

Актэи ишэкэы инашьтарххны Д.И. Гэлиа 1913 шыкэсазы ити-жыит аѡбатэи ишэкэгьы – «Арцызбеи апхэызбеи рышэкэы». Ар-цызбеи апхэызбеи инеимда-аимдо ирхэо алаф ашэакэа рыла ишьақьыргылоу, аѡапыцтэ бзазаратэ ашэакэа рпоетикала иаптцоу ари аѡымта апсуа сахьаркыратэ поезиаѡы алирикатэ поэма ажанр иалагамтцоуп хэа ипхьазоуп.

1910-тэи ашыкэскэа рзы Д.И. Гэлиа Акэа ақалақь аѡтэи атца-раиуртақэа жэпакы (Ашьхаруаа рышкол, ақэса ргимназия, ар-таѡратэ семинария) рѡы ртцаѡыс аус иуан, ахэыцкэа апсшэа дир-тцон. 1917 шыкэсазы Урыстэыла икалаз ареволиуция Д.И. Гэлиа гэахэарыла дапылеит. Уи игэыгра лашарақэа ари ареволиуция

иадихэалон, ижелар ахақэитра рзаанагап хэа дахэапшуан (ажэеин-раала «Шэнеиха шэапхьака!»).

Аха ишдыру еипш, Октиабртэи ареволиуция ашьтахьгы Апсны хышыкэсеи бжаки инареиханы аѡажелар ахақэитра иалхэыда-ны икан. Ускан арака амчра рнапэѡы иааргеит аменшевикцэа. Ап-та еикэатцэеипш урт атэыла иѡахатэеит. Арт ашыкэскэа Апсны атоурых аѡы реиха ихьантоу аамтақэа ируакуп.

Дырмит Гэлиа, гэкаҳара имыхькэа, напы злеикыз иуспшьа анагзара дазыкэпон аменшевикцэа рхаангы. Амилат рыхдырра ашьтыхразы, ажелар реидкыларазы агазетэеипш икоу акыпхьтэ орган атцак ду иамоу Д.И. Гэлиа ибзиатцэкьаны еиликаауан. Убри-азоуп уи, иааитцагылаз азэык-ѡыцьяк иѡызцэеи аѡари ицырхы-рааны, атыжэра напы заиркыз рапхьазатэи апсуа газет «Апсны» (1919–1921 шш.).

Агазет актэи аномер тытцит 1919 шыкэса февраль 27 рзы. Д.И. Гэлиа уака иѡуан: «Иахьатэи амш, 27 февраль хэра апсацэа хзы даа-ра мыш дууп, ныхэоуп, аныхэакэа зегьы ирыцкуп: иахьа итытцит уажэраанза апсышэала икамлацыз апсуа газет, «Апсны» хэа хьзыс иаманы... Апсацэа ражэа иалоуп: амш ѡацарак акэра иазхэит хэа, убас хэргы ѡацарак акэра хнеихеит иахьа. Шьта, анцэа ихэозар, хмызыр калап, ари аус ххы иахэархэар».

Аменшевикцэа гэыцуазар акэхарын ари агазет дара рполи-тика мѡапнаго икалап хэа, аха аускэа урт ишыртахыз имцеит. Хыкэкылатцэкьа политикатэ платформак аѡадкыланы ишы-камызгы, аредактор Д.И. Гэлиеи егырт апхьагылара зманы иказ азэык-ѡыцьяк апсуа интелигенциеи ирыбзоураны, «Ап-сны» адемократиатэ хырхартэ змоу, аѡажелар ринтерескэа зыхьчо прогрессивтэ газетны иаакэгылт. Агазет адакьакэа рѡы иааипмыркьазакэа иркыпхьуан Апсны ускантэи апстэзаара еи-уеипшым атцаркэа рѡы иказ агхақэа ртэы, еихаразакгы атца-радырра атагылазашьа аус аѡы. Ашколкэа хылапшыданы, ам-ѡакэа бжысны ишыказ атэы зхэо астатиақэа жэпакы убоит агазет аномеркэа аахыртны урыхэапшыр. Урт астатиақэеи ан-тамтақэеи рыбжеихарак зѡымтоу иара аредактор ихата иоуп. Аинтерес рытцоуп иара убасгы амхэдыраа рпроблема иазкны агазет аѡы иахдыло аматериалкэа. Чыдала иазгэатазарц ахэтоуп Тыркэтэылатэи амхэдырцэа иреиуаз апсуа профессор Мыстафа Бытэба 1920 шыкэса, август мзасы Акэа иаара иазкны Д.И. Гэлиа

агазет ианиттаз истатиа «Тыркәтәылатәи асас» («Апсны», 1920 шыкәса, август 28).

Агазет «Апсны» аттаки ароли ханрылацәажәо, лымкаала иаз-гәататәуп уи иалнаршаз апсуа сахьаркыратә литература ашьа-кәыргыларәфь, ашәкәыѿѿцәа ҫарацәа реитцаазарафь. Д.И. Гәлиа иѿымтақәа рнаѿсангы, агазет адакьақәа рҫы лассы-ласс иѿым-тақәа анылон иаргьажәѿаны хлитература ашьатаркѿы иааи-вагылаз Самсон Чанба – апсуа драматургия ашьатакѿы, ашь-тахь асоветшыкәсқәа раан еицырдыруа икалаз ашәкәыѿѿ ду, ауаажәларратә усзуѿ. Абри агазет аҫоуп рацхьазатәи рырҫиаратә шыаҫақәа ахьеихьргаз усқан ҫыц алитература иаалагылаз аҫар, уажәы хазхьехәо хәпсуа шәкәыѿѿцәа Иуа Коғониа, Миха Лак-рба, Заз Дарсалиа, Мушьни Ахашба, Иван Папаскьыр ухәа убас егыртгы.

Аҫар шәкәыѿѿцәа реитцагыларә лымкаала даргәыргьон, игәы тнагон Дырмит Гәлиа. Ртцаѿыс аус ахьуаз Акәатәи артцаѿратә семинариаҫы 1919 шыкәсазы уи еиҫикааит алитературатә кру-жок. Ари акружок мызкахьы знык итнажьуан анапылаѿыратә жур-нал «Шарпыетцәа». Напы рыдкыла изаазоз, ирхылапшуаз, мыцхәы зцәбаа рацәаз рыртцаѿы Дырмит Гәлиа еидара аахьырласындаз, иааимахьдандаз хәа дасу ирылшоз ала, рхы иаеиғзакәа иац-пыхәаны аус руан акружок иалаз аҫар. Урт аихьзара бзиақәагы аадырцшуан. Ари акружок аусуразы апоет иѿуан: «Убас, 23 но-иабр мзасы, хәкәынцәа ржурнал хьзыс измоу “Шарпыетцәа” иахзапхьейт. Убринахьы аҫара згеит хцәбаа баша ишмызыз, илахьтаз аара ишалагаз. Иацхьейт “Шарпыетцәа”, ирласны ишар ка-лап, – абас ауп сара сышгәыгуаз. Апсуа шәкәыѿѿразы егьа цәбаа збахьазаргы, урт зегьы схадырштит, аҫыгтра бзиахь схы дырхейт, аусура сгәапхо скартцейт».

Апсны аменшевикцәа рнапаҫы ианыказ аамтазы Д.И. Гәлиа ииѿыз иажәеинраалақәа ирнумбааларц залшом алахьейкәтцара, аҫырѿа. Иаахгап ҫырпштәыс 1920 шыкәсазы ииѿыз иажәеинраала «Сыцсадгьыл»:

Сыхаара, сыцсадгьыл,
Икалазей, закәузей?
Иуцшаауазей, иуцәыззей,
Абас улахь зейкәузей?!

Нхьтцка ицаз угәырѿома,
Мшын нырцә икоу уцәбома?
Сылашара, сыцсадгьыл,
Абас улахь зейкәузей?
Уахьтарадоу цхоушьома,
Ма даҫагы гәнугома?
Сылашара, сыцсадгьыл,
Абас улахь зейкәузей?!

Аха апоет ианакәзаалак датәнамтәыцызт аҫақара, «хәзит, хәпсит» ихәо акынза дымнейцызт. Ускантәи уи иажәеинраалақәа алахьейкәра шырныцшуагы, урт ирныцшуейт аҫыгтра, ауаѿы пхьака ддырцшуейт. Апоет дацәымѿашьо аҫара игон ари еипш апта еилач нарха дук шамоуаз. Апоет усқантәи иажәеинраала-қәа рҫы мотив хаданы иагәылгоуп ацәыз апшаара. Алирикатә ҫырхатца иитахьыз, дзызгәыкыз акы далхәыдахеит, ицәызит, уи деи-мдоит, ицәыз дашьтоуп, аха иахьцаз хәа ибом, уи ааира, ацыларә дазгәышыуейт. Еилкаауп арака апоет дзызхьауа – уи аамта ҫыц ауп (ажәеинраалақәа «Амѿапшра», «Ашәаны ирхәойт»). Д.И. Гәлиа ипстазаара абжеихара Апсны Асовет мчра шыақәгылаанза ауп ианихигаз, аха ибаѿхатәра илаз зегьы инагзаны иааирпшыртә алшара аниоуз асовет аамтазоуп. 1921 шыкәса март мза 4 рзы Апсны ишыақәгылаз Асовет мчра Д.И. Гәлиа дацәлейт зааира дазпшыз, дзызгәышыуаз гәакьак, тынхак иеипш: «Абри аҫыны, март 4 азы, ашьыжьымтан, – иѿуан Д.И. Гәлиа 1921 шыкәсазы, – Апсны ахәынтқар тәартә Акәа иаалалейт ахақәйтратә бирак капшь кны Ар Капшь. Убриаамтазы аменшевикцәа Акәа рыцкьаны, Сакьанка рхы рханы, иццакы-ццакуа, абольшевикцәа ххьымзандаз хәа, амѿан ацқақәа лагәымла ипжәо, Кәыдры ирны кыр инаскьахьан.

Абас ауп март 4 рзы Апсны ахақәйтра ашьапы шаха. Абри аҫыны Апсны инхоз милат, нейлымхрада, зхы цәбаала иныкәызгоз ажәларқәа зегьы ироуит жәйтәнатә аахьы изышьтаз ахақәйтра наза. Ихирхааит Апсны жәлар рхақәйтра!..». Абас гәтыгьгала дақәныхәойт апоет аиааира згаз ажәлар рымчра – Асовет мчы.

Асовет аамтазы аҫартлейт, аҫартбааит апоет ирҫиаратәи иуаа-жәларратәи усура. Аѿажәатәи ашыкәсқәа раан Д.И. Гәлиа али-тературатә-рҫиаратә усура дакәытцны дшыкамызгы, еиха дзыз-ҫлымхаз атцара-лашарей анаукеи рызтаарақәа ракәын. Уи ибзианы

идыруан, амилаттәи асоциалтәи хақәитра зауз ажәлар исоциалисттә милат иашатцәкыны икаларц азы ишрыхәтаз идырҕиарц асоциал-экономикатә база ҕыци уи иакәнаго акультура ҕыци. Аха уи иаанагомызт ажәлар ртоурых, ржәйтә цстазаара азхьацшра, аилкаара атахым хәа. Д.И. Гәлиа ииашатцәкыны дызлахәацшуаз ала, ахақәитра зауз ажәлар апстазаара ҕыц дырҕиарц азы ибзианы ирдыруазароуп ржәйтәра, рхы-рцыхәа, рхылтцшьтра, аеакала иаххәозар, ртоурых. Убриазоуп уи ҕышәала иезазикыз ижәлар рбызшәа, ртоурых, ретнография, рҕапыцтә рҕиамтақәа ухәа реизгара, рытцаара.

1924 шықәсазы Д.И. Гәлиа днацхьан Қарттәи ауниверситетәхь апсуа бызшәа иазкны алекцияқәа рыцхьаразы. Уи иоуп ари атцарайурта апрограмаҕы апхьаза апсуа бызшәа акурс алазгалаз.

1926 шықәсазы Д.И. Гәлиа Қартынтәи Акәака дхынхәуеит. Арака уи аус ду инапы ианыртцит: Апсны аусхәартақәа рҕы апсуа бызшәа, аурысшәеи ақыртшәеи инарываргыланы, хәынтқарратә бызшәа хасабла аус аларуа иалатцәаны икалартә аусқәа реиҕкаара. 1926 шықәсазы академик Н.И. Марр иинициативала Акәа еиҕыркааит Апсуа бызшәеи алитературеи ракадемия. Дук мыртцкәа уи академия напхгаҕыс дахагылоит Д.И. Гәлиа. 1931 шықәсазы иаатит зызбахә ххәаз академия шыатас изауз Апснытәи анаука-еилкааратә институт. Аинститут анеиҕыркааз апхьатәи амшқәа инадыркны ицстазаара атцыхәтәантәи амшқәа ркынза иааипмыркьазакәа Д.И. Гәлиа уака аус иуан наукатә усзуо еихабыс.

30-тәи ашықәсқәа рзы Д.И. Гәлиа ҕацхьа активла напы аиркит алитературатә-рҕиаратә усура. Апоезиатә рҕиамтақәа инарываргыланы, усқан уи иҕит ареволюция калаанзатәи апсуа цстазаара инартбааны иаазырцшуа ароман «Қамацыч».

Ацьынцтәылатә еибашьра дуи аибашьра ашьтахьтәи ашықәсқәеи раан Д.И. Гәлиа, ақәра рацәа имазгьы дахәамцшыкәа, икалам камыршәкәа аус шиуц иуан. Есаaira иазхауан, ицгәахон уи инапказара, ицаулахон ирҕиамтақәа ридеиатә-философиатә хшыотцак, иҕәылшәон урт рсахьаркыратә форма. Арт ашықәсқәа раан Д.И. Гәлиа иадитцит еицырдыруа ипоемақәа «Ажәлар рзы ашәа», «Тагалан ақытан», «Сара схәыштаара», идрама «Анаурқәа», иара убасгьы ажәеинраалақәа рциклқәа жәпакы.

Ицстазаара атцыхәтәантәи ашықәсқәа рзы Д.И. Гәлиа лассы-ласс акьыпцхь аҕы дыкәгылон апоезиатә-рҕиаратә усура азтцаатәқәа

ирызкны. Ақәра рацәа нызтцыз асоветтә литература апатриарх ашәкәыооцәа ҕарацәа дрылабжьон абык, ҕыза еихабык иахасабла, рапхьакатәи рус зырманшәалаша амҕа ианитдон, арҕиаратә усура иатцоу амазақәа реилиркаауан.

Дырмит Гәлиа ицстазаара далцит 1960 шықәса апрель мза 7 рзы. Уи джуп Апсны ахтнықалақь Акәа агәтатцәкыа, еиха ауаа иахьреизартоу, иахьырҕархасыртоу атыц аҕы. Иахьа уи инышәынтра иахагылоуп ахахә-са еизада иагәылцәау апоет ибака. Д.И. Гәлиа дгылоуп Апсны амшын ахь иҕы рханы, имҕахьтцыз асасцәа зустцәоу еиликаарц итахушәа, мыцхәы ицъа здитцахьоу, еснагь иара изгьы гәыкала икоу ақалақь гәакыа, иуаажәлар гәыразыла, бла хаала дрылацшуа.

Апоет ицсы антазгьы хажәлари, хаихабыреи уи иаапсара дуқәа рыхә харакны иршьахьан. 1937 шықәсазы уи ихтцан Апсны жәлар рпое хәа ахатыртә хьзы, иара убасгьы усқан уи итан атоурыхтә наукақәа ркандидат хәа анаукатә степен. Зныкымкәа-ҕынтәымкәа иазгәартахьейт апоет ииубилейкәа (1949, 1954, 1959 шықәсқәа раан, иара убасгьы данцсы ашьтахь 1964 шықәсазы). Д.И. Гәлиа ианаршьахьан Ленин иорден, убас СССР аорденкәеи амедалкәеи жәпакы. Акырынтә уи далырххьан СССР-и Апснытәи АССР-и Ирейхазоу Асоветкәа рышкә депутатс. Асоветшықәсқәа раахыс иааипмыркьазакәа иркьыпцхьуан уи иҕымтақәа. 1956–1962 шықәсқәа рзы апсышәала итытцит апоет исахьаркыратә ҕымтақәеи еитагамтақәеи цшь-томкны. Урысшәала, қыртшәала Москвеи Қарти итытцхьейт Д.И. Гәлиа ипоезиатә еизгақәа, иалкаау иҕымтақәа, еиуеипшым ишәкәкәа рацәаны. Д.И. Гәлиа ихьз назаа акамыршәаразы Апсны анаукатәи атцара-лашаратәи усхәартақәа, амҕадуқәа жәпакы уи ихьз рыхцоуп. Убас Д.И. Гәлиа ихьз рхуп Апснытәи абызшәеи, алитературеи, атоурыхи ринститут, Тамшьтәи абжьаратәи ашкол, Акәа амҕадуқәа руак, убас итцегьы. Асовет еихабыра ишьтырхьыз ақәтарала Д.И. Гәлиа ихьз ахцоуп адунеи зегьы иакәшо, аокан дуқәа еиҕырссо ирху асоветтә гба дуқәа руакы, Акәа иаартуп апоет имемориалтә ҕны-музеи. Апсуа лите-ратуреи аказареи рыҕиара ацхьараара ду анатап хәа иазыпхьазаны иапцоуп Д.И. Гәлиа ихьз зху ареспубликатә алитературатә премия. Уи ҕышықәса рахь знык иратәашьахоит алитературеи аказареи рҕы иалкаау арҕиамтақәа. Убасейцш ала, Д.И. Гәлиа ихьз зху апремия иалауреатцәахейт еицырдыруа апсуа шәкәыооцәа И.Гь.

Папаскыыр, Б.У. Шынкэба, И.К. Тарба, Ч.М. Цьонуа, Гь.К. Гэыб-
лиа, А.Н. Гогэуа, Гь.Д. Гэлиа иара убасгы ацсуа сценеи амузы-
кеи разказаца дукэа А. Агрба, Р. Гэымба, асахатыхыоца Т. Ам-
пар, Г. Рухазе. 1980 шыкэса инаркны Д.И. Гэлиа ихыз зху Апремиа
шыакэгылоуп ацсуа филологиеи Ацсны атоурыхи рытцаарафы
ирейгу анаукатэ усумтакэа рзыхэангы. 1980 шыкэсазы ари апре-
миа ианашьан иалукааша ацсуа тоурыхтцааф Гь.А. Зизариа. СССР
Ашэкэыоца реидгыла иатэу Цицунда иаадыртыз Арфеиара аоны
Ацсны жэлэр рпоеит Дырмит Гэлиа ихыз ахтоуп.

1974 шыкэсазы Ацсны мацара акэымкэа, хтэыла зегы ахын-
заназаазо инартбааны иазгэартеит Дырмит Гэлиа диижьтеи шэы-
шыкэса атара. Ари лымкаала имилаттэ ныхэа дуны икалеит ацсуа
жэлэр рзы. Убри аиубилеи иадхэаланы имоацган ауснагзатэкэа
рацэаны. Убарт рахытэ ихадакэоу ируакуп Д.И. Гэлиа ирфеиаратэ
тынха зегы еизганы, ихартэаны атыжыра разырхиара. Арака иа-
лалеит уи иоригиналтэ литературатэ-сахаркыратэ рфеиамтакэа
рейцш, еитагамтакэагы, иара убасгы инаукатэ, ипублицисти-
катэ, иртцага-методикатэ усумтакэа. Урт зегы инейдкыланы
ф-томкны итытцеит. Ари атыжымта академиатэ казшыа амоуп.
Томцыпхыаза, атексткэа рнаосангы, айкэыршэоца, аказаца
ркнытэ иапцоуп иахэтоу анаукатэ аппарат, инартбааны икатцоуп
азгэатакэа.

Анаосангы Акэа, Москва, Ленинград, Киев итытцит Д.И. Гэлиа
иалкаау иомытакэа. Жэлэр рныхэа дук ахасабала имоацган аиу-
билеитэ гэыргыаракэа Акэа, Ацсны ақытакэеи акалакыкэеи рфы.
Убасейцштэка инартбааны аиубилеитэ гэыргыаратэ еилатэара
моацган Москвагы, ейекаан ацсуа шэкэыоцаеи, Ацсны аказара
аусуоцаеи, ахтныкалакыуаи рейцыларакэа жэпакы.

Д.И. Гэлиа ирфеиаратэ практикафы инапы злакыз аусхккэа шы-
рацаазгы, ацхыаза инаргыланы уи дпоетын. Апоезиалоуп уи
ирфеиаратэ моа ахы шикыз. Дамеижыакэа, давамгылакэа, иагь-
нейтеит уи ицстазаара атдыхэанза. Икалалон аамтала уи дана-
цэыхкэалоз, анаукатэ, ауаажэлэрратэ, ма даеа высшыа змам
ус дук данакуаз, аха бзиа иибоз, ицэа-ижы иалаз, иара ицииз
ипоезиатэ баохатэра зынзак уаха дазхамцшуа бзантык дкам-
лацызт. Убриакнытэ, митэзак инартбааны хэаламлозаргы, ха-
хэапшып Д.И. Гэлиа ипоезиатэ тынха ачыдаракэа, ирфеиаратэ
моа еиуеипшым аетапкэа раан уи ишытихуаз апроbleмакэа,

икэиргылоз азцааракэа, насгы урт сахаркырала ишизбоз, ртак
шыкаитцоз.

Хыхь ишазгэахтахоу еипш, Д.И. Гэлиа иажэеинраалакэа рыо-
ра напы аиркит дышкэыпшыз, аха рацхыазатэи иомытакэа акып-
хыхь инеианза ибжыазит. Уи автор ихатагы цэызс ишыом, игэгы
иалам, избанзар урт уаажэлэрратэ так дук рыманы хэа икамызт.
Апоеит ихата излеихэо ала, уи дышэкэыофны ихы ипхыазо далагеит
хазну ашэышыкэса рацхыатэи ажэашыкэса аеанейошаахыс.
Д.И. Гэлиа рацхыазатэи ипоезиатэ еизга антытыз дкэыпшмызт,
38 шыкэса дыртагылан, зыхшыо шэхыаз, ацстазааратэ цышэа ма-
чымкэа изаухыаз поетын.

Иаиузеи нас хытхыртас Д.И. Гэлиа ипоезия? Дызфэпшуадаз,
атара зейтцаауадаз рацхыазатэи ацсуа поет?

Усейцш икоу хытхыртаны апоеит ихата иазгэейтон, ацхыаза
инаргыланы, ацсуа сахаркыратэ поезия апсы ахазтаз, цэей-
жыны иакэнылаз ацсуа жэлэр реапыцтэ поезия. Хлитература
ашэатаркэы ажэлэр рпоезия ибзианы изымдыруазтгы, уи
ишыа-ида италаны деимнамдозтгы, илаены дыкамызтгы, уао
дацэымоашыо ихэар калоит, ускан уи иагылшомызт хэа асахы-
ркыратэ поезия иаша атара. Рацхыазатэи иомытакэа рфы Д.И.
Гэлиа ажэлэр реапыцтэ хэамтахытэ иигоз асиужеткэеи амотив-
кэеи рымацара ракэзамызт, уи ихы иаирхэалон иара убасгы ажэ-
лар рпоезия асахаркыратэ формагы: аритмика, ажэар, ажэеин-
раалеиэартэышыа априципкэа. Уи азы шахатра руеит рацхыазатэи
ишэкэкаа аоба рымацара хрыхэапшыргы.

Урт рыхызкэатэкагы ирныпшит ажэлэр рпоезия аныр-
ра: «Ажэеинраалакэеи ахызыртэракэеи» (ахызыртэра, ишды-
ру еипш, ажэлэр рпоезияфы еиха ирылатэаны икоу ажанркэа
ируакуп), «Арцызбеи ацхэызбеи рышэкэы» (ажэакэа «арцызба»
«ацхэызба» лымкаала рхы иахыадырхэо ажэлэр рпоезиатэ
бызшэафоуп, баша ацэажэараан урт рхатыпан еиха лассы-
ласс иуцылоит ажэакэа «ачкэын», «азтаб»). Ахы акэымкэа, ао-
нытка хнагэылапшыр, уака еихагы ирацэахоит жэлэр рпое-
зия угэалазыршэо асиужеткэа, амотивкэа, ма ус ацэахэакэа,
ажэейдхэалакэа. Д.И. Гэлиа ихата иазгэейтахыан рацхыазатэи
иажэеинраалакэа ируаку «Хоцэан ду» аниоуаз айэартэышыа
аганахыала ихы ишаирхэаз ажэлэр ркнытэ иахыхыоу ацэахэакэа
«Аб хычы тэыоа ду, абнахь иагеит абга ду».

Ажәлар рпоезиа инаваргыланы, Д.И. Гәлиа ирҗиаратә усураҗы ицхыраагза дуны изыкалеит аурыси ақыртүеи рклассикатә лите-
ратурақәа ртрадиция. Ирацәан аҗышәа ду змаз арт алитературақәа
уи ирҗитцаауаз: аҗыажәлар рзы агәбылра, арыцхашьара, адемо-
кратизмра, асоциалтә залымдарақәа рҗаҗҗара... Ихы иаирхәон,
иара убасгьы, уаҗа иҗианы иҗаз еиуеицшыи ажанртә формақәа.
Лымкаала Д.И. Гәлиа аҗасатәи ирҗиамтақәа имҗашьа ирнубаа-
лоит апоетцәа дуқәа А. Кольцов, И. Чавчавазе, А. Церетели ухәа
убас егьыртгьы рпоезиа анырра.

Д.И. Гәлиа иҗыицшрашықәсқәа инадыркны, сыжәлар зтагылоу
агәакра излалызгаша, сызларыхәаша акы сыҗатцандаз хәа хьаас
измаз, абри аус икәалкәало иашьтаз азәы иакәын.

Иҗәиргылоз проблемақәас Дырмит Гәлиа ареволюция калаан-
затәи ипоезиаҗы? Иарбан зтаарақәаз еиха дырзаатгыланы ижә-
лар рыхшыҗ ззишьтуа?

Ареволюция калаанза Д.И. Гәлиа уаажәларратә дунеихәацшы-
шьала ддемократын, дырккаҗын. Уи ибон, иныруан, дааразагьы
игәнигон аҗыажәлар зтагылаз азалымдара. Урт ртагылазаашьа
бааҗс иалганы, аҗынтыры лашахьы икылзго мҗас иҗоу хәа ииҗ-
хьазоз атцара-лашареи җнапыкла ахандеирей рақәын. Апоет ибаны
хәа даагыломызт аҗыажәлар змырбазоз агьычцәа, амшгацәа. Абарт
реицш иҗаз ауаа рҗаҗҗара, рықәзбара, аҗыажәлар хырҗага злоу аус
радцхьалара, атцара-лашара агәбылра дыркра – абри ауп Д.И. Гәлиа
заатәи ипоезиа мотив хадас ианыцшуа, проблемас иҗәнаргыло.
Д.И. Гәлиа мыцхәы изааигәан, еиликаауан, бзиагьы ибон зхатәы
цъабаала зхы ныкәызгоз аҗыажәлар. Рацхьазатәи ишәкәы злааир-
туа ажәеинраалақәа руаҗаҗы уи гәык-цсыкала, гәыблыла дрықәны-
хәоит аҗстазаара зырҗио, аҗстазаара аҗызтцо ахандеиҗцәа:

Бзиа жәуааит, инхақәо,
Цхзашала кырзуқәо,
Цъабаала илазтцәқәо,
Ахымхәацәа заазақәо.

Ахандеиҗцәа дрықәныхәо, апоет иара убриаамтазы ирҗааста-
ны иааирцшуан аҗаус иацәыбналоз, хара-хара иавсуаз, цхастам-
зар ажәлар хырҗага рызымтоз ауаа. Убасеицш иҗоу, цсхәрей ча-
рей ирыгымхо, ахандеиразы зыбҗа цтәоу, афара-ажәразы еснагь

ихиоу уаҗкәалоуп зсахьа тихуа апоет иажәеинраала «Абжьаҗашьа
хабжьақәала» аҗны:

Ачарақәеи аҗсхәрақәеи дрыгхом,
Акәашареи аинкәареи дахашәалом,
Ари еицш уаҗы дубашам цьаргьы,
Утахызаргьы, уцшаала мызкгьы.
Ари мариам, зегьы ирызуам,
Аха змоу уаҗкәалак иакәымзар...

Арт реицш иҗоу ауаа апоет уаҗыс ицхьазомызт, урт ишыб-
зас ицсыз цьоук реицш дрыхәацшуан, «амхәыццәа», «алыцсаа
хьшәашәақәа» хәа дрышьтан. Убарт иреиуоуп иажәеинраалақәа
«Шака дыпстәы цәыбзахәузеи!», «Агьыч», «Исыбаргузеи шыта са-
ра!» ркны зсахьа тихуа ауаа.

Д.И. Гәлиа политикатә дунеихәацшышьала дышреволюцио-
нермызгьы, уи заатәи ипоезиа ианымцшырц залымшеит аре-
волюциатә идеиақәагьы. Цабыргуп, уи цьаргьы иаахтны, аб-
цьар шытыхны шәықәгыл хәа аҗыажәлар дрыпхьомызт, аха
ирмаанашәа, даеакы дахцәажәошәа, аҗыажәлар иреилиркаауан,
урт реидыркылар, рымч еилартцар, изыимиаауа цынгыла шыкам.
Убасеицш аллегориятә формала акласстә қәцара аидеиа аазырц-
шуа җымтақәоуп уи иажәеинраалақәа «Хоҗьан ду», «Ломеи Бу-
скеи», «Абрыскьыл» ухәа убас егьыртгьы.

Ажәеинраала «Хоҗьан ду» аҗы ахамаҗагьа Хоҗьан ду амца
ижәтцаны, дықәццышәаа дызго анцәа ду хәа апоет дзыхцәажәо,
хәарада, «ажәҗан иқәтәоу» анцәа иакәзам, уи змахәҗала ихандеи-
уа ауаа рымч ауп: урт наунагза ирычхауа иҗазам амучацәа ирзы-
руа азалымдарақәа. «Ломеи Бускеи» акәзар, уаҗагь амч ду змоу, аха
избалак ауғә рықәтцаны, итцакны иларца-җарцо аҗстәы халалқәа,
акамбашьқәа Ломеи Бускеи рсахьала апоет дақәшәатцәкьаны
иааирцшуеит анхацәа гәакқәа ртагылазаашьа. Гәыблыла, тынха
гәакьак иахасабала апоет ирабжьигоит урт икартцаша, руғә рхыз-
хәаша мчыс иҗоу – еидгыланы, рымч еилатцаны ақәцара шакәу
реилиркаауеит:

Ломеи Бускеи шәнеицәажәеишь,
Шәышныкәаша неибышәхәеишь.

Амч шәа ишәымоуп, – алшареи,
Нас ишәыхъеи, шәызтәзеи?

Лымкаала иатцанакуа рацәоуп апоет усқантәи аамта хьантақәа рзы ажәлар репостә фырхатца Абырскьыл дахьызхьацшыз. Д.И. Гәлиа иажәеинраала «Абырскьыл» ҫуп 1910 шықәсазы. Ишдыру еипш, 1905–1907 шықәсқәа раантәи актәи аурыстә революция аналца ашьтахь атәыла зегьы нақәатцас иахаңеит «столыпинтә реакция» хәа изышьтоу арежим баапс. Ахақәитразы ақәпара акәым, уи азхәыцратцәкьагы гәагыуацәан уи аамта еиқәатцәазы. Абасеипш ианыказ ашықәсқәа раан Д.И. Гәлиа иапитцоит аамтала зағәцәа зиаанз, аха урт рәацхьа зхы лазмыркәыз, ахаңы дахьтәа-хәоугьы нышәара зымдыруа, иахьеи уахеи иааипмыркьазакәа ахақәитразы иқәцо афырхатца иахәсахьа. Ацсуаа ибзианы ирды-руаз афырхатца дыргәаларшәо, апоет уи ала аңажәлар иреихәарц итахын: шәымшәан, шәгәы кашәмыжын, ақәпара шәакәымтын, шәацхьака ахақәитра шәзыпшуп хәа.

Ижәлар ртасқәа, ркьабзқәа, рхымҫацгашьа далацшы излеи-дыруаз ала, Д.И. Гәлиа имбарц залшомызт азеижәтәи ашәышықә-са аеанаионаша аахыс ацстазаарае еиха-еиха зәышьақәзыргә-гәоз абуржуазиятә еизыказаашьақәа ацсуа жәлар рыбзаара иаларгалаз аитакрақәа. Апоет хьаас иман ацсуаа рцәаҫа бзиақәа (аламыс, апату, еихабы-еитцбыла аизызырҫара, аихатцгылара) абуржуазиятә морал иахьканы есааира изуа, икацсо иахьа-лағаз. Уи атема иазкуп ажәеинраалақәа «Ажәйтәуаа рахәтыр еиқәтцашьа», «Ешсоу итапанча», «Ажәйтә» убас егыртгьы. Уака иаарцшу афырхатца мыцхәы аламыс змоу, ахәтыр, апату, атцас аиламгаразы зхәтәы хьаақәа ирзымхәыцуа, изтәахуа, рәара, рым-дырра иахьканы гхак роузаргьы, уи ариашара иазыхиоу уаауп. Уаҫы игәы иаанагар калон ажәйтәтәи ахтысқәа раарцшрала апоет аидеализация азиуан хәа апатриархалтә цстазаара, усеипш икоу агәаанагара акьыпхь ағьы ирхәақәахьеит, аха иазгәататәуп: апоет аидеализация ззиуа ажәйтәтәи асоциалтә еизыказаашьақәа ракәым, уи ихаракны дзыхцәажәо еиуеипшым ауаҫытәыҫатә цәаҫа бзиақәа роуп. Ахәтыркәтцара, апату, аламыс, аизызырҫара, аихатцгылара, ишдыру еипш, хә хәамта ҫыцгьы иацәтәымны иказам, урт иахьагы ауаҫы иморалтә кодекс иалоуп, ицәаҫа бзиақәа ирхыпхьазалоуп.

Хәарада, ареволюция калаанзатәи Д.И. Гәлиа ипоезия иза-каразаалак вба амазамкәа, игхадангьы икамызт, иуцылоит уака, хыпхьазарала ирацәамзаргьы, адинхатцаратә дунеихәацшышьа зныруа ажәеинраалақәагь («Атцарақәа зегьы иреихәу», «Аччиа», «Владимир», «Ицсны ибзахаз иажәа»). Аха урт ракәым Д.И. Гәлиа поет хәсабла иахәра аазырцшуа. Апоет иреигьу иҫымтақәа рҫы дцәыртцует аиаша дадгылаҫны, уи азы хәцәынмырха дықәцаҫны. Цасатәи иажәеинраалақәа руак аҫы уи ихәон:

Бзаара имоуп згәы итоу зегьы зҫы иззархәауа,
Зҫы итытцуа ирцшзаны, иркәышганы изызхәауа,
Дгыларада, цәшәарада, дасу рыграқәа дзырбауа,
Аиашахь дгыланы, ахәахәа иацәзыршәауа.

Ари ипоезиятә кредо Д.И. Гәлиа ицстазаара зегьы аҫы арево-лиуция калаанзгьы, Асовет мчра анышьақәгыла ашьтахьгьы, цьара днавагыланы, еилеихәаны хәа каломызт.

Хлитература ашьатаркҫы ареволюция калаанзатәи ирҫиа-ратә лшарақәа шмачмызгьы, уи ипоезиятә баҫхәтәра игәылшәа-ны аеанцәырнағаз, ианышәтыз асоветшықәсқәа рзоуп. Цабыргуп, 20-тәи ашықәсқәа рзы Д.И. Гәлиа ипоезиятә-рҫиаратә усура атц-кыс еиха дыздызхалоз аусқәа иман (анаукатә, ауаажәларратә усу-ра), аха усқангьы уи зынзасктәкьа дацрытцны дыкамызт ипоезия. Ускан уи иикьыпхьыз ихәычтәы жәеинраалақәеи абалладақәеи («Илыпхәзеит», «Марти ахьчеи», «Амшәи, Ацьмеи, Аеи», «Абга-хәычи атцыси» убас егыртгьы) рыла ашьапы акит ацсуа хәычтәы литература.

Ажанртәи атематикатәи хәаақәа акыр иартбааит 30-тәи ашықә-сқәа раантәи Д.И. Гәлиа ипоезия. Асоциалисттә бзаара ҫыц, ац-садгьыл абзиабара, ажәларқәа реиҫызара – абарт роуп тема хадақәас ирымоу апоет усқантәи иажәеинраалақәа. Ацсуа пое-зияҫы аңаус атема иазку иреигьзоу аҫымтақәа ируакуп Д.И. Гәлиа иажәеинраала «Шарпыетцәа». Азеипш ус ҫнапыкла изку, зхазы, зыжәлар рзы згәаццыхәаны аус зуа, ахақәитра назаза изауз ахандеицәа рхәҫсахьа апцаразы апоет иазицшааит иоригиналтәу ипоезиятә форма: Шарпыетцәеи аколнхәцәеи реицлабра. Ианакә-заалак ацсуа жәлар рҫы аҫьеҫ, анага хәа дыпхьазан, пату иқәын Шарпыетцәа иатцагыланы зус ҫнапыкла изкуа ахатца. Аха ажәйтәан

ахәура итаз анхафы игәы ацнеиуамызт аус, Ө-напыкла изкуамызт, мчымхарак инамыруазар, Шарпыетцәа дацгыланы, атәымуаа рзы апхзы напхьахәо амхырта дталомызт. Аха даҕакуп уажәы, аҕыц аамтазы анхацәа рыцстазаара: урт ибзианы ирдыруеит аус ззыруа, настгы рцъабаа бзабааны рацхьака ишрыдлауа. Убри азоуп шаан-за Шарпыетцәа иамакны, ргәы ацнеиуа, рмахәҕа еилхәа, ацъахәа рымхыртақәа изыртало. Аетцәа, са исапызго уеизггы икацта хәа, агәы каршәны, ашара акыр шагыз икәалыкәацъо иоагылаз, – иабакаху! – аколнхацәа абжа катцаны иалгахьейт. Ацъажәлар ргәа-лакара бзиа, ркьаф, риумор зыда зныцшуа ахандеиоцәа рдиалог ала апоет дақәшәатцәкьаны иааирцшуеит абзаара ҕыц иатцоу апа-фос. Аетцәа иабаз, иахаз агәы иахәо, ицъашьо, настгы ҕыцла инхо ауаа срацлабыр сатцахап, сыцхашьап хәа ишәаны, аицлабрахь иаазыпхьаз аколнхацәа ражәақәа ртак канатцоит абас:

– Мап, дадраа, шәара сшәацлабуам сара,
Ғьәола аус зуқәо шәреиуоуп шәара.
Сара сшәылацшит, шәара шәусушьа збап хәа,
Амра ғылаанза алашара шәсырбап хәа...

Аамта ҕыц дазгәдууп, дазышәахәоит анаххәа, уи иаанагом Д.И. Гәлиа ибомызт хәа икәша-мыкәша иказ агха дукәаггы. Уи иумор-ла, сатирала иҕапицеуан абзаара ҕыц абҕейтцыхра азымтоз ауаа, акласстә гацәа, акулакцәа. Убарт ирызкуп ифымтақәа («Хқол-нхара зызныкәымгаз», «Акооператив зымпытазырзыз», «Дына, атрест аихабы», «Ачастушкақәа»). Иазгәатазарц ахәтоуп Д.И. Гәлиа ирҕеиамта аусура алагамтазы инартбааны ихы иаирхәоз апсуажәлар рпоезиа аҕырцштәқәа рымацара ракәызтггы, хзых-цәажәо ашықәсқәа раан уафы илацш иаатцашәартәеипш аныр-ра шизыкартаз егырт ажәларқәаггы рҕапыцтә поезиа, еиха-разакггы аурыс частушкақәа. Ишдыру еипш, уака инартбааны ахархәара амоуп абри аипш асахьаркыратә матәахәы: апсабаратә цәыртцрақәеи ауаажәларратә хтысқәеи еиҕырцшны раарцшра (апараллелизм хәа изышьтоу). Уи аабоит Д.И. Гәлиа ичастушкақәа ркынггы, хрыхәацшып убри аганахьала акык-обак аҕырцштәқәа:

Абнахьтәи ахьшь аауейт,
Акәчарақәа агарцы:

Апшцәа неифеиуейт,
Еггызымдыруа ржәаларацы.

Мамзарггы:

Акәарт акәтагь ихтәалейт,
Акәчарақәа хнахрацы:
Акулак ағар дипхьейт,
Диеижьаны дхихрацы.

30-тәи ашықәсқәа реанеиоыршаахыс еиха-еиха ишәартахо иалагеит х-Апсадгьыл адунеижәларбжьаратәи атагылазаашьа. Мраташәарахьггы мрагыларахьггы рабцар тыхны, имақаруа икәгылт хтәыла аҕацәа. Атынчра айқәырхара, Апсадгьыл атәы-лахьчаратә мчкәа рыргәгәара – ихадоу усны ирзыкалейт ажәлар урт ашықәсқәа рзы. Убриакнытә атәыла ахьчара атема иатцанакуаз рацәан асовет литературазггы. Д.И. Гәлиа усқан акымкәа-омам-кәа иапитцейт атынчра айқәырхарахь, аҕа хәымга ишьақәкрахь, аха имузакәа ддәықәларггы, дпыххаа, дыцкьашәкьа икәтцарахь хажәлар ирыпхьоз ажәеинраалақәа («Атынчра», «Аибашьра», «Хә-сан азтачаҕы»). Апоет дыззыгәышьуа ажәлар зегь реипш, игәы ззыхәо, иибарц иитаху атынчроуп:

Адуниеаҕ икоу тынчроуп,
Умшәа-умырха тынч утәароуп,
Угәы нкаршәны уус уулароуп,
Утаацәа бзиа иуаазалароуп,
Ухәычкәа атцара дуртцалароуп,
Хәпсадгьыл азы ихәартахароуп.

Аха еикәырхашьа амоуит атынчра, аҕа ахәаақәа дырхысит, хәпсадгьыл дақәлейт. Иалагеит Ацьынцтәылатә еибашьра ду. Асоветтә литература зеггы акнеипш апсуа литератураҕггы ап-хьатәи аплан аҕы иаакәгылейт апсадгьыл ахьчара, атәым мпы-тачалаоцәа ирҕагыланы хажәлар хәцәнымырха рықәцара атема. Игәышьтыхгоуп, аоптимизм атцоуп аибашьрашықәсқәарзтәи Д.И. Гәлиа илирика. Иреигу иажәеинраалақәа рызкуп аибашьцәа-фырхацәа, Апсадгьыл ахьчаоцәа. Апсны зеггы иаразнак иры-латәейт, ашәаны еицырхәо икалейт Асовет Еидгыла Афырхатца

Владимир Җарази изкны Д.И. Гәлиа ииһыз ажәеинраала «Ахатца» ихатца, афырхатца». Дарбан аңсыуоу иахьа измаҳац, иззымдыруа, згәы шытырымхуа абарт аңәәхәәкәа:

Ахатца ихатца, афырхатца,
Аңсны ахьз тызгаз арчыс хатца,
Ахатца гьәф, арчыс бзиа,
Уи Володия Җарази.
Фашист танккәа хыла-гәыла,
Инеилеитцеит бзарбзан хыла.
Урт хәба-хәбала уа инеилаҳаит,
Иназқәикыз зегь уа инкаҳаит...

Еиңырдыруа икалеит иара убасгы аңсуа еибашьцәа-фырхәә Қ.К. Агрба, М. Иазыцба, А. Назаепца, М. Цәышба, Ц. Чолокәуа ирыхьзыншылоу, «Афырхәә рзы ашәәкәа» хәа зейцш хьзыс из-моу апоет иажәеинраалакәа рциклгы.

Аңсадгьыл азы аңәцаразы ахамеигзара, ага ианыхра, иахьырхәра мотив хаданы иагәылсуеит Д.И. Гәлиа иеибашьратә лирика зегьы:

Шәнеила пхьака, хтәыла апацәа,
Ага ихәкәлаз нақ дыншәыртцәа,
Иаанхаз ташәшь нақ уахь ртыфрахь,
Аҳа, пхьака, мраташәарахь!

1945 шықәсазы хәжәлар риааира иазкны ииаһыз иажәеинраалакәа руакаґы апоет иазгәеитцит:

Аусура иашьылаз анапкәа
Изтәом реыртынч, егьмуы,
Реынархеит ирбарц рымхкәа,
Датәхуп уака акрушы!

Ари атема еиҳа инартбааны иңәыргоуп Д.И. Гәлиа ипоема «Ҙагалан ақытан» аңны. И.Гь. Папасқыри Б.У. Шьынкәбеи рроманкәа «Аңхәыс лыпатуи» «Ағәтәуааи» инарываргыланы, ари апоема аибашьрашьтахьтәи аңсуа қыта асахьа тызхуа иреихәу аһымтәкәа ируакуп. Цабыргуп, уака иқәгылоу апроблемәкәа зе-

гы ишырқәнагоу, иахьынзахәтоу итәулань, ииашаны избамзар калап (уи зыхкьо амзыкәагы маңмызт, аконфликтдара атеория аңхьа инаргыланы), аха ихәдоу аky уаңәымәашьо, лакәакрада агәра угартә икоуп: апоема иахьоуеит асовет жәлар рцятә фронт ағы рыкәцара, ргьәф усура апафос. Убриаз акәһап аһымтә афырхатца хада Смел ихьзгы хәцсуа литература ажәлар ирылатцәахьоу ахьзкәа изыруаку. Имәашьо ианубаалаша аңәәфә ґыцкәа жәпакы шытнахит 40-50-тәи ашықәскәа раантәи Д.И. Гәлиа ипоезия. Аңхьа-за инаргыланы иазгәататәуп, апоет итематика акырза аешартбааз. Иахьатәи аңсуа цстазаара анаһсангы арака ирацәаны иахьылоит ареволюция, Ленин, апартия ирызку ажәеинраалакәа, ажәларкәа реиһызара иазышәәхәо аңәәхәәкәа, афилософиятә хшыфцәк змоу, мамзаргы абзиабара иахьзыншылоу ажәеинраалакәа.

Цсра зкәым авожд ду Ленин ихәсаһьа аңсуа поезияғы ишаар-пшу ханалацәажәо, аңхьаза иргыланы зызбахә ххәо аһымтәкәа иреиуоуп Д.И. Гәлиа иажәеинраалакәа «Ленин», «Ленин изы», «Ленин изхәыцра», «Ленин имовзолеи ағы», «Ленин хара дхәцыкоуп», «Амцабз иаһызоу ажәа», «Смольни», «Аврора» убас егьыртгы. А.М. Горкии В.В. Маиаковский ртрадициякәа днарыкәныкәаны, аңсуа поетгы ихатә шәыгала, ихатәы бжьала иацитцит Ленин ихәсаһьа – хәыцшәала, хшыфла адунеи зегьы ирацызгоз, уаһы-шәала, цәәфала ихзырымгаз, ихәипшыз уафцсык иахәсабала. Ама-та хәычы иабду «Дазустадаз Ленин?» – хәа азцаара иитаз атак катцо, уи ихәоит:

Ленин дыкан, хара ауаа зегьы дхәипшыны,
Аха уи дыкан дрыцхәшәаһыны, мыцхәы дгәыблыһыны,
Убас уи дыкан агәагьра ду иманы,
Насгы агәышьтыхра мыцхәы инеиханы.
Царалагы уи дыцәгәан, иблакәа ракәзар,
Иаҳа ирбон хара, насгы инеиґны.

Д.И. Гәлиа ирейгьзоу иһымтәкәа ирхыцхьазалоуп уи иажәеинраала «Хара хпартия» (1952 ш.). Абрака Акоммунисттә партия аар-цшуп цсабаратә мчыс икоу зегьы ирацызго, ажәлар хра рзызуа, имәәкәыццо, иныкәызго мчык ахәсабала. Аһымтә аинтерес ду атцоуп асахьаркьратә еиґартәышәа аганахьалагы: хә-строфак рыла ишәкәгылоу ажәеинраалағы куплетцыцхьаза еиґырцшуп

ацсабара амчкәеи Апартия амчи. Апоег ацсабара мчыдоуп, икәа-доуп хәа дахәацшуам: Уи иалшо дууп, игәгәоуп, аха апартия алшарақәа еихагы еихауп. Апоег иашатцәкәаны дызлахәацшуала, хара хпартия **хықәкыс** иамоу, иззықәцо акоуп – ажәлар рыбзаза-ра айгәтәразы, ашьтыхразы ақәцара. Ажәларгы иарашка ирымоу рыбзиабара Д.И. Гәлиа иажәақәа рыла иаххәозар, «Зынзак хәаак амазам», избан акәзар:

Амреи ахауеи – акоуп,
Ажәлари Апартией – акоуп,
Адунеиае лашара ыкам мрада,
Хабзазара акгы иацсам – партиада.

Д.И. Гәлиа Октябртәи ареволюция дахәацшуан ацәажәлар рыцсы ҫызхыз, рыбга еитцызхыз, аурыс жәлар реипцш, ахәынтқар дызхацаны иказ егырт ажәларқәагы (ацсуаагы убрахь ина-рылатцаны) ахақәитра рызтаз тоурыхтә хтыс дуны. Еицырдыруа аурыс совет поет Константин Симонов атоурыхтә-революциятә тематика иазкны Ацсны жәлар рпоет ииҫыз атцыхәтәантәи иа-жәеинраалақәа дрыхцәажәо, ихәон: «Иара (Дырмит Гәлиа. – Ш. С.) дыззыцшыс, игәы ззыхәоз Ацсны иазаазгаз аурыс революция ду убриакара игәгәаз агәалашәара изыннажыт, 80 шықәса анихы-тцаз, ицстазаара аҫыцәамтаз, ари ареволюцияи Ленини ирых-хәааны уи ииҫыз ажәеинраалақәа атцыхәтәантәи ашықәсқәа рыҫ-нуткала убарт ирызкны ирыҫқәахьоу зегь иреигьзақәоу ируакхеит – ицахәцахәо, игәазырхагаха икоуп, ижәлар рлахьынтцазы цәа-шьарала итәуп» («Литературная газета», 1960 шықәса, апрель 12).

Аибашьрашьтахьтәи Д.И. Гәлиа ипоезияҫы, хәарада, еиха итцау-лахеит уи ифилософиятә лирика. Ацстазаараҫы аҫаҫытәыҫса итыц, ихықәкы, ироль рзы апоет игәаанагарақәа аахтны, мамзар-гы асоциативтә сахьала иаццоу ажәеинраалақәа жәпакы икалам итихит апоет. Убри аганахьала хәхәацшып ажәеинраала «Ашыш-камс». Ацшацәгьа, афыртын тдысын, ацсабара зегьы анархыц-хыцуаз, дгыли-жәҫани еикәыбгоума ухәаратәы, ахауа аныцәгьаз, ашәапыцәа асаара ианхырхәоз, амшын дугьы атра итамгыло ианеилашуаз, ианеикәагьежьуаз аамтазы, апоет дахьынацшыс, илацш итцашәоит дзыршанхаз, дзырхәыцшаз акы – шышкамс

хәычык абжыцәгьақәа рыгәхьаа мкыкәа, ирхәазо иама инеиуан «аидара ду иара еихаз»:

Мшаашар аус аҫеит, ибазом аҫы,
Аҫы издыруам уи амаашьа, уи акруҫы,
Акаттамта атыцқәа рацәан, избеит ссиршәа,
Снаскьеит, амҫа астт сыбга сырхәан,
исхысхт схылца.

Ацстазаара зырҫеио, иапызцо анықәгыла-аақәгылаҫцәа, абар-барыҫцәа ракәым, иагьа бжыцәгьа урт ирхылтцазаргы, ацс-тазаара зырҫеио кыкда-ҫыкда, зыбжы мыргазакәа, иахьей-уахей зус ҫнапыкла изку, ирылымшашагь рхы иалыршо, аацсарак, аа-шьарак хәа камтақәа, еснагь цхьака ицо аҫаа роуп. Урт икалоит, ани ашышкамс еипцш, иаразнак аҫа илацш итцамшәаргы, избанзар «зышьтыбжь дуу», «зхыцша цәгьоу» баша ргыгцәа аудыргылашуа, рышка анацшҫы дхьадырцшуеит, итахы-итахым ихшыҫ рзишьтыр акәхоит. Аха урт баша кәыршыҫтас ииасны ицоит ауп, зыбжыцә-гьа ада акгы ртынхом. Ахырхага зтынхо – зныказ улацш итцамшәо, зыбжы улымха тцамхуа амаашьацәа, ахандеиҫцәа роуп.

Д.И. Гәлиа илирикаҫе иалукааша ажәеинраалоуп «Аеацә» (1952ш.). Утәны адунеи уқәзар аиха, еигьуп ухы ушақәитү утахар – абри ах-шыҫтцак ауп иааирцшуа апоет иажәинраалаҫе иссиру поезиятә са-хьала. Ашәарыцацәа ахра иаҫарцалеит, зда царта ахьамам аҫаҫ илықәырцалеит шьхатәыла иаааз, ахақәитра иазшазаз аеацә. Ацхьака ҫкьароуп, анакә зхачу тыша тцаулоуп, ашьтахька – абар-абар, ашьцәа ахьзоит. Иканатцари, иалнахри мҫас? Ацсы аи-кәырхаразы агацәа аеырнатару, мамзаргы хлантцы атыша тцаула иазцару, ахы ишақәитү ацсра иацыларц? Даҫа мҫакы шамам ангәаната, аеацә лакҫақрада иалнахуеит аҫбатәи амҫа – ахақәитра шамоу ацсра:

Инаҫеит атышахь, иналацалт ацстхәа еилачы,
Икалеит уажә уи ацсаатә еипцшны, ицәашьатәны.

Апоет ари ажәеинраалала иааирцшырц иитахыз аидеи иаа-хтны имхәаргы, еилкаан, аха уеизгы ихата ихиркәшоит уи ахшыҫтцак абарт ацәахәақәа рыла:

Абрака исхэарц стахуп уажэы:

Хараза еигуп уеизгы есқынгы,
Ахақэитраз дшықэпоз апсра иара изыс,
Азэы ихы днықэсуа, тэыс дкаитцар атцкыс.

Ари ахшыөтцак, ишыжэдыруа еипш, иааугэаланаршэоит ақыр-туа поет Ш. Руставели иафоризм: «Хьымзгыла адэы укэзар атцкыс, еигуп хьызла атахара». Иазгэататэуп, хпоет ари ахшыөтцак ацэыргаразы ишалипшааз иманшэалоу, игэылыршэоу ихатэы поезиатэ сахьа (аеацэ, ашэарыцацэа, афкьара, апсра).

Д.И. Гэлиа ианакэзаалак ихаракны иргылон апоезиа ароль ажэлар рыпстазаарафь. Апоезиа баша гэмырфьыгьгак, аамтахагак ахасабала дахэацшуамызт уи. Апоез ажэлар дрыдхэалазароуп. Урт рыцэгы-рыбзиа далагылазароуп, урт рхьаа, ргэырфа иаргы иныруазароуп. Апоез ирфеиамта ажэлар ргэеисыбжы аныоуазароуп, ус анакэымха, уи апоезиа мчы аиуам, ипхастахоит. Ари ахшыөтцак ибзиатцэкьаны иаарцшуп ацикл «Апоезиазы ажэеинраалакэак» иалоу ажэеинраала «Азымфас» афь. Ахахэмфыхэ рбылгы, еилаеэе, еибафо, ииакьаны ицо азиас дахэацшуа, апоез итахоит еиликаарц:

«Иабаанагеи абриакара амч?». Апшахэа дфаваланы ифьфеихан, азиас ахытхьртафь дфеиуеит. Дыпшызар – ари азиас адгьыл кылжэаны, атцантэ ифеиуеит, ицкьакэакэараза. Иагьеиликаауеит апоез уи азы амч адгьыл ахьтэ ишааиуа. Иибаз дазхэыцуа, уи ихы иазихэоит абас:

Ус сгэахэит сара:
– Уцшишь,
Итцала уара абри азымфас ацэафа,
Инароуны ажэлар рыфнутцкан
Апоезиа угэазышьт гэацхарала,
Убаскан уара цхьака уцоит гэгэала.

Д.И. Гэлиа дызлахэацшуала, апоез ажэлар дырзааигэоуп хэа – уи мацара азхом, уи ажэлар драцхьагылазароуп, амфа рзылихуазароуп, цхьака дрыцхьозароуп. Иажэеинраала «Амфьпцафь» афь апоез даара ихы рзышьтны дырзызырфьуеит абнаршэырахьтэ иааоуа еиуеипшым атцаракэа рыбжы. Арт зегьы зеигьакам аму-

зыка бжьуп, аха ус, иаалыркьаны уи илымха иаатасуеит абнаршэыра амфохэаста алзгоз амфьпцафь еихашьтыбжы:

Амфа каитцоит амфьпцафь ауаа рзы,
Уи деигзом ихы урт рзы.

Убриазоуп апоетгы егырт апсаатэкэа рашэабжь хаакэа реиха игэыкатцаганы илымха изтаоуа аихабжы. Ус еипш икалар итахуп иара апоет ирфеиамтакэагы:

Апоез! Хатыр акэстцоит гэхэала,
Убжькэа, уашэабжь ипшзазоу,
Сара сеигэыргэоит уара убжы тцар.
Са сзы укалшт уара зегьы уреигьны,
Уиеипшхар убри амфьпцафь,
Ауаа уман, уцалар есқынгы
Уаф дахьымнеиц амфохэастала иухьырцшы.

Д.И. Гэлиа ианакэзаалакгы динтернационалистын. Апсуа жэлар рахь имаз абзиабара изакаразаалак акы ипцыхагамызт уи имьцхраауазар, егырт ажэларкэа бзиа ибо, еиликаауа, хатыр рыкэитцо дкаларц азы. Аифьзара, аинтернационализмра атема уаанзагы ипоезиатэны ишыказгы, уи хараза аизхара аиуит 30-тэи ашыкэсқэа раахыс («Гори акалакь», «Ашэышыкэсақэа ргени», «Аиниара», «Цьамбул», «Тарас ду», «Москватэи ашта», «Еаанбзиала!», ахэыцкэа рзы ажэеинраалакэа рцикл «Апхын ашьхақэа рфь» ухэа ирацэазаны егыртгы). Д.И. Гэлиа аифьзара ауадафракэа зегьы ириааиуа, ауафь игэхэатэы дахьызыгзо мчны дахэацшуеит. Ифымтакэа жэпакы ирытцоу ари аидеиа поезиатэ казара дула ицэыргоуп «Ауафь ашьхақэа рфь» хэа хыс измоу ажэеинраалафь. Шьхатэылан, ахра баапс иафагыланы инеиуа ауафь игэы цар, ишьамхы капсар, дтахар калон, уи дазэызтгы, фьыза димамызтгы:

Уара ухы шхоу уануп амфа-па,
Унахьхэазалоит ацакьа фьырпса,
Угэы гэгэоуп, цыр уафуп, иудыруеит уара,
Дышувагылоу уфьыза убра.

Убас ирацѐууп Д.И. Гѐлиа иаацсаракѐа, иеихъзаракѐа ахѐыч-тѐы поезиазгы. Хыхъ зызбахѐ ххѐахъоу 20-тѐи ашыкѐскѐа рзы иикъыпхъыз абалладакѐеи ажѐеинраалакѐеи рнафсгъы, 30-тѐи ашыкѐскѐа рзы иапитцеит ахѐчы иѐаѐы ибзианы иааиша, апое-зия агъама изыркыша, дзырхѐыцша, дзыркѐыгаша, дзырччаша ажѐеинраалакѐа. Убарт иреиуоуп, иаххѐап: «Тагѐ ипхѐыс лкы-зи лкѐатеи», «Ахѐычкѐа рашѐа», «Арт шѐахъ избахъада, ауаа ам-хы рцѐагѐоны?...» «Акѐтыкаркарра», «Акызи акѐатеи» убас егыр-тгы. Аибашъра анеилга ашьтахъ Д.И. Гѐлиа ахѐычкѐа рзы ифит ажѐеинраалакѐа жѐапы. Аурысшѐахъгы еитагоу уи иажѐеин-

раалақәа рцикл «Хара хқыта» (С. Маршак иоуп еиҗазгаз) асовет пхьащәа хәычкәа зеггы ирылатәаны иҗалеит.

Хыпхьазарала ирацәамзарггы, ирытцаркуа дууп Дырмит Гәлиа ипрозатә рҗеиамтақәаггы. Д.И. Гәлиа ҳа ҳлитератураҗы апоезиа еицш апрозаггы дашьатаркәуп. Уи иоуп иапызтцаз рапхьазатәи апсуа жәабжь «Атәым жәған атқа» (икыпхьит 1919 шықәсазы агазет «Апсны» адакьақәа рҗы). Аиашазы, ихрестоматиатәны иҗалаз, хәычи-дуи зеггы еицырдыруа ари ажәабжь ссир иахьа уажәраанзаггы иара злафу ажанр ала апсуа литература зегьаҗы иреиҗзоу арҗеиамтақәа ируакуп. Уафы иаацәеимшьарц залшом, ажанр җыц ахы зкыз рапхьазатәи афымта абасеицш автор иахьы-қәманшәалахаз! Уи иханахәо уи ауп: апхьаза инаргыланы, ҳәарада, ашәкәыфә абәхәтәра иашатқәа шилаз, уи анафсанггы, уи ибзианы ишидыруаз ижәлар рыбзазашьа, рҗапыцтә хәамтақәа рнафсанггы, алитературатә традиция ду змаз ажәларкәа ркультура. Уи ҳәаратахым, автор илшоит рапхьазатәи ипрозатә фымта амилаттә цәеиҗь (ачыдарақәа) ацәмырзкәа, азеицштә занааттә җазара аформа ҳарак ақынза аҳаракра. Ускантәи ипоезиеи ипублицистикеи рҗнеицш, ари ипрозатә фымтаҗы Д.И. Гәлиа проблемас иқәиргылаз дацәымфашьа еилкааны иман – ижәлар алашарахь, адыррахь, ахандеирахь рхы архара, аҗычра, ақәылара зхәзеицш, ацәҗа-мыцәҗа ныҗкәызгоз ауаа рапырҗкәәара, рахьырхәра. Хыхь ишаххәахьоу еицш, Д.И. Гәлиа политикатә дунеи-хәапшышьала дышреволюционермызггы, уи еилимкаарц залшомызт икәша-мыкәша иибоз азалымдарақәа зыхкәоз асоциалтә мзызкәа шракәыз.

Цшрала-сахьала, гәышьамхыла аказы еитцамхоз, «ҳай, акала дысзыҗандаз» ззухәашаз анхафы рҗыс замана Елқан илахьынтца цәҗа, мдыррала итаҳара ижәлар ирзеитахәо, ашәкәыфәы итаҳын урт рыба хитырц, аус хәымга иацәиршәарц, рыуеи рәҗеи зустцәоу реилиркаарц, пхьақатәи рхымфәпҗашьа иазирхәыцырц. Машәырны акәым автор иажәабжь «архнышьна ааиҗызтәаз афәишьцәа рпацәа» ртаацәарақәа реиҗырцшрала дшалаго. Уи ала уи ииҳәарц ииҗахыз еилкаауп: абзазарахь зхы зырхо – абзиара дақәшәоит, ацәҗарахь зхы зырхо – ацәҗа изыпшуп. Абас, анхара-нтцара ахырҳага ус зәазызкыз арцарцәа рыбзазашьа зыбзазашьоу, урт рапхьақәаггы рҗеицш җаиматхоит. Аҗычра, архәра занаатс ишьтызхыз еҗырт аишьцәа рыбзазашьа зыбзаза-

шьоу, урт рузәк илахьынтца иҗеицшхоит! – абриауп ашәкәыфәы ихәиҳәауа, ф-таацәарак еиҗырцшуа. Изилимшарыз Елқанггы иаб иашьа ипацәа Зафаси Алхаси реицш дынхо-дынцуа, даары-хуа, ихггы дахәо, итаацәаггы дрыхәо дҗалар? Мчыла, махәҗала уи азәыр диеицәазма, азәыр дитцахозма? Мап, ҳәарада, уи илымшо акәзам афнус мап зацәикуа. Еиҳа ихьз тнагоны ибеит ацәҗоура, тауади-аамстеи еилацәкәны «афырхатца» анырхәалак, «сфырхатцәкәзаап, убоо» ихәон иарггы. Иааидырцозггы акы дахыпомызт. Ихәпҗа Алдыз итаацәеи иареи мазарах җыла ирчазон. Елқан ихәхьггы изаагомызт дзыщәнымхоз ихәпҗа Алдыз иара изггы убастқәа акәымкәа, даеакала дҗалап ҳәа. Убриазоуп уи «ухәпҗа җымазарахк итцытцит, «иуҗахызар дырз, иуҗахызар – дҗых» анырхәа, даҗазымхәыцкәа афырхәа днеины аҳара ихы изадитцаз. Ғабаак азы сыхәпҗа сышцаирзуеи имхәеи! Аха ихәпҗа хазына знык иус ихы анизалга, анхафы цкәын рыцҗа хьаас димазма, уаҳа дизхьапшуа дыҗазма!

Ифнра-игәара дакәыганы, Апсны цшза дахыганы, җаахәыра имоуа Сибрака дандәықәыртца ашьтахьоуп Елқан ихәҗы ихшьа ааиуа даналага: Алдыз дшизыҗазггы еилиргеит, аха, иабақоу, ихьшәахьан шыта. «Знык Апсны дзынеигәышьар, фынфықәра ныстцыр-ггы, уаҳа урт (тауади-аамстеи. – Ш. С.) сышрыцымныкәо...», – ихәон гәаныла Елқан, аха уи арахь даазгоз! Апсны иаазаз ашьхәруа цкәын ипсадгьыл, итаацәа рылабара дшазгәышьуаз (урт лапштцашәарала изааилон зны-зынлаггы) агәырфә чымазара дцанаркәкәан, дзышьыламыз, игәбылра здымыз атәым дгьыл аҗы, атәым жәған атқа хьзыда-пшада ипстазаара далтцит.

Абасала ипцәеит ипстазаара қәыпш, хырҳагада, цышьарада. Иееиз асоциалтә тагылазаашьа дақәшәазтггы, ахы инаркны имчлшара ииашоу ахырхартә аиузтггы, иҗаларын усқан Елқан ипстазаара ажәлар рзыхәан хырҳагада имцарггы.

Ашәкәыфәы ииашатқәкәны излазгәеито ала, ажәлар алашьцара анырхәпәу, рдырра анмачзоу, дара ирхәтәоу амучацәаггы урт бҗеитцыхрак рыртарц, лашарак ддырбарц ианашьтам аамтазоуп ажәабжь аҗны иарбоу ахтыс афызә җаларц аналшо. Анхафыжәлар рыхдырра алақәра, рылашьцара икказа иаазырцшуа сценоуп Елқан иани иаби, Шьарифеи Марытхәеи реицәажәара амшап аены ашьҗымтан. Ари аицәажәара ажәабжь машәырны иаланагалаз эпизодым, уи афымта аидеиа хада иадхәалоу, уи шықәзырғәгәо

компонентуп, уа излаабо ала, Шьарифа лзыхэан Ацсны – адунеи зеггы акэымзар, адунеи иабжоуп уеизггы. Марытхэаггы ипхэыс дахыхэмаршэа «бзамыкэ» лзихэон, аха ихатаггы лапшхэаала уи дызлалеихау митэык ыкацэам: избан ухэозар, Шьарифа «...Убри аурыс хэынтқар мыжда Ацсны зеггы иара иртама?..» – хэа ицъашыаны, лхатца данизтцаа, иара даара издырзо азэ иеипш атак каитцоит: «Ацсны зеггы моу, бара мыжда, Ацсны акара фба-хца тэыла импытцакуп уи аурыс хэынтқар!». Абасеипш икоу ата-гылазаашыафы иаазаз, изызхаз Елкан ижыара, ихыхра, хэарас иатахузеи, митэык иус хьантамызт.

Ажэабжь идеиас иатцоу агычра акэызбара мацара акэзам, хэарада. Уи анафс уаха акггы ханамхэозар, ускан хара Елкан ишка ацэымграда, даеа цэаныррак хмоур акэхон. Аха афымта иапхьа-лакггы игэыбылра имкырц, дрыцхаимшыарц залшом игазара, им-дырра, имцфырхатцара иахкыаны, абас залымдарала зыпстазаара иалцыз анхафы чкэын Елкан. Ашэкэыфоггы, хэарада, «ифырхатца» дахыирхэуеит, аха убриаамтазггы уи игэы дышрыцханашьо анубаалоит. Ус анакэха, арака Д.И. Гэлиа ифэапицеуа агычра мацара акэым, ифэапицеит уи цатцгэыс иамоу, изхылфеиауа асоциалтэ тагылазаашыа, убри асоциалтэ еикарамроуп «цсататэыс» дыззы-калаз анхаф ица Елканггы.

Аформа аганахыала «Атэым жэфан атцака» афольклортэ стиль акыр изныпшыз, аха инеидкыланы уахэапшуазар, занаттэ казарала еифэартэоу социалтэ-психологиатэ жэабжьуп.

Д.И. Гэлиа рапхьазатэи иажэабжь ссиршэа ишикэфеиазггы, ари алитературатэ жанр ашка акыраамта уаха дхьампшит. 30-тэи ашыкэсқэа рынтэамтазеипш уи ифэуеит апсуа жэлэр рлаф, рсамыркэыл ибзианы изнырыз аиумортэ жэабжь «Ткэарчал адэыгба фэит». Анекдот кэзшыа змоу ари ажэабжь кыр ирзааигэоуп 1942 шыкэсазы автор хаз шэкэны иикыпхыыз аминиатиуратэ (фым-тақэа реизга «Ажэабжь кыафэқэа». Урт злеипшым, акы, хзыхцаажэо ажэабжь мацк егырт реиха шэагаала иахьеихау, фбаггы, уи иахьатэи апстазаара фыц иахьазку ауп. Ажэабжь кыафэқэа ржанрггы апхьаза апсуа литература иалазгалаз Дырмит Гэлиа иоуп. Урт зеггы, шамахамзар, автор ихы итимхэыцит: ажэлэр рфэы иахэит, ақыаад ианитцеит, аус адуланы икыпхыит. Урт рызкуп еиуеипшым асоциалтэ бзазаратэ темақэа. Зеипш кэзшыаны дара зеггы еицры-

моу еилацаланы, иааркыафэзаны диалогтэ формала, насггы аиумор атцатцаны ахшыфэтак агэылыршэара ауп.

Д.И. Гэлиа иажэабжь кыафэқэа, даара крызтцазкуа зтцаара дук далацэажэааит, мамзарггы таацэаратэ-бзазаратэ хтыс хэычык иахихэаауазааит, – зегь акоюп уи, шамахамзар, еснагь еипшны апхьаф ддырлахэыхуеит, ддырччоит. Иаххэап, еицырдыруа ажэабжь кыаф «Мац агба деилахан, аха...» акны асоциалтэ еикарамра атема иаамырхьаазакэа, аумор матэахэла иаарпшуп. Аизарахь сцоит хэа агафэхь инеиз анхаф Мац, днацшызар, гба дук шааиуаз ибеит. Егырт икакэазггы зеггы уи иахэапшуа иалагеит. Анхаф рыцха агба дааилахан: – Ааи, абри агба сыхтырцажэ еипш сақэитны сара исымандаз, егьа феида алсыршарын, – ихэеит. Ари иажэақэа захаз очамчыратэи азбаф даацэажэан, – Ааи, Мац, уи уара иутэызар, Гьаргэал Чачба ауаара сыт хэа, иумхны кэарылла, сысла, зысла ухэа есныхэа иртэны Акэака игаларын, уара иуфеидахоз арыцкыара акэхон, – ихэеит. Мацггы уи иихэаз даназхэыц, акэымшахатхашыас имааз?

– Ииашаны, атцабырг ухэеит, акггы исзапсахомызт, – ихэеит уи, иара итэны Гьаргэал ицэигагар акара игэы иалсны.

Ари аминиатиура икказа ианыпшуеит тауади-аамстеи рхаан иказ асоциалтэ залымдарақэа, аикарамрақэа: анхафы цыара матэа бзиак, ма рахэ бзиак, акыр иацсоу акы идибалар атауад, зынзаск димазтаазакэа имихуан, ма ицэигычыуан, ианамуза, ауаара хэа ицэигон, – уи иаанагоз, игеит акэын. Ари афыза атема ароман ду азкхар алшоит, иалшоит аповест афы, адрамафэы иаарпшхар, аха ускан уи даеа сахьаркыратэ матэахэык, даеа стильк атаххоит, пышэарччарала, иуморла мацара узеилгом, ари ажэабжь кыаф акны ишанаало еипш.

Хэарада, арт аминиатиурақэа зеггы асеипш икоу азтцаара дукэа шыатас ирымам, икоюп баша атаацэаратэ-бзазаратэ гхақэа ртэы зхэо, икоюп адин аматцуцэа рыпсымцкыара, рыгьангыашра атэы зхэо, еиуеипшым егырт азтцаатэқэа ирызку, аха урт уажэы арака уаха сзырзаатгылом. Акызатэык, иазгэастар истаху: ари ажанр афгы, Д.И. Гэлиа егырт зышыата ихаз ажанрқэа зеггы ркнеипш, иоуит ашытазафэцэа, ацнагафэцэа. Убарт иреиуоуп ажэабжь кыафэқэа ржанр ала апсуа литература зырбеиаз ановеллистцэа М.А. Лакрба, З.Хэ. Дарсалиа, Гь.К. Гэыблиа, А.Т. Ацбынцэал ухэа ашэкэыфэцэа.

Д.И. Гэлиа ипоезиатэ тынха уаф даналацэажэо, еиха иалкааны ахшыфэшыштра азукыр ахэтоуп уи асоциалтэ бзазара зныцшуа ароман «Камачыч». Ари ароман ашэкэыфэ инейцынкыланы акыр-шыкэса аус здиулоз епикатэ рфеиамта дууп. Аора далагеит 1933 шыкэсазы, инагзангы далгеит 1940 шыкэсазы. Арт ашыкэскэа рыбжьара афымта ацыптэахақэа еиуеипшыи ахкэа апериодикатэ кыпцхь ианылон.

Ароман аора данафыз ашыкэскэа руак азы (1936) Д.И. Гэлиа апхьафэа адырра ритон: «Сара уажэы аора сафуп апсуа цхэыс лыпстазаара иазку ароман “Камачыч”. Ари атема сара чыдала иалкааны акыр изласзацсоу, уи ажэлар рхата, ибеиоу рфольклор сахьадрьцхьалоз ауп. Ахэынтқар ихаан апсуа цхэыс лымфа, жэпафык егырт ахэсақэа рымфеипш, ихьантан, ихаарадан. Ишэтышха иахьа изызхауа хабицарафэы уи азбахэ рахэара, акрызтазкуа атакпхыкэра ду змоу усуп».

«Камачыч» – рацхьазатэи апсуа романкэа ируакуп. Уи апхьа хаз шэкэны ари ажанр афэы итытцхьаз И.Гь. Папаскыыр ироман «Темыр» затцэык ауп. 30-тэи ашыкэскэа рзы акыпцхь збаз, шамахамзар, егырт апрозатэ фымта дукэа зегьы (В.У. Агрба, С.И. Чанба, Шь.Л. Цэыцба, С.М. Қычбериа рповесткэа, И.Гь. Папаскыыр ироман) изызкыз иахьатэи апстазаара аарпшра акэын. Гэлиа егырт ипрозатэи идраматэи фымтақэа ркнейцш, ари ароман афэы ажэытэ аамтахь дхьацшуеит. Ареволиуция калаанзатэи апстазаара Д.И. Гэлиа ихатала далацшыны, инартбааны ишидыруаз егырт ашэкэыфэа фарацэа ирыздыруамызт (С.И. Чанба избахэ хамхэозар). Убриакэхап ажэлар рпоеит чыдала иезанишэоз уи апстазаара хьанта исахьаркны апхьаф ифэапхьа ацэыргара. Ажэытэи афатэи реифырцшра афатэуаа ирнатон алшара, аамта фыц зыцсоу еиха инткааны, ииашаны ахэ ашьаразы.

Ароман ахтыскэа мфэапысуеит XIX ашэышыкэсақэа рхэаафэы, актэи аурыстэ револиуция (1904–1905 шш.) аламталазшэа. Ишахэахьоу еипш, афымта асиужеттэ гэыцэ еидызкыло фырхатца хадас автор ииги дыпхэысуп. Анхаф хатца уи аамтазы ипстазаара мариамызтгы, уи еихагы аамта ауғэ зкэыгэғэоз апхэыс лакэын. Убриазоуп ашэкэыфэагы ифымта ацентр афэы апхэыс дызиргылаз.

Афырцхэыс дины адунеи данныкэлаз апхьатэи амш инаркны, автор дмыццакзакэа, шыафа-шыафа даатгыло, уи лыпстазаара интырхэцааны иааирпшуеит. Лара дышэны деикэтэаанза, лхатэ

ускэа лхала илызбартэ еипш, ауадафракэа дырфагылаанза, даа-лыдымшэо длыцуп автор, иара убастэкэа – апхьафэы. Камачыч анасыц лаша, анасыц назазы иатаху зегьы апсабара илнатеит иамеигзазакэан. Уи дхаауп, дыцшзоуп, дразуп, дгэыкуп, деилкэоуп, дыпхэысыз-дхатцаз, ауафэсы имоу ацэафа бзиақэа зегьы лара дрылашоуп. Машэыршэа акэым уи излыдикылаз ахатцагы апхэысгы ирзеипшыны илыхьзитцаз ахьзгы, Камачыч ахатцампхэыс ззырхэоз азэ лакэны дааирпшырц итахын ауп. Апсабара илнатеит иара убастгы апшрей, асахьей, агэамчрей рнафсгы, агэеилччара, агэырткэыл бзиа, абафхатэра. Ажэакала, апсабара иаратэы канатеит: адунеи дыкэнатцеит анасыц азы ишоу ауафэсы, аха иара абракэоуп арыцхара захьзугы ахьыкэло. Апсабара инато ацэафа бзиа мацара ауафэ акгы имыхэозаап, уи ицэафа апстазаарафэы афартлартэ еипш, абгеитцыхра аиуртэ еипш атагылазашьа аныкамла. Абасеипш дакэшэоит Камачычгы. Уи апсабара илнатэз агэырткэыл бзиа инеиужыны аецэырнагартэ еипш, цхьака ифэартэ еипш, лтаацэагы ларгы, егьа рундазгы, цсыхэа рзамтеит, ирылымшеит. Ашкол ахь лхы лырхан – акгы алымтцит, фарца шэкы картцан дрыдрымкылеит, афэацара лхэан – дманшэаламхеит; лхатэ цстазаара лара ишылтаху еифылкаарц далаган – уахьгы илзамуит. Ажэакала, дахьнымфахьтцлакгы апстазаара илышыанатцаз асоциалтэ шыамтлахэқэа дыршыахауан, шыафак цхьака ддэыкэыртцомызт.

Камачыч даара лэылшэеит апстазаара лхы атцалмырхарц азы, ауадафракэа дыриааирц азы, аха аускэа ишутаху еснагь ифеиом. Иахьынзауа лхы кэжаны, лгэырфа лгэатца итарцсны, исзычхауазар хэа, даара лыфэылшэоит, аха ачхарагы хэаак амоуп, ихьжжуа, уаха царта змам акэцэаф ифеит. Ари ашьтахь афырцхэыс иалылхуеит илзаанхаз мфа затцэык – иаахтны афэгылара. Ароман нтэоит, Камачыч лыпстазаарафэы абриакара ахэра хьантақэа лнызта-хьоу, аамста хамацагьа Татластан ишьрала. Мап, уи аус азэы инаны иантцо, азэы дихэартэ еипш, гэакра лымам Камачыч. Уи лара лхала лымч акэхоит, иитахугы ф-хьзатцэык роуп. Уажэраанза уи лхы знылкылоз – лага итархара лылымшо хэа акэзамызт. Уи днызкылоз уафэытэыфсатэ кэзшыан, лагеи лареи еидызкылоз рахэыцкэак макьана ирыбьждан. Урт нарбыжьтэеит, уаха цшрагы атахзамызт. Камачыч лус (ашьоура) ишпхэыс усымзгы, хатца гьефк диеицэамкэа иналыгзеит.

Ароман алагоит ауафсы иирала, иагьинтэоит ауафсы ишь-рала. Машэыршэа икалама, мамзаргы аидеиатэ-сахьаркыратэ цакы амоума ари афыза акомпозициатэ матэахэы? Сгэанала, уи иахэо рацэоуп, макьанагы алитературадырфэа цкба иахын-захэтоу хшыфзышьтра арымтац ари амомент. Ароман актэи ахафэ излаабэ ала, ауафытэыфса иира уаагы цсабарагы зегы айгэыргэоит: ныхэоуп ауафы адунеи икэлара. Аха иара уб-ратцкбагы гэеанызаарак хауеит, игэыргыаны ихысуеит ауа, атынха, агэылацэа, ауафы диит хэа, аха нас илакфакуа иааила-хоит. Ииз цоу, цхау рыздырам. Дыпцхазар? Избан уи лыхэ еиха изылакэхара? Асоциалтэ залымдаракэа идырфеиаз атцаскэа, акьабзкэа рнырны, абасеипш апхьаф ибла иаахгылоит, афымта ахы инаркны. Ажэакала, диит ауафы, уи итахуп насыцла адэы дыкэ-заарц, инасыц азы илшо зегы кайтэоит, мфас икоу зегы цишэоит, итахуп дыфналарц анасыц ахьыршо ахан, ихэтаагы алигарц. Игэы итам уи ацэгэоура, ашьакатэара, аха ишпакайтэари, дахьнеилакгы ашэкэа шэахазар, дахьнеилакгы ааха иоуазар? Ускан мфазатцэык ауп изынхо – акэпара, иатаххозаргы, ашьакатэара. Атагылазаашьа еихагы иуадафхоит уи ауафсы дыпцхэысзар, апцхэыс илыкэыгэгэо, акэпарахь дызмышьтуа, дызхэынчо еиха ирацэоуп. Аха зегьа-коуп, даеа мфак амазам, ма дыкэпароуп, ма дтахароуп. Дытэны, дхьыпшны, дразкыданы адэы даныкэха, ицсыз дифызами! Убри-азоуп апцхэыс, еигуп иаххэарц ахатцампцхэыс – Камачыггы – атдыхэтэантэи амфэ залылхуа, уи лхы цахэцахэ згэатца италыртэо хатала ахэра гэгэа лнызтаз Татластан имацара иакэзам, уи лабцбар зыкэку, цэкьарас иамоу – ауафсы инасыц ахьыршо ахан лара дыфназмыжылаз агэымбылцбарацэа зегь роуп, асоциалтэ залымдароуп.

Ароман «Камачыг», акритикафэ изныкымкэа ишазгэартахьоу еипш, апсуа жэлэр ртцаскэа, ркьабзкэа рынхашьа-рынтышьа, рыхныкэгашьа, аеакала иаххэозар, ретнографиатэ бзазашьа инар-тбааны, ганрацэала иаазырцшуа рфеиамтоуп. Икалап, урт абзаза-ратэ сценакэа рызфлымхацэара иахкьаны, ароман афэ асоциалтэ проблематика дацэхьатцуама ухэартэ агэаанагара уитозар автор. Аха, егьа ус иказаргы, абзазаратэ фон иатцанакуа рацэоуп аро-ман азы. Апхьаза инаргыланы, уи иабзоураноуп еиха еилыхха излацэыртцуа афымта амилаттэ форма ачыдаракэа.

Ииашоуп, хэарада, уажэраанза акритикафэ иазгэартахьоу аро-ман агхакэагы: уа цкба инартбааны иаарцшым ареволиуциатэ тысра, аурыс револиционер Ивангы анхафыжэлэр ргэакра иалигарц азы инткааны икайтэаз ус хэа егьыкацэам. Аха урт агхакэа фызбаауа, урт зегы хазыртэаауа – афырпцхэыс хада лып-стазаара цкба днагэылапшны, ихартэааны апхьаф иахьйбауа ауп. Камачыг цэафала афольклортэ хэсакэа угэалазыршэо, иара убри аамтазгы, зхатэ кэзшьа чыдала еикэшэоу пцхэысуп. Камачыг лыпстазааратэ мфэ, ганкахьала, еицахэашьа змам хатэы мфоуп, аха даеаганкахьалагы, ацбанхафыжэлэр зегы еицырзеипшу, урт рзыхэан итиптэу мфоуп.

Асахьаркыратэ чыдаракэа рганахьалагы излазгэоуташа акыр иалакоуп Д.И. Гэлиа ироман «Камачыг». Уи шыакэгылоуп 37 хы рыла. Ахкэа зегы изылгоу, зхатэы сиужет, зхатэы лагамта, зхатэы нтэамта змоу ановеллакэа угэаладыршэоит. Аха урт зегы, мам-заргы реихарак, рцентр афэ дгылоуп ароман афырпцхэыс. Убри-азоуп ароман «Камачыг» жанрла ироманым, ановеллакэа ирци-клуп хэа зузэымхэо.

Инеидкыланы уахэапшуазар, «Камачыг» ареволиуция калаан-затэи апсуа кыта апстазаара ганрацэала иаазырцшуа сахьаркы-ратэ энциклопедиоуп азухэартэ икоуп.

* * *

Д.И. Гэлиа ирфеиаратэ усура даналагаз апхьатэи ашыкэскэа инадыркны еилкааны иман атеатртэ кэзара атцак ду. Уи ибзи-аны идыруан, атцара змамыз, афэра, апхьара ззымдыруаз анхацэа акультура радпхьаларазы икыпцхьу ажэа аихагы ишрыхэоз ас-цена ажэа, зыцсы тоу актиор иажэа. Убриазоуп Д.И. Гэлиа, Апсны Асовет мчра шыакэгылаанзагы, Акэа артцафэа рсеминариафэ аус аниуаз, асеминаристцэа рзыхэан изеификаауаз адрамкружок. Аха иабакоу икэдыргылашаз афымтакэа! Насгы дара ыказазаргы, урт рацэак идумкэа, дара рымч зыкэхаша, еихаразакгы аус злоу атцара змам апсуа хэапшфы еиликааша, зинтерес икыша? Убас икоу арепертуар архиаразы Д.И. Гэлиа еитеигэоит ақыртшэхьтэ, аурысшэхьтэ идукэам, актк, ф-актк иреихамкэа измоу, зтцакы ласу, зеилкаара мариоу акомедиакэа: «Фыцья амлашьцэа», «Мыш мыжда», «Зны ипсит, нас хатцас-пцхэысс еибегеит», иара убасгы ареволиуциатэ тема иазку апиеса «Нагзара акэзааит ахакэитра!».

Апсны Асовет мчра анышыақэгыла ашытахь, мызқакгы ааб-жымскэа, Д.И. Гэлиа итащэа рыла еиёкааны имаз ахатэгэапхаратэ гэып иманы, Апсны ақытақэа дрылалоит, хыхь зызбахэ ххэаз аспекталькэа дырбо. Ускантэи акыпцхь излахэо ала, нас-гы ахэапшыщэеи дара агэып иалаз артистцэеи изларгэала-шэо ала, апсуа қытақэа омакала иргэапханы ирыдыркылеит арт аспекталькэа. Ари ашытахьгы Д.И. Гэлиа еснагь дазёлымхан апсуа театр аусура, хадраматургия аёиара, аха акраамта ихата уи ажанр аёы иепимшэацызт.

Атдыхэтэаны, 1946 шықэсазы, Д.И. Гэлиа иёуеит асоциалтэ-психологиатэ драма «Анаурқэа». Уи зныкымкэа-фынтэымкэа иқэ-дыргылахэеит апсуа театр асценаёы. Ари афымта апсуа драма-тургияё иреигьзақэоу арёиамтақэа ируакуп хэа сгёы иаанагоит.

Адрамаёы ифымтақэа реихарак ркнеипш, Д.И. Гэлиа дзых-цэажэо – ареволюция калаанзатэи апсуа пстазаароуп. Арака проблема хадас иқэгылоу – иаххысыз ашышыкэсазы Апсны аёиара иалагаз абуржуазиятэ еизыказаашьақэа, апсуа нхафы итаацэара, итцегы инартбааны иугозар, апсуа бзазара ишанырыз аарпшра ауп. Анхаё беиа Гэдым итаацэара алахынцта, уи атаацэара иа-лахэу рхымшапгашьа, ринтерескэа – итиптэу цёырцроуп уи аам-тазгэи апсуа пстазаараёы. Адрама иалоу ауаа зегы, шамахам-зар, иаагоу, ихартэау, апсы зхоу хаёсахьақэоуп, аха лымкаала иазгэататэуп акулак цсымтэ Гэдым, уи ица Даут, итаца Селма ухэа убас егыртгы. Гэдым амалрхара иарлашэыз, уи ада хықэкы змам уафуп. Уи адэахьала уихэапшуазар – ауафпшра имоуп, уафцас деилахэоуп, уафцсы бызшэала дцэажэоит. Аха уааигэылапшны дгёоутар, ауафытэыфса цэафа хэа изынхаз егыкам. Ақыиара, арыцхашьара, агёбылра, агёыразра реипш икоу ацэанырра пшьа-кэа уи дрылхэыдоуп, ихахы иааигарцгы итахзам. Автор дақэ-шэатцёкьаны иааирцшуеит апсыцэгьара, ишыкалалакгы, из-лаазгалакгы иаазгандаз хэа амал азыфара, уи азгёышьра, ауафы доухала дшаргаруа, иуафара ицёырзны дгыгшэыгны дшыканатцо. Арт реипш икоу ауаа рыпсы тоуп, адэы иқэуп, аха наурк иафызроуп, уафара хэа егырылам.

Казшьала, хымшапгашьала Гэдым диёаргыланы дцёырроуп уи ица Даут. Ари ауаф атцара змоу, дунеихэапшышьала идемокра-ту, агарцэа, ананамгацэа рыцхазшьо, згёы рзыбылуа, иаб иеипш икоу апсымтэқэа, ауаа царшеикэа рёы нышэара ззымдыруа азэ

иоуп. Цабыргуп, уи хара даабом древолиуционерны, ақэпарахь ацъажэлар дрыпцхь, хдырралагы, лшаралагы уиакара дхаракны дгылам. Даут хатала уафы чмазафык иоуп, иибоз азалымдарақэа изымычхакэа иаб ифната кажьны дыкэтцхьан уажэраанзагы, кыр-гы дакэшеит, аха уахь дахьнеилакгы инижыыз аиха еигьу ака-гы имбозар акэхап, дхынхэны иаб ифнатахы деитаанагахуеит, дыммазафны, имч капсаны. Аха зегьакоуп арака ихы ныкэтца-ны, тынч ифны дыпсыртэ атагылазаашьа иоуам. Иибо-иахауа, дызлапшуа ахтыскэа изхымго акынза даннеи, уи еигьеишьеит абриеипш икоу апстазаара атцкыс ихы амеидарц атцх лашэ, аеу-иа баапс. Агыгшэыг млашькэа изытрысуа, ицстазаарагы атцхэа убрака иптцарц азы, уаха арахь дыхнымхэуа, иаб ифната кажь-ны, атцх баапс – апсра хьшэашэа дазцоит Даут. Адрама ахтыскэа излахдырбо ала, апстазаараёы икоу арыцхарақэа, азалымдарақэа рапыркёкэараёы илшаз хэа акгы шыкамгы, Даут уи афыза апстазаара ахидимкыло, дахьанымшэо, дызлагылоу ауаа дрыл-хэхэо, акыр дхаракны даргылоит. Убриазоуп уи иахь рхы здырхо Селмагы ачныргы.

Д.И. Гэлиа ахы инаркны ибзианы идыруан амилаттэ культура ёиарц, игьацарц азы, хымпада, ишатаху егырт ажэларкэа ркуль-туреи иареи реинырра, реиёцаара. Еихаразакгы, уи афыза аи-мадара ззыхалалхо ёыц зышьата зхаз амилаттэ литература ауп. Убриакнытэ иахэтан, аоригиналтэ рёиамтақэа рахьтэ апсшэахь еитагалазарц ха хапцхьащэа еиха ирышьашэалоу асахьаркыратэ фымтақэа. Аитагара аус аёгы, акультура егырт атцкаркэа реи-харак рёеипш, Д.И. Гэлиа дапшьгафны дкалеит. 1919 шықэсазы ақыртшэахьтэ уи еитеигеит, иагыкыпцхьит агазет «Апсны» ада-кьақэа рёы иалукааша Акаки Церетели апсуа жэлар рхэамта асиужет ала иифыз ипоема «Абаззеи». Уи апоема апсуа пхьащэа ирылатцэаз, еицырдыруа, бзиа еицырбо икалаз рёиамтоуп. «Абаз-зеи» апсуаа рыфнытцка иаиуз акёёиара, афымта аоригинал иа-моу ахатабзиарақэа инарываргыланы, изыбзоуроу аитагаф иоуп: абызшэа асахьаркра убриакара апсуа пхьаф ицэажэашьа, иса-хьаркыратэ хэыцшьа иазааигэеитэуеит, даёакала иаххэозар, афымта ирарпсыуоит.

Хыхь ишазгэахьахьоу еипш, апсуа театртэ казара апхьазатэи ашыёақэа анеихнагоз, Д.И. Гэлиа акымкэа-фбамкэа аурысшэа-хьтэ ақыртшэахь еитеигеит ф-актк еихамкэа измоу, зеилазаара

Д.И. Гәлиа анаукатә усумтакәа мачымкәа ирзикит апсуа жәлар ретнография азтаатәкәа: урт рдоухатә, рдинхатцаратә, ртаацәаратә бзазара аилкаара («Ашәарыцара анцәахәы», нас-гыы «Ашәарыцацәа рбызшәа апсуаа рҕы», «Ацымашьтәа акульт апсуаа ркны» ухәа убас егыртгы). Уака акыр инартбааны иаар-пшуп апсуаа ржәытә бзазара иамаз ачыдаракәа, урт рҕырпшуп дара хылтшьтрала иззааигәоу, изуоу, мамзаргыы типология-ла иреипшү, ирышьашәалоу ажәларкәа ртцаскәа, ркәабзкәа. Аха, хәарас иатахүзеи, Д.И. Гәлиа инаукатә тынхәы шәагаалагыы

иагэылоу аматериалкэа рбеиаралагы еиха улапш итдашэаратэи икоуп уи ишэкэы «Ацсны атоурых» (актэи атом, 1925 шыкэса). Ари аусумта азкуп ижэйтэзатэиу аамтакэа инадыркны хара хера ажэабатэи ашэышыкэсанза ацсуаа ртоурых аилкаара. Ишэкэафы автор еизигеит еиуеипшым ахытхыртакэа ркнытэи иааигаз Ацсни ацсуааи ирызку адырратаракэа. Настгы еидикылаз абыратэи, абызшэатэи, аетнографиатэи материалкэа ихы иархэаны иеазикит ацсуаа рхылтшэтра аилкаара. Цабыргуп, ацсуаа Египетынтэи, хыкэкыла Абиссиниантэи, иааз жэлариуп хэа, Д.И. Гэлиа ускан икайтэаз алкаа иахэа уажэазы анаука иаднакыло теориам, аха аус злоу уи акэым. Аусумта ахэ харакны излоушэа, апхэаза инаргыланы уака еизгоу аматериал бзиахэа рылоуп. Автор ихата излазгэеит ала, «Ацсны атоурых» ус днадыххыланы ииоыз усумтам. Уи жэашыкэса инареиханы аус адиулон. Ашэкэы оны далгеит 1922 шыкэса антэамтазы. Уи ашэтахэ уи акырцэара анаукатэ усхэартакэа рэы дырзапхэеит, еиуеипшым атэарауаа идирбеит, ргэаанагаракэа еиликааит, разгэатакэа ихы иаирхэеит. Атэыхэтэан, абарт зегы рышэтахэоуп акыпхэ ахэ ианнеигаз. Ускантэи аамтазы Ацсны атоурых наукала атэара тагылазашэас иамаз ала уахэапшуазар, Д.И. Гэлиа иусумта, хэарада, шэафа дуун ари аус афы. Уи излеихэазала, иусумтафы хыкэкы хадас имаз, апхэаза инаргыланы аказацэа, анаука аусзуоцэа ацсуа бызшэеи ацсуадырреи рыхшыошышэтра, ирызфэлымханы рыкатэара акэын.

Анаукатэ теориатэ интерес змоу аусумтакэа рнаосангы, Д.И. Гэлиа имачымкэа инапы итэихит (еихарак егырт абызшэакэа рахэтэ еитеигеит, икоуп ихала ииоцэазгы) ацсуа нхафы инхараинтырафы ихы иаирхэаша, абжэагажэа иазхэаша аусумтакэа, аброшиуракэа, иаххэап «Афы зфыда, афы гэгэа алпшаара», «Афонатэ цсаатэкэа рчымазаракэеи рыхэшэтэракэеи», «Ажэхэа бзиа зфыда алпшаара», «Ацсуа календар» убас егыртгы.

Иазгэатэуп Д.И. Гэлиа илиршахэоу артэагатэ литература аптэарафгы. Уи апхэазатэи анбан шэкэы 1892 шыкэсазы иантыт инаркны, еснагэ дзфэлымхан ацсуаа рхэычкэа ашкол афы рхатэы бызшэеи алитературеи злартэаша матэахэла реикэыршэара. Ацсны Асовет мчра анышэакэгыла ашэтахэ, еиуеипшым ашыкэсқэа рзы, уи зныкымкэа-фынтэымкэа итижэхэан аитэбыратэи акласқэа рэы итэоу атэоцэа ирызкны ахатэы бызшэазы артэага шэкэкэа, иара убасгы еикэиршэон аихабыратэ классқэа рзы

ацсуа литература ахрестоматиакэа. Артэафра аус афы имаз апышэа ихы иаирхэон артэага шэкэкэеи атэаф идырра зыртэулаша, илапш хэаа зыртэааша, ауафра илазаазаша асахыркыратэ фымтакэеи ралпшаарафы.

* * *

Д.И. Гэлиа акэра ду нитэит. Уи иптэазаарафы хыкэкы хадас имаз инагзатэкэаны илиршеит. Иаххысыз ашэышыкэса антэамтазы зшыапы ихаз ацсуа фыра, атэарадырра ус асоветшыкэсқэа рзы атэагылазашэа бзиа азыкалан, игэацеит. Ацсуа литература иахэа даеакы иаламфашэо, ахатэы милатэ чыдаракэа анубаало иалагылоуп еизаку асовет литература атэацэара ду.

Д.И. Гэлиа ирфэиаратэ мфэы ианакэзаалак цыкэсыларак имоуа дааиуамызт. Уи ихата излаигэалаиршэоз ала, иптэазаарафы икан имачымкэан игэы казыжэуаз ахтысқэагы, икалалон аамтала игэы днанамго, инапы наивахауа акынза даннеилозгы, цыоуки-цыоук «ацсуаа амшын ду иаларшэу цэыкэбарк иафэзоуп, урт ркультура афэиара атэп амам» хэа аниархэоз. Аха зегэакоуп, уи ацсуа патриот иаша, аоптимист, агэкахэра иеамтакэа онапыкла аус шыкыц икын. Уи агэра игон ажэлар хэычкэагы, акультура ду арфэиара, алитература ду аптэара шрылшоз (фырцштэыс иааигон хыпхэазарала имачу исландиаа рлитература).

Апоеит ичкэын Гэаргэ Гэлиа игэалаиршэоит абарт реипш икоу иаб иажэакэа: «Икам ахэ хэычы, икам ахэ ду, ахы хэуп, амала уи акэырчаха еихазар ауеит, еитэазар ауеит. Зегэакоуп, урт афбагы хэуп». Абасоуп алитературагы дшахэапшуаз. Д.И. Гэлиа ибзиатэкэаны еилкааны иман азэык-фыцэак рымацэара алитература ду шырзыкамтэоз, уи азы ишатаху амч аилатэара, афэр реитэазара. Убриазоуп уи еснагэ ашэкэыоцэа фэрацэа реитэагылара мыцхэы игэцэаракны дзашэклапшуаз, дзацхрауаз.

Д.И. Гэлиа илихыз амфэа, уи иапэитэз атэрадиция цхэака еихахауа, темп ласыла ифеиит, иаацоушэартэ иазхэит ацсуа литература атоурых аамта кэафэла. Апхэазатэи анбан шэкэы инаркны иахэатэи апсихологиатэ романи адрамеи ркынза – абас икоуп Д.И. Гэлиа хатэла дызхааныз, ибла иабаз ацсуа литература знысыз арфэиаратэ мфэа.

Д.И. Гэлиа илиршаз аус, хыхэ ишазгэахтэахэоу еипш, хажэлар ахэ дуны иршэахэеит. Уи илшаракэа цыарымшэарц залшомызт иптэазааратэ мфэы жэпафэла ицылахэаз, ифэцажэахэаз, хатэла

ионы итәахъаз-игылахъаз ашәкәыџџәа дукәа, атцарауаа. Ирацәазоуп Д.И. Гәлиа сасра итаахъаз, хатала дыззааигәаз, дыздхәалаз асовет шәкәыџџәа. Убарт иреиуоуп: А. Толстои, В. Шишков, А.Фадеев, Н. Тихонов, К. Симонов, Ш. Дадиани, Г. Табизе, Г. Леонизе ухәа убас егыртгы. Урт рахьтә ирацәаџџәа хпоеит ду изкны агәалашәарақәа зыџхьоу, изкыпцхьхьоу. Ацхъаза инаргыланы: абраи азгәатәтәуп иалукааша аурыс поет Н. Тихонов 1964 шықәсазы ажурнал «Знамя» ианитцаз игәалашәарақәа «Ацсны атәылаҗәтәи аиҗәаҗәарақәа» хәа хъыс иатаны. Д.И. Гәлиеи иареи ацхъазатәи реицылара игәаларшәо апоет ихәоит: «Убриашьтахь егыраан дызбаргы, сиҗәаҗәаргы, еснагь дцъашьаны сихәацшуан, егьсзеилкаауамызт – иабантәи ааигоз абри ауафы абриакара амчи алшареи, ахагәрагареи ахатцареи». Анаџсан уи иазгәеитон: «Гәлиа – жәра зқәым җырцшыгоуп аҗар рзы».

Жәа кәандала, жәа лыпшаахла Д.И. Гәлиа ипоезиеи иуаҗреи иахцәажәо иџызцәа, асовет шәкәыџџәа, апоетцәа рхыпцхъазара шьарда ирацәоуп. Еицырдыруа ақыртуа шәкәыџџәа Ш. Дадиани, Д.И. Гәлиа изы «ацсуа поезиа дашьауардынуп» ихәон. К. Симонов, С. Маршак, И. Абашизе, Р. Гамзатов, К. Кулиев ухәа хазну аамтазтәи егырт ашәкәыџџәеи апоетцәа дукәеи Д.И. Гәлиа дыргәаладыршәоит гәыблыла, уи изыркуеит акымкәа-џбамкәа астатиқәа, аочеркқәа, ажәеинраалақәа.

Д.И. Гәлиа ицсы штәз милаттә җырхатцәк еицш дрыпцхъазо дкалеит. Уи изкуп хыпцхъазара рацәала ацсуа поетцәа ражәеинраалақәа, рпоемақәа, рочеркқәа, ихъзынџылоуп ашәақәа. Убарт иреиуоуп: М.А. Лакрбеи, Л.Б. Кәытцниеи, Л.Б. Лабахәуеи, Б.В. Шьынкәбеи, А.Е. Лашәриеи ухәа убас егыртгы ражәеинраалақәа; И.К. Тарба ипоема «Ажәа сахәоит», С.И. Чанбеи И.Гь. Папаскьыри ргәалашәарақәа. Чыдала иналкааны азбахә хәатәуп Д.И. Гәлиа ипцстазаара иазкны уи ицкәын, еицырдыруа асовет шәкәыџџәа, Ахәынтқарратә премиа алауреат Гьаргь Гәлиа Москва ашәкәтыжьырта «Молодаиа гвардия» аҗы еиҗкаау «Ауаа хазынақәа рыпцстазаара» асериаҗы итижьыз ашәкәы – «Дырмит Гәлиа. Саб иххәау аповест». Ари ашәкәы ацсышәалаггы итытхьеит. Д.И. Гәлиа изку акритикатәи анаукатәи усумтақәа Ацсны ирацәаны иаццоуп. Уи ирәиамтақәа ирызкны ирыхъахьеит адиссертациақәа, итрыжьхьеит амонографияқәа.

Ацсны Асовет мчра ааианзаггы, аменшевикцәа ахацаны ианы-каз аамтазы, иуадаџыз, аха хатцарала ижәлар рлахьынтцазы Д.И. Гәлиа дызҗыз ақәпара ииашаны еилыркаауан уи иааитцагылаз аҗар. М.А. Лакрба 1919 шықәсазы апоет ихъзныџылаз ажәеинраала икказа ианыпшуеит ари ахшыџцәк:

Уазәуп ухнымхәкәа ус инеиуа,
Макъана ихәмоу хыреҳәарас,
Уазәуп етцәс иахъзышеишеиуа,
Уазәуп ихәмоу гәыҗырҗас.

Ускан азыхәан Д.И. Гәлиа дазәызтгы, ишаабо еицш, дук хара имгакәа уи иааивагылеит, ижәџахыр иқәыз аидара хьанта ааимаз-даз, ицназгаз аҗарацәа рацәаџны.

Д.И. Гәлиа ихъз-ицша, ипоезиа ианакәзаалак псра ақәым, уи илитературатә, инаукатә тынха иалукааша атыц ааннакылоит ацсуа милаттә культура атоурых аҗы. Иара убри аамтазгы ихәатәуп, Д.И. Гәлиа ирәиаратә усура ацкы ацсуа милаттә хәаа мацарақәа иртәзо ишыкам. Шәкәыџџәк, поетк иахасабала уи милатхкы рацәала еилоу асовет шәкәыџџәа ртаацәараҗы улапш еиха изыдхалаша аказацәа дукәа дыруазәкын. Ашәкәыџџә ирәиамтақәа аурысшәа анаџсанггы, еиҗагоуп СССР егырт ажәларқәа рбызшәақәа рахь, иара убасггы ахәаанырцәтәи ажәларқәа жәпаџык рбызшәақәа рахь. Иахъа ацсуа литература хәацадгыл ду аҗы еицырдыруа, ахәаанырцәггы азбахә наџуа икалазар, зегь рапцхъаза инаргыланы уи зыбзоуруу, зыхъзгы иадхәалоу Дырмит Гәлиа иоуп. Убриазоуп ацсуаа рнаџсанггы, Асовет Еидгыла иқәынхо егырт ажәларқәагы Д.И. Гәлиа ирызгәакьоу, ирзааигәоу поетк иахасабала изихәацшуа, абасеицш пату зикәыртцо, бзиа дзырбо. Иара убриазоуп ацсуа литература ашьатаркџы, ацсуа милаттә культура иналукәаша аусзуџы, ацсуа жәлар рлашарбага Дырмит Гәлиа ишәышықәсхьытцра аиубилеи ныхәа дуны изыкалаз ацсуа жәлар рнаџсанггы, хәацадгыл иқәынхо ажәларқәа зеггы ркультуратә пцстазаараҗы, апоезиа бзиа избо, уи иамтахьырхәо ацхъаџәа зеггы рзы.



2.4. ИАЛУКААША АПСУА ШӘКӘЫҢҖЫ

Апсуа сахьаркыратэ литература атоурых ағы еиха иналу-кааша, хъзи-пшеи змоу атыпкэа руак, хэарада, Самсон Чанба иааникылоит. Уи иоуп зегь рацхьаза хмилаттэ литератур-а ашьатаркы Дырмит Гэлиа итэатэи шыааны, иаргъажэаны иааитагылаз, иеидара ицейфышаз, цхьакагы ицназгаз. Ари хашәкәыҗ ду иоуп ихацзыркыз, анафсан зейгыкам җымталагь изырбеиаз апсуа милаттэ драматургия.

Ақара ду нитцырц илахьынтҗамызт Самсон Чанба, җынҗажәи-жәба шыкәса днартысхьан еипш ауп ишыптәаз уи иптәзаара-тәи ирҗиаратәи мҗа. Аха урт ашыкәсқәа ирылагзаны арҗиаратәи, ахәынтқарратәи, аҗаажәларратәи усхкқәа рҗы ари аҗаф иааирп-шыз алшара дукәа иаацзоушьартэ ирацзоуп, рыхәгы харакны ишьоуп ажелари, апартией, аихабырей рганахьала.

Самсон Чанба диит 1886 шыкәса, ииун 18 рзы уажәтәи Очамчыра араион, Атара ақытан, апсуа нхәы Кәагә (Иаков) итаацәарағы. Атара итҗон Драндатәи аҗахәаматэ школ ағы, Ақәа Ашьхаруаа рышкол ағы, Кәтешьтәи ақытанхамфатэ школ ағы. Атцыхәтәан, 1914 шыкәсазы уи далгеит Кәтешьтәи (Хонтәи) артәфратэ семина-риа. Апхьа аус иуан хылапшыс Кәтолтәи ашкол ағы, нас ртәфыс Азҗыбжәтәи ф-класск змоу ашкол аҗны.

1916 шыкәса инаркны Самсон Иаков-ица Чанба диасуейт аусу-разы Ақәака. Анафстәи иптәзаара зегьы, атцыхәтәантәи амшқәа рҗынза (1937 ш.) Апсны ахтнықалақь иадхәалан.

1916 шыкәса инаркны 1921 шыкәсанза, Апсны Асовет мчра шыақәгылаанза, С.И. Чанба аус иуан Ақәатәи артәфратэ семина-риағы ртәфыс (апсуа бызшәеи агеографияей диртҗон). Аха уи ир-тәфратэ усура мацарала ихыркәшамызт иптәзааратэ интересқәа зегьы, арт ашыкәсқәа раан уи җышәала далахәын икәша-мыкәша имфәысуаз аревوليуциатэ, аполитикатэ кәпара, аҗаажәларратэ, арҗиаратэ усура. Чыдала иатцанакуа даара ирацәан Апсны амен-шевикцәа ахра аныруз ашыкәсқәа рзы Жәлар р-Совет дыз-лалахәыз ала, егырт гәыпчык ифызцәеи иарей, абольшевиктэ позицияқәа ирзааигәаны игыланы, аменшевикцәа имфәыргоз,

ажәлар ирыцәтәымыз аполитика ахьәапыреуаз. Дара убарт ашыкәсқәа раан ауп С.И. Чанба илитературатэ-рҗиаратэ усура-гы ашьата анахаз. Д.И. Гэлиа днаивагыланы, уи иааипмырҗьаза-кәа дазаапсон рацхьазатәи апсуа газет «Апсны», лассы-ласс ара икыпхьуан аполитикатэ-уаажәларратэ, акультура-тэ птәзаара иазкыз астатиақәа. Ари агазет адакьақәа рҗоуп акыпхь ахьырбаз ашәкәыҗ рацхьазатәи исахьаркыратэ рҗиамтәагы.

Аха, хәарас иатахузей, Самсон Чанба уаажәларратэ, хәынтқар-ратэ усзуфык иахәсабалагы, шәкәыҗчык иахәсабалагы ирҗиар-ратэ мчқәа реандыртлаз, ибафхәтәра ағанейнагалаз Асовет мчра Апсны ианышыақәгыла ашьтахь ауп. Аңьанхәыжәлар ирызгәа-кьоу, ринтересқәа нагзатәкьаны изыхьчо ари амчра С.И. Чан-ба ахы инаркынгы идикулейт иара ихатәу, изааигәоу мчрак ахәсабала, иптәзаара зегьы гәык-псыкала уи аматц азура иагьази-кит. 1921 шыкәсазы уи далалоит Акоммунисттә партия.

Асовет мчра ашыкәсқәа раан С.И. Чанба дырхәылан атакхьыкә-ра ду змоу ахәынтқарратәи аҗаажәларратәи матцзурақәа жәпакы.

Еиуейпшымы аамтәкәа рзы уи Апсны жәлар ртәра акомиссарс дыкан, агазет «Апсны кәпш» редакторс даман, Апснытәи АССР ЦИК дахантәафын, Апснытәи Ашәкәыҗфәа реидгыла деихабын, Апснытәи анаука-еилкааратэ институт директорс даман. Иналу-кааша хәынтқарратэ, уаажәларратэ уафык иахәсабала, С.И. Чанба знымкәа-җынтәымкәа СССР-и, Аахьц-Кавказтәи ареспубликақәа рфедерацияей Апснытәи АССР-и Қырттәылатәи ССР-и, р-Центртә нагзаратэ Комитетқәа рышка далырххьан, Қырттәылатәи Аком-партия Апснытәи обком абиуро (апрезидиум) далахәын. Ажәакала, Апсны асоциалисттә ргыла ианағыз аамтазы, уи аекономикатәи акультура-тәи татцгәы аназырчапоз ашыкәсқәа раан, ари аус ду хра азтөз, имфәкәызтцөз анапхгацәа дырузәкын Самсон Чанба. Уи еснагь аптәзаара аилашыра далагылан, хейгзара, хшәтара хәа изымдырзо, Акоммунисттә партия аполитика амфәцгара дазыкәпҗон.

Абасейпш ахәынтқарратәи аҗаажәларратәи ус дукәа деимы-рхха дшыркызгы, Самсон Чанба иааипмырҗьазакәа инапы ала-кын алитературатэ-рҗиаратэ усура. Уи иара ициз, иааицрымшәазо ицыз, кьбаф чыданы ицәа иалаз акакәын.

Шәкәыҗчык иахәсабалагы Самсон Чанба иналкаан идубало ацәафәа хадақәа ирейоуп уи еснагь ижәлар еиха ирзааигәаз, ргәы

итхоз, измыртынчуаз, изыргәтеиуаз апроблемақәа дахьрыз-флымхаз, ирҕиаратә практикаҕы зегь рацхьаза урт ахьиргылоз, сахьаркыратә кәзара иашалатцәкыагь иахьызбоз.

Ажәытә аамта еикәатцәа ақәзбара, ацъанхафьжәлар змырбзоз амч еикәатцәақәа рҕацҕера, ажәлар ахақәитрахь, алашарамфәхь рхьарцшра ауп хықәкыс ирымаз Чанба рацхьазатәи ифымтақәа (апоема «Ашхә тыпцә», адрама «Амхәцъыр»).

Адрама «Амхәцъыр» ала ашәапы акит апсуа милаттә драматургия. Уи кыпцхьын 1920 шықәсазы агәзет «Апсны» адакьақәа рҕы (иара уи ашықәсазы хаз шәкәынгы итытцит). Автор идрамаҕы дзыхцәажәо ахтысқәа апсуа жәлар ртоурых аҕы еиха мыцхәы ихьантоу трагедииуп. Жәларык реихарафьк реаафшаны, ртызтыпцәа, рырахә-рышәахә, рабацәа рыбаф змадоу рнышәынтрақәа уаха инарызхьамцшуа, рыпсадгьыл гәакьа Апсны уаха алабара рмоуа, псра-зра амшын рхылары – ари еихау ахьаа иарбану жәлар ироураны иказ. Насгы ихәатәуп, адрама афьыз ашықәсазы тоурыхла митәык аамта шымцацыз арт ахтыс гәытшәаагақәа кәлеижьтеи (фьнфәжәа шықәса мацк нархылахьан ауп). Уи ибзианы изгәалашәоз, иалахәыз, зыблала избаз ауаа рацәафьн усқан. Урт рзыхәан ари имгьазо хәра хьантан. Асеипш ажәлар ирхьыргәхьаз агәырфә цәгьа лабәба асценаҕы ианырба, хәарада, ацәанырра гәгәа рызнамыртцысырц залшомызт. Убри ауп еихаразакгы адрама «Амхәцъыр» ахы инаркынгы ақәҕиара ду иаиуз зыбзоуру. Уи аамтазы амхәцъырра амзызқәа зегьы наукала цкьа интырхәцааны иштәамызгы, ашәкәыфьы ибафхәтәра иаша, апстазаара инартәуланы адырра иртәит алшара инейдкыланы ари атрагедия ду зыкьаз амзызқәа ииашаны раарцшра.

Асовет аамтазы иикьыпцхьыз ифымтақәа рҕы апхьатәи атып аҕы игылоуп иахьатәи атематика, аамта ҕыц азгәдура, уи иадгылоуи иаҕагылоуи амчқәа сахьаркыратә напказарыла раарцшра. Икоуп, хәарада, арт ашықәсқәа раангы имачымкәа афымтақәа ажәытә аамта иазкқәоу, аха, еитаххәахуеит, ихадоу атып иахьатәи аҕатә пстазаара иазку афымтақәа ирымоуп, еихаразакгы апроза жанр аҕы. Асовет мчразы ақәпара атема ихадоу атып ааннакылоит С.И. Чанба идраматургияҕы (апиесақәа «Апсны-Ханым», «Ихафсхьоу амшкәа рахьтә акы», «Кьараз» ухәа убас егьыртгы). Ипрозатә фымтақәа ракәзар, уака иаарцшу амчра ҕыц аиааира анага ашьтахьтәи аамта ауп, уака имфәпысуа ақәпарагы хықәкыс

иамоу ари амчра ҕыц ацъажәлар ирнатаз ахақәитра, анхашьа форма ҕыц апстазаараҕы ашьяқәыргәҕәреи, уи аитцәкьара иашьтоу акласстә гәцәеи ажәытә цас баапсқәа рцәынхақәеи рыцхашьарада рҕацҕереи рыкәзбарей ауп.

С.И. Чанба наваларта амамкәа, дагәылапшны идыруан ақыта пстазаара, уи асоциалтә еилазаашьа, аиҕыхарақәа, аймакқәа, абзатаратә проблемақәа. Уи ибзианы идыруан, дақәшәангы иааирпшуан апсуа нхафы иказшья, уи итәашья-игылашья, ицәажәашья-ихәыцшья, уи ипсихология. Ари ахшыфцәк кказа идыртцабыргуеит ашәкәыфьы иапцтамтақәа зегьы, аха еиха лымкаала уи иреалисттә новеллақәа: «Сабду ихәыштаара ахахә», «Ыи, аллах, аллах!...», иповест «Сеидык» ухәа убас егьыртгы.

Апсуа нхафы (цоуп, уи иказшья апсуа имацарагы итәзамызт) ианакәзаалак адгьыл ипсы азыцәгьан, избанзар жәытәнатә аахыс уи далхәыдан, дазрыцхан иара. Убриакнытә идгьыл ҕыт хәчы имаз ибла цыц еипш ихьчон, ихы ахтнитцон. Уи бицарак ахьтә даеа бицарак ахь ииасуа кәзшьяны ажәлар ишьтырхит. Ари аказшья Асовет мчра анышьяқәгылагы иаразнак мап ацәкра ус имариамызт, акраамтагы «утәы-стәы» мызкәа икан. Апсуа нхаф имаз ари ацәафә ссиршәа дақәшәаны, иртцабыргны иааирпшуеит С.И. Чанба иажәабжь «Сабду ихәыштаара ахахә» аҕы. Уака ицәыргоу апсуа нхацәа Хабжькәыт, Мыса, Качбеи ухәа ускантәи апсуа қытазы итиптәу, лафәкрада зыгәра уго, апстазаара ахата иагәылфәау хәфсахьақәоуп. Убастәкьа икоу хәфқәоуп автор егы ииумортә жәабжь лыпцшаах «Ыи, аллах, аллах!...» афырхәцәагы – Гьедлачи Ханифеи. Урт рцәажәашья, рхәыцшья, еихаразакгы Елыр-ныха иахьнеиз рхымфәпгашья, апсуа етнографиятә бзәазашья дхәыцаахыс иагәылагыланы издыруаз изы асеипш ада аарцшышья амамызт.

Хәарас иатахузеи, аамта ҕыц азтәи апстазаара еихә-еихә инартбааны аарцшра ахьалшоз инейтцыху аепикатә рҕиамтаҕы акәхон. Убасеипш икоу фымтоуп С.И. Чанба иповест «Сеидык». Ари аповест апсуа литератураҕы ақытанхамфә аколлективизация атема иазку афымта дуқәа ируакуп. Аповест хаз шәкәны иантыцыз 1934 шықәсазоуп, аха уи ахәтәк ркыпцхьхьан заанатгы – 1932 шықәса инаркны.

С.И. Чанба ари афымта апсуа қытаҕы икалоз ахтысқәа инарыштархьытәкьаны иапцоуп, насгы уака еиха инартбааны (иаххәап уанза икьыпцхьыз В.У. Агрба иповест «Хқолнхара “Цхьа-

ка” аишья» акны ааста) иаарцшуп еиха апыжэара змоу ускан итип-тэыз аконфликтқәа. Афымта иалоу афырхацәа теитпшлеипш, социалтә хағралагы еипшым. Ара икоуп имацфымкәа анхацәа ғарцәа, ачнырцәа, абжъаранхацәа, акулакцәа, тауади-аамстеи рхатарнакцәа, адин аматцзуоцәа ухәа убас егыртгы. Икоуп, хэарас иатахузеи, апартия аполитика хьахәхьачарада имоапызго акомунистцәа, акомфар.

Уафы дазхәыцыр калоит: «Избан, изыхкьазеи ашәкәыффы иповест афы ихадоу хағсахьас аамта ғыц аға, акулак Сеидык дзалихыз, насгы афымта зеггы ахыз уи ихыз изадихәалеи?» – хәа. Хәарада, иуадафуп иаахтәатцәкьаны уи зыхкьаз абри ауп хәа мзызк ар-бара. Аха, харт хгәы излаанаго ала, уи машәырны икалазгы акакәым. Хыхь ишаххәахьоу еипш, афымта апцоуп Ацсны аколн-хара аиекаара ианасакьахәымтазтәкьа. Ускан ақытағ имоапысуаз акласстә қәпара иалахәыз асоциалтә мчкәа адәахьала цкьаткәкьа еилкааны иумбаргы ауан. Иаахтны аамта ғыц иадгылози иаах-тны иағагылози реилкаара удафмызт, урт зеггы ирбартан. Аха икан даға социалтә мчкәакгы (урт иагьмачмызт апстазаарағы), адәахьала реыркасаны, Асовет мчра иадгылоушәа ауаа идыр-бо, фнутқала ахәа жзуаз, иахьей-уахеи имтәа-имыцәа ажәйтәра архынхәра иашьтаз анхацәа беиацәа, акулакцәа. Убарт ракәын ақәпарағы еихаракгы ишәартаз, избанзар уанақәымгәыгуа аам-тазы ааха гәгәа урттар алшон. Убриакныгә асеипш иказ ажәлар рағацәа, асабрада рғыхтәын, рхағра иашаткәкьа аарпштәын. Убри-алагы ацъажәлар ацәыхьчахарц алшон аға иеитқәкәарақәа, уи маза иихауаз аката.

Хыхь зызбахә ххәаз, зейпхьакны иказ аамта ғыц ағацәа дреиуоуп Сеидыкгы. Уи иааигәазаны, фнутқала илапшны дыздыруа ауаа рыда, егырт инапшуа рзы цәгьак уафы изихәартә ихы моапигом. Иара ихата ақытсовет далоуп, ичкәыни изғаби акомфарра иалалт, уи иара мапгы ахимхәаит, уимоу, еихагы игәы иахәеит, сабра-да бзиоуп хәа ипхьазаны. Сеидык дгазам, ибоит аамта еиха-еиха ишитцанакуа, аха уеизгы, агәыгра имоуп, еигьуп иаххәар итахуп агәыгра имазарц, амалуаа раамта шыхынхәуа ала. Сеидык иаамта тоурыхла ағхәара шытцәоу агәра хнаргоит, егырт зеггы ракәым, иара итаацәараткәкьаг фнутқала реилахара. Аееионашеит Сеи-дык итаацәара аамта ғыц азыказаашья азтаатәы дасу рғапхья ианыкәгыла. Сеидык ичкәыни иареи ажәйтәра ахьацәа рлагер

ахь иагеит, Сеидык ипхә Хьыкәыч лани лареи ағәтәрахь рхы дыр-хеит. Сеидык ичныр Хабашь иакәзар, уигы уаанзатәи уи ихәуфы Темыр иеипш, ахәура дтытцны, анхафьжәлар алашарахь икылзго амоаду данылт, бзиа иибоз Хьыкәычи иареи еинасыпхеит.

Аповест ибзианы ианыруеит афырхацәа рыхдыррағы икало аитакрақәа, аизхара ус машәырны икалаз акы шакәым. Усеипш ажәлар рыхдырра азырхаразы, рыла ахтразы еикәтәарак камтәо икәпоит ақытағ апхьагылара змоу ауаа – апартиачеика амаза-ныкәгаф Кәыбрыц, акомфарраа рмазаныкәгаф Кәчыр, ақытсовет ахантәафы ухәа убас егыртгы. Урт русурағы еснагь иаргьажә-фаны ирывагылоу анхацәа ғарцәа роуп, Темыр, Қәаблыхә реипш икақәоу. Цоуп, анхацәа ғарцәагы зеггы хдыррала еипшым. Икоуп акласстә ғацәа, ижьаны, ма иршәаны дара рахь ииаганы ирыма-қәоу. «Аға инапала амат ркуеит» – хәа, цәгьак рхәарц аныртаху, урт рнапала икартоит, урт рғала ирхәоит. Убарт иреиуоуп Мыса, Хабашь реипш аповест иалоу анхацәа ғарцәа рхатарнакцәа. Хабашь заанат деиликаан дицрытцует ауафы кьашь Сеидык. Мыса еиха кыраамта дамахоит урт дзыдхәаланы дыказ амалуаа рматцура, еихаракгы уи дзыцәшәоз атауад Казылбақь «ихы цахә-цахә» акәын, аха атцыхәтәан, урт рыгәтакы иашаткәкьа анеиликаа, ишәарагы даиааины, хьахәхьачарада дырпыртцует.

Ишдыру еипш, аповест «Сеидык» нтәоит атоурыхтә цабырғ инакәыршәаны, абазара ғыц, асоциалисттә уажәларратә еиғ-каашья аиааира нағза агарала. Ажәлар рағацәа еидғахәала ақыта ианалырго аамтазы, еиддыргызуашәа амхуырстақәа иаархьфует назаза аиааира згаз аколнхацәа ргәыргьа-ашәабжьи апстазаара ғыц символра азызуа атрактор абжьи.

Аповест «Сеидык» хара хапрозағы иреигьу афымтақәа ируа-куп, уи уажәраанзагы иацәымзыцт мшаены иамаз аилкааратәи аестетикатәи цакы. Аамта аконфликт хада алпшаареи ақәыргыла-реи рғы, идеиатә, класстә позицияла апстазаара аарпшышьяғы иахьатәи хашәкәыфәцәа ғарацәа рзгы иахьфырпшыгоу шьарда ирацәоуп ари аповест.

Самсон Чанба ибзоураны хапсуа литературағы ашьапы ахәит даға литературатә жанртә чыдаракгы. Зызбахә хамоу прозала ифә ажәеинраала ажанр ауп. Уи ажанр иатцанакуеит абри аизга иану С.И. Чанба ифымтақәа: «Ашәт қапшь зәоу атла», «Адәыгба № 6».

Ареволиуция калаанзагы, ишаххаахыу еипш, С.И. Чанба ирфеиамтақаа рфеы атып мачымкәа ианыркылон аромантикеи асимволикее релементкәа, еихаразакгы ипоема «Ашьха тыпха» («Ацсны») акны. Ари ацәафа ацәтәымны икамлазеит ашәкәыффеы асовет аамтазтәи ирфеиамтагы ареалисттә бзазаратә ыымтақаа инарываргыланы, уи иациттоит имачымкәа аромантикатә-символтә кәзшьа зныпшуа афымтақаа жәпакы еиуеипшым ажанрқәа рфеы. Адраматургияфеы усеипш икоуп уи ипиеса «Ацсны-Ханым», «Анцәа Саваоф», апрозафеы – еицырдыруа уи иажәабжә «Агәак-ашәа», хыхь зызбахә хамаз ифымтақаа («Адәыгба № 6», «Ашәт кәцшь зәоу атла»). Агәакцәа, ананамгацәа, знапы амса ытцоу анхафьжәлар рзы зыффеы цсхатцагоу, егъзымуа анапкәа рзы зыффеы цсхашьыгоу ашәт кәцшь зәоу атла Октиабртәи ареволиуция ду ауп изсимволу. Автор агәра ганы дыкоуп ари ареволиуция аидеиа ажәлар рылатцәарафеы инызкыло, иацгыло мчы шыкәамло.

Шәагазагала ишмачугы, иатцанакуа мыцхәы ирацәоуп С.И. Чанба иажәабжә «Адәыгба № 6». Ари ихытхәыцаау еитахәам. Ашәкәыффеы ихата ила иабаз, ицәа ианырыз хтысуп изызку афымта. Ишдыру еипш, С.И. Чанба СССР ЦИК дызлалаз ала, насгыы Ацсны ЦИК хантәафыс дызламаз ала, 1924 шыкәсазы ианвартәи ацәабаратә мшкәа раан Москва дыкан, Ленин ипсыжра далахәын. Уи дрылан Ленин дызтаз акәыба Москвака иаазгоз адәыгба № 6 итаз аделегатцәа. Ленин ипсра зеипш камлацыз гәырфа дуны ироуит асовет жәлар, адунеизегьтәи апролетарцәа. Аха, иара убри аамтазгы, авожд ипсра ацәажәлар ирнамтеит изтымтцша агәкахара, ирзаанамгеит амчдара. Апартиееи ажәлари еихагы еилатцәаны тоуба руит Ленин дыззыкәпоз аус апстазаарафеы ишынарыгзо ала. Ишдыру еипш, уи ус иагыкалеит.

С.И. Чанба убарт амшкәа раан ила иабаз, иахаз, ицәаныррақәа, игәтахәыцрақәа игәаларшәо иацитцеит ажәабжә бзиа. Ари апсуа литературафеы Владимир Илия-ипа Ленин изку рапхьазатәи афымтақаа ируакуп. Еихаразакгы уи ахә харакны изшьатәу – изыххәау ахтыскәа хатала ирылагылаз, зыбла иабаз ауафы иахыфымтоу ауп...

Арака харт хәатгыланы халагом Самсон Чанба ирфеиаратә тынха ахәшьара атара. Уи ирфеиамтақаа хара хакритикеи хлитературатцәареи рфеы ирыхәтоу ахцәажәара роухеит (Нина Лакоба лмонография «Самсон Чанба», Шалуа Инал-ипеи, Хәыхәйт

Бгәжәбеи, Владимир Дарсалиеи, Лиалиа Чатцә-пхаи русумтақаа ашәкәыффеы еиуеипшым ирфеиамтақаа ирызкны ухәа убас егыртгы).

Самсон Чанба иуаажәларратәи ирфеиаратәи усура ахә харакны иршьахьейт хара хпартия ахагылаффеи хәихабырей. Уи ихьз ахцоуп Акәатәи ахәынтқарратә драматә театр, ари атеатр афәпхьа икәыргылоуп ашәкәыффеы ибакагы. Ацсны акырцәара амфадукәа, ашколкәа ирыхтоуп ашәкәыффеы ихьз.

1976 шыкәса – Самсон Чанба диижьтеи 90 шыкәса атра иаиубилеи шыкәсоуп. Ацсны ақалакькәеи ақытакәеи ркны инартбааны иазгәатан ари аиубилеи.

Ашәкәффеы даниз амш аены, ииун 18 рзы, Акәа ақалакь, уи дахьынхоз аоны атзамц афеы иартын амениалтә гәы. Убри аены иара ихьз зху Акәатәи ахәынтқарратә театр афеы икан агәыргьаратә иубилейтә еилатәара ду.

С.И. Чанба ииубилеи жәлары зегы еицырзеипшыз ныхәак ахасабала имфәпысит. Уи еитах икказа иаанарцшит ари ашәкәыффеу ду ирфеиаратә тынха ажәлар шака ирызгәакьоу, ирзааигәоу, шака ирылатцәаны икоу. Бзантыкгы итабарц залшом ажәлар ргәатантә иааиуа ртеи лаша ибзиабара иазку азыхь кәеикәеи.



2.5. ЗАЗ ДАРСАЛИА ИЦСТАЗААРЕИ ИРҖИАМТАҚӘИ

Апсуа сахьаркыратә литература уажәааскьа афыра зауз СССР икәынхо ажәларкәа рлитературакәа ируакуп. Табыргуп, уи иит Октиабртәи асоциалисттә революция дузза калаанза шыкәсқәак рацхьа, аха иара аҗиарей, аизхареи, аихьзарақәеи зегьы зыдхәалоу асовет аамта ауп. Иаиуз аҗагылазаашьа маншәалакәа ирыбзоураны, тоурыхтә аамта кьаҗла апсуа литература хьзи-пшеи змоу арҗиаратә мөа ду ианысит, иаалагылеит милат хкы рацәала еилоу асоветтә литературакәа ртаацәара.

Хара хлитература ашьатаркөы Дырмит Гәлиа Асовет мчра Апсны ианышьақәгылоз аламталаз тәатәи шыақаны иааитцәгылаз, «издыруада, сцәбаа башаза ибжамзыр, издыруада, шыта апсуа жәлар лашарак ахь икылсыр калап», – ихәартәеипш аҗыгьра дукәа изтаз, усқан җыц зкалам аашьтызхьы ашәкәыфәцәа җарацәа дрейуоп Заз Дарсалиа. Җынфәжәиҗәаба шықәса инарейханы уи гәыразыла, псыцқьала аматц азиуан ижәлар гәакьа ркультура аитыхра аус. Илшазгьы шыарда ирацәоуп. Бызшәа лыцшаахла ихырчоу зейгьыкам адраматәи апрозатәи арҗиамтақәа рыла ирбеиахьейт ашәкәыфәы ду хара хлитература.

Заз Дарсалиа апстазааратә пышәа ду змаз, аҗаррей аетымрей зхәазейпш, амбатә збаз, амбатә зхьызгаз шәкәыфәуп. Уи диит 1898 шықәсазы Очамчыра араион Гәып ақытан анхафь итаацәараҗы. Иара ицииз, ицәеижь иалаз ибафхатәрей, игәыртқәыл бзиеи ракәмызтгьы, иалшон уи дызтагылаз аамта баапс ихәда иқәнажьыз аидара хьантә зынзаск дархәар, еитцыхьа имоуа дареицьыр, шәфыла, зықьыла егьырт анхацәа рыхшара рейпш. Аха уи ус иаармарианы аамта цәгьа ихы атцеимтцейт, еснагь атцарахь, идырра аизырхарахь ихы кыдын, уи амөа данын данымтцзо. Ипырхагаз митә шыказгьы, гәкаҳара камтазакәа имөа наигзон.

Насыпны, Заз Дарсалиа дшыцкәыназ аамта җыц ихьзейт. Асовет мчра Апсны ианышьақәгыла ашьтахь ауп шәкәыфәык иаҳасаба-ла уи даншәыз, ианизхаз. Аха назаза ихамштүа, игәы итымтцәо изынхейт иқәыпшрашыкәсқәа раан дызлапшыз агәакрақәа, ауа-дафракәа, иара хатала ихигаз мацара акәым, икәша-мыкәша дыз-

лагылаз анхафьжәлар зтагылаз аҗьамыгәацәгьа. Урт рышка усқан уи изцәыртцыз аҗыбылра, арыцхашьара игәатцәҗы назаза атып аҗаит. Убри азыхәан акәхап, З.Х. Дарсалиа еицырдыруа шәкәыфәы даныкала ашьтахьгьы, уи ирҗиаратә усураҗы ажәытә цстазаара иазку атематика хараза аҗьжәара аманы изыкалаз хазтагылоу аамтазтәи ахтысқәа рааста.

Заз Дарсалиа Гәыптәи аитцбыратәи ашкол далганы, 1914 шықәсазы Очамчыратәи ирейхәу алагартатә училищьче дталоит, аха уа ишәатәыз ашәахтә имч ахьақәымхаз иахкьаны, шықәсык ашьтахь итцара нимыжьыр цсыхәа имамкәа дкалейт.

1916 шықәсазы З.Х. Дарсалиа ииулакгьы Акәака даауейт, дагьырталоит арака артәфратә курскәа, нас дук мыртцкәа диасуейт артәфратә семинариахь. Асовет мчра Апсны ианышьақәгыла ашьтахь ари асеминариа ртәфратә техникумны икартцейт. Уи атехникум далгоит иара 1923 шықәсазы.

Җышықәса изанаат ала аус иуан З.Х. Дарсалиа атехникум даналга ашьтахь апсуа школкаа рҗы (Очамчыра, Кәтол). Ашьтахь итцара азырхаразы уи дцоит Қартка, дагыталоит арака 1925 шықәсазы Қарттәи аполитехникатә институт. Шықәсык аатцхьан диасуейт Краснодартәи артәфратә институт ашка. Уи аинститут аҗы җышықәса атцара итцон, аха атцыхәтәаны, игәамбзиара иахкьаны дызтаз итцара далгаанза, дхьнхәуейт Апсныка.

Акәа дахьааиз 1928 шықәсазы З.Х. Дарсалиа агазет «Апсны капшь» аредакцияҗы аусура далагеит, иааипмыркьазакәа фәжәи-жәаба шықәса инарыцынгьы аус иуит тыцк аҗы (1937 шықәсазы мызқәак Апснитәи ахәынтқарратә шәкәтыжьырта анапхгафь ихатыпуафс дықан умхәозар). Убарт рахьтә 30 шықәса З.Х. Дарсалиа агазет тацзыпхықәу мазаныкәгафс даман.

1954 шықәсазы З.Х. Дарсалиа апенсиахь дцейт. Аха уи ипстазаара атцыхәтәантәи амшкәа ркьынзагьы (дыцсит 1977 шықәсазы, джуп Акәатәи ашьхаҗы, Апснитәи ашәкәыфәцәеи ауаажәларратә усзуфәеи рпантеон акны), шыта псшьароуп исуалу хәа игәы каршәны, игәы ртынчны дтәамызт. Арт ашықәсқәа раан еихагьы аеартбааит, аеыштнахт ашәкәыфәы ирҗиаратә усура. Игәалашәарақәа рҗы аредакциятәи иусура аинтерес зтцоу, хәартара злоу акеипш дахәапшуа, ашәкәыфәы, иара убри аамтазгьы, имзакәа иазгәейтоит уи шака ипырхагахаз ирҗиаратә-литературатә усураҗы. Избан акәзар, ишдыру еипш, есымша аредакцияҗы утәаны

уи аинтерес зацэымзуа, апхьаза инаргыланы афымта иамоу асахьаркыратэ-естетикатэ хатабзиара ауп.

Апсуа драматургия ашьаатаркфы Самсон Чанба днаиваргыланы Заз Дарсалиа ари жанр еиха иазаапсахьоу, лтцшэа бзиалагыы аус адызулахьоу арфеиащэа рахь азэы хэа дыпхьазоуп. Уи ирфеиаратэ усурафэы иалкаатэуп жэра-цсра зкэым идрама «Ажэытэра иагаз». Адрама апхьатэи вариант фын 1924 шыкэсазы, цшэ-кэгыларак аманы. Уи ашьтахь автор ирфеиамта аус адиулеит, иацитцеит еита х-сахьак фыцны. 129 шыкэсазы «Ажэытэра иагаз» хаз шэкэны итытцуеит. Иара абри ашыкэс азы икэдыргылоит Акэатэи адраматэ театр афэы. Аспектакль ахэацшэа гэхэала ирыдыркылт, акьыпхь афэгы ахэшьара бзиа аиуит. Уи ашьтахьгыы иреитгэзоу апсуа драматургиятэ рфеиамтакэа ирхыпхьазалоу ари афымта зныкымкэа-фынтэымкэа кэфеиарала икэдыргылахьеит апсуа занааттэи ахапшьгаратэи сценакэа рфэы. Иуадафэар калап абасеипш ирылатцэаны, хэыггы-дуггы еицырдыруа икалаз даеа цсуа драматэ фымтак азбахэ ахэара. Ари афымта нартбааны иалацэажэахьеит, апсуа критикцэеи алитературадырфэеи (Ш.Д. Инал-ипа, В.В. Дарсалиа уб. егь.).

Адрама «Ажэытэра иагаз» ахратэра аамтазтэи апсуа кыта иамаз асоциалтэ еифыхаракэа ганрацэала иаазырцшуа фымтоуп. Тауади-аамстэи рыцхашьареи гэшатарэи камтазакэа анхафыхэлар дыргэакуан, ацэаьыгэа цэгьа итаргыланы ирыман, урт дара ишыртахыз иныкэырцон, рыматц ддыруан, иаартахыз рыларыгзон. Ирхымхэыцуашэа ирбозгыы гэагла дыкны, дтэылхны ишьталон, дыбжэадырзуан, дтадырхон, хиамоа дакэдыршэомызт. Згэы кыдгылаз анхафыхэларгыы, ргэаг есааира еилашуан, рычхарагыы хытцуан. Атцыхэтэаны ишнеи-шнеиуаз урт ирылтцуа иалагеит абцэар шьтыхны тауади-аамстэи ирфеагылоз ақэацацэагыы.

Абри афызэа конфликтуп шыатэс иамоу Заз Дарсалиа идрама «Ажэытэра иагаз». Ф-таацэарак – атауад Зосхэни анхафы Хабахэи ртаацэаракэа реифаргыларала автор икказа иааирцшуеит еинышэашьа змам ф-класск, ф-лагерк рсахьа ареволюция калаанзатэи Апсынтэылан.

Анхаф гар Хабахэ ипа Мизан дымшэа-дмырха атауад Зосхэни дифеагыланы, ихэура мап ахьацэикыз рхы рыхнахит, иараапкит тауади-аамстэи. «Изахьзузеи, – рхэеит, – избыхада! – рхэеит. Анхаф чча ипа иакэызма хара ихайкануаз, ххэатэы иахыпоз,

иахэагылоз!» – рхэеит. «Иусырбап сара, Зосхэни сакэзар!» – даакэгылеит атауад Зосхэни. «Иусырбап сара, Зосхэни ипа сакэзар!» – ихэан, дмакаруа ипа дааивагылт заб ишьтра итаршэны иаауаз атауад Зосхэни ипа Хьрыпцгыы. Адгылафэа дырхиан, Хабахэ ифны иакэланы еимыртцэарц, ауаацсырагыы тэыс икатцаны, тэым дгыылк ашка иахыргарц рызбеит. Мизангыы еиликаауеит иагацэа еитцаркэакэаз аускэа, аха иара усеипш даушла идыршэакэо дреиуазамызт. Ииашоуп, ахэымгацэа еифыркааз ақэыларафэы Мизан итаацэа зеггы ицэалазуеит (иани иаби уа итахоит, иахэшьа Назиа дыткэаны тэыс дыртиуеит нхыткэа), аха дара аимтцэацэагыы изалтцуам ирчапаз рус хэымга. Ирацэафэуп Мизан ихымта иартэаз: иишьыз дыкоуп, иихэыз дыкоуп. Ихатагыы гэгэала дырхэызаргыы, ускан азы иагацэа ифидмыркыкэа дрыцэоит. Уинахыс абна дылалоит, дабрагыуеит, ақэпара амфа данылоит.

Даара акыр еибакэеит Мизан иагацэеи иареи, шыарда ашэартэ итаиргылеит анхаф гэеилыхха тауади-аамстэи рхатарнакцэеи урт рматцуфэеи, азэырфгыы уи ихымта цахэ-цахэ иланашьтит. Анхафыхэлар иара ргэы изыбылуан, иахьынзарылшоз дыртцэахуан, ицхраауан, аха атцыхэтэан иагацэа рнапы дампытцашэоит Мизан. Уи дахганы, фэахэыра имоуа Сибрака ддэыкэыртцоит. Уака дшыказ иара ахақэитра ихэзан, Ар Капшь дрылагыланы ицсадгыыл ахь дхынхэуеит Мизан, ижэлар рхақэитраз дыкэпоит.

Хэарас иатахузеи, Мизан рапхьаза атауад ду Зосхэни дифеагылартэеипш агэагыра изтаз ареволюциятэ хдырра акэзамызт еихарак. Анхаф гар итаацэарафэы ииз, изызхаз, иахьеи уахеи зыбга ырхэаны ахратэра аугэ хьанта иатцагылаз, ажэытэ патриархалтэ тцаскэа ирылаазаз, афра-апхьара захьзу зымбацыз ақыта чкэын, анхаф-гар ипа имамызт, иоурцгыы залшомызт ускантэи аамтазы акласстэ хдырра харакаы, изакаразаалак революциятэ теориятэ зыкатцарак. Аха уи ибзианы идыруан тауади-аамстэи убас егырт амалуаа ркны анхацэа есымшааира ргэы ианылаз ахэаракэа рхьаа, уи иара хатала акырынтэ ипишэахьан, акыргыы рничхэахьан иагацэа, аха атцыхэтэан игэы кыдгылт, уаха изымчхэауа акынза днеит, иагыизбеит, ма зынзак ихы ақэитцарц, мамзаргыы атцыхэа питеарц апстазаара. Ажэакала, апхьаза Мизан ақэпара ашка ихы зырхо ареволюциятэ хдырра харакаы акэым, апсабаратэ фэагылара (стихиатэ протест) ауп. Ус акэымкэа, ареволюциятэ теория мацзак иадамзаргыы еиликаауа дыкэзтгыы, ускан имала

иагацаа дырҕамгылакәа, иаыкаитцара дыкан аҕьанхафыжәлар зегы еицәкны еицыкәгыло. Аха, ишдыру еипш, уи афыза ата-гылазаашыа ыкамызт ускантәи апстазаарафы еиуеипшым амзыз-кәа ирыхканы, хыхь иахарбақәаз убарт инарылатцаны. Амала, Мизан знык ақәцара амфа дананыла ашытахь, еиха-еиха уи да-зааигәахон акласстә қәцара аилкаара. Усеипш икоу агәаанагара хнатоит уи Нхытц-Кавказтәи ақәпащәеи иареи еимаданы рызбахә ахьхахауа, настгы атцыхәтәаны иара Ар Капшь дрылагыланы да-хьаауа, урт зегы инартбааны афымтаф ишцәыргамгы.

Цабыргуп, афымта асиужет арамка итагзаны ицәыргам ажәлар рееидкыланы рықәцара атема. Хакритикафы ишазгәартахыу еипш (Ш.Д. Инал-ипа, В.В. Дарсалиа), Мизан хыткаала иқәцарафы дышцәырго шамахамзар дзатцәны ауп. Идгылақәо хәа азәык-фыцәк рызбахә хахауеит акәымзар, ус хатала ирылшаз, икартцаз хәа акгы аабом (атцыхәтәантәи амассатә сцена Ар Капшь дрыла-гыланы афырхатца данааиуа атәы хамхәозар), аха алитературадырф В.В. Дарсалиа ииашаны ишазгәеитаз еипш, «асеипш икоу азатцә ҕагыларақәагы дара раамтазы афырцшы каиматқәа рроль на-рыгзон аүгә иатцагылаз анхафыжәлар рыхдырра арцыхцыхрафы».

Адраматургия ажанр амацараз акәым, хапсуа литература зегы аҕы дааразак ирацәам «Ажәйтәра иагаз» еипш ақыта цстазаара абас апсы ахатцаны, амилиатцәа акәынцаны итызхуа афымтақәа. Адрама иалоу афырхатца хадақәа – зыцсы тоу, убла апхьа игы-лоушәа еилыхха иубо хафәқәоуп. Урт хара ххәычрашықәсқәа ина-дыркны иаабац, ихахац, хзышыцылоу, иааигәаны иаадыруаз цюук реипш ауп хашрыхәапшуа. Адрама аперсонажцәа цюукы-цюук рыхьз иахьа уажәгы зеипш хьзык ахасабала ажәлар рхы иадырхәо икалеит (иаххәап, атауад Зосхан, уи иматцуфы Гәаца уб. егь.).

Нхафыжәлар змырбазоз акласстә гацаа рахьтә адрамаф еиха инартбааны иаарцшуп атауад Зосхани уи ипа Хьрыпси рхаф-сахьақәа. Зосхан, атауад пагыа, аехыкәымтца, схәатәы ада хәатә камлароуп хәа адәы дықәуп. Анхацәа рыцсы тоуп, абартггы акы иаргәамтәуеит, цьара акы ирыцхраатәуп, ирыцхашьатәуп хәа ихахы иааигом. «Урт уеизгы ус ауп ишрыхәтоу, амала итаггы анышә итцаланы сыматц зырымүазеи?!» – хәа абри ауп хьаас имоу Зосхан. Ихәатәы инахыцаз, акала инаивалоз изы уи дыцсцәахауп, дқәыцмоуп, рыцхашьареи гәшатареи уеизгы идгалазам. Аха адәахьала ас зәырбабаны иказ атауад пагыа ашәарта дантагыла

аамтазоуп ихәфәра иашатцәкы, «ифырхатцара» анаапш, уи дшәар-гәындоуп, ипсажә дацәшәаны ифны ашәхымс ишыапы изхыгом, иахтынра, ифнакны дтәоуп, ааигәа-сигәа цьара чыкык аатцысыр, ҕытбжык аагар, агәыткыа дагоит.

Зосхан ибызшәа, иҕытца иажәақәа рымацарагы икказа ир-ныпшуеит уи исоциалтә хәфәра. Атауад хжәа анхацәа ирзикуа иажәа «лыпшаахқәа» иреиуоуп: «ала», «алахша», «агазәжә», «сыц-сы уастап» зхәазеипш. Атауад хамапагыа анхацәа рышка имоу азы-казаашыа, уи игәымбылцьбарара ибзиатцәкыны иаадырцшуеит уажәы-уажә уи икышә иқәку имақар ажәақәа: «Иусырбап сара, Зосхан сакәзар».

Иаб икәал дтагыланы дааиуеит, уимоу, цьара-цьара иагыаци-гоит Зосхан ипа Хьрыпсгы. Хыкәкыла уи иоуп еиҕызкаауа Хабахә итаацәа реимтәаразы уахынлатәи ақәылара. Иара ифызцәа, ажә-лар ршыажәцәа идкыланы, уи цәгьамзар бзиа избом, иагыкаитцом. Абрака иазгәатәтәуп тауади-аамстеи раарцшрафы З.Х. Дарсалиа идрама иамоу ачыдарақәа. Хылтцшьтрала ари иреихау асоциалтә гәып иатцанакуа ауаапсыра «Ажәйтәра иагаз» ағы шәыгак ама-царала еицәыргам. Апхьаза акәны апсуа литературафы З.Х. Дарсалиа иалеигалеит амалуаа имфапырго азалымдарақәа еил-кааны, урт ирыдтцауа аамста чкәын Мсырбеи ихәсахьа. Цоуп, ари ахафсахьа ганрацәала итыртәаны иаабом, уи шаптцоу игәну-кыларатә икоу эпизодқәаки штрихқәаки рылоуп. Мсырбеи ихдыр-ра макьаназы акырза ихаракым, анхафыжәлар дрыдгыланы, мам-заргы драцхьагыланы тауади аамстеи дырҕагылартә еипш. Аха уи дызнылаз амфа дымфахымтцкәа дызцар, иалшоит иапхьака ари еипш икоу аилкаара акынза дфазаргы.

Убасеипштәкыоуп инеибейцшы, иузеифымдыраауа хаҕык-ны ишцәыргам адрамаф анхафыжәлар рхатарнакцәагы. Арака икоуп амалуаа ргәаг ианны иаго, аха иаахтны, Мизан иеипш, урт рҕагылара макьана иззымгәагыуа анхацәа. Убарт иреиуоуп, иаххәап, анхафы Қынтыжәи, уи ифызцәа ананамгацәеи. Урт ргәы рзыбылуеит, изларылшо ала инцәытцагәаны ирыцхрауеит ахәа-тыхла акласстә гацаа ирҕагылоу ақәпацәа, анхафыжәлар рха-тарнакцәа, хатала дара ирывагыланы изымкәпозаргы. Икахуп даеа категориакгы, цсыхәа ахьынзамоу аамта хзанаалозар хәа, амыкәмабарақәа хаехзырцәыхьчозар хәа аинышәара амфа зыц-шаақәо, аха уигь лтцшәа аиума. Анхафыжәлар ирылтцыз даеа цюу-

кых, «знык хазгаз хагеит» хәа изакаразаалак җагылара картцом, уи афыза рхакыгы ирзаагом. Урт ахәура изталаз, нацнәтәахыс иапу, пгарагь зкәым акеипш ипхьазаны, ргәы намзагәышьозаргы, кыкда-җыкда инарыгзоит.

Адрамаҗы реиха интересу ахаҗсахьақәа ируакуп Зосхан ихәушы Гәаца ихәҗсахьа. «Знык ишәаз ала шықәсы накыак аетцәа еиш-уан» хәа, игәы знык иахьцаз ицазеит. Хәиуантцас ауп Зосхан уи дышизныкәо. Лажәк акара пату икәым, ииуа, иихәо, ицъабаа акы иалапхьазам, аха иара сышуащсү ауаа идсырбап хәа изакаразаалак хыхьчарак изыкатцазом, икастцап хәагы иеазикзом. Гәаца аамта лашьца иарлашәыз, згәы-згәатцәа афаз, ауафьтәыфсатә цәа-фәа зыцнәарзыз азәы иоуп. Уи кыр дырзааигәоуп егырт амилат литературақәа ркны хәҗсахьа аптцоу ахәушы-гәыразцәа ртип (иаххәап, Савели – Пушкин иповест «Акапитан ипхә» акны, Фирс – Чехов икомедиа «Ацатә бахча» акны ухәа убас егыртгы. Уи дрыцхаушьоит, угәы далсүеит абасеипш днеитамхәаха адунеи да-хыкхәаз азы.

Икан анхацәа рыфнутцка даҗәа цьоукыхгы, тауади-аамстеи ртцыхәа зәадызхәалаз урт ргәы иахәаша, хазладырехәаша «фыр-хатцарак» хыкатцандаз хәа иашьтақәаз. Уртгы асеипш рхым-фәцгашьа зыхкьоз, хәарада, изтагылаз асоциалтә еикарамра иа-хылҗаауаз рыхдырра алақәра акәын. Убарт дреиуоуп, иаххәап, еипш зеипшроу анхаф ихыртцәара, икәгара зәазтәылхны иадгы-лаз – арцыс Ламшьатцә.

Тауади-аамстеи еснагь гьангьашрыла рхы иадырхәон анха-фьжәлар рыфнутцка ирымаз аилыграара. Абарт амзызқәа ирых-кьаны ауп анхацәа рыкәгыларақәагы лтцшәа дук рымамкәа изааипхьбоз. Заз Дарсалиа идрама «Ажәйтәра иагаз» акны адагы, ари апроблема инартбааны иаарцшуп анафсан иҗааз апсуа ли-тератураҗы акырцъара (иаххәап, Баграт Шынкәба ипоема «Ахра ашәа» акны). Асиужет кәзарыла аиҗкаашьала, асоциалтә типқәа раццашьала, амилат кәзшәа аарцшышьала, ажәлар риумор зыда, рбызшәа ахархәашьала «Ажәйтәра иагаз» апсуа литератураҗы иа-хьа уажәраанза жәра зкәым, еицамкуа афымта лыпшаахкәа ируакуп. Уи кәлеит хрестоматиатә рҗаамтаны, неипымкрада абжьаратәи иреихазоуи атцараиуртақәа рпрограма иалоуп.

Апсуа литература Заз Дарсалиа дшалагылоу драматургк иа-хасабала мацара акәзам. Уи асахьаркыратә проза иреигьзоу аха-

тарнакцәа дыруазәкуп. Цабыргуп, ашәкәыффы ихьшәаны ауп апроза нап шалеикыз (фьнфәжәа шықәса дыртысхьан рацхьа-затәи иажәабжь «Ауафы шас» аныркыпхьыз), насгы уажә-аас-кьанза жанрк амацара акәын арака уи аус здиулоз – ажәабжь ажандр. Инеитцыху аепикатә жанркәа (апвесткәа) ашәкәыффы дрызхьапшуа даналагаз 60-70-тәи ашықәсқәа рзоуп. Аха афымта ахәшьяра аҗыгхарала иауартахуа. Идеиатә-сахьаркыратә хәта-бзиарала ажәабжь кьәҗ аҗыгхара ду змоу ароман ианавакәыло, уимоу, ианапнагоугы кәлар алшоит. Убри аганахьала хәхәапшуа-зар, З.Х. Дарсалиа иреигьу иажәабжькәа ирыцназго афымтақәа апсуа новеллистикаҗы даарак ирацәамзар кәлап. Урт апрозатә ше-девр хәычкәа апхьафцәа иаразнак ирылатцәеит, бзиа ирбеит, ргәы иаатымтәо итахеит.

Инеидкыланы иугозар, З.Х. Дарсалиа иажәабжькәа ртемати-ка тбаауп. Уа иаарцшуп апсуа жәлар рыцстазаара ажәйтәан еипш аҗәтә аамтазгы. Аха егәа убас иказаргы, апхьаф игәаимтарц залшом ашәкәыффы иреихазоу икәҗиарақәа анхафьжәлар ажәы-тәаамтазы, Асовет мчра шыкәгылаанза, изтцаз аидара хьанта аарцшра ишадхәалоу.

Идраматургия акнеипш ипрозаҗы автор дазыразны, «чархәа-ра азимуа» даанхоит итема хада – ареволюция кәлаанзатәи апсуа нхаф ғар ипстазаара. Ари атема ашәкәыффы лымкаала дзәзфлым-хәхаз, анхафы нанамга дизгәдууа, ма дилаҗхәо дихцәажәарц азы акәмызт, хәарада. Автор ихыкәкы зынзаск даҗакуп: иахьа иахзааиз апстазаара җыц, апстазаара лаша цкьа ибзианы еилах-каарц азы, уи назаза аиааира агарц азы, ишыкәыргәҗахарц азы ухәан-схәанны акәымкәа, инткааны иахдыруазароуп ажәлар змырбазоз ажәйтәаамта. Уи закәыз, изеипшраз, ашәкәыффы ха-тала дагәылапшны излеидыруаз, дызлахааныз ала, иуалпшьаны ипхьазеит исахьаркны апхьака апхьаф изнеигарц, еилиркаарц ари апстазаара. Ашәкәыффы ипрозатә фымтақәагы, идрама «Ажәйтәра иагаз» аҗеипш конкрет хәҗсахьала итырхуеит инеи-ужьны шәышықәсала ахра зуаз асоциалтә залымдарақәа рыл-тцшәақәа. Ганкахьала иугозар, иахьей-уахеи ағьара ихгылоу, пынтала адгьыл зцәагәо ауаа ирхам-иршәым, ирфо рымамкәа, иржәуа рымамкәа адәы икәуп, рысабицәа амла ирцәамгарц азы инкахәыцуа, илахьыцәгьаха ақыта ирылоуп, даҗәа цьоукых, урзып-

шыр, рыбгагы дреицъуам, еагакгы шытыршыуам, цхзы рылырх-уам, аха рца цыкэреи агым, рыщара ыи амтэазом.

Анхаф рыцха иауизымдырхуа ицъалыт ахыцо, уи зосханраа, пачалараа иреицшу амалуаа ишрыхэлабго, аха икаитцари, имчуи, ус ичханы днеигэышьоит, ихапыцкэа еихаргэгэо, цхьака аамтак шпэзымааири хэа агэыгра иманы.

З.Х. Дарсалиа иааирпшуа анхацэа рыфнутцкагы икоуп уи аамта лаша арааигэатэразы акэцара амфа ианылакэазгы азэык-фыцъак. Аха абрака иазгэататэуп, еиэкаау акэцара аар-пшраф акэым, агарра, ананамгара згэы кыднаргылаз анхацэа ртагылазаашьа аарпшрафы шакэу З.Х. Дарсалиа сахьатыхык иахасабала иаха дахыгэгэаз иажэабжкэа рфы.

Идеиала, темала, сиужеттэ еилазаашьала кыр еизааигэоуп «Ауафы шас», «Абзагэ», «Аидара иатцаз атахмада». Арт ажэабжкэа зегы ф-хэта хадак, ф-эпизодк рыла ишыакэгылоуп: афырхатца анкьатэи ихтыси, афатэ аамтазы ицстазаараф икалаз аитакракэеи рыла. Ихадоу аидеиатэ еидара мфэцызго, насгы еиха инартбааны итыху ажэйтэаамта иазку аепизодк ауп. Афатэ аамта аазырпшуа ажэабж ахэта еиха иаарццакшэа еитахэоуп, шамахамзар, хтыс дукгы иадхэаламкэа, хыркэшагак ахасабала икатцоуп.

З.Х. Дарсалиа иреигъзоу иажэабжкэа иреиуоуп «Ауафы шас». Анхаф ғар, агэак Лац игэамттракэа апхьаф ихьу-хьуа игэатца италоит. Лац ажэа хьантеи, ахыччареи реицш иказ жэпакы ранайжхьан аихабыра, иааиахауаз зегы чханы, аха атцыхэтэаны, иаб ашэахтэ изымшэеит хэа ица хэычы шасыс дкатцаны драпца иандэыкэла, ичхара хытцит. Лац астаршын ихагэта иарбаны кэастха дук афынаирхеит. Иара такра-тыжыракэа кыр дрыкэшэеит, кыр мыкэмабара ихигеит, аха атцыхэтэан аамта ыиц ицхьан, ахакейт-ра инатеит, дынхо-дынцуа, пату икэны ажэлар даарыланаргылеит.

Лац акыр дизааигэоуп ажэабж «Аидара иатцаз атахмада» афырхатца Селымгы. Селым иахьей уахеи аидара хьанта иатцаз, лашарак зыла иамбаз, егыакэымгэыцуаз, аха атцыхэтэаны аамта ыиц ззылпхаз апсуа нхафуп. З.Х. Дарсалиа атцыхэтэаны игэалашэаракэа рфы, излеихэоз ала, уи – ихытхэыцаау икам-ианым ажэабжым, уи иара хатала ибзианы иидыруаз ауафцы ицстазаарафкытэ иаагоуп. Угэы тнамшьаарц залшом аидара иареицны амарда икыду анхаф гэак Селым исахьа автор иштихуа. «Апхзы цхьахэо абгачымкра дкыдуп, арыцха! Сынтэантэарак део, драшэо иааирыхыз

абжеихарак наганы наф инкеицсеит адгыл зтэыз икны, иаанхаз ахэчы, апсымышытыга игоит афныка, дкыдуп амарда. Икэыгэгэоит акалат ахьантара, икэыгэгэоит аамта ахьантара». Убла даахым-шэо дааххалоит ари афырхатца, ишыхэа еикэыпца анышэ иларсны дахыцо.

Автор, ажэабжхэаф ицэтэымым еитеихэо ахтыскэа. Уи иара ихагэгы дызтаз еидароуп икэыпшрашыкэскэа раан. Даара игэырфэоит, ихьааигеит уи ибла иабо арыцхара, амчымхара, игэи илагырзи еилатэагэышьоит, аха имчузеи! Иара иажэакэа рыла иухэозар: «Уцоит ункахэыцуа, ухы уазхэыцуа. Уицхрааргы цэгьа иубом, аха шакафы? Уцоит уахь ухай-уцышы неипшыуа, уцоит уахьынзазахэо»...

Селым ифызцэагы иаргы зтаз аидара рыжэаф икэызхыз Асовет мчра ауп. Нхара-нтцырала, малла иееибитеит, иееитихит Селым, ихшаз рразкы далагэыргэеит. Аха Асовет аамтазгы уи имшкэа зырхэашыша пстхэак ажэфан агэы иаахымшэалакэа иауцахуаз. Ацынцэтылатэ еибашьра ду афы ичкэын затэ дтахеит хэа иоуз адырра даблит, агэырфэа еикэатца инатеит Селым, аха ари еидароуп, даеакала дахэапшуеит иара ихагэгы. Анкьа дызтаз асоциалтэ еикарамра аидара анхафы шыта назаза икаижыт, уи фэпхьа архынхэра иазгэышыуаз ага-хэымга диеагыланы ауп хацэнымырха дзыкэпоз Селым ицагы. Амала, ихэатэуп, ажэабж антэамта мацк угэы еихьнашыуа ишыкалаз. Автор итаххеит Селым, абриакара ажэйтэаамта иархэахьаз анхаф рыцха, аамта ыиц изаанагаз иразкы имырхэашыырц. Убриакнытэ уи даалаган, иртэуахьаз Селым ица уеизгы-уеизгы ипсы таны, деибга-деизфыда аибашьрахытэ дирхынхэит, аби ацеи адэыгбаангылартафы реикэшэара каитеит, иаргы дара ргэыргыра иеалаирхэит. Ажэакала, алакэ ссир акнеипш, ацбабаакэа, ауадафракэа егы ирацэазаргы, урт зегы мфэсит, аамта иагеит. Аха ари уиакара ихьаагатэу гхам, еихаразакгы ажэабж ареалисттэ цакы анафсангы, ицегь инартбаау, ихыркэшоу асимволтэ цакы змоу фымтак ахасабала уахэапшуазар.

Иреигъзоу апсуа жэабжкэа ируакуп З.Х. Дарсалиа ифымта «Хамыжэ, уедыр!». Ахшыфортгагэтэ, алабжыратэ казшыа змоу ари аиумортэ жэабж хэычы шыарда идууп сахьаркырала иазбо апроблема, насгы ихэатэуп, уи аамтакы арамкакэа мацара иртэзо акэымкэа, инеидкыланы апстазаарафы аамтакэас икоу зе-

ггы ишрышьашәалоу. Арака автор аиумор матәахәла иҗәпиеуеит абасеипш икоу ауафьтәыфсатә цәафа баапсқәа: аеырцагыара, аеыруафдура, аххаштра.

Зхамыжә изылымтцуа илахәаз ағар неитамхәа Қымпал Кыпае дшымгәыгзоз, иаалыркәан данбеиаха, «сара соуп икоу адунеиә!» – ихәан, уафы димырцәажәо даақәгылт; анкәа дрыцхазшьоз, ицхраауаз агәылацәа, иқытауаа дырхыччо, итцәылихуа, иқышә икәйтцәо далагеит. Аха ахымдыр ихы анидырдыр, анкәа дзакәыз аниархәа, еихаразакгы ихамыжә анигәаладыршәа, аҗәпа иҗәзшәа дакит, дкәйтца уа днатәеит. Убринахыс иагыкаижьт иара данбеиаха ашьтахь итцигаз ацәафа баапс – ацагыара, ахыччара. Ихы анихаштуазгы днеины, «Хамыжә уедыр, Хамыжә!» – хәа лабала ихамыжә днас-насуан, ихшыфгы атыцағы иааиуан.

Апсны аменшевикцәа рхаантәи атагылазаашьа, анхафьжәлар ргәакра, урт рреволиуциатә хдырра азхара, ақәпарахь амфа ранылара аарцшуп З.Х. Дарсалиа иажәабжь «Абзагә» ағы.

Атцыхәтәантәи ашыкәсқәа раан (1960–1970), ишаххәахыоу еипш, Заз Дарсалиа ирҗиаратә усура амехак уамакала аҗартбааит, аеышьтнахит. Абриаамтазы ашәкәыффы икалам итцихит иахьатәи апсуа ақыта апстазаара аазырцшуа цшь-қәгыларак змоу аписә «Азыхь амтцан», амемуартә фымта жыцә «Апстазаара акнытә», аповестқәа «Азыблара», «Амхацьыр», «Қәабча», «Дасу иразку», ажәабжьқәа «Ухатә фны умоума?», «Ацәагәаф», ахәычтәы жәабжьқәа, ажәабжь миниатиурақәа зхәазеипш ирацәаны апрозатә фымтақәа.

Цабыргуп, сахьаркыратә напказарала, урт зеггы инеибейцшны игылам, аха ирейгьқәоу урт рахьтә хлитература иналымшәо иа-ланагалаз, уи еихазхауа, аихьзарақәа аазырцшуа рҗиамтақәоуп. Убарт ирейуоуп аповест «Азыблара», иара убасгы игәалашәарақәа рышәкәы «Апстазаара акнытә».

Хазлацәажәо аамтазтәи З.Х. Дарсалиа ифымтақәа рғы крыз-тазкуа асоциалтә, афилософиатә, аетикатә проблемақәа жәпакы шьтихуеит. Арт ифымтақәа ирнубаалоит автор ицстазааратә цышәа ду, уи икәышра, игәыразра, игәбылра. Ашәкәыффы иахьатәи ағар дахьрылапшуаз игәы азхауан, игәы тгәыргьаауан, хажәлар зыкәцәо аус, абицара еихабацәа хара хкынза иааргаз аус ағар ишдырҗио, ишеихархауа агәра игон. Убри ауп ауафцсгы иразкы – аб иус аца ианеихеихауа, цхьака ианиго.

Ари ахшыфтак инартбааны иаарцшуп ажәабжь «Аамтеи анархеи» ағы. Гәакра митә зхызгахыоу, митә збахыоу, ажәытә-ағатә ирхаану, ибзианггы издыруа атахмада аамта фыц дапылоит. Уи абырг кәыш, хәарада, идыруеит ихысны ицаз ишыкәсқәа шьтахь-ка ишымгьежьуа, иқәрагы кыр шифахыоу, аха изакаразаалак апстазаара аинтерес ицәызны хәа дубазом. Фыц апстазаара инала-гоз асаби диеипшуп уи, – апсабарағы иаакало ацәыртцрақәа зеггы игәы хыт-хытуа ауп ишидикыло. Апстазаара нак-нактәи аҗиара-зы, аҗеипш лашазы, ауафьтәыфса инархазы атахмада ихәыцрақәа ртак канатцәит уи имотә хәычы ауада ифналара: «Абри абырфын кәпшь иалху ахәыдхатца зыхәда иахацырпыруа иоуп сара сынар-ха. Абри иоуп, ифызцәа роуп Октиабр жәра-цсра ақәымкәа, назаза анарха азтауа».

Иахьатәи аамта З.Х. Дарсалиа дазгәдууа дахцәажәоит анаххәа, уи иаанагом хара хәпстазаара ашәкәағы изакаразаалак гхак адибалазом хәа. Уи ибзиатцәкыаны идыруеит макьаназ имачым-кәа ишыкоу ацәаха-цәыфарақәа, апсымцкьарақәа, ацәгыоуцәа, урт дырнызбоит ашәкәыффы.

Аколнхарағы аусура иацәыбналаны акалак ахь ицаз, аха уахьынтәи фәпхьа зқытахь ихынхәыз апхәызба кәыпш лхым-фәпгашьа иазкуп ансамбль «Бахзаанха абра». Макьана зыхдыр-ра мшәыц, азхара амфа иангылоу апхәызба Мыцкәа аамталатәи лкьалара автор извибо еихаразакгы уи лан лоуп. Аха атцыхәтәан апхәызба лхатагы апстазаара акыр ианцылшәа ашьтахь, настгы уи лфызцәа лыкәлацәа, аколнхарағ аус зуа ағар рыцхыраарала дацәымфашьо еилылкаауеит уи лтыц аколнхара мхурстақәа рғы шакәу, уахь дагынеиуеит лакфәкрада.

Зынзаск даҗәа типуп «Ухатәы фны умоума?» ағы хара иаабо апхәыс хымдыр. Ари лгәаг умкырц, дхәымгоумшьарц залшом, избанзар лхы инаркны лшьапакынза ахатәратә психология лылаеуп. Уи лзыхәан адунеиәғ нцәахәы затцәыкс икоу, дзымтахырхәо малуп! Ишырхау, иахьынтәаагоу, хатә цьабаала аума, цсымцкьаралоу-ма – уи усым, иказааит иара ахатә – амал! Лара лзыхәан кыр иапсаны, пату зыкәны икоу зхатәы фны зызгылоу ауафы иоуп. Уи лхахьгы илзаагом, еилылкаарцгы лылшом ахатәы фны зтахым, ахәынтқараа руада иалазо, уи еихагы иззыманшәало азә адунеи дыкәуп хәа.

Ахатэы мѡа, ахатэ традиция ылнаххѣит азухѣар калоит апсуа литератураѣ ажѣабжь кѣаѣ, аминиатиура ажанр. Дырмит Гѣлиа ила рацхѣаза зхы цѣырзгаз ари ажанр цхѣака аизхара аиут лымкаала Миха Лакрба ирѣиаратѣ усураѣы, урт аѡыцѣагы ра- жѣабжь кѣаѣкѣа Апсны антытцгыы еицырдыруа икоуп. Абри атра- диция зырѣио ашѣкѣыѡѡцѣа мацымкѣа ицѣыртцит апсуа лите- ратураѣы, аѣарацѣагы убрахъ инарылатцаны. Ажѣабжь кѣаѣкѣа, аминиатиуракѣа рацѣаны иѡит З.Х. Дарсалиа. Астилистика аиѣ- каашѣа аганахъ уахѣацшуазар, имѡашѣахуа иубоит ашѣкѣыѡѡы арт ажѣлар рѣапыцтѣ рѣиамтѣ арсенал акынтѣи ишааиго, хѣарас иатахузеи, ихатѣ рѣиаратѣ цѣабаа рыццаны. Урт ирнубаалоит ажѣ- лар рыхшыѡтцак, рлаф, риумор.

Заз Дарсалиа даара дазёлымхан, ахёыцкёа ырыкёнагахаша, урт раазара иахёаша афымтакёа рацтара. Агёымшёара, акъиара, арыцхашёара зхёазеипш, ауафытёыфса ицёаф бзиацкёа апхёафцёа хёыцкёа ырылазаазо уи иажёабжъкёа иреиуоуп: «Мац фырхатца», «Ацкёын кёыбча», «Аус ду акёытцёк», «Аацынра аналагамтазы» ухёа убас егыртгы. З.Х. Дарсалиа ихёыцтёы жёабжъкёа рбызшёа еилыххоуп, реилкаара мариоуп, рцакы тбаауп. Уи ианакёзаалак хыкёкыс имамызт, ахёычы баша гёмырфёыгас, аамтагас дзыцхёаша афымта идгалара. Уи зегь рацхёаза иргылон ахёыцтёы фымта аидеиатё, аазаратё, аестетикатё цакы.

Заз Дарсалиа, ишдыру еипш, реалисттə шəыгала асахьа тызхуа шəкəыѿѿуп. Уи исымтакəа, хəарада, асахьаркыратə рəиара аза-
кəан хада – ахыркəшаратə, атипратə закəан иацныкəоит, уи
иахылрəиаауеит, иагыцəырнагоит. Ашəкəыѿѿы иапитцо асахьакəа,
аказшьакəа, зны-зынла убриакара ихыркəшоуп, асимволтра акынза
ианѿеиуагы ыкоуп. Иаххəап, аидара зыбга ареицьыз Селым ихаф-
сахьа ажəытəаамтаз анхаѿыжəлар зегьы зтагылаз агəакра иасим-
волны уахəапшыргьы алшоит. Аха, убас егьа иказаргьы, Селым,
апхьаза инаргыланы, конкреттə хафсахьоуп, ажəабжь атцакгьы
зыдхəалоу конкреттə хтысуп. Иконкреттəу, ахшыѿтцак еитарс
зтцам ажəабжь З.Х. Дарсалиа исахьаркыратə хəыцшьа аказшьа ха-
дакəа ируакуп. Аха икоуп автор ирəиарафь ѿымтакəак, хгəанала,
ахшыѿтцак еитарс, аеакала иаххəозар, аллегориятə казшьа змакəоу.
Убрахь ипхьазатəуп иажəабжь маана «Азыхьы акəареи».

Автор – ажэабжьхэаф излеихэо ала, азыхь бзиа азааигэара ииасны ицон кэара тбаак. Амш шаацэгьахалак, үи фхытны, ес-

нагь икәеикәеиуа итатәэз, изцимлоз, изыгхалоз азыхь хазына архәашьуан. Иара анцалак ашьтахьгьы, аффы ахымтцуа акраамта иазыннажьуан азыхь. Абри даара ргәы иалагәышьян избоз зегьы, аха хәшәы рзатомызт, рымч инанагомызт. Ус аамта рацәаны ибжьысит. Акыршықәса рышьтахь, ажәабжьхәәф ҟацхьа ари азыхь аҟы даннанага, иибаз даара игәы иахәеит: азыхь хачапан, икәеикәеиуа, еитдыхны икәтцоуп, акәара акәзар, ажра нак хара иавгоуп. Ажәакала, ацәгәеи абзиеи уаха ртәы-рымаа еиламлакәа еилыргоуп, еивгоуп. Уи зыбзоуроугьы, хәарада, иахьатәи аамта ҟыц ауп. Хазы, чыдала азбахә ахәара ахәтцоуп жанрла, птцашьала, формала иоригиналтәу З.Х. Дарсалиа ифымта «Суаф қыиоума сара?». Арака автор иҟацхьа иқәиргылоит крызтцазкуа азтцаара ду. Изахьзузеи ақьиара, уи тцатцгәыс, шыатас иамоузеи, настгьы ихы иабанзацибалло иара ихатә ари аказшьа. Автор ииашатцәкьян излазгәеитә ала ақьиара еснагь иацзароуп агәамч гәгәа. Ус акәымкәа, лымшаразар ақьиара зхылҟеиаауа, усқан насыпцдароуп, рыцхароуп уи ауафцсы изаанаго. Аха автор дацәымҟашьо агәра игоит усеипш икоу шқьиарам иара илоу. Уи иқьиара иақәнагахаша амчхарагьы шацу. Ашәкәыҟф ламыс цқьала дазгәдуны ихәарц илшоит абарт иажәақәа: «Бзантцк сара икастдомызт (исылшозаргьы) ауаа ирзеицәоу, ма гәыпцфык ирзеицәоу аус, уи хатала сара даараза исзеиғхоз акәзаргьы. Исылшон зны-зынла даеаэәы иситоз ацхыраарала шыоукы снарыгәтасырц, ирзеицәоу кастцарц. Аха уаха умцсит! Азәы имацара иакәым (уи амч ахымоу азы) сара истәху, ажәлар роуп, абас анакәха сара исзеиғьу, хатала сара затцәык исзеиғьу аус азы ажәлар иснырымшьалаша аус кастцом. Ажәлар сырцазар, неилыхрада ажәлар сырматцуфызароуп». Арт ажәақәа автор ицстазааратә цышәа зегьы ала ишыақәыргәгәаз, иахьеи уахеи днахымшәо дзықәныкәоз принцип хадан. Иара иқьиара ишаанара икоу қьиароуп хәа ахә шыо, уи ихәон: «Сызлымхак ҟамзаргьы адунеи иқәу ауаа зегь ишаанарага иқьиандаз, усқан адунеи иқәу ауаа зегь ацстазаара бзиа рытара иуадафу проблеманы икалозар убарын». Ашәкәыҟфы дацәымҟашьо ибеит адунеи аҟы ақьиара анафсангьы ишыкоу агьангьашра-цәгьахәыцра. Нас икаитцарц ихәтцоузеи ауаф қыиа асеипш икоу ауаа дрылахар? «Ахымдыр, ацәгьахәыщыф, агьангьаш, сқьиоуп хәа ухы имтцоукыр, анцәа ицьшыоуп, усзырбаз, хәа уналбааидоит. Вагьызхом!». Убриакынтә ақьиара, уеизгьы-уеизгьы, агәамчхара ацзароуп. Азаламдарақәа

Урыстәыла ажәларкәа зегъы рзы ахратәра иугә хьантазтгъы, хзыхцәажәо аамтазтәи адсуа жәлар рзы лымкаала ауадафракәа апызшыуа ачыдаракәа аман. Апхьаза инаргыланы ара икәлаз уи ауп: Адсны официалла Урыстәыла ишадыртахьазгъы, макъана-зы аурыс хәынтқар ачынуаа, уи иадминистрация инартбааны

атэыла иалатэаны, рнапэы иааганы ирымамызт. Зкамчы еи-
 ыырфе ажэлэр ирхагылаз тауади-аамстеи Ацсны иалаз атыркэ
 агентцэеи иахьей-уахей ирфэйтэахыз акызатцэык акэын: «Ау-
 рыс дааир шэынтцэеит ауп, шэдин шэхихуеит, шэтцас, шэкьабз
 шэымихуеит!». Ари афыза захауаз анхацэа, ихазымтцоз шыказгы,
 ихазтцозгы мацфэымызт. Амалуаа хыкэмыс ирымаз еилкаауп, урт
 иртахын ажэлэр ирейжаны, иахыганы Тыркэтэылака иргарц. Из-
 бан акэзар, арака аангыларэ зтахымыз атауад уа дахьнеиуазгы
 аматцуфы дитахымзи, ихы аматц иара изуазма! Ауара-ахэцхара хэа
 апсуара иалаэны иамаз ақыабзкэа рхы иархэаны, урт ирхыпшыз
 анхафьжэлэр хыртцэаны, ирыманы икэтцуан. Абасейпш иказ та-
 уадуп хзыхцэажэо аповест аперсонаж хадацэа ируазэку Хабыгэ.
 Ақылары, архэра, атэцэа рытира, раахэара – абри ауп иара изанаат
 хада. Уи ихыпшу анхацэа аф итацаланы имоуп, игэы иакэымшэо
 акы ныказтаз дирбзазараны дыказам, дишьуеит, дахигоит,
 дитиуеит, дирзуеит, ажэакала, дацырихуеит. Хабыгэ ифны лассы-
 ласс иааиуеит гбала, шхэала изхытцыз атыркэ туцъарцэа. Урт анаа-
 иуаз апшэмагы шамаха деипкыаны дкамлац титэыла: акды еиоца
 ршыапы кылхэа, еикэыгга итэоуп имзырхафэ жэафыла аткэацэа,
 атэцэа. Ара иубап ақыларакэа, аимтэарацэа раан харантэ иаар-
 газ арцарцэа, атыпхацэа, иубап иара убасгы иара ихыпшу, аха
 ихэатэы акала инавшэаз, мамзаргы итынхадоу, цхырааф дызмам
 анхацэа гэаккэа, ахэычкэа, адуцэа.

Хабыгэ изакаразаалак гэбылрак, рыцхашьарак иланы хэа ды-
 казам, ипцтазаарафэ хыкэмыс имоу акызатцэык ауп – хатала иара
 кьафла адэы дыкэзарц, тэым цыбаала дчаларц, иара ишьтахь аду-
 неи зегы еикэыбгозаргы гэырфас иауимаху. Хэарас иатахузеи,
 асейпш икоу атауад гэымбыл ижэлэр рлахьынтца, рацхьакатэи
 рпейпш дахьазымхэыцуа зынзаскгы ицъашьатэзам. Атагылазаа-
 шыакэа злаказ ала, дыкэымтцыр анаму, ицэыбналаз бналт акэым-
 зар, иаанхаз анхацэа, иара ихыпшкэаз, дара ишыртагхэышья-
 мыз, иманы Тыркэтэылака дахытцэеит, абарт ауаа зыхсыркэозеи,
 рыпсадгыл изацэсырзуазеи хэа изакаразаалак гэырфас, хьаас
 икамтазакэа, уимоу, иара гэалас имоуп иццоз, ихыпшыз ауаа
 ахыцэмацхаз, адтагы ритэит икьахиацэа иаарцыхашэо зегы
 еидцаланы дызго агба итарцаларц.

Тыркэтэыла даннеи ашьтахьгы, рцыхэа цтэазом Хабыгэ Ац-
 сны иазихэыцуа айтэакэакэарацэа: уахьынтэ ачархэафцэа аашьтны,

ара даныказ иус хэымгакэа рымфэагарафэ ипырхагоу, игэыхэтэы
 иара ишитахыз еипш дахьызмыгзоз ауаа кьиакэа, Нахар, Алдамыр
 реипш икакэаз, рышьра еифеикаауеит, уа дахьыкоугы имал есааи-
 ра еихейхауеит арахьынтэ изаны изнарго атэцэа рыхэпсала.

Хабыгэ ицэафэоуп ирымоу, урт Тыркэтэылака иахытцны ицеит
 умхэозар, аповест афэ иаабо егырт атауадцэа реихарафыкгы
 (Кьагэса, Бақыр-ипа Сакарбеи, Мзалеи). Амала урт икартцахьаз,
 тцыхэаптэара змам агэнахарацэа дук хара ирзымгеит, ишыркэна-
 газ еипштэкыа иахьырхэеит: зычхара хытцыз анхацэа Кьагэса
 иахтынра амца ацратцаны, икэыпшышэаа иргеит, иаргы уа дыр-
 шыит. Сакарбеи еикэпах ифахэаны атэцэа шааигоз, анхафырцыс
 Гэдиса икама цышэ иабзоураны инарцэымфэ дыкэлеит. Мзалеи-
 гы ипсра хылтцшьтрала итауадыз, аха ацъажэлэр ринтерескэа
 зыхьчоз Накар инапэы икалеит.

Амала, абрака ихэатэуп, тауади-аамстеи зегы инейпейпшны
 шэыга еикэатэала рсахьа шаптам З.Х. Дарсалиа иповест «Азыб-
 лара» акны. Амали ақыафи рыда хэарта змам тауади-аамстеи ина-
 рываргыланы, арака ицэыргоуп хылтцшьтрала урт ркласс еиуоу,
 аха хымфэагашьала дара ирейпшым, ирыдтцыз, мамзаргы урт
 рпыртцра ашка зхы зырхо азэымкэа-фыцъамкэа атауадцэа.

Убарт дреиуоуп, апхьаза инаргыланы, аповест афырхацэа
 хадакэа ируазэку Накар. Уи ешьарала Хабыгэ изааигэазоу, аха
 хэыпшыала, нхашьала, хымфэагашьала зынзаск дшейбакэу уи ифа-
 гылоу тауадуп. Уи инапатцака иказ, ихыпшыз анхацэа азат ритэит
 (тэоуп, уи бзиа дызбо анхацэа аины имыцхраар руам, аха уи
 зызхэоу ахатыркэтцара ауп). Тауади-аамстеи ркышэ дыкэыртэит,
 иахыччоит уи ихымфэагашья.

Хабыгэ лассы-ласс уи изихэалон: «Ижэла ада акгы илам,
 атэыркьхэа иеауа тауадк дубашам абри иакэымзар». Аха Хабыгэ
 ифызцэа ирхэоз хьаас имамызт Накар. Уи иинтерескэа итагы
 ихаракын. Накар иахьагы-уахагы хьаас, хэыпшртас имаз ижэ-
 лэр рлахьынтца акэын. Уи ибон ускантэи аамтазы Ацсны апсуа
 жэлэр рзы атагылазаашья уафэ ишимбац еипш ишыуадафыз,
 арака еифахауан ф-хэынткарра дук ринтерескэа. Иалшоит убри
 аидысларафэ амилац мац зынза ибжыпцаар. Абри афыза атагы-
 лазаашья ажэлэр еибганы ралгара, урт рацхьаказы имызыртэ,
 пейпш бзиак роуртэ амфэ рыкэтцара – абри ауп иара ипцтазаарафэ
 хыкэмыс хадас иипхьазоз, уи дацэымфашьэ ибон, еидкылазар, рымч

еибьтазар, амилаҭ хэычы бжамырзкэа, айкэырхара шалшоз. Накар дэзэымацарангы дыкэмызт тауади-аамстэй рыфнутқагы. Уи икынзатқэа ихаракны игыламзаргы, уи ишьтра ихылақэо ирей-уоуп атауад-рпарцэа Мсоуст, Чахмат. Цоуп, Мсоуст дтадырхоит, аха Чахмат ақэара амфа иангылаз анхафьжэлэр иахьынзаилшо ацхыраара ритоит, лакфакрада игэбылра дара ирыдуп.

Накар ихымфадгаша ианарыжырц зрылшомызт уи «зцэа пиеыз» тауади-аамстэй. Иахтны уи ифэгылара анырзымгэағь (идгылафцэа шырацэафыз рымдыруази), ачархэафцэа азыркын, икылатэаны еихсуеит, дагытадырхоит. Аха Накар итархарала урт ирзеикэкуам иара дыззықэпоз аус, избанзар уи икэша-мыкэша игылаз ауаа агыама диркхьан ахақэитра абзиабара. Накар дантаха ашьтахь урт ауаа нахагылеит иара дыззықэпоз аус анагзара.

Ахақэитра абзиабара аидеиа афымтафэи еихаразакгы изыдхэалоу анхафьжэлэр рхатарнакцэа роуп. Убарт рахьтэ апхьаза инаргыланы рыхьз хэатэуп Алдамыри Гэдисей.

Арт афыцэагы хатэи лахьынталагы излеипцкэоу шьарда ирацэоуп, афыцэагы иткэаны Цсхэынтэй иааргаз арпарцэоуп. Алдамыр Накар инапатқаа дкалан, ускантэй аамтазы цсыхэа ахьынзамаз ала ихы дақэиттэны дынхо апсеивгара иоуит, дтаацэарахеит. Уи уажэшьта ихала ихы дахэо мацара акэымкэа, иуаажэларгы дрыхэо, игэакуа, ацхыраара зтаху дицхраартэ еипш алшарақэа иоуеит. Уи иоуп аткэара иацэыбналаз Гэдиса иашыа гэакэа еипш, ацхыраара изто, ашэарта дызтагылаз дацэыхьчаны, деибга-деизфыда амфа дықэызтцо.

Дызлагылаз ақытауаа, еихаразакгы Накар дантаха ашьтахь, Алдамыр цызак иахасабала ихэапшуа иалагеит. Иаргы, аиашазы, илшоз акакны схьатып хэа игэи итамызт. Убриазоуп анхафьжэлэр рагацэа ари ахатца еибагагы рымфа дзацырырго.

Аповест афэи абри иоуп афырхатца хада хэа азэи имацара ихьз алкааны ахэара уадафуп. Афымта аидеиа аарцшрафгы асиужет аифекаарафгы, ахтысқэа рырфеиарафэи иааннакыло атыц алагы, еиха ихадоу афырхацэа дыруазэкуп, хэарада, Гэдиса Шьакэазба.

Афымта апхьатэй адакыақэа инадыркны атыхэтэантэй адакыақэа ркынза ашэкэыффы, шамахамзар, ибла даатиршэом ари афырхатца. Хара уи даабоит ақдеифсақэа шыамтлахэс ишьатцаны, Хабыгэ иаштафэи нхьтцтэй иаарцаз аткэацэа дахьрылаку. Итэитцш, иплан, ипцшрей-исахьей, дынцэахшоуп ухэап. Ари арцыс зыпсы

наилаханы ихэапшуа ахтны-пхэызба Зынфа лымацара лакэзам, уи даараза лгэи дақэшэоит ахкэажэ лхатагы. Уи лхахьы илзаагом абасейцш атэитцш змоу арцыс анхафэи ишыа далтцит хэа. «Мап, мап, днашцазар акэап, амыжда», – лхэоит лара лгэаныла, аценцьыр дкылцшны аткэа дахьихэапшуа. Аха ари арцыс ахкэажэ лгэи датаххейт, лгэи изхьааит ауп акэымзар, изакаразаалак цхыраарак уи истап хэа лэазылкуам, уи шлылымшозгы лдыруан, хэарада.

Гэдиса ацхыраара итара зылшо анхафьжэлэр ирхатарнаку ахтны пхэызба Зынфа лоуп. Уи лакфакрада, сырбар исыхьша хэа лыпсы дацэымшэакэа, ихы дақэитылтэуеит арцыс Гэдиса, нас еиманы ибналоит. Амфан акыр ауадафракэа рыхганы, доухала, классла ирызгэакыаз ауаа рыцхыраарала (еихаразакгы Алдамыри Накари ирзыруаз агэцаракра иабзоураны), урт еибга-еизфыда инеиуеит Гэдиса дзаазаз иани иаби рфэи. Хачкэын дыпсит, дызит хэа еидашшыло иштэаз, ргэиранзамкэа, рыцкэын ихынхэра (ималагы иакэымкэа, апхэысгы диманы иаара) иаршанхейт итаацэа. Гэдиса иаб Мхэдыр (Гэдиса дшысабизаз, агара дышгараз, дзыхшатқэаыз иани иаби ихыганы ақэылацэа иргеит, иара иаб иашыа Мхэдыри уи ипхэыс Мсариеи драазейт, урт роуп ани аби хэа иидыруазгы) иеиргэгэашэа иуит, аха иан Мсариа дшымгэыгзоз, иаалыркыаны асейцш илзааиз агэирыгара ду лзышьтымхьызт, лыпсы лылшэшэаны, лиарта днылахайт. Лыбла анаахылтгы, илбо агэра лзымго, ан дтаауеит: «Сытахмада, лабфеабоума, уара мыжда избо, мамзаргы пхызу?» – лыла тырхаха лыцкэын дихэапшуа, еитэх цыоукы даалымкэытцкэкэаа дыргар хэа дшэошэа, лнапы икэыршаны дахьылкыз, доулыжыуам.

Шьта сара схы сақэитхейт, исыцхырааз, апсра-зра сацэынзырхаз ауаа, ирыхылакгы рыхьааит хэа, хара имхэыцуа, зхы мацара иашьтоу ауаа дырфызам Гэдиса. Уи идыруеит абзиара ашьтахь абзиара шыкоу, абзиара ыказарц шахэтоу. Убриазоуп иара зныкыкэа-фынтэымкэа Цсхэынтэй дааны, Алдамыр дантаха ашьтахь Накари Алдамыри ртаацэа ацхыраара зрито. Еихаразакгы уи ихалалра, игэиразра ахьаапшуа Алдамыр дантаха ашьтахь уи итаацэа ирзиуа агэцаракрафэоуп. Зхатца дызхыршыааз, зысабицэа гычны Тырқэтэылака иртииз Алдамыр ипхэыс Арихан лгэирыфа зынзаск изыртэоз мчы шпакалоз, аха иахьынзауаз уи зака лгэи ахэра ардозей, зака лхьаа еикэнахэалозей Гэдиса итаацэеи иарей,

иара убасты Накар ипхэыс Зынфеи иаипдыркъазакэа рылапш ахылу дахырыцхаршо.

Машэрышэа акэым ашэкэыффы ишыкаитцо аповест атыхэтэантэи адакыакэа иаадырцшуа асценагы. Алдамыр ипха Назима, игычны мшын-нырцэ иганы иртииз, мыкэмабарас икоу зегы лыхганы, фадхэа Апсны данаанага, Очамчыра ах иахтынракны дакэшэит. Аракагы уи уаанза илхылгахыз агэырфакэа иреицэаз агэырфа лзыпшызар алшон, аха уа дшыказ еилызкааз Гэдиса, цшрак хэа камтазакэа, даины, апхэызба диманы дыбналоит. Кэыдры азы италаны ирыр акэын, уаха даеа мфакы ыказамызт. Абри азы агэтаны еикэшэоит нырцэынтэи италаны дара ирцылоз апхэыси абналафцэеи. Иаиуаз апхэыс абриакара илхылгаз агэырфеи агэакреи зыхшыф еиларго акынза инанагаз Арихан лакэзап. Ани апхаи ртынха ду Гэдисеи рнапы еикэыршаны азы ишалаз, азы хэашь хытны ирыжэлеит.

Ари Азыблара дицэашьуеит Арихан, аха Назима лыпсы таны далигоит Гэдиса. Уаанза иара ипсы фызххыз, иареи иара еипш иказ анхафыхэлари рус зхы акэызтцахыз Алдамыр уажэы ипха апсреи азрей данрыбжагыла, лыпсы фызхуа Гэдиса иоуп.

Абналафцэа ихытны ирыталаз азыхэашь – уи, хэарада, реалтэ сахьоуп, аха иара убриаамтазгы асимволтэ, аллегориятэ такгы амоуп: уи анхафыхэлар рыбга ырхэаны изкыз, аеицыхырта рызымтоз аамта еикэатцэа асахьоуп. Анхацэагы, зегь ракэымзаргы, шыта еилыркаауа, рыхшыф азцо иалагеит урт ирхатэоу апта еикэатцэа аххэаразы азэык-фыцбак рымацара рымч шазымхо, уи азы ишатаху аидгылара, амчеилатцара. Ари ахшыфтак даараза дакэшэаны ицэыригоит автор ифырхатца хада Гэдиса ихэыцрала. Зны Псхэынтэ агафа-қытахь данылбаауаз, уи ивсны шыхатэылака рхы рханы ицеит гөыцфок аецэа. Гэдиса дацэымфашь еиликааит урт ауаа кэылар ицоз цьоуки шракэыз, аха иара имала дыкан, иезаны абна дахылагылаз даалтны урт дырфагыланы ацэгьоура иапиркэкэартэеипш амч имамызт. Уа дахыгылоу абасеипш дхэыцуеит иара: «Сара сани саби сеигэыргыо цшыаала сшыказ, акэарагэ насхаршэны сырған, ашытахь ишакэхалак санрыцэца, дырфегыых акэарагэ схамдыршэырт азы дара архэцэа, акэылацэа сеырцэыстэахыр акэхеит. Избан? Избан акэзар саацэыртны, “Шэааи агэы шэымазар!” – схэартэеипш абга сымам. Бгакы мацара акраналшо калоит, аха еигьуп ирацэа-

ны абгакэа реидыркылар. Алдамыри Накари рыбгакэа еибыртан, Зынфеи сареи хаикэдырхеит. Уаанза Зынфа сара сеикэлырхэан. Ари азэы-фыцба реикэырхара ауп. Ус акэымкэа, арака иатахуп аус ду – ажэлар реикэырхара!».

Ажэлар реикэырхара, излагылоу алашыцара, аамта баапс иаламырзкэа алашарахь ркылгаразы акэцара – абри аидеи леит-мотивны иагэылгоуп аповест ахы инаркны атыхэанза. Уи аидеи иакэнагоу сахьаркыратэ кэзара дулагы иаарцшуп.

З.Х. Дарсалиа абри аповест ззыкыз атема, уи иатцеитцаз аидеи кыр ирзааигэоуп ицстазаара атыхэтэантэи ашыкэскэа рзы иифыз егырт асахьаркыратэ рфеамтакэгы, еихаразакгы ажэабжэ «Ацэагэаф», аповест «Амхацыыр Кэабча» (1973 ш.). Арт афымтакэа рфы икало ахтыскэа хронологиала аповест «Азыблара» зызку аамта дук иацэыхарам – урт иаадырцшуеит Апсны атыхэтэантэи амхацыырра аныкалазтэи ашыкэскэа.

Амхацыырра иахымткэа, егьа гэакра иакэшэазаргы, реидкыланы арака зхы еикэзырхаз, зыпсадгыл икэымтцыз ауаа (ажэабжэ «Ацэагэаф») ирфырцшны, хаала акэу, мчыла акэу, мшын нырцэ иагаз хауаажэлар рлахынтца уахэапшуазар (аповест «Амхацыыр Кэабча»), иумбарц залшом ашэкэыффы ицэыригарц иицаху аидеи хада иагьа иуадафзаргы, иагьа гэакра ацзаргы, апсадгыл афы акэцара атаххозар, апсрагы еиха имариоуп атэым дгылахь иахытны ацара аиха.

З.Х. Дарсалиа арт ифымтакэеи иповест «Азыблареи» даара акырцбара ихеибартэауеит, аамтакы иатцанакуа апстазаара еиуеипшым аганкэа рыла ицэырыргоит хэа азупхызартэ икоуп. Аповест «Азыблара» ари, хэарада, З.Х. Дарсалиа ирфеамтакэа рыфнутка мацара акэым, апсуа литература зегы азыхэангы 70-тэи ашыкэскэа рзы иаланагалахыз иреигьзоу афымтакэа ируакуп.

Заз Дарсалиа ирфеамтакэа зегы аидкыланы урыхэапшуазар, ирнубаалоит цэафа хадак – ашэкэыффы иуаажэлар рышка имаз ацэанырра цкьа, ахалалра, акыиара. Уи игэы рызхэауан, ирыцхаишэон, рразкыдара, рлахынтца еикэатцэа дакэтэуон ажэытэра лашьца иахэаеыз ананамгацэа. Уи дрызгэдуун, дрылаехэон, рразкы лаша дакэныхэон, аамта фыц зыбга еитцахыз, зыпстазаара арлашаз анхафыхэлар.



2.6. АЖЭА САХЪАРК АЗКАЗА ДУ

Апсуа жэлэр ырыкка ду Дырмит Гэлией уи ицнага Самсон Чанбейи зышыбата рхаз асахъаркыратэ литература итцэатэи шыаканы иаатцагылаз хашэкэыфцэа афбатэи рабицара иналу-кааша ахатарнакцэа дыруазэкуп Иван Гьаргь (Бинакэыкэ)-ица Папаскыыр.

Иаххысыз афажэатэи ашэышыкэса алагамтазтэкэа зыцста-зааратэ мфэ ашыапы акыз ари ашэкэыфцэа ду лахынтыас иоуит дызлиааз ашэышыкэса хыцъара иаашаны пшь-хэтак ирыцыз ацэгъеи абзиеи, агэыргъарей агэыроей шахатси шыкэснытцафыси рзыкалара.

Ашэкэыфцы дызлиааз икыта гэакэа Кэтол Апсны ахынзана-заазо еицырдыруа, зыхъз-зыцша нагоу акыта дукэа иреиуоуп. Уи иамоуп егырт зегъы изларылукааша чыдаракгъы – амузакэа бзиа ирбаз, ргэи иатахны иалырхыз кэакыта ссируп, апоезиеи аказарей рынцэахэкэа иртэарта тыцуп.

Афыра калаанза, афэпыц ажэа лыпшаах зфаз ажэабжхэацэа ахыкэаз ари акытан, афра-апхъара анцэыртц зкалам цхафыруа ашэкэыфцэа дукэа, апоетцэа, апрозаикцэа, адраматургцэа, еи-уеипшым азаанат змоу атцарауаа жэпафык алиахъеит. Убарт иреиуоуп зыдунеи зыцсаххыоу, аха цсра зкэым абака хзынзыжыыз ашэкэыфцэа Иуа Коғония, Иван Папаскыыр, Алыкэса Лашэрия, Кэымф Ламия, Анатоли Ацъынцъал, Шота Чкадуа, Владимир Цна-рия, актиорцэа Леуарсан Касланзия, Етери Коғония.

Убарт иреиуоуп ажэа азказацэа: апоет-академик Мушьни Лашэрия, апоетцэа Цьота Тапагэуа, Мушьни Мкаиия, Платон Бебия, Борис Гэыргэлиа, Терент Чания, Генади Аламиа, Рауль Лашэрия, Гэында Сақания-пха, апрозаикцэа Етери Владимир Басари-аа, атцарауаа Екатериней Сергееи Бебиаа, Алыкэсей Владимири Касланзияа, Алыкэса Папаскыыр, Владимир Агрба, Игорь Цнария, Иван Сазба, Валентини Цьулиеттеи Коғонияа, Светлана Тапагэуа, Светлана Корсаия ухэа убас егыртгъы.

Уаха даеакы хамхэазаргъы, абарт ацэахэакэа зызку ашэ-кэыфцы иаб иаштафэи аныки абыки ирхылтцыз хык ахшара –

фыцэа аишыцэеи урт рахэшьеи – СССР Ашэкэыфцэа Рейдгыла иалахэылацэаны иахыкэлаз, уафы ицъеишыаша, дзыршанхаша фактуп! Цара змамыз, аха згэы разыз, икыiaz, акыбаф бзиа змаз, апсуа традициатэ таскэа рыцкаракэа цъара акала еилазымгоз хатей цхэыси – Бинакэыкэ Папаскыыри Хыцъгэа (Лил) Гадли-ей – ирхылтцыз жэфык ахшара рахытэ (фыцэа ишысабизаз рдуней рыцсахгэышьеит), хык (фыцэа ахацэарцар – Ивани Мушьний, урт рахэшьа Гэышькеи) баша фрак-пхъарак атцарафэи иаанымгылакэа, атцаралашара иахынзазалшоз ацэахэи ихалт, профессионалтэ шэкэыфцэахейт. Цабыргуп, урт зегъы бафхатэрала еикарам, еипшым. Аешыа еихабы Иван Апсны анкыатэи СССР-и рфэи ма-цара акэымкэа, хара ахэаанырцэгъы ибзианы ирдыруа шэкэыфцэа духейт. Хэарада, уаанза изыфазом уи иашъеи иахэшьеи рырфеи-ратэ лшаракэа, аха уртгъы имфашыо рхатэи хэфа рымоуп, рхатэи пхыфцэа рымоуп. Рфымтакэа ркыпххъеит апсышэала, урыс-шэала, еихаразакгъы Мушьни Гьаргь-ица ирфеиамтакэа.

Иван Гьаргь-ица Папаскыыр ихэычра, икэыпшрашыкэскэа ихигейт дахыиз-дахыааз икыта гэакэаф. 1911 шыкэса инаркны 1915 шыкэсанза уи атцара итцон Кэтолтэи алагартатэ школ афэи. Ари аш-кол афэи ртцафцэас аус рухъан Дырмит Гэлиа, Самсон Чанба, Платон Шыакрыл. Арт рфызцэа артцафцэа дукэа артцара аганахъ мацара акэым, аазара аганахъалагъы раазамтацэа ирырттоз, ирабжыргоз даара ирацэан. Иван Папаскыыр усқан атцара ицызтцоз акытаф-тэи атцафцэа дрылан Иуа Коғониягъы, ашьтахъ изааигэазахаз ифызцэа ируазэкхаз. Акыта-школ даналгагъы, уаха цъаргъы дзым-цазакэа шыкэсык инапны афны, хатца назак еипш (атаацэа рфэи уи ахшара дрейхабын), иаб днаивагыланы махэфала аус ициуан. Аха абгъы, ангъы, иара ацкэын ихатагъы хыаас ирыман, даара игэныргон атцара ахызацымтцаз. Шыкэсык ашьтахъ ирулак Акэа азааигэара Владимировка акытаф аурыс школ дтартцоит. Аха 1918 шыкэсазы аменшевикцэа Апсны ианахаца, уи ашколгъы адыр-куейт. 1919 шыкэсазы Иван Папаскыыр дталоит Акэатэи артцаф-ратэ семинарияфэи апсуа азыкатцаратэ класс. Шыкэсык ашьтахъ уи далганы дталоит иара асеминария ахата. Асовет мчра Апсны ианышыакэгыла, асеминария ртцафратэ техникумны икартцоит. Абри атцарайуртафэи атцара анитцоз аамтакэа даара ишуадафызгъы, игэы ацэкамхакэа, дызфыз иус кэфеиарала инаигзоит. Еихаразак-гъы уи игэы азтартцон арака атцара изыртцоз иртцафцэа дукэа: Дыр-

мит Гәлиа, Самсон Чанба, Симон Басариа, Семион Бжъаниа ухәа убас егыртгы. Арт ашыкәсқәа раан уи дырзааигәахеит, ифызцәа гәакьахеит ашьтахь еицырдыруа икалаз апсуа шәкәыџцәа хатә-рақәа: Заз Дарсалиа, Мушьни Ахашба, Миха Лакрба. Иуа Коғониеи иареи, қытак излатәыз ала, уаанзагы еибадыруан, аха ара еихагы еизааигәахеит. Асеминариағы, анаџсан атехникум ағы, апстазааратәи арәиаратәи пышәара иахысуан Дырмит Гәлиеи Самсон Чанбеи зшыапы ркыз аус ду рыцназгашаз ашәкәыџцәа ҫарацәа. Убарт дыруазәкын Иван Папаскьыр.

1925 шыкәсазы артәфратә техникум далганы, Самсон Чанба иабжьгарала, И.Гь. Папаскьыр аусура далагоит агазет «Апсны қацшь» аредакцияғы. Уака хышыкәса аус иуан, инатазгы шыарда ирацәоуп ижурналистикатә напказара ашыақыргыларағы. Хышыкәса рышьтахь итцара аццаразы уи дцоит Ленинградка, дагыталоит ускантәи аамтазы иреигъзоу аихабыратә цараиуртқәа ирхыпхьазалаз Мрагыларатәи абызшәақәа ринститут. Аха уака ышыкәса реиха дзаанымхеит. Игәамбзиара иахкьаны 1930 шыкәсазы дхынхәуеит Апсныка. Иара убри ашыкәсазы џапхьа аусура далагоит агазет «Апсны қацшь» аредакция ақәша аихабыс (аамтак азы редакторс даныказгы ыкан) 1943 шыкәсанза. 1943 шыкәса инаркны 1956 шыкәсанза Апснытәи ахәынтқарратә шәкәтыжьыртағы зны напхгафыс, зны редакторс дыкан. 1956 шыкәсазы ахәынтқарратә матцзура шытатцаны, иаамта зегы арәиаратә усура иазикуеит. Ипстазаара атцыхәтәнтәи амшқәа ркынзагы уи уаха ахәынтқарратә матцзурахы дыхнымхәит, иааипдыркьазакәа еснагь ауаажәларратә матцзура дшалагылазгы. Зныкымкәа-џынтәымкәа Апсны Ареспублика жәлартә депутатс далырххьан. Апсны ашәкәыџцәа Реидгыла анапхгареи абиурои дрылахьан.

Иван Папаскьыр ирәиаратә еихьзарақәа рыхә даара еихаракны иршьахьан. Уи ианаршьахьан СССР аорденкәеи амедалкәеи жәпакы, 1967 шыкәсазы Дырмит Гәлиа ихьз зху Апсны Ахәынтқарратә премия рацхьазатәи алауреатцәа дыруазәкхеит (Б.У. Шьынкәба днаивагыланы), 1977 шыкәсазы ихтдан Апсны жәлар рышәкәыџцәа хәа ахатыртә хьзы. Апсуа шәкәыџцәа рахьтә ари ахатыртә хьзы зоухьоу макьаназы иара азәзатцәык иоуп. Дырмит Гәлиеи Баграт Шьынкәбеи ирыхтдан Апсны жәлар рпоет хәа ахатыртә хьзы.

Иван Папаскьыр ипстазаара далтцит 1980 шыкәсазы, 78 шыкәса ихьтцны. Ипсы антәзтәи игәахәара инакәыршәаны уи анышә дартеит дахьиз-дахьаазаз иқыта гәакьа Кәтол. Дахьжу инышәынтра иахагылоуп ашәкәыџцәа ибака. Ихьз наунагза акамыршәразы Апсны иреихазоу апхьарта – Амилатә библиотека И.Гь. Папаскьыр ихьз ахтцоуп, иара убасгы Ақәеи егырт Апснытәи ақалакқәеи рғы икоуп Папаскьыр ихьз зху амџакәеи акультура аусбартакәеи. И.Гь. Папаскьыр ипсы антәзгы, ипстазаара даналтц ашьтахьгы изныкымкәа-иџынтәымкәа инартбааны иазгәартахьан ииубилеикәа. Итрыжхьеит иџымтақәа реизга хәтомкны (1965–1970 шш.).

Иван Гьаргь-ипа Папаскьыр арәиаратә усура ихь азцо далагеит Ақәа артәфратә семинариеи артәфратә техникуми рғы атцара аницоз ашыкәсқәа инадыркны. Цоуп, ускан акыпцхь ағы дцәырымтцит, аха ихазы ииџуаз «татцәахқәак» иман. Атехникум далганы, агазет «Апсны қацшь» ағы аусура даналаганахыс (1925 ш), ласы-ласс ари агазет адакьақәа рғы икыпцхьа далагеит апублицистикатә кәзшыа змоу аматериалкәа: астатиақәа, афелиетонқәа, аинформациақәа, зны-зынла асахьаркыратә рғиамта ацәџа змоу аочеркқәа (иаххәап, «Дали Цабали» хәа хьзыс змоу 1926 шыкәсазы агазет «Апсны» ианитцаз аочерк) ухәа убас егыртгы. 1920-тәи ашыкәсқәа рзы «Апсны қацшь» иаццаны итрыжьуаз Апсны Ашәкәыџцәа рассоциация иатәыз алитературатә газет «Етцәацъаа» адакьақәа рғы акымкәа-џбамкәа уи икыпцхьит ажәеинраалакәагы («Атцых лашә», «Анхаџы», «Ақәа» убас егыртгы). Рацхьатәи ижурналистикатә-публицистикатә пышәа тематика хадас иамаз ҫыц иааиз аамта ашыақыргәгәара, ажәйтә цасқәа рҫацера, рыкәызбара акәын.

Ленинградьнтәи даныхынхә џапхьа «Апсны қацшь» ағы аусура даналагагы, уи икыпцхьымтақәа хадаратәла публицистикатә пцамтақәан, ашәкәыџцәа исахьаркыратә баџхәтәра имџашьахуа инхәйтцлаша-аахәйтцлашо ишрытцубаауагы.

1930-тәи ашыкәсқәа рынахыс апсуа литературағы, асоветтә литературақәа зегы ркнеипш, арәиаратә усура иаақыртцәианы ахьрхартә ҫыц шытнахит. Уи ахьрхартагы иахьатәи апстазаара иқәнаргыло апроблема ҫыцқәа игәнукилартә еипш исахьаркны раарцшра акәын. Уи арманшәаларазы имџацган имацымкәа аиҫкааратә уснагзатәкәагы. Иаццан ашәкәыџцәа зхыпхьазара

рацааз ырфеиаратә гәып ссақәа рхатыпан иаку, еидкылоу арфеиаратә хейдкыла – Ашәкәыфәцәа Реидгыла, ишыатаркын еиуеицшым акыпцхтә органкәа (агазеткәа, журналкәа).

Ацсынгы арт апроцесскәа ахәынтқарра ду ағы ишымфәпысуаз инарықәыршәаны имфәпысуан. Еиҫаахеит Ацсны Ашәкәыфәцәа Реидгыла, итытцуа иалагеит алитературатә газет. Апоетцәа, апрозаикцәа ырфеиаратә усурә ацхәтәи аплан ағы иқәдыргыло иалагеит атема ҫыц – ақытәи ақалақы ҫәтәлә рееитакра, еихаразакгы ацсуа қытәе есаири ишыақәыргәғәахоз аколлективизация амфәсшыа, ашыақәгылашыа. Ицәыртцит инейтцыху аепикатә жанркәа апоезиәҫгы, апрозаҫгы (В.У. Агрба, С.И. Чанба, Шь.Л. Цәыцба, С.Т. Қәычбериа, П.С. Чкадуа рповесткәа, Л.Б. Кәытцниа, Л.Б. Лабахәуа, Шь.Л. Цәыцба рпоемакәа).

Аепикатә жанр нейтцых ацәафәкәа кыр инартбааны ишырныцшызгы, иаххәап, В.У. Агрба иповест «Хқолнхара “Цхьақа” аишыа», С.И. Чанба иповест «Сеидык», еихаразакгы ацхәтәи ағы, зегь акоуп урт рҫы ихартәаны, иагәылаланы изаарцшымхеит усқантәи ацстазаара иаңыз ауадафракәа, афнутқатә еибарххарақәа, акәаматцмарақәа зегьы. Уақа еиха игәнукылартә иаарпшхаз имфәсуа ахтыскәа адәахтәи рсахьа ауп. Аперсонажцәа икартцо дзыркатцо, рхымфәпгашьа цятцҫыс иамоу, шамахамзар, ацхьаф изы еилкаамкәа иаанхоит. Шьта иаамтан, иатахын, урт зегь зыцбаша, еиха инейтцыху афымта ацәыртцра. Абасейпш ианыказ аамтазы иаалырқаны хаз шәкәны итытцуеит 1937 шықәсазы И.Гь. Папасқыр ироман «Темыр» (цоуп, уанзагы уи ацыптәахақәак ркыпцхьан «Асахьаркыратә журнал» аҫгы). Иазгәататәуп аибашьра қалаанзатәи ари ароман атыжьрақәа зегьы рҫы жанртә хьзыс ахыцкәа иртакны иарбаз «аповест» хәа шакәыз. Уажәы акәызтгы, ари оумашәа ицъахшыар қалон, аха усқан азәгы иагыцьеимшыеит, иагымаимкит. Избанзар, ацсуа литератураҫ ароман ажанр цәырымтыцызт, Д.И. Гәлиа ироман «Камачыц» ацыптәахақәак ркыпцхьан, аха афымта инагзаны иалгамызт. И.Гь. Папасқыр ихатагы фнутқала кыр дымлақәаккәа дыкам, аха зейпш қамлаңыз хара хлитератураҫы ажанр сара иапыстәеит хәа арбара ихатагы ицәыуадафхазар акәхап. Аха афымта аибашьрашытәхтәи атыжымтақәа рҫы, еихаракгы еитаганы 1948 шықәсазы урысшәала иантыц, ииашаны иарбахеит уи ажанртә чыдарақәагы романк ахасабала.

Итцабьргытцәкьангы, афымта узлахәапшлакгы: асиужеттә еилазаашьа аума, афырхатәа хадақәа рцәыргашьа аума, иатцанакуа аамта аума – зегьрыла аромантә жанр аидара иатцоуп.

Автор ихата излаигәалаиршәо ала, абри афымта аптцарахы ипцхьаз, еиҫуп иаххәар, дадзыпцхьалаз ацстазаараҫ иқалатцәкьаз хтыск атыц аман: харада дтахеит иара ииҫахыз, изааигәаз, игәы гәгәала изырхьыз арпыс қәыпшк. Абри ахтыс даара игәыршәеит, ихы-игәы иалихит фызак иахасабала. Дук мыртцыкәа иагыфит иқалаз-шықалаз, аха уи ацстазааратә иаша ишазааигәазгы асахьаркыратә цабьрг ахьркәшарақынза изымфәзеит.

Убриашьтахь ауп иқалатцәкьаз ахтыс мфәқәтцагак, импульск ахасабала ихы иархәаны, уи акәша-мыкәша иатаху асахьаркыратә хытхәыцаа адгаланы, асоциалтә-уажәларратә цакы змоу асиужетти ахаҫсахьақәеи анацитаз.

«Темыр» кыр инартбааны ицәырнагоит иаххысыз ашәышықәса 30-тәи ашықәскәа рзы ацсуа қытәе имфәпысуаз аитакра цәулақәа. Цабьргуп, ари атемеи апроблеми иқәдыргылахьан «Темыр» ацхьа икыпцхьыз аповесткәа рҫынгы. Аха урт рахьтә ирейгьзақәоу рқынгы (иаххәап, С.И. Чанба иповест «Сеидык» аҫгы) апыжәара змоу адәахтәи афон ауп, ахтыс фнутқала атцгатә-алтшәатә еидхәаларақәа раарпшра рыцәмачуп.

«Темыр» ағы зынзаск даеа сахьоуп ихамоу. Арақа асоциалтә-уажәларратә цакы змоу ахтыс хадақәа, аперсонажкәа рыхьз иадхәаланы, рапцхьаза инаргыланы афымта афырхатца хада ихьз иадхәаланы ауп ишцәыргоу. Насгы урт ахтыскәа афырхатца изы иллюстрациятә материалк ахасабала акәымкәа, ипстазаара зегьы адәнықәлеипш, фнутқалагы иргәылсны ицоит.

Ароман ағы убриафьза аконфликттә тагылазаашьа аптцоуп, мацзак иадамхаргы амзызркра (амативировка) анкәадаха, аргументация аныргәгәамха, имфәпысуа ахтыскәа рыгәра изымго далагар қалоит ацхьаф. Убриакынтә арақа шыаҫа затцәык акәзаргы ииашамкәа, цқьа иазхәыцымкәа ианааихгаха, абас қазарыла еибарку асиужеттә композиция еилахар алшоит. Ара ахтыскәа хейбартәауа ицоит.

Цабьргытцәкьангы, ароман афырхатца хада Темыр, аханатә ацхьаф згәыбылра икуа, ацстазаара ду ахь ҫыц зшыаҫа ааихызгаз, мақьана имшәыц, игәгәаза зшыапы иқәымгылац арпыс қәыпш, ахы инаркны убриақара еидара хьанта иқәақәа иқәлоит,

апышәа змам ақәыпш иакәым, апстазаара иазрыжәхьоу ахатцанага иакәзаргы, ашьтыхра, атцагылара кыр иааицәыуадафхартә. Социалтә тагылазаашьала Төмыр анхацәа ғарцәа дырхатарнакуп, деитымуп, иашьазатцә Мыта иакәзар, уигь залымдарыла дтадырхеит, аха дызшыбыз дазустоу еилкааны имам. Апсуа қыта иалиааз, апсуа қабзқәа ирылаазоу, урт рныкәгарагы зуалу Төмыр, хәарас иатахузеи, дзыкәшәаз атагылазаашьа иднатон, апхьаза инарғыланы, ахымзг изыргаз, иашьа дызшыбыз, макьаназ еилкаам иаға дыпшааны, иашьа ишьа аура. Абри ада даеа мөак амамызт ихафсхьоу ажәйтәамтақәа рзы акәызтгы асеипш икоу ахтыс аныкалаз. Аха, ишаадыруа еипш, ароман иаанарпшуа ахтысқәа аныкало Апсны асовет мчра шыақәгылахьейт, цоуп, уи макьана икәыпшуп, аха аңьажәлар амш ғыц ианылахьейт. Уи анымпшырц залшом урт рынхашьа-рынтышыагы. Ари инымпшырц залшомызт ароман афырхатца хадагы.

Төмыр ғнутқала, псабарала ибзиазаны еиликаауейт, игәыбылрагы адуп иааиз аамта ғыц, уи ашқа деихоит, иеадихалоит. Аха убриаамтазгы уи дзеиуоу, дзыжәлоу ззымдыруа иакәым.

Уи ибзиазаны идыруейт зхатәы тасқәа, зхатә қабзқәа змоу, зжәйтә тоурых даара ибеиоу ажәлар дшырхатарнаку, идыруейт иара убасгы урт атасқәа, ақабзқәа ицоуроу, ихырхагоу реипш, иееим, ихыртәагақәоугы (ашьоурагы убрахь иналатцаны) иаалырқьаны, шықәсык-фышықәса рыла ишцәырымтыз, урт ашәышықәсақәа, азқьнышықәсақәа ирылсны ишаауа, иаармарианы мап рыцәкрагы шзалымшо.

Төмыр ғ-мцак дрыбжәхейт, нақ-аақ хаха еиғагылоу ғ-мчык дрыбжәагылоуп. Амчқәа руак (апхьаза иргыланы гәыкала бзиа иибо, иаргы бзиа дызбо иқыта еиуоу апхәызба Зина, ифыза еихабы, иаргьажәфа Миха, аамта ғыц ахата) уи апстазаара ғыц ахь, анасыц ду ахь ипхьоит, ихоит. Афбатәи амч (уеизгы-уеизгы ихымпадатәуп хәа ипхьазоу ашьоура, уи амца атцатцоз аамта ғыц ағацәа – мыкычраа, мырзаканраа, урт рыдгылафцәа) имшәыц, илафәакуа арпыс қәыпш дызтарыжьша атыша лашә ахь игәоит, дтазырхаша амфа даныртцойт. Апхьафгы игәы хытхытуа дыпшуейт, иарбан мфоу афырхатца иалихуа, иарбан мчу аиааира зго хәа.

Ахтысқәа мырццакыкәа, шыаға-шыаға даатгыло, дара ишрыпсабаратәу ала ауп ишымфәпысуа афырхатца ихымфәпгашьагы,

иғнутқатә еибарххарақәагы, аиғагыларақәагы. Абарт зегьы инартцауланы дрыларпшуа, апхьаф дацәымфашьо агәра ииргоит асахьаркыратә ажәа азқаза ду И.Гь. Папасқыр ифырхатца ипстазаараф ағәтәра аиааира амгар ада цсыхәа шықамыз, даеа мөак шамамыз. Икалап убриазы акәзар, апхьаф лак-факрада агәра зиго мацк зыгәрагара уадаф ахтыс – зашьа дызшыбыз ауафы ипха афымта афырхатца хатәы пхәыс дахьааиго, илафәакрақәа, иғнутқатә гәжәажәарақәа зегьы хьахәахьацарада дыриааины, мап рыцәкны. Уи шықалаз, иахьықалаз, ианықалаз, афырхатца ицхрааз, ипырхагахаз зхәазейцш, ара сазаатгылом. Уи ароман иапхьахьо ирдыруейт, ғыц иапхьогы иацәымфашьо ирбартахойт.

И.Гь. Папасқыр ироман афыз 30-тәи ашықәсқәа раан Урыс-тәылан, егырт амитатә республикақәа рғы, абри атемала икыпхьыз иарбан рғиамтазаалак акы ашәшыра итцахо, иатцазуа иқазам, ирейгу афымтақәа ирышьашәаланы, рылаазарағы игылоуп. Амала, рыцхарас иқалаз, «Төмыр» кыр ихьшәаны, Аңьынцтәылатә еибашьра ду ашьтахь, 1948 шықәсазы «К долгой жизни» хәа хьзыс иаман ауп аурыс пхьафы (аеакала иаххәозар, зегьейдгылоутәи апхьаф) иқынза ианнеиз. 30-тәи ашықәсқәа рзы еитагызтгы, хәарада, уи ахыпша зынзаск аеакхон, ақытанхамфа аколлективизация иазку Шолохов, Панфиоров, Керашев, Қиачели зхәазейцш, жәпафык ашәкәыфцәа, апстазаараф имфасуаз ахтысқәа рышьта инхыланы иапыртцаз ароманқәа рышьтахь игыломызт. Мацк ихьшәаны акәзаргы, 1967 шықәсазы (избанзар, усқан ауп иара анапыртцаз) И.Гь. Папасқыр ианашьан Д.И. Гәлиа ихьз зху Ахәынтқарратә премия ари ироман азы (иажәабжьқәагы убрахь инадкыланы).

Актәи ироман аихьзарақәа шыарда игәы азтартцан, Иван Папасқыр напы аиркит афбатәи, еихагы итбаатыцәу арғиамта ду аптцара. Уи фажәашықәса инеипынкыланы ирғиаратә мчқәа здитцаз, ибафхатәра, иаамта рацәазаны изықәирзыз ироман-епопея «Апхәыс лыпату» ауп. Ари ароман редакцияк амацара акәымкәа, х-редакциякны идыруейт апхьаф.

Аңьынцтәылатә еибашьра ду (1941–1945 шш.) иалагаанза «Алитературатә журнал» аномерқәа хцеи (1940–1941 шш.) 9-тәи акласс атәфцәа ирызкыз алитературатә хрестоматиеи рғы икыпхьын ари ароман актәи ашәкәы ацыптәахақәа «Амтарсра» хәа хьзыс иаманы.

Инагзаны, ихартэаны, цшь-хэтак рыла ишыақғыланы, «Хьмур лымџа» ахьзны, ароман тытцит хаз-шэкэны апсышэала Акэа 1949 шықэсазы. Иатданакуаз аамта атбаатыцэрала, ишътнахуаз аprobanteмакэа рцакала, икало ахтысқэеи иаарцшу афырхацэеи рхыпхьазарала ухэа, хэарада, афымта иахьа уажэраанзагыь хапсуа литературафы зегы иреихазоу арфеиамтакэа ируакуп, аха ароман анаптцаз аамтазы алитературеи аказареи русзуџцаа рырфеиаратэ усура иапырхагаз амзызкэа ари афымтагы ианымцшырц залымшеит, еихаразакгы уи атыхэтэантэи ахэтакэа рфы: апстазаара иацыз ауадаџрақэа, ауаажэлартатэ конфликткэа иахьынзарыхэтоу итаулань рцэыргара ахатыцан, иахьынзалашо ирмарианы, иршэтышны аарцшра. Ари апсуа литература амацара иаказшьа-чыдамызт. Ус икан егырт амилаткэа, ххэынтқарра ду иаланхоз ажэларкэа зегы рлитературеи рказареи рфы. Апсуаагы уи рыцрамсыр ауазма. Уи азы шахатра руеит ирейгзоу хашэкэыџџцаа дукэа еиха инейтыху ускантэи репикатэ рфеиамтакэа: Д.И. Гэлиа ипоема «Тагалан ақытан», Б.У. Шьынқэба иажэеинраалоу ироман «Афатэуаа», уажэ зызбахэ хамоу хавтор ироман инашьтарххны ииџыз ироман ыыц «Ерцахэ амтангы». Арака уажэы рызбахэ схэом урт ирышьтанейуа егырт авторцэагы рапцтамтакэа.

Аха, ишдыру еипш, дук хара имгакэа аамтакэа реырыпсахит, ахэынтқарратэ, ауаажэлартатэ, акультуратэ пстазаараф атыцзмаз, азалымдаракэа рылтцшэа хьантакэа рырееира нап адырakit, иааит атоурых афы «апсасира» хэа хьзыс изауэ аамта. Уи гэгэала ианыпшит, егырт асовет жэларкэа зегь реипш, хара хмилаттэ литературагы. И.Гь. Папаскьыргы ироман «Хьмур лымџа» аникьыпхьуаз дфазхэоз атагылазаашьа иахкьаны ишидыруаз ицэцаз агхақэеи аџжьрақэеи рырееира иеазикит, краамтагы ауэ адиулон. Убарт арееиракэа ирыбзоурань, ирылтцшэаны иаххысыз ашэышықэса 50-тэи ашықэсқэа рынтэамтазы, 60-тэи ашықэсқэа ралагамтазы апхьаџ иоуит ароман ахпатэи аредакция – «Апхэыс лыпату». Ари аредакция хыпхьазарала хпатэиин: актэи – Адьынцьтэ еибашьра ду аламталаз икыпхьыз ароман актэи ашэкэы «Амтарсра», аџбатэи – Адьынцьтэылатэ еибашьра ду ашьтахь, 1949 шықэсазы хаз-шэкэны итытцыз, цшь-шэкэыкны ишыақғылаз ароман «Хьмур лымџа», ахпатэи аредакция – 60-тэи ашықэсқэа ралагамтазы ихыркэшаны изылгаз х-шэкэыкны ишыақғылоу ароман «Апхэыс лыпату».

Арака уажэы сфэпхьа хықэкыс иқэсыргылом автор ироман ауэ шадиулоэ, иалаигалаз аитакракэа, апсахрақэа зхэзеипш инартбааны арфеиаратэ тоурых алацэажэара. Уи аилкаара интерес измоу иабжьахгоит дазхьапшырц абаџхатэра змоу алитературатцааџ Руслан Қапба хапрозаик ду ихьзниџылаз џ-томкны икоу имонография «Иван Папаскьыр ипстазаареи ирфеиамтакэеи» аџбатэи ашэкэы. Ари атом абжеихарак азкуп зызбахэ хамоу ароман аprobanteматика хада – атема, аидеиа, асиужет, акомпозиция, ахафсахьақэа, еиуеипшым аредакциякэагы убрахь иналатцаны, аилыргара, инартбааны ахцэажэара.

Уажэазы арака иазхоуп хэа иазысыпхьазоит афымта инейдкылань зеипш лапцшхэаак атгара, ароман ах-хэтакгы хаз-шэкэны рапхьаза Акэа урысшэала иантытцыз (1967 ш.) иацыстцаз иаазыркьаџу апхьажэаџ ихэоу агэаанагарақэа инарымаданы.

Ашэкэыџџы ихата ишазгэеитэ ала, рапхьатэи ироман «Темыр» афы хықэкы хадас имаз апсуа нхаџы арпыс қыпш ихафала иааиз аамта ыыц анхаџыжэлар ирзаанагаз алахтыра, урт рыбазараф, рыхдырраф икалаз аитакра дукэа раарцшра акэызтгы, аџбатэи ироман – «Апхэыс лыпату» афгы, автор ихықэкы аеампсахзеит – аамта ыыци ауаџ ыыци, еигьуп иахххэар ауаџ қыпши, реизыкэзаашьа ауп иааирцшуа, аха уаџ қыпшс, фырхатца хадас атыхэтэантэи ирфеиамтафы абырскатэи хтыс иргэылганы гэыблыла зсахьа тихуа ахатцарпыс иакэым – апсуа пхэызба, ароман еиуеипшым аредакциякэа рфы изныкымкэа зыхьз цсаххаз (рапхьатэи афы уи Зыркэи лыхьзын, аџбатэи афы – Хьмур, ахпатэи, атыхэтэантэи аредакцияџ – Саида) апхэызба лоуп. Избанзар ашэкэыџџы шыахэлатцкэа идыруан ихаџсхьоу ажэытэаамтакэа рзы имариамызтгы ипстазаара анхаџ-хатца, кырза еиха ишыхьантаз, ишыуадаџыз апсуа пхэыс лтагылазаашьа, лыбзазашьа. Аамта ыыц иабзоурань апсра-абзара ирыбжьагылаз, атыша лашэ ахь зымш хаз Темыр, даакэтэины, махашьахала еипш, џнутцкалагы, доухалагы деизханы, ыыгэгэала дцэажэо, шыапы гэгэала ижэлар даарылагылазар, убри еихамзар еитцазам абри аамта ыыц, асоциалтэ еизыкэзаашьа ыыц ирыбзоуроу, изызымкуа, ишэапырхацуа апстазаарахь зшьаџа нейхызгаз апсуа пхэызба қыпш Саида гэырџеи гэамтцреи згымыз, аха гэыхэтэыхьзарала ихыркэшахаз лразкы мшы, хьзыла-цшала, лыламыс, лыпату абас ихьчаны дахьанысыз. Цабыргытцкэангы, Са-

ида лқәыпшрашықәсқәа рзы ацстазаара илнәтаз аамта хьантәқәа (лымтцарсра, лкашәарахра ухәа) рышьтахь, лашарак збап, разкы-мѳак санылап лхәо калашья лоуамызт, анхаѳыжәлар ирзаатыз аамта ґыци уи иатцагылоу, Леуарсеи Заури иреипшу, аґәтәуааи рыцхыраара, рыжәѳахыр акәмызтґыи.

Кыр ихьантоуп, акыргыи инейтцыхуп Саида дызнысыз ацста-зааратә мѳа. Хронологиала уи иатцанакуейт иныкәырцшшәа иу-хәозар, (ѳажәашықәса ирейтцамкәа – иаххысыз ашәышықәса а-20-тәи ашықәсқәа реанааиѳыршоз инаркны 40-тәи ашықәсқәа реанейѳыршоз ақынза. Ари амш ахы акуейт апцхәызба дахыз, дахьяазаз апсуа қытаґы. Убрантәи ицоит, геи-шьхеи ирхыс-ны, Урыстәыла адәкаршәра дуқәа ашьтахька иныжъны, Мратә-шәаратәи Европа агәақынза, аґашизм атыѳра ахьахаз Берлин ақалақь ақынза иназоит; уаантәи ихынхәны, ѳапцхьа Апсныка, ахатцамцхәыс лыпсадгьыл гәакья ашкәа иаауейт. Ирацәоуп ари амѳаґ апсуа цхәызба илбаз-илахаз, дзыргәыргъаз, лгәы тызцааз, дзыргәааз, лгәы тызшьааз. Аха ианакәзаалак, иахьакәзаалак уи еи-хылымгейт лхы ианалмыжыша, ауаагъы иланармыжыша ииашам шыаґак. Уи лымѳа данысит лыламыс, лыпцхәыс пату изакаразаалак хәашьрак рнымкәа, ацәымза лашареипш ихаракны икны, ихьчаны.

Лымкаала уаѳ дзейгәыргъаша, ароман апцхьаѳцәа даараза ир-зааигәаны иахьрыдыркылаз ауп. Насгъы, ихәатәуп, апсуа цхьаѳ-цәа рымацара ракәымкәа, уимоу, урт рейхагъы атәым милатқәа ирейуоу апцхьаѳцәагъы ргәатцанза ишнеиз (ароман еитагоуп ау-рысшәахь, ақыртшәахь, аказах бызшәахь ухәа егьырт абызшәа-қәагь рышкәа). Уи зыртцабыргуа фактуп хьцхьазара рацәала – шәкыла, зқьыла автор ипсы антәз ааигәантә-харантә иоуаз асалам шәкәқәа. Урт жәпақы апцхьаѳ ибарц илшоит хыхь зызбахә ххәахьоу Р.Хә. Қапба имонографияґ. Акызатцәык иазгәастарц истаху, сара иахьынзаздыруа, макъаназы ихамам даґа апсуа сахьаркыратә рґеиамтәк абриакаратцәкья инартбааны апцхьаѳцәа рыбжъы зықә-дыргахьоу. Абри иахәогъы мацымзар калап.

Ишдыру еипш, шамахамзар, апсуа шәкәыѳцәа рырґеиамтә-қәа зегъы зызку, изыхьзынѳылоу апсуа қытәи уи шыагәытс иа-моу апсуа нхаѳи роуп. Уи жәытә цстазаароума, уи ґәтәроума, апцхьатәи аплан аґы игылоу ақыта асахьоуп. Амала, ихәатәуп, 30-тәи ашықәсқәа инадыркны, иналаршә-ааларшәны акәзаргъы, ицәыртцуа ишалагаз аиндустриатә тема иазку, аусуѳцәа ркласс

иахьзынхәалоу апцтамтәқәагъы, апцхьаза инаргыланы апоезиа ажанр аґы (Л.Б. Кәытцниа, Л.Б. Лабахәуа, Б.У. Шьынқәба ражәеин-раалақәа, Л.Б. Лабахәуа ипоема «Ткәарчал абжъы» ухәа уб. егь.). Аха абри атемала иаццоу инейтцыху прозатә ѳымтәк ыкамызт. Ус еипш ипцхьазатәуп Шь.М. Ацьынцәал, М.Гь. Папаскьыр рырґеиамтәқәа, аха урт акьыпцхь анырбаз еихәа ихьшәаны ауп.

Сара сгәанала, абасейпш икоу атема азхьамцшра, агәыгәтажь-ра иашам, ихакым хәа ипцхьазазар калап хашықәыснтцәѳ ду Иван Папаскьыр, Апсны асоциалтә-уаажәларратә, акласстә еилазаара асахьаркыратә хсаала ииашаны иарбахарц азы, уи хәтала иеа-зишәейт уажәраанзатәи ирґеиамтәқәа зызкыз анхаѳыжәлар ина-рываргыланы, исахьаркыратә дунеи хаиртәарц аусуѳцәа ркласс ахатарнакцәа рылагь. Ари, жәахәарада, ехәапцхьызс икоу зегъы ирыццоу гәтакуп. Абасала иит, акьыпцхь абейт хьцхьазарала их-патәиу И.Гь. Папаскьыр ироман ґыц «Ерцахә амтцан» актәи ашәкәы. Амала, агәтакы анагзашья аганахьала еыпцныхәак, вбак калазар (усейпш икоу аепныхәақәа, хәарада, икалейт), уи зхароу, апцхьаза инаргыланы, аѳымта злиааз аамта ауп, уи аамтазы ахра зуаз аидеология ауп, хәтакахьала алитературей аказарей рґеи атыц змаз «аконфликтдара атеория» ауп.

Ароман афьрхатцәа хада Тамел Мқанба – иаабац иацтәи апсуа нхаѳы, ашьхаазаѳы, иахьа милатрацәала еилоу аусуѳцәа ртаа-цәара зѳыда иагәтылсаны иналагылаз, дызлаугәапцхаша, дыз-лагәнукылаша мацымкәа ишыкоугъы, крызтцазкуа аконфликттә шыаґа аѳымта ахьалхәыдахаз акынтә, насгъы, уаанзатәи ироман-қәа ркнейпш, ахтысқәа зегъы зыздхәалоу сиужеттә гәыцә хадак ахьыкам иахьканы, аѳымта кыр еизадахоит, агәеисыбжъ хеуейт, икало ахтысқәагь псабаратәкәак рахасабала рыгәрагара апцхьаѳ ицәыгуадаѳхоит. Аеакала иаххәозар, ароман «Ерцахә амтцан», иактуалтәу атема ишазкугъы, изыхькьазаалак, ашәкәыѳы уаанза-тәи ироманқәа рейпш, хәпсуа сахьаркыратә литература атоурых азы хтыс дууп ухәартә изыкамлейт. Ари, уейзгъы-уейзгъы, оума-шәагъы ибатәзам. Дарбан рґеиаѳу зкалам иаатцытцхьоу зегъы нейѳымсрада ишедеврәтә пцтамтәқәоу? Уи аѳыза апстазаараґ зынзаск изыкалом, мамзаргъы даара имачуп.

Ироманқәа инарываргыланы, икалап, урт ирейтцамкәангъы И.Гь. Папаскьыр апцхьаѳцәа дрылатцәан дыказар абжьаратә, мамзаргъы имачу аепикатә жанрқәа ирытцаркуа иѳымтәқәа –

иповесткәа, иажәабжькәа, иновеллакәа рылагы. 30-тәи ашықәс-кәа инадыркны уи икыпцхьейт хыпцхьазара рацәала ацсуа жәлар ржәйтә-рәатә, ртоурыхтәи ретнографиатәи бзазара еиуеиц-шым аганкәа цәырызго ажәабжькәаеи аповесткәеи. Урт рахьтә иреигъзақәу хрестоматиатә рҕеиамтақәаны икалеижьтәи краа-түеит. Иахгәалахаршәап хашколтә шықәсқәа инадыркны иаа-хацрымшәазо ихацу, ххы-хгәы интымтцәо италаз, наунагза хаз-хәынчаз хавтор ишедевр хәычкәа: «Ақабла», «Кәнач», «Акаруал шәакь», «Аимтахара» ухәа уб. егъ.

Аформа мацкәа рызбахә анцәырахгах, иазгәатазарц ахәтоуп хәа сгәы иаанагоит хавтор ирҕеиамта ацәафа чыдарақәак: хатала убарт ажанрқәа рҕеуап ажәйтә цстазаара аарпшрафәы асахьаркыратә ажәа азказак иахасабала автор еиха дахьыгәгәу, еиха игәра ахьуго. Ағәтәра иазку иажәабжькәа, зегьытцәкьа ра-кәымзаргы, жәпакы ацстазааратә тцабырг кыр иацәыхароуп, асхематизмра, алозунгтә кәзшәа рнубаалоит, ирызхом рыцсы тазташа асахьаркыратә деталькәа. Ағәтә бзазара қәғиарала, нас-гы реалисттә шәыгала асахьатыхра инагзаны иахьалыршахаз ашәкәыфәы иепикатә рҕеиамта дукәа – ироманкәа рҕеуап («Ерцахә амтқан» алаҳамтцозар).

Хәарас иатахузеи, Иван Папаскьыр дызнысыз ацстазааратәи арҕеиаратәи мфә ду иарбан етапзаалакгы ағы зинтерес имаз иахьей уахеи дызлагылаз, икәша-мыкәша иказ ацстазаара ама-цара акәмызт, уи дрызхәыцуан ацстазаара аҕапхәа избатәны икәгылаз «аназатә зтцаарақәагы», мамзаргы «ашәышықәсатә зтцаарақәа» («вечные вопросы») хәа изышьтоу. Дашьклапшуан иахьатәи ауаажәларратә еипш, ацсабаратә тцарадыррақәагы рырҕеиара, рылтцшәакәа, атцарауаа дукәа, ахәыццәа, афилософцәа, ажәйтәтәикәагы ағәтәкәагы рдунеидкылашәа. Абасеипш икоу атцарадыррақәа рхыпша имфашьо ирныпшуеит атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы иифыз иажәабжькәа жәпакы («Ауафи аиашеи», «Ааибағара», «Ацгәеи абзиеи рышьхәа еивтцоуп», «Абзиара уны азы иат» уб. егъ.).

Тцабыргуп, арт афымтақәа рҕы асахьаркыратә рҕеиамтазы ес-наг апыжәара змамзарц ахәтоу ауафьтәыфәс ицәанырра атцкыс апыжәара анырго йкоуп ахшыфәтә еилкаарақәа, ахәыцпрақәа. Уи еиха изказшәарбагоу аказара акәым, атцарадырра ауп. Аха ус егъа иказаргы, арт афымтақәа аказара аганахьалагы изакаразаалак

интереск рыттам узхәом. Еихаразак ацхәафцәа аднапхьалар ал-шоит ажәйтәтәи ахәыццәа дукәеи хаамтазтәи ауааи ацстазаара икәнаргыло азтцаарақәа рызбашәафәы иаадырцшуа азнеишьақәа реипшреи реивгарақәеи.

Ацсуа нхафьжәлар рыбзазаратә практикафәы изықәныкәо ац-карақәа, ақьабзқәа, атцасқәа, урт рфьрхатцаратә идиалкәа, ацә-гәеи абзиеи рыдкылашәа, еиуеицшым атагылазаашәафәы рхы-мфәапгашәа кыр хнагәыларпшны ихаилнаркаауеит И.Гь. Папаскьыр иажәабжькәа рышәкәы «Санду лажәабжькәеи егьырти» (1977 ш.), убасгы амхацьырра атема иазку итоурыхтә повест «Ауафи ац-садгылыи» (1979 ш.).

Иван Папаскьыр иацимтцеит, егьырт пытфык иара икәлацәа (З.Х. Дарсалиа, М.Л. Ахашба) реипш, инейтцыху амемуартә рҕеиамта дукәа. Аха уи иажәабжькәа жәпакы агәалашәаратә кәзшәа рымоуп. Уака иаарпшуп ашәкәыфәы иара дызхааныз ифызцәа еихабацәа (Д.И. Гәлиа, С.И. Чанба) рышка имыцәазо еснагь имаз агәбылра, агәыразра.

И.Гь. Папаскьыр ицстазаареи ирҕеиамтақәеи 30-тәи ашықәсқәа инадыркны иахәа уажәраанзагы иааипмыркьазакәа иазфәлым-хауп акритикцәеи алитературацтцаафцәеи, Ацснйтәкәа реипш, уи антытцәкәагы. Хыпцхьазара рацәала икыпцхьуп ацсуа газеткәеи ажурналкәеи рҕы Ш.Д. Инал-ицеи Хә.С. Бҕажәбеи инадыркны иа-хьатәи алитературацтцаафцәа ркынза иапыртцаз И.Гь. Папаскьыр еиуеицшым ирҕеиамтақәа ирызку астатиақәа, арцензияқәа, аочер-кқәа. Лымкаала иазгәатәтәуп ари ашәкәыфәы ирҕеиамтақәа рыла ишыхьчоу акандидаттә диссертацияқәа (Л. Чатцә-пха, И. Кәытцниа-пха). Уи ицстазаареи ирҕеиамтақәеи ирызкуп аурыс критик Ген-рих Митин инейтцыху ирҕеиаратә очерк «Ацснйтәи асахьатыхьы». Аха убарт зегьы инарылкааны иазгәатәтәуп, хыхьгы зныкымкәа зызбахә ххәахьоу, ф-томкны итытцыз Руслан Қапба ишәкәы – «Иван Папаскьыр ицстазаареи ирҕеиамтақәеи (1991–1996 шш.). Хәарада, арҕеиаф ду итынха атцараа хыркәшам, уи хапхьакагь иаццохоит.



2.7. КАШӘАРА ЗҚӘЫМ АХЫЗ

Абафхатәра ссир злаз аңсуа шәкәыфә Қыаазым Агәмаа, аңьал Къаәла адәы дшыкәызгы, цсра-зра зқәым афымтақәа тын-ха дуны хлитература иазынижыт.

Қыаазым Агәмаа диит 1915 шықәсазы, Очамчыра араион Гәада ақытан, анхафы Караман Агәмаа итаацәарафәы. Ихәычрашықәс-қәа Қыаазым иара ари ақытафә ихигеит. Уи изхауан дызфоданы, иашыцәеи иахәшыцәеи дрыланы. Аитцбыразатәи атцара иқытафәи даналга, дцеит Цыгьардака, уа дагыталеит ихартәаам абжьаратә школ. Абри ашкол далганы, Қыаазым Агәмаа 1929 шықәсазы Акәа даауеит. Арака уи дталоит артцәфратә техникум. Атехникум афәи атцара аницоз ашықәсқәа раан Қыаазым аңсуа шәкәыфәцәа ҫарацәа дырзааигәахеит, дырфыза бзианы дкалеит. Лымкаала уи диофыза гәакьан азақәанеилагара ашықәсқәа раан ажәлар раҫа-цәа итадырхаз апоет Леонти Лабахәуа. Урт афыцьягы иицырфыз асахьаркыратә фымтақәагы рymoуп, еихарак асатиратә жәеин-раалақәа.

Артцәфратә техникум даналга, 1932 шықәсазы Қы.К. Агәмаа итцарадырра азырхаразы Москвака дцоит ажурналистика аин-ститут ахь. 1935 шықәсазы уи дталоит Калининтәи апедагогикатә институт, атоурыхтә факультет. 1937 шықәсазы, ари аинсти-тут далганы, Апсныка дгыжьуеит. Дахьяаиз, ацхья Ткәарчалтәи абжьаратә школ афәи ртцәфыс аус иуан, ашьтахь 1938 шықәса инар-кны, агазет «Апсны кәпшь» аредакцияхь диасуеит. Абрака аус ши-уаз (1940 шықәсазы) арра ицхьоит.

Аибашьра ианалага, Қы.К. Агәмаа афронт афәи дшыказ, дыз-лаз архәта агацәа акәшан амацәаз еицш итаркуеит, аха ҳа харуаа раҫацәа рхы рымтақәа, ирыцәцоит, иагьеиҫыркауеит апарти-занцәа ротриадқәа Украиней Беларуссийей абнаршәырақәа рфәи. Апартизанцәа ротриад афәи ҳа хашәкәыфә фырхатцарыла деибашьуан, уи азы аихабыра ркнытә аңышыарақәагы иоухьан.

1944 шықәсазы аибашьрафәи иоуз ахәра баапс иахьканы, Қы.К. Агәмаа Апсныка дыхнымхәыр цсыхәа имоуит. Акәа дахьяаиз, игәабзиара даара ишуашәшәыразгы, хшатара ҳәа камтцо аусура

далагоит. Уи аматц иуан зназы аказара акомитет афәи, нас ашәкәыфә-фәа Реидгылафәи, ашьтахь агазет «Апсны кәпшь» аредакцияфәи. Арт ашықәсқәа раан еихагы аеитцнахит ашәкәыфәи ирҫеи-ратә усура амехак. Аха, рыцхарас икалаз, Қы.К. Агәмаа игәабзиара есааира еицәахон, иаңьал ааигәахон. Уи имбо даукахыз ашәкәыфә ихата, убриакнытә уи мыцхәи дыццакуан, икалам аакамыршәзакәа аус иуан ииартә дзылымтцауа дахьылазгы. Илшаз иааңыоушьартә ирацәоуп, аха игәи итаз иҫахәи нагзаны ахәаха дахьымзеит. 1950 шықәса декабр мзазы Қыаазым Агәмаа ицстазаара далтит.

Итынхацәеи изааигәаз ифызцәеи изларгәалашәо ала, Қы.К. Агәмаа ақытафә ашкол дантазгы афәи напы аиркхьан, аха усқан-тәи ихәычтәи жәеинраалақәа акьыцхь ахь инеиртә икамызт, ана-пылафырақәагь еиқәханы иахьанза изымааит. Апхьаза апоет ҫа акьыцхь афәи дцәыртцит 1933 шықәсазы. Еиха иазгәоутартә икоуп 1934 шықәсазы апоетцәа ҫарацәа реизга «Апхьатәи ашьаҫақәа» акны иркьыцхьыз Қы.К. Агәмаа иажәеинраалақәа.

Ирҫеиаратә мфә апхьатәи аетап афәи Қы.К. Агәмаа зны-зынла апоетцәа дукәа рпоезия, еихаразакгы В. Маиакowski ипое-зия фнутцкала акәымкәа, адәахьала анырра инатон, аха уи лассы усеицш иказ анырра ихы ацәганы, ихатә бжьи ааихәоит, ихатәи ныкәашәа апитцоит.

Аибашьра иалагаанзагы, 30-тәи ашықәсқәа рзы, Қы.К. Агәмаа иапитцахьан апхьяфәцәа ирылатцәаз, еицырдыруа икалаз ажәеин-раалақәа. Убарт иреиуоуп, иаххәап, «Колхида», «Гыд итаацәа», «Ачара», «Амаца иасуа ауафәи, абар Гәыда ныкәафәи» ухәа убас егыртгы.

Асахьаркыратә фымта аидеиатә тцәки излафәи аформей реи-ҫыбаараҫ иреигъзоу ақәҫеиарақәа автор иааирпшуеит Аңьынць-тәылатә еибашьра дузза ашықәсқәа раан ифызцәа, итынхацәа, итәыла гәакьа ирыхьзныфәло ажәеинраалақәа рыла. Урт икказа ирнубаалоит ҳацсадгьыл иақәлаз аҫа хәымга ишкә уи имоу ацәымгра ду, иара убри инаваргыланы уака иаарпшуп аибашьфәи ихәыцрақәа, игәыграқәа, аиааиразы уи имоу агәрагара тцаула. Иаххәап, иажәеинраала «Асалам Акәака» акны Апсны дазхьяпшуа, апоет ихәоит:

Сара сеигзом сшыа икатәоугьы,
Сыцсадгьыл иастеит атоуба,

Иатаххозар сыпсы итоугы
 Рацхьа ишасто агэра га!
 Снеиуеит аапын аға ангыло,
 Хтэыла иакэлаз дтарханы,
 Сыпсеипш избо сара стэыла,
 Ахэра иамоу ҕахэаны.

Агэышьтыхра, аоптимизмра рылжжуа, цэанырра цаулала ирцхоуп аибашьрашықәсқәа рэтэи апоет иажэеинраалақәа «Бзи-ала», «Сыбзиабара», «Ажэтыс». Абаллада «Ағырпын» ағы автор иааирцшуа апсуа шыхауафы, ахьча хатчала дыштахогы, афымта агэкаҳара унатом, уи итахарала ацхыраара ду аитоит ҳақсадгьыл аиааира аргаразы.

Аибашьра ашьтахьгы Қь.К. Агэмаа ипоезиағы знымкэа-фынтэымкэа аибашьра атема дазхьацшхьан. Убасала иаццан ажэеинраала «Асолдат ихатгэын», изылгам апоема «Тариал Рашьба» ацыптэахақәа. Аха аибашьра ашьтахь апоет ирфеиамтағ, хэарада, апыжэара шьтнахуеит атынчра атема.

Қь.К. Агэмаа ипоезиағы хазы иалкааны игылоуп апоема «Ахра ашэа». Уи ажэлар рғапыцтэ хэамта асиужет иалхны икатцоу фымтоуп. Адэахьала уахьахапшуа уи митэык зымхэо фымтоуп хэа угэы иаанагар калоит, аха уи адэахьтэи атеитцш еижьагоуп. Афымта атқакы, иара злыху ажэлар рхэамтеипш, даара итаулоуп, итбаауп. Фыцба аишьцэа рхымғапгашьа аиғырцшрала, афымтағ иаарцшуп крызцазкуа ауафытэыфсатэ казшьақәа: акэышра, ахачҳара – ганкахьала, амдырра, агэнымфара, абгьыжэҳэа атқьара – даеаганкахьала.

Қьаазым Агэмаа апхьаза инаргыланы апхьафцэа дшырдыруа поет ҳасабла ауп, аха уи ипрозатэ рфеиамтақәагы ипоезиа ашьтахь иургыло иказам.

Ашэкаыффы апрозағы илаз ибафхатэра иаҳа инартбааны иахьааирцшыз аибашьрашьтахьтэи ирфеиамтақәа рғы ауп. Иреигьу ипрозатэ фымтақәа уи иара мыцхэы дызлацшны иидыруаз аибашьратэ тема иазикит. Апсуа литературадырфцэа еицғақны излазгэартэ ала, аибашьра атема иазкны ифу апсуа прозағы иреигьу фымтоуп Қь.К. Агэмаа иповест «Абаандафы». Аповест иаанарцшуеит аамтала афашистцэа ирымпытцархалаз ақалақь Крупец ағы асоветуаа, апартизанцэа рфырхатцаратэ кэпара. Ажэлар

ршьауцэа ирхатарнакцэаны аповест ағы зхағсахьақәа апцоу иреиуоуп апсуа еибашьфы Адамыр, уи ифызцэа Степан, Борис, убас ирацэафны егыртгьы. Афашистцэа рахьтэ еиха игэнукиларатэ итыху аперсонажцэа дреиуоуп анемец фицар Ерих Шульц.

Цоуп, Қь.К. Агэмаа ирфеиаратэ усурағ ианакэзаалак темак амацара дадхаланы, уи дызтымтцуа, дтаханы дыкамьзт, аха егьа убас акэзаргьы, ашэкаыффы лымкаала изааигэан аибашьра атема, избанзар уи ихатэ дызлагылаз, иблала иибаз, икэакэа икэихыз цстазаароуп. Абри атема иазкны, хыхь зызбахэ ххэахьоу афымтақәа рнафсангьы, Қь.К. Агэмаа ифит ажэабжьқәа жэпакы («Икамшэаз алагырз», «Ан лгэыбылра», «Абазара акьнытэ ажэабжьқәа»), иара убасгьы афырхатцаратэ драма «Адгьыл ду». Ашьхақәа ирыбжьаршэу апсуа қыта хэычы хацэнымырха иқэгылоит ахақэитра ахьчаразы, аға хэымга иғагыланы икэцоит. Зееикэызымкуа абри акыта хэыч асахьала автор итихуеит нышэара ззымдыруа Ҳақсадгьыл ду амч-алшара.

Ицстазаара атыхэтэантэи ашықәсқәа рзы Қь.К. Агэмаа дызтагылаз аамта иазкыз афымтақәа раццара хшыфзышьтра ду азиуан. Убасала, уи напы аиркит итбаатыцэу, амэхак ду змоу ароман «Азыхь» афара, аха уи иалгамкэа инхейт. Иалгамкэа инхақәаз автор ирфеиамтақәа иреиуоуп иара убасгьы ағар раазара апроблема иазку аповест каймат «Чычыкэа» (уи фын 1940–1941 шықәсқәа рзы, апхьаза икыпцхьын 1955 шықәсазы).

Амала, иазгэататэуп, автор ирфеиамтақәак рғы, еихаразакгьы аибашьра ашьтахь ифыз иажэабжьқәак ркны (изылгам ароман «Азыхьгы» абрахь инарылатцаны) анырра баапсы шыканатцаз «аконфликтдара атеория».

Қьаазым Агэмаа апсуа литература ихатэ фымтақәа рнафсангьы ирбеиет аурыстэ, аукраинатэ классикатэ фымтақәа апсшэахь реитагарала. Казара дула уи еитеигахьейт А.С. Пушкин, Н. Бараташвили, Гь.Х. Чачба, С.И. Чиковани, И.Г. Гришашвили ражэеинраалақәа, аукраин жэлар рпоет ду, ареволиуционер-демократ Т.Г. Шевченко ипоема «Апхыз», аерманцэа рфырхатцаратэ эпос «Давид Сасунтэи» ацыптэахақәа...

Ашэкаыффы иреигьу ирфеиамтақәа ашколтэ программа иалоуп, ихрестоматиатэ фымтақэаны икалейт. Урт ҳа ҳғар ииашаны раазарағ, рыхдырра аизырҳарағ даара ихэарта дуны икоуп.

Қы.К. Агәмаа ирҕиамта зныкымкәа-фынтәымкәа акыпцхь аҕы иахцәажәахьейт. Уи изкны иапцәу акритикатә ҕымҥақәа рахьтә иалукаартә иҕоуп ашәкәыҕы иҥстазааратәи ирҕиаратәи мҕа инеитцыхны иаазырцшуа акритик Р.Хә. Қапба имонография «Қыаазым Агәмаа».

Қыаазым Агәмаа – аҥсуа литератураҕа назаа зыхьз камшәо шәкәыҕоуп. Иреиҕу уи ирҕиамҥақәа ианакәзаалак ихьшәашәарц ылымшом, избанзар шыала-дала, гәытбаала ирцхоуп.

1965



2.8. ЖӘЛАР РПОЕТ

Аҥсуа литература ашыаҥакы, раҥхьазатәи Аҥсны жәлар рпоет Дырмит Гәлиа иницираны иҕаз иҕәра ду абжа анааиҕишоз ашықәсан, 1917 шықәсазы, Абжыуаа рҕы еицырдыруа ашыахара иаҥну Члоу ақытан, иаабаҥ аҥсуа нхаҕык итаацәараҕы диит, аҥхьаҕа уи дзеиҕаҕауа иааигоз ипоезия абираҕ знапы иаиркышаз, аҕеиҥш лаша зыпцшыз, зыжәлари зыпсадгылы рзы ихьзырхәаҕахашаз атҕеи хазына. Уи атҕеи иахьа зхынҕажәашықәсхыҥтра ҳақәныхәо, иналукааша аҥсуа шәкәыҕы, ауаажәларратәи ахәынҥкарратәи усзуҕы, Аҥсны жәлар рпоет Баҕрат Шыынқәба иоуп.

Баҕрат Шыынқәба, иухәар алшоит, аҥсуа литература ахатәи Октябр Дузҕеи дрықәлоуп хәа: хәышықәса затҕык ылоуп хлитература иара излаеиҕабу, хәымз ылоуп Октябргы хпоет иатцкыс излеитцбу. Ус анакәха, шәкәыҕык иахәсабалала Б.У. Шыынқәба изхара, ишыақәгылар аҥсуа литература ахата ашыақәыргәҕәарей хтәылаҕ асоциалисттә ргылар ашықәсқәеи ирықәшәоит. Убри аамтоуп ихәаақәызтцозгы апоет ибаҕхатәра ачыдарақәа, ирҕиаратә усура ахырхартә хадақәа.

Дышмачаз Б.У. Шыынқәба ҕ-школк дыртәлеит. Актәи – аҕра аҥхьара ахьитаз, шәкәыла адырра шыахәқәа ахьирхаз еиуеиҥшым атцарайурҥақәа роуп (Члоутәи, Цыҕардатәи ақыта школқәа, Аҕәтәи артәфратә техникуми, аинститути, Қырттәылатәи анаукақәа р-Академия аспирантура). Уи ашкол апоет инаҥаз шыарда ирацәоуп. Аҕбатәи ашкол – адәы днықәлазар аахыс дызлагылоу ижәлар ыпҥстазаара ауп. Ғхәара змазам ари ашкол ду апоет дышҥац дтоуп уи ихата иҥышәа абырсақ ишбеиоугы, иҕыпцшуа, иҕазара иҕызтцауа аҕар шырацәоугы. Избанзар, уи ибзиатцәкәаны идыруейт ари ашкол ду ааныжыра иаанаго шәкәыҕык иахәсабалала аҕамзаара, аҥстазаара аҕырцтра шақәхо.

Апоезиатә баҕхатәра ду Б.У. Шыынқәба, хәарада, ицәеижь иалан, иара ициит, аха уи иманшәаланы ахы цәырнагарц азы, ахырхартә иаша аиурц азы иаҥахын атагылазаашыа маншәалагы. Насыҥны, уи аҕыза атагылазаашыа аҥстазаара инаҕейт апоет.

Апоет ихатә излаигәалашәо ала, арҕиаратә усура напы аиркит дышкәыпшаз, ақыта-школ ағы атцара анитцоз ашыкәскәа раан. Апхьаза инаргыланы, иара дызҕыпшуаз ажәлар рҕапыцтә поезиа акәын. Иртцафцәа дукәаны апоет қәыпш изыкалеит Дырмит Гәлией Иуа Коҕониеи. Урт рпоезиатә дунеи иара дыткәаны даман, ихатәы ашәакәа рцәыргара иацхраауан. Заатәи ипоезиаҕы, имфашьахуа автор қәыпш ибафхатәра шанубаалогы, макьаназ ицәмаңын ихатәы бжыы, уа еихарак апыжәара аман ажәлар рпоезиеи ашәкәыфцәа еихабацәа рхыпшреи.

Б.У. Шьынкәба рапхьазаакәны акыпхь ағы дцәыртцит 1935 шыкәсазы инейтцыху асиужеттә жәеинраала «Ахатцара» ала. Абри ашыкәс ауп автор ихатагы илитературатә биография алагамтас иипхьазо 30-тәи ашыкәскәа апсуа литература зегы азы, чыдалагы ипоезиаы, зтәкы мыцхәы идуу аамтоуп. Арт ашыкәскәа раан хара хлитература аинылара, аштыгтра амфа иангылан, алитературатә аренахь ицәыртцыз аҕар рацәафын, урт зегы ағыц аамта иазышәахәарц ртахын, аха ирымамызт апышәа, икамызт макьана традиция дукгы. Б.У. Шьынкәба абафхатәра иашаткәба змаз поетк иахасабала, дацәымфашьо еиликааит ихатәы бызшәа ачыдарақәа гәхьаас имкыкәа, аешьаратә литературақәа ркласикцәа рпоезиатә форма ишиашоу, меицакрада, зхәыцрада ахархәара шзалымшоз. Ибон уи иара убасгы ажәлар рпоезиа астиль ала афрагы мыцхәы хара уаф дышзамгоз. Иатахын амфа ғыц апшаара. Ажәлар рпоезиагы, иеихабацәа рпышәагы, аклассикатә поезиатә формагы рҕиарала ихы иархәо, апоет илшеит илихырц ихатәы мфа, ипшаарц даеазы ибжыы иаламфашьо ихатәы бжыы. Уи зыртцабыргуа ғырпшыгақәоуп аибашьра калаанзатәи Б.У. Шьынкәба ипоезиатә шедеврқәа: «Агарашәа», «Тагалантәи абахча», «Кофта шкәакәа», «Ишыкоу сымала ибасхәап», «Амхаңыраа ргарашәа», «Ага итынчу сныҕынтәалан...», «Шьардаамта», «Лыхны аштаҕ» зхәазеипш ирацәаны егыртгы.

Апоет ускантәи илирикатә фырхатца – зыпстазаара фнуткала еилашуа, зкәыпшрашыкәскәа иртагылоу, зхы-згәы алакоу, зыпсадгыл иазгәдуу, зцеипш лаша иазышәахәо ҕатәуафуп. Аха уи изымдыруа дыказам ижәлар ржәытә тоурых, ирхыргахьоу агәакрақәа жәпакы, урт зегы иара изааигәаны идикылоит, ихьаауа игәы италоит.

Апдынцтәылатә еибашьра ду ашыкәскәа раан, асоветтә поезиа зегы акнейпш, Баграт Шьынкәба ипоезиаҕы ихадоу теманы икалеит Апсадгыл абзиабара, уи ахьчаразы ақәпара атема. Апоет ускан иапитцаз иажәеинраалақәа рҕы («Аибашьфы ихәыцра», «Апартизан», «Апсуа аибашьцәа шәахь!», «Сталинград амтан», Асовет Еидгыла Афырхатца Владимир Харазия изку ацикл...) кәзара дула иаарпшуп ага иҕы нышәара ззымдыруа, зыпсадгыл гәакьазы зхы зымшәто, зыпсы иамейгзо асоветуаа рхаҕсахьа. Ажәеинраалақәа рнафсангы, апоет ари атема иазикит инейтцыху аепикатә фымтақәагы – апоема «Ахәачаца», абаллада «Гәында-пшза». Урт рыфбагы, излыху аматериал шейпшымгы, ридеиа хада акоуп – зыпсадгыл ахьчараз игылаз ажәлар рҕапхьа атәымтәылатәи ампытахаалаф мчы имам. Ари ахшыфцәк апоема «Ахәачаца» ағы иаарпшуп аурыс жәлар ду ртоурых азхәапшрала, абаллада «Гәында-пшза» ағы – нартаа дукәа ирызку апсуа жәлар рфырхатцаратә эпос амотивкәа рхархәарала.

Б.У. Шьынкәба иеибашьратә лирика, абцъар кны ага иҕагылаз хәибашьцәа-фырхатца рзы игәыштыгхан, хәжәлар зегы рзыхәан игәыргәҕәган, азныказы егьа иуадафхаргы атцыхәтәан аиааира хара ишахтәхоз агәра днаргон.

Аибашьраштыхәтәи ашыкәскәа раан еихагы аеартлеит, аеартбааит Б.У. Шьынкәба ипоезиатә бафхатәра. Еснагь апстазаара иазааигәаны иадхәалаз апоет иуалпшыаны ипхьазоит дызтагылоу аамта иҕапхьа икәнаргылоз апроблемақәа сахьаркырада рызбара аеалархәра. Ииашоуп, арт ашыкәскәа раан асоветтә литература зегы акны анырра баапс кәзтцоз «аконфликтдара атеория» Б.У. Шьынкәба ипоезиагы цъара-фыцъара инацрамсырц залымшеит (еихаразакгы, апстазаараҕ еснагь атыц змоу, лымкаала ускан еихагы ирацәаны атыц змаз ауадафракәа раарпшра митәык иеаламгалацәакәа рывсра), аха уи, хәарас иатахузей, апоет ду ирҕиаратә усура ацәафа шыатанкыла иазеицамкит. Атынчра, апартия, аибашьра ахәра гәгәа зыннатцаз анхамфа айташьақәыргыларей цхьака арҕиарей рзы ацъажәлар рфырхатцаратә усура – абарт роуп изыхьзынфылоу апоет ирейгу ускантәи ирҕиамтақәа (ажәеинраалақәа: «Еаанбзиала», «Тынч ифныка дцон Шьаруан», «О-мракы», «Еаанбзиала, ажь гырлеит», «Аҕар рашәа»).

Б.У. Шьынкәба ирҕиаратә биографияҕы апсуа литература зегы инейдкыланы аҕиараҕы ихтыс дуны икалеит ажәеин-

атыңае ианургылалак, агәашьа еипш игәгәахоит, ипшзахоит, ихаахоит, иуанахәо агәра уго укалоит. Ус акәымкәа, ажәа иара иахьатыпу ианузмыргылаалак, ирзымбжъаз асыс еипш, иуарчануа иалагоит, ипсадахоит, игәыптцәагахоит. Идыруп, ахаан аахыс, зегь рапхьазагы ашәкәыффы ибызшәа ирбеиалароуп егыараангы нтәашьа змам ижәлар рбызшәала».

Апоет иажәа еснагь иблахкыгоуп, илыпшаахуп, аха лымкаала уи апсшәа иатцоу ахаара цәыригеит ажәлар рәапыцтә рәиамтақәа рсиужеткәа рыла икатцоу ипоемакәеи ибалладакәеи ркны («Афарпын», «Рида», «Асаби», «Иаирума», «Азыс гәымшәа», адраматә поэма «Ахра иафахаз»).

Б.У. Шьынкәба ипоезиатә рәиамтақәа зегьы ирылхәхәо ихаракны игылоуп уи иаарыцкьан жәашыкәса аус здиулоз, 1965 шыкәсазы хаз шәкәны итытцыз афымта ду «Ахра ашәа». Цоуп, иахьа уажәраанзагы аказацәа-алитературадырфцәа зегьы еикәшахатны икам ари афымта жанрс изтцазкуа аилкаарафьы – цюукуы уи иахәапшуеит поемоуп хәа, даеа цюукуых – ажәеинраалала ифуромануп хәа. Антгы артгы ирхәо зладырцабыргыша ацәафакәа адырбалоит иара афымта ахата. Аха, хәарада, аус злоу «Ахра ашәа» ажанртә цсабара еилкаамкәа иахьынхаз акәым. Аус злоу, Баграт Шьынкәба ибафхатәра ду иахтылтцны, апхьаф инапафьы иахьиоуз ауп ха хлитератураф зеипш хамбацыз, цакылагы формалагы иналукааша, цсра зкәым асахьаркыратә бака. Апстазаараф икалатцәкьаз ахтыскәа цатцгәыс ишамоугьы, «Ахра ашәа» тоурыхтә-документтә хроникам: уака инартбааны ахархәара амоуп апоезиатә хытхәыц. Ажәлар ашәа ианыртцахьоу, алегендакәа зхырхәаахьоу Ешыратәи анхаф-арцыс гәымшәа Кьахь Хацьарат хазну ашәышыкәса алагамтазы илиршаз ахатцарақәа шыатас ирытаны, апоет инартбааны ицәыригоит ускантәи Апсни апсуа жәлари ртагылазаашьа еиуеипшым аганкәа рыла. Афымта икказа ианыпшуеит 1905–1907 шыкәса рзтәи актәи аурыстә революция ахыпша игәгәатцәкьаны Апснынзагы ишаааз. Хацьарат инафсангы «Ахра ашәа» акны игәылыртәаны иапцоуп атиптә хафсахьақәа жәпакы: зкамчы еифырфә анхафьжәлар ирхагылоу Марытхәа, атауад цсымтә Нахар, атауад-идеалист Шабат, аурыс революционер Иаков, апхәызба гәлымтцәах Кәараса, ачархәаф Цьат, акыта-ртәфьы Амтон, анхацәа Мац, Бадра, Кан ухәа убас егыыртгы.

«Ахра ашәа» апсуа литературафьы иреигьзоу фымтак ахасабала ахә шьо, 1967 шыкәсазы уи автор ианашьан Дырмит Гәлиа ихьз зху Апремиа. Иара убриалагы, еицырдыруа апсуа шәкәыфф-ароманист И.Гь. Папаскьыр днаивагыланы, Баграт Шьынкәба дкалеит Д.И. Гәлиа и-Премия рапхьазатәи лауреатны.

Уажәы ааскьанза Баграт Шьынкәба апхьафцәа дшырдыруаз поетк иахасабала мацара акәын. Аха атыхәтәантәи ашыкәскәа рзы иаатит ибафхатәра егыырт аганкәагы: уи ақәҗиара ду иманы дцәыртцит апрозеи адраматургиеи ржанркәа ркынгы.

Уажәраанза хыхь зызбахә ххәаз ифымта «Ахра ашәа» амотивкәа рыла Б.У. Шьынкәба иапцитеит акиносценариа «Хтырца шкәакәа». А.П. Довженко ихьз зху Киевтәи акиностудиа итнахыз ари афильм гәахәарыла ирыдыркылеит асовет хәапшцәа, ахәааньрцәтәи атәылақәагы жәпакы иаархәеит. Кишиниовтәи Зегьейдгылоутәи акинофестиваль афьы афильм асценарист Б.У. Шьынкәба ианашьан хатыр зкәу апхьахәкәа руак. Ари еихьзара дууп хәпсуа милаттә культура зегьы аҗиаразы.

Хазну ашыкәсазы С.И. Чанба ихьз зху Акәатәи ахәынтқарратә театр асценафьы иқәдыргылеит Баграт Шьынкәба икомедиа «Нас ишышәтаху...». Зыжәлар ртцаси ркьабзи цкьа иналапшны издыруа, патугьы ақәызтцәо ашәкәыффы ду игәнимгарц залшозма, уажә хәазкәылаз, арт ақьабзкәа еиха-еиха еилахәо, даеа хырхартак аархәо иахьалагаз. Убас икалеит иахьатәи ачарагы. Гәыблыла аибабара, апатукәтцара, ахәмарра-аччара ахатыцан уи еиха ахәхәхәтра асахьа аанахәо иалагеит. Акомедиаф ицәыргоу анхафьы Парна Хәхәбиагы иуацәа, итахцәа, иидыруа, дыздыруа зегьы адгаланы, иара ихәашьала, «иаархазаны» ачара иурц игәы изтоу, арт изеихәаз зегьы имбар изымчхауа, игәбылра дук рыдны акәзам, – уи иитаху, дзыргәатеиуа акызатцәык ауп – ачараф изаанагараны икоу амал (апцара, арахә, афныматәа). Иахьа ха хреспубликафьы апартиатә организация ажәлар ирылатцәаны икоу атцас баапцкәа рцәынхәкәа ирәагыланы ақәцара гәгәа анымфәапнаго аамтазы, еихагы ишытытцуеит ари акомедиа актуалра, атцакы.

Б.У. Шьынкәба рапхьазатәи ипрозатә фымта – иповест «Чанта дааит» икьыпхьит 1969 шыкәсазы. Уи афымта имфашьо ианыпшит ихьшәаны напы злеикыз ажанр фьыц ағьы ашәкәыффы акьбаф чыда шилоу. Аха уи аганахьала илшарақәа нагзатцәкьаны рхы ахьцәырыргаз 1974 шыкәсазы иикьыпхьыз атоурыхтә роман

«Ацынтэарах» аҕны ау. Ари ароман урысшэалагь хаз шэҕэны итытцит Москва 1976 шықэсазы.

Уажэраанзатэи егырт инейтыху ифымтақэа зегьы (апоема «Ахэачаца» алахамтцозар) тема хадас ирымаз Ацсни ацсуа жэлари иахьатэи ртагылазаашьей ржэйтэ пстазаареи ракэызтгы, ироман «Ацынтэарах» автор иазикуейт хылтцшэтралеи, тоурыхлеи ацсуаа акырза ирзааигэаз аубла жэлари (аублаа) ртоурыхтэ лахьынца. Шықэсы-шэҕы уажэацхьа Кавказ Амшын Еикэа афықэан ацсуаа ирванхоз аублаа, убриижьтеи ицаз атоурыхтэ аамта кьае иа-лагзаны, жэлари-хасабла адунеи ианызааит. Урт ирылымшеит излашэаз атоурыхтэ зеифафара еибга-еизфыда алтра, избанзар, убриазыхэан иазхомызт агэымшэареи ахатцареи мацара, иатахын алапшхэаа тбааи амилаттэ хдырра хараки, аха, рыцхарас икалаз, урт дара алхэйдан. Аублаа рцынтэарах, ршэацхэаф, ацсуаа рахэшыаца Зауркан Золак ижэлари гэакьа знынцэалаз ашыамфа иазкны еитейхэо ажэабжь гэйтшыаагоуп, иуаз-ашэоуп, иара уб-риаамтазгы акырза ирхэыцгоуп, ихшыфаагагоуп. Ароман аидеи хада – ажэлари ацсреи абзареи ианрыбжьагылоу аамтазы, еихаразакгы урт аублаа реипш икоу ажэлари мацкэа ианрейуоу, цкьа имхэыцкэа, цкьа имшэакэа-имзакэа ршыафа еихырымга-роуп. Мамзар, иаамхаццакны, ргэи цьбара рапысны, ииашам шыафак анааихырга, инаган шытахька тытцшыа змам атыша лашэ итанажьыр алшоит.

Ирацэоуп Б.У. Шьынқэба ицэабаа асахьаркыратэ еитагара аус афгы. А.С. Пушкин, М.И. Лермонтов, Н.А. Некрасов, Т.Г. Шевченко, А.М. Горки, А.А. Блок ражэеинраалакэа, ахэаанырцэтэи аклассикцэа И. Гиоте, Ць. Баирон, А. Мицкевич, Ш. Петефи ухэа убас егыртгы рфымта блахкыгакэа Б.У. Шьынқэба ибзоураны ацсуа цхьаф илимхакынза инейт, гэхэа дулагь идикылейт.

Баграт Шьынқэба алитературатэ-рфеиаратэ усура инаваргы-ланы имфапигойт анаукатэи, ауаажэларттэи, ахэынцарратэи ус дукэа. Аибашьра ашытахь афилологиатэ наукакэа ркандидат Б.У. Шьынқэба жэашықэса инарейханы аус иуан Қырттэылатэи ССР Анаукакэа ракадемиа иатэу Д.И. Гэлиа ихьз зху Ацснэтэи абызшэеи, алитературеи, атоурыхи ринститут афы, ититцаауан ацсуа бызшэа, ацсуа жэеинраалеифартэышыа априпципкэа, еи-зигон, иагьтитцаауан ацсуа жэлари рфапыцтэ рфеиамтақэа. Зны-кымкэа-фынтэымкэа уи Ацсны ахи-атцыхэеи еимидяхьан, ажэлари

ражэа кэыш, ражэа лыпшаах дашьталаны. Арт ицшаарақэа ирыб-зоураны уи еикэйршэейт ацсуа жэлари рпоезиа иазку аизга ду хаз-шэҕэны итытцит ацсышэала 1959 шықэсазы, урысшэала еиха иааркьафны 1961 шықэсазы; Ажурнал «Алашара» адакьақэа рфы икьыпхьит Абрыскьыл иххэау ацсуаа репос еидкылоу атэкст (1957 ш., № 2); далахэын нартаа ирызку ацсуа жэлари репос еидкы-лоу атэкст кэзтцоз авторцэа рколлектив (итытцит 1962 шықэсазы, Ақэа, ацсышэала, Москва – урысшэала).

Иара убас илшахэоу рацэоуп Б.У. Шьынқэба ацсуа школкэа рзы артцага шэҕэқэа реикэйршэарафгы (аитцбыратэи акласскэа рзы ацсуа бызшэа аграмматика, еиуеипшым акласскэа рзы алитерату-ра ахрестоматиақэа).

Б.У. Шьынқэба ицстазаара зегьы апартией, ажэлари рыматц аура иазикит. 1946 шықэса раахыс уи даллоуп Акоммунисттэ пар-тия. 1954–1958 шықэсқэа рзы Ацсны ашэҕэыфцэа Рейдгыла нап-хгара азиуан, 1958 шықэса инаркны 1979 шықэсанза Ацснэтэи АССР Ирейхэзоу Асовет Апрезидиум Ахантэафыс дыкан, иара убасгы Қырттэылатэи ССР Ирейхэзоу Асовет Апрезидиум Ахан-тэафы ихатыпуафс дыкан. Иахьа Ацснэтэи АССР Д.И. Гэлиа ихьз зху Ахэынцарратэ премиазы акомиссия хантэафыс дамоуп. Зныкымкэа фынтэымкэа далырххэейт СССР-и Қырттэылатэи ССР-и Ацснэтэи АССР-и Ирейхэзоу Рсоветкэа рышка депутатс. 1967 шықэсазы ацсуа литературеи ацсуа милаттэ культуреи рыр-феиарафы иибашьоу ацэабаа ду азы, настгы дийжьтеи 50 шықэ-са ахьтра иадхэаланы Б.У. Шьынқэба Ацсны жэлари рпоез хэа ахатыртэ хьзы ихьртэейт. Иара убри ашықэсан иагьианаршьейт, хыхь ишаххэахэоу еипш, Д.И. Гэлиа ихьз зху Апремиа.

Б.У. Шьынқэба иуаажэларттэ, ихэынцарратэ усура амэхак шытбааугьы, уи имчи-илшей рацэаны ишадитцогьы, апоез ицстазаарафы хықэкы хадас ихата иипхэзо арфеиаратэ усура ау. Абар уи ихэо ипоезиазы: «Сара апоезиа ехьынцас исымамызт, сахьцалак сгэи иадхэалан. Ацхатэры саныкэлоз, саабрыр азы исцэагоит хэа аарцэ ишытатцаны ацха сықэымлейт, афадарацэгы санафалоз исцэыхьантэахит хэа сшэаны ашыафастараф ишы-татцаны скыдымлейт. Аматцура харак ахь саннейуаз, ара санныкэ-туа иаашьтысхып хэа ашэ афы ишытатцаны сыфнамлейт. Уи сыпстазаара ахата акэын, иарей сарей еикэйтхашьа хамамызт».

Баграт Шьынқәба Ацсны антытҕыы ихараны зызбахә нафхьоу шәкәыфәуп. Уи ирҕиамтақәа зеггы, шамаһазак акәымзар, еитаганы итрыжхьейт. Абыржәы ааскьаза, ароман «Ацынтәарах» анафсангы, Москва хаз-шәкәны итытцит Б.У. Шьынқәба иалкаау ипоезиатә рҕиамтақәа реизга, еицырдыруа аурыс шәкәыфәы Константин Симонов иацхьажәа аманы.

Баграт Шьынқәба сынтәа хынфажәа шықәса ихытцит. Ари, хәарада, иагкәыпшра қәрам, аха макьана уафькәра назаг акыр иацәыхароуп. Апое ихата издыруам аадсара захьзу, иааипмыр-кьазакәа ирҕиаратә усура дшафьц дафуп.

Атцыхәтәантәи иажәеинраалақәа руак афы Б.У. Шьынқәба ифәеит:

Есымшааира ашьха скыдуп,
Афадара уалны исыдуп,
Уахь сызцозар, са сеибытоуп,
Зегь иреигьу абцар сытоуп!

Уи дызкыду апоезиатә шьхафы дахьфәихьоу оумаза ишхаракугы, уаанза ахалара ишус мариамгы, сахьынзафәиз сызхоит, шыта ақәцә схалеит хәа ихата ипхьазом. Икоуп иацхьака итегь аҳаракыра, хара изеиҕахшыап хпое, хашәахәаф ду дызкыду ашьха зда царта амам ақәцә ақынза дхаларц, иара убриалагы ижәлар гәакьа еихагы рыхьз тигарц, ихатагы иғәахәтәы инагзаны дахьзарц!

1977



2.9. ГЪАРГЪ ГӘЫБЛИА ИРҒИАМТАҚАА

Аибашьрашьтахьтәи ашықәсқәа раан еитцагылаз, изызхаз Аадсуа поетцәа дырхатарнакуп Гьаргь Гәыблиа. Уи рацхьатәи ишьафәқәа апоезиафы еихигейт 40-тәи ашықәсқәа рынтәамтаз, аха поетк иахасабала дантышәынтәалаз, даншәыз 50-тәи ашықәсқәа реанеифьрша аахыс ауп. Аадсуа литература уи далалеит ацстааратә пышәа ду иманы.

Гьаргь Константин-ица Гәыблиа диит 1928 шықәса, май 21 азы Гәдоутә араион, Кәланьрхәа ақытан, анхафы итаацәарафы. Уи иаб Ацсны асоциалисттә ргылар иалахәыз, ақытаф аколнхара аиҕкаара рацхьаза напазьркыз ақәцацәа дыруазәкын.

Атцара дталеит Гьаргь рацхьаза иара иқыта школ афы, нас диасит Гәдоутәтәи абжьаратә школ ахь. 1941 шықәсазы уи далгоит Мықә ақытан (Очамчыра араион) ататынаарыхратә техникум.

Атехникум даналга, шықәсык инеиханы аус иуан Гәдоутә араион афы участкәтә агрономс.

1949 шықәсазы Гь.К. Гәыблиа итцара азырхаразы Қартка дцоит. Арака уи дталоит Қарттәи ахәынтқарратә университет, афилологиа тә факультет, кавказтәи абызшәақәа рыкәша, дагьалгоит 1954 шықәсазы.

Ауниверситет даналга ашьтахь, 1954 шықәсазы Гь.К. Гәыблиа дхынхәуейт Ацсныка. Рацхьаза арака уи аусура далагейт актиорс Акәатәи ахәынтқарратә драматә театр афы, аха дук мыртцкәа диасит А.М. Горки ихьз зху Акәатәи ахәынтқарратә ртцафратә институт ахь, аадсуа литература артцафьс. Гьаргь Гәыблиа иоуп абри аинститут афы рацхьазакәны аадсуа литература атоурых иазкны алекциақәа ирыпхьо иалагаз.

1965 шықәсазы аинститут афы аадсуа литература акафедра анааты, напхгафьс Гь.К. Гәыблиа дартеит. Жәашықәса уи напхгара азиуан ари акафедра, 1975 шықәсазы апартия Ацснйтәи аобласттә комитет аппарат ахь лекторс аусура диаргаанза. Аха уахь аусура даниасгы, Гь.К. Гәыблиа иртцафә нимыжьзейт. Иахьа-уажәраанзагы уи ауниверситет афы аадсуа литературазы алекциақәа дрыпхьойт. 1978 шықәса раахыс Гь.К. Гәыблиа редактор

хадас дамоуп Ацснйтәи ашәкәыџцәа реидгыла иатәу акыпцхтә орган – ажурнал «Алашара».

1970 шықәсазы Қарт ақалақь ағы уи ихъчеит акандидаттә диссертация Ацсны жәлар рпоет Дырмит Гәлиа ирәиаратә усура иазкны.

Иара убри ашықәсазы Ақәа ацсышәала итытцит уи имонография «Дырмит Гәлиа ирәиаратә мџа» хәа хъзыс иаманы. Ари аусумта қыртшәалагы еитаганы Қарт итытцит 1974 шықәсазы. Амонографияғы инартбааны иаарцшуп апсуа литература ашәтаркџы – ирәиаратә биография, уи ироль апсуа милаттә литературей акультуреи рышәақьгыларағы. Абри аусумтазы 1974 шықәсазы Гьаргь Гәблиа ианашьан Дырмит Гәлиа ихъз зху Апремия.

Гь.К. Гәблиа апоезия агәбылра икит, уи аццарағыгы ихы цишәо далагеит ицарашықәсқәа раан. Рапхьаза иажәеинраала акыпцхь абейт 1951 шықәсазы. Хаз-шәкәны рапхьазатәи иеизгатытцит 1956 шықәсазы «Сыпцхьарца» хәа хъзыс иаманы.

Убриаахыс икыпцхьхейт жәаба инареиханы апоезиатә еизгакәа ацсышәала, урыс бызшәала, қыртшәала Ақәа, Москва, Қарт. Убарт иреиуоуп, иаххәап: «Схәыштаара ацыпцхькәа», «Аапын мшқәа», «Аиџызара», «Амшыни сарей», «џапхьа сыџоуп сара арақәа», «Алабашьа», «Уаццәык анышәнап».

1978 шықәсазы, апоет 50 шықәса ахыхытцыз иадхәаланы, итытцит уи ирейгьу ипоезиатә рәиамтақәа реизга «Акатцәарағ айқәшәара» хәа хъзыс иаманы.

Хаз-шәкәны итытцхейт иара убасгы ашәкәыџы ипрозатә рәиамтақәагы. С.И. Чанба ихъз зху Ацсуа драматә театр ағы икәдыргылахеит Гь.К. Гәблиа ипиесақәа «Ғыц ишәтуеит» (1961 ш.), «Сыбзиабара уара иуцуп» (1965 ш.). Актәи – иахьатәи апсуа қыта апстазаара иахьзынџылоуп, аџбатәи ағы ицәыргоуп Ацсны Асовет мчра анаиуаз аламталазтәи ахтысқәа.

Абасала, Гьаргь Гәблиа алитературағы жанрк амацара дшамадамгы, уи ирәиаратә усурағы, хәарада, апыжәара амоуп апоезия. Поетк иахасабалоп хлитература ашта тбаа уи дышталаз, поетк иахасабалоп иахьагы Ацсынгы, уи антытцгы ацхьаџцәа еиха рылапш дытцашәо, деицырдыруа дызлақоу, ирәиаратә усура егырт аганқәағ изақаразаалак акала икәнахамшьо ишықоугы. Рапхьатәи ишәағәкәа инадыркны иахьа-уажәраанзагы, џажәижаба шықәса инареиханы, уи дызнысхьоу апоезиатә мџа

инаныпшыло дарбанзаалак игәеимтарц залшом апоет ибаџхатәра цәаџа хадас иамоу ачыдарақәа – апстазаара иазааигәаны мацара, ижәлари ипсадгылы иахьатәи ртагылазаашьа, ржәйтә хтысқәа, апхьақатәи рпейпш азхьыцра, урт рейпш иқоу крызтазкуа апстазааратә зтаара дуқәа сахьаркыратә ажәала рықәғытра, абжыы рықәыргара.

Апоет иажәеинраалақәа ргырак рғы дазышәахәоит дызхылтцыз, дзаазаз, анык леипш зылапш хаа еснагь иху идгыл гәакьа Ацсны, уи еиуеипшым акәакькәа: ақытақәа, ақалақькәа, азиасқәа, ашъхақәа, азия Ритца, Амшын Ейқәа; хәарас иаџахузеи, ацхьаза инаргыланы, ижәлар гәакьа рхата, ирейгьзоу урт ртеицәа. Арт зегьы дахьцалакгы, дахьықараалакгы иара ицуп, лымкаала игәбылра рыдуп, илшара иаздырхауеит, имч џбартәуеит.

«Сқытахь» захьзу апасатәи иажәеинраалак ағы апоет иџуеит:

Сахьцалакгы уара улапш схымзи,
Сымч-сылша сеигзом аказы,
Усгәйдзало уқазар, истахымзи,
Усгәйдсыхәхәалар зегьы рзын.
(«Сқытахь», 1954 ш.)

Ацсны илыпшааху атыпқәа ируаку, ихъзырхәагоу, иблахкыгоу азия Ритца дазгәдууа апоет дазышәахәоит:

Ацсны ауп изхылтцыз Ритца,
Ритца – Ацсны атыпқа!
Итцәахуп ашъхақәа рџытца –
Ихькәыршәацу апшақәа.
(«Рица», 1957 ш.)

Ацсны ахтнықалақь Ақәа иазку апоет иажәеинраалақәа рцикл («Ақәа Ацсны иагәуп», 1958–1959 шш.) икказа ианубаалоит хажәлар иахьатәи рыпстазаара лашагь, ажәйтәан ирхыргахьоу агәақрақәагь. Уи апстазаара ғыц зчапаз, ацъажәлар амџа лаша рзылызхыз, уи ианызтцаз – Ленин ду изкуп ари ацикл иалоу апоет ирейгьу иажәеинраалақәа руак «Ленин ибақәғы»:

Ленин ду дгылоуп абронза далхны,
Инапы шытых ирхейт цхьақа.

Хшанылаша хирбоит, амҕа ылхны,
Уи хашытнахзеи, хатнагазеи шаҕа!..

Ахьтэи мҕа рыбжьоушэа Ленини амреи,
Сгэи иабон сгылан сахьыцшуаз абас
Хара хашта игэыргыо ҕ-мрак тамлеи,
Ҧ-мрак ас еизааигэан исымбацт.
(«Ленин ибаҕаҕы», 1958 ш.)

Абас ауп Ацсынтэыла егырт атыцкэагы шизааигэоу, ишиз-
гэакыоу апоет. Гэыртэыла, гэаартыла уи дазышэахэоит, иаххэап,
жэытэнатэ аахыс атоурых ду змоу, иахыагы хтэыла антытгыи иб-
зианы еицырдыруа Амзара:

Икэрышэуа агаҕа аҕадкыл,
Ишьтоуп Амзара.
О, ишьамуп ари адгыл,
Абла ихым хэашыра.
Ашэапыцбац ажэфан иалоуп,
Илашоит рхаҕы.
Ашьхақэа рыхчынгылоуп,
Ржакықэа рҕачы...
Иргэылцраарц ртахушэа,
Аханқэа ыырбоит.
Урытацшырц уеанушэа,
Ухылца наухшэоит...
Ашыц чыкырақэа ирзызас,
Иахыкэша Амзара.
Илеиуеит Бзыц азиас,
Ишькыруеит иара.
Аиатэара имтцанарсит,
Амзара лашеит.
Уи ашэа слымха итасит,
Схэыцрақэа цытлеит...
(«Амзара», 1967 ш.)

Ацсни ацсуа жэлари дрызгэдууп анаххэа, ари иаанагом апоет
илацшхэаа Ацсны изахысуам хэа. Уи дазгэдууп, дамтахырхэоит

Хацсадгыл ду ахи-атцыхэеи, инеидкыланы дырзыразуп, дры-
лаҕхэаҕуп еишыцэатцас знапы еикэырша уи икэынхо ажэларқэа
зегыи: аурысқэа, ақыртқэа, украинаа, нхытц-кавказаа ухэа убас
егыртгыи.

Атынчреи аиҕызареи ирсимволу хатныкалакы Москва апоет
дахэацшуеит ажэларқэа зегыи рзеипш «хэыштэара дук» ахасабала.
Москва анырра, Кремль аидеиакэа ацстазаара ралатэара атэи
иманшэаланы иаарцшуп апоет абарт ицэахэақэа рыла:

О, Кремль,
сгэаҕы зсахыа тыхыз,
Абар,
иахыа избоит лабҕаба.
Уи,
хашыхақэа харазкыз, ишьтызхыз,
Цхыаҕа иназго, амҕа дырбо...
(«Аштэа Каҕиш акны», 1956–1969 шш.)

Ажэларқэа реиҕызара, риашыара иазку Гь.К. Гэыблиа иҕымта-
қэа рахытэ иазгэатазарц ахэтоуп ажэеинраала «Кабарда» (1972 ш.).
Хылтшытрала, бызшэала, шыала-дала еиларсу ҕ-жэлариык ацсуааи
аедыгкэеи (кабардаагы аедыгкэа ирыхэтакуп) риешыара атэи
шыахэлатэҕыа ирхэоит абарт ацэахэақэа:

Уаштаҕе сеыжэтцит, Кабарда, ссасны сутоуп,
Сымҕа амшын аҕықэантэ арахы ихэнызгон,
Еилаарцыруа ухрақэа сылапш рызхоуп,
Иацы ачнышқэа схапыруан, агаҕе сныкэон,
Уажэи ушыауардынқэа каууа исхоуп.
Ашьхаҕе рхы неилартцеит Кабарда, Ацсны,
Урт цэала-жыла еилахэуп, – нас бызшэалагы.
Чагыам ашьха збеит сара абраантэ снапшны,
Ацсны ашьхарагы иаларсуп уи шытала
Ҧ-тэылак ирыхчнызоуп, рхы неидыртцеит еизгэыкны...
(«Кабарда», 1972 ш.)

Апатриоттэ цэанырра ацстазаараҕы еихаразакгы ихатэааны
аҕеанцэырнаго ишэартоу аамтақэа рзоуп. Убасеипш иҕоу аамтан

хара Ҳақсадгыйл азы Аңыңыңтәылатә еибашьра ду ашықәсқәа В.И. Ленин ипартия иазрыжәыз хара хажәларқәа миләтеилых қамтқәа, азәкеипш еицқығылеит рзеипш қсадгыйл ду ахьчаразы. Зеипш қамлацыз аибашьра иалахәын аңсуа жәларгый. Урт рхатәрнақцәа жәпафык, аибашьра адәафы ирчаңеит икамшәазо ахьз.

Цабыргуп, урт ашықәсқәа раан Ғаргь Ғәыблиа абңьар нкыла-ны, аға диғагылартә дықамызт, дмаңын, ихбыңрашықәсқәа дыр-тагылан. Аха уи ибзианы еиликаауан, цәала-жыылагый иныр-уан аибашьра ажәлар ирзаанагаз агәырға цәгьа, урт ирыннатқаз, ғара зықәзам ахәра хьантә, иара убри аамтәзгый даргәырғон, дыштьнарпцраауан хажәлар ари аибашьрафы иргаз аиааира ду. Убри азоуп Ғь.К. Ғәыблиа ипоезияфы еиха ихадоу атемақәа ир-уакны изықалаз Аңыңыңтәылатә еибашьра ду. Ари атема иазку ажәеинраалақәа раңәаны апоет иаңитңеит қасатәи илирикағғы, уи ашътахьгый, иахьатәи ирғеиарағғы. Убарт иреиуоуп, иаххәап, «Акапитан исаат», «Ан», Владимир Ҳаразиа, Владимир Цачлиа, Мелтон Қантариа, Чыка Ғаблиа, Цьат Аргәын ухәа убас азәырғый аибашьцәа-фырхатәа ирыхъзынғылоу ажәеинраалақәеи апоема «Ашъхатәылағ аиқәшәарей».

Аибашьратә лирика иатцанакуа апоет иажәеинраалақәа, хәа-рада, агәырға хьантә шрылыжжуагый, аңхьаф изынрыжбуам апес-симисттә цәанырра, апстазаара мап аңәкра ақынза днаргом. Урт агәырғеи ахьааи инарываргыланы, ирныңшуеит агәыңра лаша, афырхатә ихы зқәйтқаз ахақәитра аидеиа қсра-зра шақәым икқаз аиадырңшуеит.

Ари аидеиа заманалатңкьа иаарңшуп В. Ҳаразиа изку ацикл «Акаршәра еиужь ду агәтаны» (1967 ш.) иалоу ажәеинраала «Уаң-стңык анышәнап» ағы. Асовет Еидгыла Афырхатә Владимир Ҳаразиа Ҳарков ақалақь азааигәара Весиолое захъзу ақытан ауп икамшәазо ахьз ахьичаңаз. Арақа уи дахьжу аешьаратә хатгәынағ имғапысыз амитинг иалахәын гәыңфык Аңснътәи ағаргый. Урт афырхатә ихатгәын иқәырңсеит уаңстңык анышәнап дызхьлтцыз, дзаааз идгыйл гәакьа ақнытә. Абри рхатәи дгыйл, ржәйтә дгыйл ахьчара ауп рхы зқәырңтоз ажәлар ртңеиңағь:

Ажәйтәтәи ахатгәынқәа еиқәхарцаз,
Ишыңхаң иңхарцаз ххәыштәара,
Ҳзыхьқәа, хашьхақәа рымхәынгарцаз,

Атңеиңәа гылауан ара...
Уи ауп арңыс игәыхәтәи дахьызыгъаз,
Иабшьтра дазгәдуны дзаааз,
Нартаа рхатцара, ргәымшәара илазтқаз,
Амға хара мғашьо изырбаз.
(«Уаңсңык анышәнап», 1967 ш.)

Мамзаргый иаагап зықкәынцәа аибашьрахьтә изыхнымхәыз, аха згәыңра зырзырң зтәхым ан лсахьа тызхуа аңәахәақәа:

Амғәхәастә абгъыжә аныңсәлеит,
Алағырз лзамға иахьшуп.
Ғәырғак уи лыбла иххәлеит,
Аха ан амға дазыңшуп.
(«Ан», 1955 ш.)

Ғь.К. Ғәыблиа хатала иара дызхаану аамтәи ауааи ипоезия шьатас ишрымоугый, уи ирғеиамтә иаңәтәымзам атоурыхи атоу-рыхтә-революициатә аамтәи.

Аңсны ажәйтәан иахнагахьоу азалымдарақәа, агәақрақәа, еи-харазакгый хә хажәлар трагедиа дуны ирзықалаз амхәңьыррей уи ахылғеиаа бааңсқәеи сахьаркыратә қазарыла иаарңшуп апоет иажәеинраалақәа жәпаки исимволтә-аллегориятә поэма «Q-захәак рлахьынтңеи» рқны.

Ғәағла, залымдарыла мшын-нырңә иагаз, уа имғьаңаз, иззым-хаз, гәырға цәгьала итәу азахәашьапи Аңсны иаанхаз уи афьза, еиылаз, изызха-зығьаз, зжыымжәа иалоу, аха иаңәызыз афьза гәакьа гәхьаазго, уи агәырға зжыымжәа ареиқәатңәаз азахәа-шьа-пи реиғьырңшрала автор хәңәымғашьо ихәилиркаауеит дзыхңәа-жәо ахтысқәа амхәңьырра атрагедиа ишадхәалоу, уи хажәлар шеиғнашаз, мшын-нырңә иагаз ирлахьынтәхаз, зыңсәдгыйл ағы иаанхазгый хатала еинтәыла ирызхазаргый, ргәи тшьааны ишаан-хаз, имыңәазо агәырға шырзыннажьыз.

Абар аарңәтәи азахәа ахәыңрақәа мшын-нырңә иагаз афьза азы:

...Уи еснағь сыбла ихгылоуп,
Ғәағла сеиғшоуп,

Избоит иахьа уа изтагылоу,
О, сылапш азхоуп!
Дгылк хаицанызар, хаицынхозар,
Абахчақаа қартэрын.
Уи афыза хлахынҗахозар,
Иахьабалак ҳахьзарын»...
Абас иуазыруеит, итэуп гырыфала,
Ицэгъан ауахта,
Уи иареикэатэазар хатала
Ажь иґоу алакта?
(«Ө-захәак рлахьынҗа», 1958–1964 шш.)

Асовет мчра аагаразы ареволиуциатэ қәпара анцоз аамтазы
Ацсны имфәпысуаз ахтысқәа, итиптэу аґагылазаашьақәеи ахаґ-
қәеи тызхуа епикатэ рґеиамтоуп Гь.К. Гәыблиа ипоема «Адгәыр
Бзыцба» (1958 ш.).

Иналукааша ацсуа жәлар рґеицәа, амцабз иафызаз ареволиу-
ционерцәа Ефрем Ешбеи Нестор Лакобеи рхаґқәа ааирцшуеит
апоеит урт ирыхьзнифылаз ажәеинраалақәа рґеи. Инеидкыланы иу-
гозар, Ацсны иазкацхаз ахақәитра алашара апоеит ииашатқәаны
дахәапшуеит Октиабр Ду ашәахәақәа ирхылтцуа лашараны:

Октиабр ашәахәала ицхоит Ацсынтәыла,
Октиабр ашәахәала ханхоит гәыртәыла.

Хыхь хзыхцәажәаз еихаразак Гьаргь Гәыблиа играждантә,
ипублицистикатэ поезиа ауп. Автор ирґеиаратэ актив аґеи уи шха-
дароугьы, уи амацарала ихатәааны изцәыртцуам апоеит ихәґра.
Арақа иазгәататәуп Гь.К. Гәыблиа ипоезиа ажанр-тематикатэ
еилазаараґеи атыц маҷымкәа иаанызкыло афбатәи ацәахәаґы –
аинтимтә лирика.

Ауафытәыфса ицәанырра ссирқәа – абзиабара, аифызара,
аиқәлара – ирзикуеит апоеит иреиґу илирикатэ цәахәақәа. Иззым-
дыруа, измахац дмацзар қалап бзиабарала ихыхәхәа итәу, згәы-
зшьамхы зытцпраауа, изакәызаалак цынгылак иазнымкыло, ишь-
тыпраа зыбзиабаф лышка инеиуа арцыс еилыхха исахьа тызхуа
апоеит иажәеинраала «Бысзыцшыз»:

Са сацсыуоуп, са салмасуп,
Сара сақәтәоуп саб иґеиз.
Апқафхәа снейуеит, са сымфәсфым,
Уақа агәашәаґ бысзыцшыз.
(«Бысзыцшыз», 1956 ш.)

Ацқәынра, ақәыпшра, афыздара, хәашьра злам ацәанырра
цқәа ргәылыжжуеит еихаразакґы апоеит заанатцтәи иинтимтә
жәеинраалақәа. Урт ирныпшуеит агәыґра лаша, агәахәара, анасыц,
аразкы азыпшра. Убарт иреиуоуп, иаххәап, апоеит ирґеиаратэ усура
алагамтазтқәа иифыз абарт ацәахәақәаґы:

Ашәахәа ссир сгәи итацхоит,
Аацын ашәтқәа алашоуп.
Цхәызба ссирзак дысгәацхоит,
Лыбла змыжьқәа шцалашоу.
(«Ашәахәа ссир сгәи итацхоит...», 1949 ш.).

Аха ацстазаараґ ишапц еипш, абзиабаратэ цәанырра еснаґ
пықәсыларак амазамкәа изымцарґы ауеит. Агәыґра лашеи
аразкы назеи рнафсанґы, уи хьахәыр алшоит агәырфә хьантахь,
аразкыдарахь.

Инамзас абзиабаратэ гәахәарақәа, аипыртцра, аицәыхарара
алирикатэ фырхатца издыртцысуа ацәалашәарақәа угәи ааунар-
хьыртә иуныруеит акырцъара Гьаргь Гәыблиа ибзиабаратэ жәеин-
раалақәа рґеи. Аха урт ианакәзаалакґы алирикатэ фырхатца днар-
гом ацстазаара игәи ахшәо, мап ацәикуа ақынза. Арт ахьаақәа уи
изыхәан цстазааратэ цышәагоуп, изрыжәгоуп.

Иаахґап ґырцштәык:

Быблақәа срыхбырцшылом, бхы лабыркәит,
Бшәапырхапцәа бгылоуп, ибыхьыз закәи?..
Икалаз закәызеи, исахәишь изызхәоу,
Сышлара акәзар уи зыхкәаз, сзыґхәароу?
Сыцсы-сыцсынтцы ба бакәзар стахын,
Баниасуа бсызхьацшлар, са сзы иразкын.
(«Быблақәа срыхбырцшылом, бхы лабыркәит...», 1957 ш.)

Абраҕа иазгэаҕарц ахэоуп Ғаргь Ғыблиа интимтэ лирика иамоу даеа ҕазшыакгы, еихаразакгы уажэ ааскыа иаптцоу иажэинраалакэа рҕы. Уаҕа лассы-лассы алирикатэ фырхатца хэа даабоит апстазаара ипнашэахыоу, кыр инагэылапшны еилызкаахыоу, импытҕкыахыоу агхаҕаагы шыта цкыа избартоу, урт рыриа-шарагы иашытоу, иазгэышыуа азэы иакэны. Убарт иреиуоуп, иаххэап, «Шаҕа хыаацэгыа бхаҕы икылызгахыоузеи» хэа иалаго ажэинраалагы:

Шаҕа хыаацэгыа бхаҕы икылызгахыоузеи,
Шаҕантэ ибыстахыоузеи агэырҕа,
Блаҕырзышо шаҕантэ бсыртэахыоузеи,
Уи баршлар шыстахызгы сара...
Шаҕа истахузеи исыгхаз сыриашар,
Шэазызарак хымкэа, блакта цкыахар,
Разҕуп амшцэгыа ашытахь ихытамхар,
Мырхэага шытрак бгэатца интапхар!
(«Шаҕа хыаацэгыа бхаҕы икылызгахыоузеи...», 1973 ш.)

Ғь.К. Ғыблиа ипоезияҕы уззаатгылаша азтаатэҕэа шмачымгы, хахэапшып даеа акызатцэык – апоети ажэлар рҕапыцтэ хэамтаҕэи реизыҕазаашыа.

Ғаргь Ғыблиа ижэлар гэакыа рбызшэа, рҕапыцтэ поезиа, рсахьаркыратэ хэыцшыа дазааигэан идыруеит, лтцшэа бзиалагы ихы иаирхэоит ирҕиаратэ усураҕы. Зны-зынла апоет афольклортэ сиужеткэи, амотивкэи, ахаҕсахыакэи имеицакзакэа, ажэлар рҕы ирымоу ридеиатэ цакы рзынижыуеит («Ан илыххэау алегенда», «Жана Ачба иуаз» ухэа убас егыртгы). Аха даеазных, Ғь.К. Ғыблиа ажэлар рхэамта, ма ражэидхэала, ражэапҕа мҕақэтҕаак ахасабала иганы, атцакы зынзаск иааирхэуеит, еитарсны, даеа хырхартак айтоит. Убас иаахгозар, еицырдыруа ажэапҕа «Сызшыуа – сашыа, сеикэзырхада – сашыа» даҕыпшны, апоет иапитцоит зынзаск даеа цакык змоу диалог формала иҕу ажэинраала:

– Узшыда ашэакь угэйдта?
– Саҕа иоуп сызшыз.
– Узжыда нас пату уқэтца?
– Сашыа иоуп сызжыз...

– Нас дызумааз дыҕацала,
Имчкэа мырхо,
Уцэгыа зыреиуаз хатала,
Учан еикэзырхоз?!

Ажэлар рбызшэа, ражэа ҕэыш, ражэа лыпшаах узымдыруа апоезиатэ рҕиамта аптара шзлымшо атэоуп ирхэо Ғаргь Ғыблиа абарт ицэахэакэа:

Ажэлар ражэа бырлаш лыхуп,
Ажэлар ражэа итамбо зыхыуп,
Ажэлар ражэоуп исымоу лшарас,
Ажэа сыцгылт сара ашарас.

Ғь.К. Ғыблиа арҕиаратэи арҕиаратэ-еиҕааратэи усура ахьейлашуа агэтатцэкыа иалагылоу шэҕэыҕоуп. Уи уажэоуп итэымта, исакыахэымта данаатагыла. Илшахыоу, иҕаитцахыоу шыарда ишырацэоугы, уаҕы дацэымҕашыо ихэар илшоит уи илшара хадакэа макыана иимҕыц, инапаҕы иааимгац, иапхыаҕа изыпшу асахьаркыратэ птамтакэа роуп хэа. Уи ус шакэу агэра хдыргоит есааира изызхауа апоет инапказара, итаулахо, итбаахо уи итема-тикатэи ижанртэи диапазон.



2.10. АУАФЫ ИЧЧАПШЬ ЕСНАГЪ ИЛАШАЗАРЦ

Хазну аамтазтэи апсуа драматургии апрозеи ртагылазаа-шья асахья ииашаны, ихартэаны уафы ихафы изаагом Шота Чкадуа ирфеиамтакэа рыда. Еитасшьяк змамкэа икэха ицо аамта иацы икэыпшыз афарацэа ирылагылаз харфеиафы иахья абжыратэи абицара иатцанакуа ашэкэыфэцэа ркатегория дааднаргылеит. Ашыкэскэа еишътала-еишътало рымфасра, хэарас иатахузеи, ианакэзаалак ауафы игэатцэа гэжэажэарак, хьяак цэырмагарц залшом, аха уи ахьяа ззыгэыроахо, изышътымхыртэ еипш изы-хьантахо усда-хэысда, лтшэада зымшкэа зафзыжыыз иоуп. Хыр-хагала, инеипмыркыазакэа, рфеиаратэ усурала зымшкэа тэу ауафы ашыкэсеикэшара изаанаго доухатэ гэхэароуп, гэназароуп. Абарт, атдыхэтэантэикэа иреиуоу рфеиоуп Шота Чкадуагы.

Иахьатэи хапсуа литература исахьаркны иафхарпшуазар аамта кьафла изызхаз, игьацаз атцла тэгэырпса ду, уи атцла еинаала, атцла пшзафэи еиха иубартоу, еиха излоу амахэтэ шэпакэа ируакхоит Шота Чкадуа ирфеиамтакэа. Апхьяофи Ш.Е. Чкадуеи рыбжыара ацхаражэхэаф датахзам: ашэкэыфэи ирфеиамтакэа дара рхала рфахэы рхэахьейт, даара ибзиангы ирхэахьейт. Абар шьта фажэижаба шыкэса тэуейт апериодикатэ кыпцхь адакьякэа ркынтэ, жэохэ инареиханы хаз-шэкэны итытцхыоу ифымтакэа реизгакэа ркынтэ, атеатртэ сцена афынтэ, аестрада, ателеекран, арадио ркынтэ ихааза, ицкыаза, ифацаза апхьяофи ахэапшои рлым-ха итафэуеижьтэи еихсыгьрей еицакреи зкэым, аеазэы ибжыы иаламфашьо, абафхатэра иашатэкья зыцшоу хапрозаик, хадра-матург ибжыы.

Шэкэыфэык иахасабала Шота Чкадуа ицэыртцрафэи, ишьякэ-гыларафэи иатцанакуа мыцхэы идууп уи дахьыз, дахьяазаз, ихэыч-рей икэыпшрашыкэскэа ахьихигаз, иахья-уажэраанзагы (хатала уа дышнымхогы) дыззааигэазаны дзыдхэалоу икыта гэкья Кэтол. Ари акыта жэынгы-фэангы ажэа азказацэа дукэа акэашьын. Убриазоуп иахья уи гэадурала апоезиатэ зыхь, апсуа ли-тература ахазынарта хэа зазаххэо. Итцабыргытэкьянгы, апсуа сахьаркыратэ кызара ашьякэгыларей аиныларей рфэи Кэтол икана-

тцахыоу алагала изакэзаалак шэага-загак ала шэашья амазам. Абри акыта иатцеицэан, уа иагырызкэатыпцхейт зыпстазаара иалтцхыоу хапсуа классикэа дукэа Иуа Коғониа, Иван Папаскыыр, хпое-тцэа гэлымтэахкэа Алыкыса Лашэриа, Анатоли Ацьынцбал. Абри акыта иатцеицэоуп иахья Апснытэи ашэкэыфэцэа Рейдгыла нап-хгара азто, хтэылафэи еицырдыруа апоеткэа Мушьни Лашэриа, Кэымф Ломиа, иара убасты еиуеипшым абицаракэа ирытцар-куа, фажэафык инарзынапшуа егырт хапсуа шэкэыфэцэагы. Убарт, атцеицэа гэазырхагакэа рахьтэ рапхыаза зыхьз ухэакэаша дыруазэкуп Шота Чкадуа.

Дарбанзаалакгы арфеиафы – дышэкэыфэоума, дсахьатыхоума, аказара, ма даеа усхкык дахатарнакума, – уи дырфеиафытэкьазар, имоурц залшом ихатэы лахьынтэ, аха егыа убас иказаргы, уи имфа алагамтазы ихадароу акафэи егырт арфеиафэа зегы дыр-зааигэазтэуа, дрывазыргыло кызшьяк изцэырымтырц залшом. Уи иарбану хэа уаф дазтаауазар – арфеиаратэ кэиц ауп. Убри акэиц ыкамкэа, гылашья амам амцабз. Уи ахы цэырнагар калоит арфеи-афы дышкэыпшзоу, ицэыртцыр алшоит мацк ихьшэангы.

Шота Чкадуа ирфеиаратэ кэиц дышкэыпшзаз ахы инардырит. Уи ихэычрей ихыцрашыкэскэеи аибашьрей аибашьрашьяхьтэи аамта хьантакэеи ирыкэшэейт. Арцыс кэыпш дызмыртынчуаз, дзыргэатеиуаз арфеиаратэ кэиц ауп Кэтол, Тамшь акыта школкэа даныртэз инаркны икалам ишътзырхыз, ажэеинраалакэа, апиес-а кьафкэа, аскетчкэа рыфэа далазыргаз. Урт ифымтакэа ашколтэ сценафэи икэыргыланэ ахэапшцэагь иддырбалон. Ашьяхь Акэа-тэи артцафратэ институт афэи атцара анитцоз (1952–1955 шш.) хараза еиха аеартбааит уи ирфеиаратэ лапшхэаа, ашьяхь акыпцхь афэи ицэыртцуа иалагейт идраматэи ипрозатэи фымтакэа.

Ашэкэыфэи анафстэи ипстазааратэ мфа рыдхэалахейт Апсны акыпцхьтэ органкэеи акультура иалукааша ахэыштаракэеи (Ашэкэыфэцэа реидгыла, Самсон Чанба ихьз зху Апсуа хэынткарратэ драматэ театр, Апснытэи ахэынткарратэ филармония). Убарт зегы ирыбзоураны еихагы ибеиахейт уи ипстазааратэ пышэа, иазхэит, афэышътнахит изанааттэ напказара.

Шота Чкадуа иахья хапсуа литература аразкы зчацо, уи афеипш знапы иану арфеиафэа дыруазэкуп. Асахьаркыратэ литерату-ра злашьякэгылоу ах-жэлахкы хадак рахьтэ иара еицизеипшны, кэфеиарала аус рыдиулоит ф-жэлахкык – адраматургии апрозеи.

Итцабыргуп, ахпатэи ажэлахкгы (апоезиа) уи дазхьампшыцкэа дыкамызт, аха уи икэыпшрашыкэсқэа иртэын, урт иагырызыхейт.

Апрозафэи илшарақэа шыарда ишырацэоуггы, Шоҭа Чкадуа рацхьаза инаргыланы ахэацшыцэаггы, апхьащэаггы дшеи-цырдыруа драматургк иахасабаллоуп. Уаанза ахатэгапхаратэ сценакэа рфэи икэдыргылақэахьаз ипиеса кьафэқэа рызбахэ хамхэозар, занааттэ драматургк иахасабала асцена ду афэи уи дцэыртцит 1958 шықэсазы икомедиа «Хауа идагэада?» ала. Изызкыз атема актуалреи, уа иапцоу ахафсахьақэа ртипрей, аперсонажцэа рбызшэа лыпшаахи ирыбзоураны ари акомедиа еихьзара духейт хапсуа драматургиазы, еицырдыруа икалеит Апсны антытцгы. 1958 шықэсазы уи ыкэыргылан Апсуа хэынтқарратэ драматэ театр асценафэи, кыршыкэсаггы арепертуар иаалымшэо иалан. Абри апиеса алоуп апсуа милаттэ драматургия рацхьаза акэны зегьейдгылоутэ ахэапшфы икынза изланазггы. 1964 шықэсазы Москва ақалақь афэи Асовет Ар Рцентртэ Театр аколлектив рымчала икэыргылаз ари акомедиа («Жулией Мажулией» хэа хьзыс иатаны), зныкымкэа-фынтэымкэа ахэапшыцэа идырбан Москватэи ацентртэ телехэапшрала. Аспектакль ахэапшыцэаггы акритикцэаггы гэахэарыла ирыдыркылейт.

«Хауа идагэада?» ала зшыапы зхаз адраматурги С.И. Чанба ихьз зху «Ахатыртэ Дырга» аорден занашьоу Апсуа хэынтқарратэ драматэ театри реицэара апхьака еихаггы иартбааит, иаргэгейт иказара. Ш.Е. Чкадуа ипиесақэа рыла ари атеатр асценафэи икэдыргылахеит аспекталькэа: «Фыцэа апрофессорцэа», «Ауаф ага...», «Апсра аитапсра», «Амардуан», «Алоу дгэаауейт», «Акьанцэа». Убарт рахьтэ адраматург изггы, атеатр аколлектив азггы иреихау кэфеиарақэоуп акомедиақэа «Алоу дгэаауейт», «Акьанцэа».

Иахьатэи апсуа колнхаратэ бзазара ацэафа чыдарақэа иумор зфыдала, бла тцарыла иаазырцшуа акомедиа «Алоу дгэаауейт» атеатр арепертуар инеипынкыланы быжэ-шыкэса иалан, 200 инареиханы спектакль цейт. Апсны антытцгы асценакнытэ, насггы телехэапшрала уи дырбан ақалақькэа: Карт, Черкьесск, Орцьоникизе, Херсон, Ужгород, Николаев ухэа убас егыртггы.

Қырттэылатэи ареспубликатэ конкурс афэи аколнхара ахантэафэи иафсахьа ирейггыны иапызтаз хэа актэи апхьахэ ианашьан абри аспекталь афэи Алоу ироль назыгзоз СССР жэлар рартист Шэарах Пачалиа.

Афбатэи акомедиа – «Акьанцэа» – илахьыху, ирччагоу, иара убри аамтазггы кыр ирхэыцгоу, ихшыфортцагоу сахьаркыратэ реиамтоуп. Атаацэаратэ еизыкэзаашьа, ажэытэ тасқэеи афатэ бзаза-шьеи реиларсшьа, рааибышьа – ихадоу проблемоуп ари афымтазы. Апхэысеиба Кафа, хэарас иатахузеи, адунеи афэи ирейггу разкы хэа акрыказар лцэа-лыбаф зыдзыланы илаазаз лца затэ Ардонбеи имазарц лтахуп. Аха, рыцхарас икалаз, уи илзеилкаауам, мамзарггы еилылкаарц лтахым, дзыззатэуа, дызфэгэхэаауа лычкэын, лара лтахрақэа инарчыданы, ихатэи гэахэарак, ихатэи «мазак» имазарц шауа, ихатэи мфа иара ихала илихырггы шилшо. Сгэи иакэшэо ала сычкэын аразкы лаша изысчапоит шылхэоз, лца затэ, анс-арс акэымкэа, лара лхатэ дразкыдалтэуейт. Рацхьаза лыфната иаанагаз лтаца хэычы, лца бзиа иибоз, иарггы гэыкала изыказ апхэызба «хбызшэа лахауам, хапсуара лызныкэгом» лхэан, даалмырбит, ахшараура дшазыпшыз, асаби диаанза лаб ифныка дыхнымхэыр амуа дталыргылейт. Афбатэи лтацагь дылмырманшэалейт (аиашаз, ларггы мыхьтэк лакэын, аха), дызлааз амфала дыпхалырсит. Атцыхэтэантэи, ахцатэи, лтаца лаанггы икастац кастахуейт хэа даара лфылшэейт, аха арака илзамуит, илытцанакит. Ф-мчык хаха реидысларафэи уаанза цкэа иатэарымбоз, икэныршьоз атаца аиааира лгейт. Даиааит уи махэфала, даушла акэымкэа (уи аганахьалаггы илыгны дшыкамызггы), хшыфла, гэытбаарала. Ланхэа лыхшыф атыцафэи икказа иаалгейт. Дызланагалаз атаацэараггы лашара шэахэацк аарылалырчгейт: аб ифната дазлырхынхэит уи иацэызны иказ атцей затэи – Ардонбеи рацхьатэи ипхэыс лкнытэ иоуз ахатцарпыс.

Ари акомедиа гэеантцарак иафызоуп апхьащэа, ахэапшыцэа рзы, еихаразакггы атаацэа, ахшара заазо ани аби рзы. Уи иранахэоит: ишэхылтцыз аразкы наза, анасып иаша роурц шэтахызар, урт шэара ирыдшэкыло мацара акэымкэа, дара рхы иазейгьаршьо, дара ргэахэарақэа, рцэаныррақэаггы шэрызхэыцла, шэреичахала, избанзар зны еипшэыркэо шэыхшара рразкы урт рыцстазаарафэи реишьа змам гэырфа хьантаны ирзынхар алшоит.

Акомедиа «Акьанцэа» иахьысыз ашыкэс азы аихьзара ду ама-ны икэдыргылейт Апсуа драмтеатр асценафэи. Иахьа-уажэггы уи атеатр арепертуар иалоуп, ахэапшыцэа гэахэала иахэапшуейт. Уафэи дамеигэыргьарц залшом ари акомедиа Апсны антытцгы еиуеипшым атеатрқэа рылапш иахьытцашэаз. Уи ыкэдыргылейт

Махачкала, Гамзат Цадаса ихъз зху Авартә музыкатә-драматә театр аҕы авар бызшәала, Орцъоникизе ақалақь аҕы Нхытц-Уац-стәылатәи амузыкатә-драматә театр аҕы уацс бызшәала. Арт афактқәа апцхьаза инаргыланы иахдырбо «Акьанцъа» сахьаркыратә ццамтак ахасабала ихаракны ишгылоу ауп. Аха убри анафсангы, урт ихархәоит афымта иқәнаргыло апроблема апсуаа рымацара ишыртәым, егырт ажәларқәагы, еихаразакгы кавказтәи ашьхарауа жәларқәа, шыарда ишырзааигәоу, рдоухатә тахрақәа ирықәшәо ишыкәоу.

Атаацәаратә проблема Шота Цкадуа дахьазхьацшуа идраматургияаҕы мацара акәзам. Уи ихадоу атемакәа ируакуп ашәкәыффы ипроза азыхәангы. Аха апрозахь хаиасаанза, иааркьағзаны акәзаргы, иахәтоуп хәа хгәы иаанагоит иазгәатазарц Ш.Е. Цкадуа ибзоурала апсуа милаттә культураҕ рацхьазакәны ицәыртцыз даеа кәзара хкык – аминиатиурақәа ртеатр «Чарирама». Ари аколлектив еиҕкаауп Апснытәи ахәынтқарратә филармонияаҕ, сахьаркыратә напхгафысгы дамоуп СССР жәлар рартист Шәарах Пачалиа.

«Чарирама» еиҕкааужьтәи жәашықәса затәык роуп итцау, аха абри аамта кьаҕ иалагзаны ахәапшыфцәа уи иднарбахьейт 550 спектакль инареиханы. Иқәнаргылахьейт хынфажәижаба ркынза фымта еидызкыло цшь-программак, ахәбатәи – уажәы аеа-зыкәтцара иаҕуп. Арт апрограмакәа рызынтәык Шота Цкадуа искетчқәа, иводевилкәа, ииуморескақәа, иинтермедиакәа ухәа адраматургия ажанр мацқәа ирытцаркуа еиуеипшым ифымтақәа рылоуп ишышьақәгылоу. Зны агәаҕ, агәыпжәара зхылкәо сатиратә мцабзла, даеазныхгы агәбылра, ахалалра зныпшуа аиумор зыдала арт ифымта кьаҕқәа рҕы автор иҕапиҕеуейт, дрықәызбоит ауаажәларратәи атаацәаратәи бзазараҕы макьаназгы иахпыло, хгәы хзырхьуа, игәнахго агхақәа, азалымдарақәа, ашыцылара баапсқәа, ажәытә цәынхақәа. Абасала, адраматургия еиуеипшым ажанрқәа рҕы иааирпшыз алшарақәа, аихьзарақәа, хымпцада, ихартәит азин Шота Цкадуа иахьатәи апсуа драматургцәа ира-цхьагылақәоу дыруазәкуп хәа изаххәар. Уи изакаразаалак аиаша иацәыхарахом.

Аха Шота Цкадуа, ишдыру еипш, адраматургия мацара датәым. Уи ирейгзәоу иахьатәи хәпсуа прозаикцәа дырхыпхьазалоуп. Апрозаҕы иара еиха дзыманшәалоуп, ибзиангы ицааиуейт имачуи абжьаратәи епикатә жанрқәа – ажәабжьқәа, аповестқәа. Арт

ажанрқәа ирытцаркуа ирейгзәу ии апцамтақәа краатцуейт апцхьаф игәы рыткәеижьтәи, дыртәыртәи ижьтәи. Урт иааипмыркьаза-кәа апсуа школқәеи еихау атцарайуртақәеи рпрограма иалоуп, изызхауа аҕар ииашаны раазара, рышьақәгылара иацхраауейт.

Адраматургия акнеипш, апрозаҕы Ш.Е. Цкадуа ифымтақәа реихаразак зыхьзынфылоу иахьа хазтагылоу хәпстазаара, иахьатәи хаамта ауп. Цабыргуп, ашәкәыффы зынзакстәкьагы мап рцәикуам хара, ма уажәааигәа ихафсхьоу аамтақәагы. Уи имоуп, иаххәап, напкәазарыла иапцоу Апсны ареволюциатә кәцара иазку аповест «Атцх ду», мамзаргы Апцынцәтәылатә еибашьра ду атема иахьзынфылоу, угәатцанза инеиша аповест «Адгьыл ахьаа». Аха иара убракагы, ихафсхьоу аамтақәа ретроспекция (шьтахька ахьацшра) хасабла ауп ишцәыргоу, уа икало ахтысқәа иахьатәи ауаа рхәыцрақәа, ргәалашәарақәа ирыдхәаланы иаарпшуп. Ашәкәыффы икьыпхьит иара убасгы хыпхьазарала митәык ирацәамзаргы, ахәаанырцәтәи апстазаара иаххәау ажәабжьқәагы (ацикл «Апаспорт еикәатцәа»), аха еитаххәахуейт, хазну аамтазтәи атематика, иахьатәи апсуа пстазаара ауп уи ипрозаҕы ианакәзаалак апхьатәи аплан аҕы игылоу.

Аха иара уи иахьатәи апстазаараҕ аган рацәақәа амами: аарыхратә, ауаажәларратә, аполитикатә, атаацәаратә ухәа еиуеипшым аспектқәа. Цоуп, урт ртәы-рымаак еилазамкәа, узхымсуа хәаак рыбжьаны иаукаху. Урт кырцәара рышьхәақәа еивцоуп, лассы-ласс еикәҕыртүейт, нак-аак еибаныруейт, ихеибартәауейт. Аха еҕа убас иказаргы, урт дара зеггы рхатәи цәафакәа, рхатәи чыдарқәа рымоуп. Ш.Е. Цкадуа апстазаара арт аганқәа акгы шицәтәымымгы, шәкәыффык иахасабала уи еиха дазааигәоуп, дахызаауа еснаҕ дзәфлымхауп атаацәаратә бзазара. Избан акәзар, уи ибзиатцәкьаны идыруейт атаацәараҕы шакәу рышьата ахьырхауа ауафытәыса иказшьа, ицәафа хадақәа зеггы – абзиақәа реипш, ацәҕьақәагы. Фнутцкала, таацәарала зразкы еикәшәоу ауафцсы ажәлар рзеипш ус азгы еиха дхырхагоуп, еснаҕ иус еиха иманшәалоуп, ицоуроуп. Атаацәара, уи дызлахәапшуала, хәынтқарра хәычык иафызоуп. Ахәынтқарра хәычы аныгәгәаха – игәгәахоит ахәынтқарра дуггы. Ажәакала, атаацәаратә проблема имачшьатәу, икәыншьатәу проблемам, уи алитературеи аказарей еснаҕ игәцаракны ирымазааша зтцара дууп.

Атаацэареи абзиабареи ртемала Шота Чкадуа иикыпхьхьоу афымтақәа рхыпхьазара кыр ирацэоуп. Урт зегьы рзаатгыларара хыкәкыс излаҳамам ала, ҳалацш нархаҳгап ацхьащәа еиха инартбааны ирылатцәахьоу, акритикагы ахәшьара бзиа знатахьоу, еимакы-еиҕакык аҳасабалагы ацәажәарақәа зыртцыхьоу иповестқәа фба – «Ацхәыс лас...», «Аччара баф алоума?!».

Проблематикала арт аф-повесткыгы хыхь зызбахә ххәахьоу аписе «Акьанцәа» шыарда еизааигәоуп, кырцъара еикәҕыртүеит.

Икататәузеи, збашьас иататәузеи, мфас иалхтәузеи ақәыпш (арпыс, ма апхәызба) ицәанырра цқъеи игәахәарақәеи ганкахьы ихозар, иара дыззааигәоу, дызхылтцыз, дзаазаз, дызхьыпшу ауаа даеацъара ихы дырхозар, урт рыбжьара ицәыртцыр еиныршәашьа змам аиҕагыларара, аконфликт? Теориала имариазоуп ари азтәара атак акатара: дарбанзаалак ауафцсы ихатә ус, ихатәы разкымфә алхра иара ихатә избароуп, игәы-ихшыф, ицәанырра ишиттархәо дныкәароуп. Ари – теориала. Иагьиашоуп иара, апстазаараҕы ицышәоуп. Ус ауп рхы шымфәпырго адышәеи, агәамчхара гәҕеи змоу ауаа ари еипш икоу атагылазаашьаҕы. Аха апрактикаҕы еснагь устқәа имариамзар калап ари азтәатәы азбараан ииашоу амфә анылара.

Шамили Мзиеи (аповест «Ацхәыс лас...») гәыкала бзиа еибабоит, еибатахуп, аха урт рыцстазаара еиларттаратәы, таацәаракны рхы еидыркыларатәы атагылазаашьа рмоуит. Ирпырхагахазгы – урт хытцакырта рымамкәа акәзам. Шамил иани иаби дырцазатцәуп, иахьеи-уахеи рыла траа иразкы иазпшуп. Аха уи илымшеит, изымгәаҕыт, дзырхымцеит иабацәа ртцас – знык-фынтә зразкы зеижьахьоу ацхәыс ҕа, уи хатала лара ишылхарамгы, ишылхарам иара ибзиатқәканы ишидыруагы, хатә цхәыс иаб ифнәта дызьфнамгалеит. Абри ипсыҕера иаркәҕеит, иарааигәеит Шамил иацъалгы. Мзиа еикәлырхаз, илыхьчаз, Шамил икнәтә илхылтцыз асаби имацара затқәык иоуп лашарас, гәыгыртас иазынхазаз уи иани иаби рыфнәта.

Нас диашоума Шамил, иатахызма «Ауаа ирхәарызеи, ргәы иаанагарызеи?» хәа илакфакрақәа, ибжьажьарақәа ихатәы разкы анизбоз аамтазы? Хәарада, диашамызт. Хәарада, иатахымызт. Аха иара убри аамтазгы, хара уи ицәымгра акәым, ирыцхашьара ауп ихәуа, хгәы изыбылуа даанхоит. Избанзар, Шамил игәы ишаатахыз

дныкәартә еипш алшарақәа изымтоз, дызхәынчоз амчкәа рацәан, урт дзырзымиааит иара. Аповест «Ацхәыс лас...» иханахәоҕы абри ауп: абасеипш икоу атагылазаашьа азәыр уақәшәозар, иу-мыхьын Шамил ихьыз ацсыҕера, уи уразкыданатәуеит, уацъалгы арааигәоит.

Аповест «Аччара баф алоума?!» афырпхәызба Нана лразкгы Шамил илахьынтә иацәыхарам. Цоуп, уи дымпсит, лыпсы тоуп, адәы дыкәуп, уимоу, мазарыла, малла-шьалла, ишырхәо еипш, анцәа ишихәара дыкоуп. Дызлоу ауаа цъашьахәыс дрымоуп: «Илыгузеи, ланацъалбеит, абри ацхәызба, лыфатә ыкоуп, лыжәтә ыкоуп, лыфны еихачаца ду лхагылоуп, лмашьына лас лытцпраауа илытцагылоуп, нас икалазеи, илыхьзеи, аччаратқәкыа лылымшо? Аччара баф алоума?!» – хәа дцъаршьоит, длакәыршьоит, дырзеилкаауам дызланагалаз афнәтаҕы, дзыфнытцыз лани лаби рыфнәтаҕы.

Итабыргытқәкыангы, амал азыхәан Нана лхы далпшыртә дыкәм, малла мацара изалшозар ауафы иразкы ачацара. Аха дабакоу ауафцсы, лгәы ззыбылуа, лгәы зызхьаауа? Усеипш илызгәакыаз, ларгы дзызгәыкыз арпыси лареи рымфакәа еивысхьеит, еицзыркыазгы атәымуаа ракәым, лара дызхылтцыз, дзаазаз лан гәакыа лоуп. Ахатца хәа дзыднагалаз Мшәылды иакәзар – ауафазуа ду, ауафы мөыц, амшә ахатә-псәта! Хәыцыртас, хыкәкыс имоугы акызатқәык ауп, – цсымцқәала амалрхара, нас уаха шаанза ажәра, афара. Иабгы иара иеипшу азә иоуп.

Мшәылдраа рыфнәта афнутқала иалпшны иззымдыруа: «О, арт малуаауп, еихбаала инхоит, рчеицыкагы бзиоуп», – рхәоит. Аха урт рмалгы, рхатагы хаарак, цхаррак рытцам, еикәшәы рыфны ирзыфнагылоу архьшәашәага ду иафызоуп. Абри ауп Нанагы аччара лылзыршо, ацсыгагеипш адәы дзыкәу. Ииашоуп, уи илымоуп лгәырфә акыр ихызеуа, бзиа илбо аус – артцафраус. Аха уи лгәырфә хнаеуеит ауп, зынзаск лыхәшәтәра залшом.

Шота Чкадуа иреигьу ифымтақәа зегьы, прозатәума, драматургиатәума, жәлар рбызшәа лыпшаахла икәтцоуп. Хгәы иаанагоит, ацсуа базаратә бызшәа адырреи ахархәареи рганахьала, иахьахәтоу атыцаҕы аргылара аганахьала, Шота Чкадуа икәла зыкәлоу даеа ацсуа шәкәыффык дузидкылом хәа. Уи ибызшәа еиха иазааигәоуп ҳацсуа прозаик-классикцәа Самсон Чанба, Заз Дарсалиа, Иван Папаскыыр рыпроза абызшәа.

Шота Чкадуа цсыуатцасла макъана дычкэыноуп, сынтэоуп 50 анихытцыз. Уи илшахыоу, иахзапитцахыоу ирфеиамтақәа хара хац-хьащәа, хахәацшыщәа рзыгәдууп, ирылаехәоит. Уи ибзоураны кыр аеионажыит, агеографиатә хәаақәа артбааит хара хмилаттә драматургия, Ацсны интытцны зегъидгылоутәи ахәацшы икынза иназеит. Ацхьащ, ахәацшы гәык-цсыкала иртахуп абасеипш икоу, уи еихаугы аихызара дукәа иатәашьахарц ақыбащ чыда змоу хашәкәыщы иацхьакатәи ирфеиаратә усурафы.

1982



2.11. ИААЗЫРКЫАҢНЫ ХЛИТЕРАТУРА АҢИАРАМҢА АПЕРИОДҚАА РЗЫ АИМАК-АИҢАК

Ацсуа сахьаркыратә литература кәрала икәыпшзаргы, ашъта имачзам изнысхыоу амәа, иамоуп ахатә тоурых. Убри атоурых наукала атцаразы зда уащ дхәартам уснагзатәны икоуп алитература знысыз афеиарамәа зегы периодла ишаны ашьа-кәыргыларә.

Ари азтәатәы атцак ду иамоу чыдала ахшыщышътра атаны, акыпхь афы икәгыланы иалацәажәахъеит азәымкәа-щыцямкәа ацсуа литература аусзущәа. 1958 шыкәсазы итытцыз ажурнал «Алашара» № 6 аҕны икыпхьын акритик Ш.Д. Инал-ица истатиа «Ацсуа литература афеиарамәа аперидқәа рзы» хәа хыс иатаны. Астатиафы автор дызлахәацшуала, хлитература афеиарамәа шоит быжъ-периодкны, урт рахьтә хца Ацсны Асовет мчра калаанзатәи аамта иатәуп, пшьба – Асовет мчра анышьақәгыла ашьтахьтәи аамта.

Ацсуа литературафы актәи аперид ауп хәа Ш.Д. Инал-ица иазгәеитеит 1862–1912 шыкәсқәа. Арт ашыкәсқәа рыонутқала, автор ихатә ишихәо еипш, ирымкыпхьыцызт ацсышәала хьтқаала асахьаркыратә-литературатқәа иатцанакуа афымтақәа, амала, усқан ауп ацхьаза акәны ианышьақәгыла ацсуа алфавит, насгы адунеи рбеит ацсышәала егырт абызшәақәа рахьтә еитагаз адинхатцаратә-уахәаматә шәкәқәа, иара убасгы, хьпхьазарала ирацәамзаргы, уеизгы ацсуа жәлар рәапыцтә рфеиамтахьтә хәамтақәак. Арт афакткәа, еихарак ацсуа алфавит аццара, хәарас иатахузеи, мбатә зтцазкуа, еигьуп иаххәар, зда цсыхәа ыкамыз усқәан асахьаркыратә литература ашьатаркрафы.

Гь.К. Гәыблиа, актәи аперид хәа Ш.Д. Инал-ица иазгәеитаз дақәшахатхауа, даеа зтәатәыкгы ыкәиргылоит. Актәи аперид аан конкретла алитературатә фактқәа хамам хәа уащ изхәом, Гьаргь Шервашизе (Чачба) ирфеиамта ацсуа шәкәыщык ирфеиамта ахәсабала хахәацшуазар хәа далацәажәоит Гь.К. Гәыблиа.

Гь. Шервашизе (Чачба) ишдыру еипш, Ацсны атдыхәтәантәи ах Михаил Шервашизе (Чачба) ица иакәын, дацсыуан. Ацсшәеи,

ақыртшәеи, аурыс бызшәеи рнафсгы, ицканы идыруан афран-
цыз бызшәа, иара убасгы англиз бызшәеи анемец бызшәеи.
Иара атцара ду змаз, зкультура харарыз уафын. Уи исахьаркыратә
рҗиамтақәа реихарак җуп қырт бызшәала, имоуп урыс бызшәала
иҗу аҗәеинраалақәагы. Гь. Шервашизе (Чачба) ирҗиамтақәа
инеидкыланы хрыхәапшуазар, хәарада, иахпылоит уақа ацсуа мо-
тивқәа, аха урт иааныркылом ихадароу атыц. Убриакнытә, хгәа-
нала, уи ирҗиамта иазышыақыргылом ацсуа литература аҗиараҗы
хазы аperiод.

Ииашоуп хәа хгәы иаанагоит В.С. Зантәриеи Ч.К. Коғониеи
хлитература аҗиарамфас мап ахьацәыркуа хыхь иахарбаз аperiод
(1862–1912 ш.). Избанзар, уи аамтазы, табыргытәкьангы, хара
ихамам ацсышәала җымтақ иадамхаргы, асахьаркыратә лите-
ратура иатцанакуа. Мшәан, хара ара хазлацәажәо асахьаркыратә
литература аҗиарамфәа аperiодқәа рами! Даеа усун хара хала-
цәажәозтгы ацсуа шәкәфыра атоурых. Ускан, хәарас иатахузеи,
1862 шықәса инаркны хәынаххар акәын. Аха чыдала ацсуа са-
хьаркыратә литература атоурых ханалацәажәо, ускан ииаша-
хом ацхьаза ацсуа нбан анышыақәгылази, ацхьазатәи ацсуа са-
хьаркыратә шәкәы антытцзи ирыбжьаркуа ашықәсқәа, ацсуа
сахьаркырагә литература аҗиара иаperiодуп хәа рыпхьазара.

Хлитература аҗиараҗы аҗбатәи аperiод иатцанакуа хәа Ш.Д.
Инал-ица иазипхьазоит 1912–1917 шықәсқәа, даеакала иаххәо-
зар, ацхьазатәи ацсуа сахьаркыратә җымта анкыпхьыз ашықәс
инаркны Октябртәи асоциалистгә революция ду калаанза. Гь.К.
Гәыблиагы ари аperiод дақәшахатуп. 1917–1921 шықәсқәа ах-
патәи аperiод ауп хәа ирыпхьазоит авторцәа аҗыцәгы.

Авторцәа аҗыцәгы ииашатәкьаны иазгәартоит Октябртәи
ареволуция Урыстәылатәи аҗәлар ирнатаз ахақәитра шака игәы-
штыхганы, иҗырцшыганы икалаз, зхы иақәитымхациз аҗәларқәа
рықәпараҗы, урт инарылатцаны ацсуа цьаҗәларгы. Асахьаркы-
ратә литература ианымпшырц залшомызт Октябр ду аидеиакәа;
хлитератураҗ итархоит, еиха игәгәахоит ахақәитрахь, алашарахь
аҗәлар ирыпхьо амотивқәа.

Аха иагьа убас иказаргы, 1921 шықәсанза ацсуа нхәыҗәлар
ахақәитра рмоуит урт ирхатәан аменшевикцәа рымчра еикәатцәа.
Ацьаҗәлар рыхәда иқәыгәгәоз аугә аформа ацсахит, аха уеиз-
гы иштәыз иаанхеит, иамур, еихагы ихьантахеит; уи ақәхраз

ақәпара еихагы аҗеимеханакит. 1912–1917 шықәсқәа рыҗнутқа
ихамоу асахьаркыратә җымтақәа хыпхьазарала рмачзареи (зын-
заск җ-шәкә хәыцқәак роуп иҗоу, дара уртгы авторк итәуп), 1921
шықәсанза ацсуа нхәыҗәлар рыцстазаараҗ еитакра дук ахьа-
моузи ркнытә, хгәы иаанагоит, ацсуа литература аҗиара актәи аperiод
1917 шықәсаҗы ианымкылакәа, 1921 шықәсанза иаагәтәуп
хәа, иара убри аperiод (1912–1921 шықәса) В.С. Зантәриеи Ч.К.
Коғониеи ишазгәартаз еипш, актәи аperiод акәны ицхьазатәуп хәа.

Ацсны Асовет мчра анышыақәгыла ашытахь ауп ацсуа лите-
ратура бҗеитцыхра аиуны, аҗиарамфәа иаша нанықәла.

Асовет мчра Ацсны ианышыақәгыла ашықәс инаркны хлитера-
тура аҗиара хазы периодкны иазшыақәиргылоит Ш.Д. Инал-ица,
иналкааны абри ашықәс хәа акаҗы даанымгылакәа, җ-гәаанагарак
арбаны: 1921–1928 шықәсқәа, мамзаргы 1921–1930 шықәсқәа хәа.
1921–1930 шықәсқәа раан хлитература аҗиара аperiод даеагы
иаламфашьо периодуп хәа рхәоит. В.С. Зантәриеи, Гь.К. Гәыблиеи,
Ч.К. Коғониеи рьстатиақәа рҗгы. Аха инткааны ахронологиатә
хәаакәа анахарбо, еиха ииашахп хәа хгәы иаанагоит аperiод 1928
шықәсаҗы, ма 1930 шықәсаҗы инымкылакәа, 1932 шықәсанза
иаагзазар.

Табыргуп, 1929-тәи ашықәс асовет қыта ацстазааразы иаа-
қәыртәиамтоу шықәсоуп, ускан ақытанхамфәа инеипынкыланы
аколлективизация амфәа ианылеит. Арака, Ацсны ари ашықәс
инаркны нап алакын аколлективизация аус иеҗкаара. Аха еиха
инартбааны ари апроцесс ду Ацснйтәи ақытақәа анамеханакыз
1932 шықәса инаркны ауп. Абри ашықәс инаркны ауп ацсуа лите-
ратураҗгы ацхьаза акәны ианаацәыртцуа аколлективизация ате-
ма иазку инеитцыху аҗымтақәа. 1932 шықәсазы алитературатә
пстазаара иазкны икатцаз апартиатә қәтцарақәа ихархәага дуны
икалеит ацсуа сахьаркыратә литература аҗиаразгы. Ари ашықә-
сазы еиҗкаахеит Ацснйтәи ашәкәыфцәа Ридгыла, ари ашы-
қәсазы атытцра иалагеит алитературатә журнал «Ацсны қапшь». Ари
ашықәс инаркны ауп шыапгәгәала алитература ианалагылаз
Л.Б. Кәытцниа, Шь.Л. Цәыцба (табыргуп, урт уаанзагы аҗра иа-
лагахьан), Хә.С. Бҗажәба, Л.Б. Лабахәуа убас егьыртгы.

1932–1941 шықәсқәа ахпатәи аperiод акәны иазыпхьазатәуп
ацсуа литература аҗиараҗы. Ари аамтазы еиылон, рыҗдыртбаа-
уан хлитература ажанрқәа зегьы, лымкаала абри аperiод аан

ауп абга анеитнах, егырт алитературатэ жанркэа зеггы реиха апыжэара аمانы ианыкалаз ацсуа сахьаркыратэ проза. Убаскан ауп апхьазакэны хара ианхау, итбаатыцэу, махэта рацэала еиларсу, ауаажэлартэи атаацэаратэи проблема дукэа ыкэзыргыло апове-сти аромани реицш икоу афымтақэа. Иатаххарым уажэ арака урт афымтақэа рыхьзкэа рхэара.

Апшьбатэи апериодны иазгэататэуп 1941–1945 шыкэсқэа, да-еакала иаххэозар, Ацбынцэтэылатэ еибашьра ашыкэсқэа иры-танакуа алитература. Уи аамтазы лымкаала игэгэаны хара хлитература ианыцшуеит апатриоттэ (ацсадгьыл абзиабара) мотивкэа. Ари апериод хазы периодны алкаара ахцэажэараз икэ-гылаз авторцэа зеггы еикэшахатуп, иагьахэтоуп.

1945 шыкэса инаркны иахьа-уажэраанза хлитература зны-сыз аеиарамца хаз-хазы, периодла, ашара ахэтам хэа хгэы иаа-нагоит, азтаатэы ахцэажэарафэы икэгылаз цьюкы-цьюкы аибашьрашьтахтэи алитература ѿ-периодкны изшақэоггы ыкоуп. Аха, хэарас иатахузеи, ацсуа литература аеиарафэы 1945 шыкэса инаркны иахьа-уажэраанза инеицеицшны, еитакрак камлазакэа иаузыкаху. Ахатара акульти аконфликтдара атеориеи ацсуа литературафэгы имачзамкэа анырра роуит, аха убасканггы хлитература иара атцакы ацэымзкэа, ажэлари апартиейи рыматц ауа, ирыцхраафэны ишыказ инхейт, еидкыланы уахэацшуазар.

Атдыхэтэаны иазгэатазарц ахэтоуп, алитература аеиарамца апериодкэа рышьақэргыларан ишиашам, ишахэтам мыцхэ ай-хырссара, аррацэара, еихаразакггы, уи мап ацэктэуп хыцхьа-заралагь хатабзиаралагь иахьынзахэтоу еицш аконкреттэ лите-ратуратэ факткэа азымхозар. Ари апринцип ииашаны иазгэатоуп Ш.Д. Инал-ица истатиафэы.

Иааркьафэзаны еикэахацхьазозар, ацсуа сахьаркыратэ лите-ратура аеиарафэы икоуп, хара хазлахэацшуала, хэ-периодк: актэи апериод иатданакуеит 1912–1921 шыкэсқэа, афбатэи – 1921–1932, ахпатэи – 1932–1941, апшьбатэи 1941–1945, ахэбатэи – 1945 шыкэ-са инаркны иахьа-уажэраанза.

1960



2.12. ИХЭАРТОУ АИЦЭАЖЭАРА

А бар шыкэсыбжак цуеит ажурнал «Алашара» адакьақэа рфэы еимактэы-еиэфактэык ахасабала иалацэажэоижьтэи ацсуа жэабжь ажанр, иахьатэи уи атагылазаашьа, аеиара атенденциякэа, ахырхартақэа. Ажурнал аредакция, аиашазы, аинициатива бзиа аанарцшит ари аус афэы. Хара хлитература атоурых атцарафэы ихамоу аихьзарақэа шыкэнахамшьоггы (еихаразакггы уи ацэа ду адыз-балахьоу акритикцэа Хэ.С. Бгажэбей Ш.Д. Инал-ицеи русумтақэа), апхьаказы арака икататэны, избатэны ишьтоу азтаатэқэа шыар-да ирацэоуп. Инхартэаны ацсуа литература атоурых апцхарц азы зегь рацхьазаггы итцаулань, акакала еиэфыршэшэаны итцаа-тэуп алитература злашьақэгылоу ажэлақэа, ахккэа, ажанркэа зе-ггы ртоурых, уи аеиара еиуеицшым апериодкэа раан икэнаргы-лоз апроблема хадақэа, монографияла итцаатэуп ашэкэыѿѿцэа хадақэа рырфеиаратэ мѿа зхэазеицш азтаарақэа жэпакы. Арт зе-ггы азэи-фыцэеи рымала инадыххыланы, иаармарианы ирызбо усқэам. Уака иатахуп аказацэа рымчеилатцара, русеицура. Аусеи-цура аформақэа ируакуп зтцаарак иазкны аказацэа ргэаанага-рақэа иаахтны ианеибырхэоггы. Убасеицш икоу еицэажэароуп иахьа ажурнал «Алашара» адакьақэа рфэы ицоггы. Ари азтаатэы ахцэажэаразы икэгылахьоу афызцэа (А.А. Аншба, С.Л. Зыхэба, Б.А. Гэыргэлиа, Шь.К. Царгэыш, В.Л. Атцнариа, А.Н. Гогэуа), ишды-ру еицш, ус машэыршэа акыпцхь иаднагалаз цьюкы ракэым. Урт зеггы азанааттэ зыкатцара змоу казацэоуп, иахьейи уахейи алите-ратура знапы алаку, критикала, наукала итызтаауа, мамзар-ггы, хаталатцэкэа иара зырфеио атцарауааи ашэкэыѿѿцэеи роуп. Арт афызцэа ирымхэац цэара фыцзак схэоит хэа акэым сара схы заласырхэуа ари аймак-аиэфак, аха, уеизггы, истахуп абрака икэыр-гылоу азтаарақэа рахьтэ акык-ѿбак рзы сарггы сгэаанагара схэарц.

Инеидкыланы уахэацшуазар, аймак-аиэфак зэалазырхэхьоу афызцэа рыкэгыларакэа имѿашьахуа цэаѿа хадак рнубаалоит; урт зеггы гэык-цсык ала иашьтоуп излацэажэо азтаатэы реакэым-тхакэа, иахьынзазалшо иазааигэаны, иазаатгыланы атцара. Цоуп,

урт зны-зынла рѣацхьа икѣгылоу аprobante ианавнагало ыкоуп, алитература зегъы азы крызтазкуа, аха хыла ажѣабжь ажанртѣ чыдарақѣа ирыдхѣалам даѣа зтаарақѣак рахъ ианагогъы мацзам (иаххѣап, асахъаркыратѣ бызшѣа закѣу инартѣбааны ахцѣажѣара А.А. Аншбеи А.Н. Гогѣуеи рыстатиақѣа рѣы; апоезиа акѣу, мамзаргъы, апроза акѣу иахъатѣи ацсуа литератураѣы апыжѣара змоу хѣа С.Л. Зыхѣбеи Б.А. Гѣыргѣлиеи реимак; акритика ароль азы А.А. Аншбеи, С.Л. Зыхѣбеи, Шь.К. Царгѣыши ирцѣоуцѣахаз ргѣаанагарақѣа; В.В. Атцнариа истатиаѣы даѣа фольклортѣ-вариантк иѣѣырцшны М.А. Лакрба иновелла «Асас» аидеиатѣ тѣакы ацсыгѣра аарцшра иеитѣ атыц рацѣа; интѣкааны проблемак иадхѣалазамкѣа хаз-хазы игоу афымтақѣа инартѣбааны реилыргара С.Л. Зыхѣба, Б.А. Гѣыргѣлиа, Шь.К. Царгѣыш рыстатиақѣа рѣы, еихаразак уи афымта аймак-аиѣак зызку ажанр ианатцанамкуа, иаххѣап. А.Н. Гогѣуа иповест «Азы агъама» аилыргара Б. Гѣыргѣлиа истатиаѣы ухѣа убас егъыртгъы), аха арт зегъы азеипцш принцип акнытѣ хъатрақѣак рахасабала ирыхѣацштѣуп. Инеидкылан, астатиақѣа зегъы рѣы ихадароу атыц аанызкыло ажѣабжь ажанр иамоу ачыдарақѣа реилкаара ауп. Ажѣабжьтѣ жанр, мамзаргъы ановеллистика хѣа изышьтоу, еижѣалантѣу, инеибейцшу фымтѣ мацарала ишышьақѣагылам, насгъы, уи иамоу ажанр хадақѣа зегъы аамтѣакы мацара ишахылымтѣыз, еснагъ еицейцшынгъы ишымгъацо зегъы еицырдыруа усуп, уи ѣацхьа икѣгылаз афызцѣагъы акыр инартѣбааны иалацѣажѣахъеит, убриакнытѣ уажѣы арака инартѣбааны ус азаатгыларѣа атаххарым хѣа сгѣы иаанагоит. Аминиаиура, анекдот кѣазшъа змоу ажѣабжь кѣаѣ инаркны, аповест инавакѣало игылоу, зны-зынлагъы уи аповест иуцѣалаѣашъо, иузафымдыраауа асоциалтѣ психологиатѣ жѣабжь ду акынзѣа иназоит иахъатѣи ацсуа новеллистика ахѣаакѣа. Ажѣабжь ажанр аилазаараѣы иуцылоит атрадициатѣ пѣкарақѣа, анормақѣа рыла еикѣацѣах иѣахѣоу афымтақѣа, ыкоуп иара убасгъы еихѣа зхы иакѣитны еиѣкаау афымтақѣа.

Аймак-аиѣак иалахѣыз зегъы иазаатгылары иазгѣартѣит ацсуа литератураѣы имачымкѣа ишупыло ажѣлар рѣапыцтѣ хѣамтақѣа рахътѣ иаагоу ажѣабжькѣа.

Ишдыру еипцш, ажѣытѣтѣи алитературатѣ новелла ажанргъы хытхыртас иамаз ажѣлар рѣапыцтѣ хѣамтақѣа ракѣын (уи азы аѣырцштѣкѣа рацѣаны иахнатѣит адунеизегътѣи алитература

атѣоурых, Дж. Боккачѣо иновеллақѣа инадыркны). Убри инадхѣаланы икѣгылоит зтаарак: авторс ирымада ажѣлар рѣапыцтѣ рѣиамтақѣа рахътѣ иаауа ажѣабжькѣа – ажѣлар рхѣта ракѣу, урт ақѣаад ианызтѣаз ашѣкѣыѣѣы иакѣу? Абракѣа еихаразакгъы еимырххатѣхаз М.А. Лакрба иновеллақѣа роуп. Ара уажѣы хазлацѣажѣо М.А. Лакрба иновеллақѣа зегъы ракѣым (ишдыру еипцш, сиужетла афольклор иадхѣалам ашѣкѣыѣѣы ирѣиамтақѣа зегъы), зызбахѣхамоу ашѣкѣыѣѣы ихѣаны, еикѣашѣаны, ажѣлар рѣы зсиужеткѣа иоуз ажѣабжькѣа роуп. Урт, М.А. Лакрба, иажѣабжькѣа шѣкѣны икыпцхъаанзагъы, ажѣлар рѣы ѣапыцла еитѣрхѣоз, ирылатцѣаны икѣаз, иахъагъы ѣапыцтѣ традициала иааиуа рѣиамтақѣоуп. Нас ишцѣацхъазатѣу арт ановеллақѣа – шѣкѣыѣѣык авторс дызмоу ажѣабжькѣоу, мамзаргъы ажѣлар иапыртѣаз, ашѣкѣыѣѣы ақѣаад антѣарада уаха иус злам рѣиамтақѣоу?

Ари азтѣара еиуеипцшым атѣак артѣит аймак-аиѣак иалахѣыз афызцѣа, иара убасгъы уаанзѣа М.А. Лакрба ирѣиамтақѣа ирыхцѣажѣахъаз атѣарауаа. Апрофессор Ш.Д. Инал-ицѣи («Алашара», 1968, № 6) Б.А. Гѣыргѣлиеи («Алашара», 1970, № 9) излархѣо ала, ашѣкѣыѣѣы иновеллақѣа ажѣлар рѣкны ишиахаз мацара инмыжкѣа, кыр дрыцхрааны, еиѣыбааны ишьақѣаиргылеит, ишьалашъынт, рыхшыѣтѣак еихѣа ихартѣааны игѣылиршѣеит, убриакнытѣ уи, хѣарада, урт афымтақѣа дравторуп, егъырт аказацѣа (А.А. Аншба, С.Л. Зыхѣба, В.В. Атцнариа, А.Н. Гогѣуа) аиѣартѣышьа аганахъала акѣзааит, ахшыѣтѣак артѣауларѣа аганахъала акѣзааит М.А. Лакрба ажѣлар рновеллақѣа дызларыцхрааз, излеигъитѣыз, афольклортѣ естетика иакѣыганы азанаатѣтѣ кѣазара ахаблахъ излаиаигаз хѣа акгъы рыдырбалом. Ус анакѣа, урт арѣиамтақѣа ажѣлар ишыртѣу иаанхоит. Абри агѣаанагара еихѣа аиашѣа иазааигѣоушѣа збоит саргъы.

Хѣарас иатахузеи, арака чыдала азѣы интереск иманы, М.А. Лакрба шѣкѣыѣѣык иахасабала иавторитет ласырѣынѣдаз, ихъз цысѣынѣдаз хѣа дашьтам. Мап, уи иутахханы уашъыталазаргъы, изымуа усуп, избанзар М.А. Лакрба новеллистк иахасабала еицырдыруа, зыхъз-зыцша хара инаѣхъоу шѣкѣыѣѣуп. Уи дагъапцсоуп иара, хѣарада. Аха уи иаанагоума М.А. Лакрба арт ановеллақѣа дравторымкѣа, деизгаѣны, дыркыпцхъыѣны дыкѣазтгъы ироль еихѣа илакѣуан, ахъз-ацшагъы дапсахомызт хѣа. Сгѣы иаанагоит ус акѣахарым хѣа. Сгѣы иаанагоит ажѣлар рѣапыцтѣ рѣиамтѣ аб-

жъамырзра, азыргара, егырт ажэларқәагы еицырдыруа ақатцара уи икәнущаша усым хәа, иамоу атцакы акөзаргы – ахатөи рәиара атцакы еиха еитцам хәа. Насгы, ари азтцаара иамоуп даеа ганкгы: ишцакартцари шытарнахысгы ари амфа ианыло ашәкәыџцәа – ажәлар рхәамтақәа еизганы ажәақәак аацсахны (ма зынзаскгы имцсахзакәа), рыхъз ахтцаны итрыжылару, мамзаргы урт ажәлар ишыртәу иныжыны, дара еизгаџцәак, еиқәыршәаџцәак раҳасабала рыхъз арбаны итрыжылару? Сгәи иаанагоит аџбатәи амфа еиха иагыиашоуп, иагыпцшоуп хәа. Ажәлар рырәиамтахьтә иаагоу афымта зығхарпшыша даеа фольклортә вариантк анхамамгы (усеипш икоу атагылзаашәақәагы рацәагәышыама макъанагь), уи моралла азин инатом ашәкәыџцы ари аптцамта иара ихатәицеипш ихъз ахтцаны атыжъра, еихаразакгы уи ибзианы ажәлар еицырдыруа хәамтазар, ғырхәала ирылатцәаны иказар, ақъаад ианымзааит атахызаргы. Арака са салацәажәом ашәкәыџцы ажәлар рхәамта рәиарала аус ду адуланы асахьаркыратә литература ахаблахь иа-ниаиго атәи. Уи даеа усуп. Ускан уи иавторра азин изакаразаалак азәгы изамакуам, иамаикыргы диашахом. Амала, абрака уаџдазтцаар калоит, абри ма абни арәиамта афольклор ахьтә азанааттә казара ашка ииасу ииамсу хъырбо, ихайлзыркаау акритери абакоу, иабацшаатәу хәа? Хәарада, ус имариам уи еипш акритери апцаара. Арака имџацгәтәуп ашәкәыџцы иаптцамтәи уи злихыз афольклортә хәамта авариантқәеи реиғырпцшратә, реидкыларатә анализ тцаула. Уи еиха иуаџаџхоит афольклортә вариантқәа анхамам, мамзаргы, хыпхъазарала имачзаны ианхамоу. Ускан аттцааџы ицхраарц зылшо уи изанааттә зыкатцареи, ипышәеи, ибаџхатәреи, иестетикатә гьамеи роуп; мап ацәктәым аинтуция арольгы.

Аџапыцтә жәабжьтә традиция атцакы иага идузаргы, аймак-аиџак иалахәыз реиҳараџык иатцшыны ишазгәартаз еипш (лым-каала уи инартбааны дазаатгылоит А.Н. Гогәуа, «Алашара», 1970, № 12), апсуа жәабжь ажанр аџиараџы уи акәмызт хырхарта хаданы иказ. Апсуа новеллистика апхъазатәи ашыаџақәа инадыркны (Д.И. Гәлиа иажәабжь «Атәым жәџан атцака» инаркны) иахъауажәраанзагы изнысхьоу аџиарамџаџы цәахәа хаданы иагәылгоу ажәлар рыцстазаара реалисттә сахъала итызхуа асоциалтә-психологиатә, абзааратә, атоурыхтә, ареволиуциатә, асатиратә, аиу-

мортә зхәазеипш еиуеипшым апрозатә форма мац иатцанакуа афымтақәа роуп. Урт жәпакы рәы, еихаразакгы апхъатәи ашықәсқәа раан иаптцаз афымтақәа рәы, имџашъахуа ирнубаалоит афольклортә стилистика аныррақәа (уи даара иманшәалан, ииашангы иаарпшуп В.В. Атцнариа истатиаџы «Атәым жәџан атцака» астиль анализ азувала, «Алашара», 1970, № 11), аха еиха-еиха пхъака ицацыпхъаза асахьаркыратә литература иазказшыа чыдоу астиль есааира ишыақәыгәгәон асахъаџыраџы. Аха уи иаанагом афольклортә стилистика ибзианы, иманшәаланы ахархәара аиур, уи аџахәы азхәом, ашәкәыџцы игәтакы азаарпшуам хәа. Иахъа уажәазы ажәабжь аџы, егырт алитературатә жанрқәа зегы ркнеипш, апсихологиатә анализ катцара, афырхацәа адәахьтәи рсахъеи рхымџацгашъеи инарываргыланы, рыџнутцкәтәи рхәыцрақәа, реиғыхаракәа, ргәахәарақәа зхәазеипш раарпшра, ашәкәыџцы еиха ианазәлымхәу аамтазы, аџышыа аформа, астиль зынзаск аеакхеит. Аха уи алагы иузхәазом стиль ғыццла, форма ғыццла иџу ажәабжь уеизгы-уеизгы ажәытә формала икақәоу ратцкыс еиғхәоит хәа. Апрактикаџы хара излаабо ала, икалоит аформа ғыц афымта атцакы аарпшра ианацхраауа, аха икоуп уи ахықәкы ишахәтоу еипш ианазынамызгогы.

Аймак-аиџак иалахәыз (еихаразакгы В.В. Атцнариеи А.Н. Гогәуеи) иазгәартоит иахъатәи апсуа реалисттә жәабжь аџиараџы икоу џ-тенденция хадак: ганкахъала, аобиективтә-епикатә хырхарта, ахтысқәа инеишытаргыланы, бзааратә хроника хасабла рышытра, даеаганкахъалагы асинтетикатә метод – ахтысқәа апстазаараџ ианыкалаз, ишыкалаз еипштәкыа инеишытаргыланы акәымкәа, урт гәалашәарыла, џнутцкәтә монологла, гәтахәыцрала, ма даеа формак ала (иаххәап, мшынтцала, саламшәкәыла), еилацсаны, еилаџаны, афырхацәа иахъа изтагылоуи анкыа ирхыргахьоуи еиғыбааны, еиларсны раарпшра. Арака атыц гәгәа ааныркылоит аретроспекциеи (афырхацәа рышытахъка изнысхьоу амџахь рхъацшра) ассоциациеи (ауаџцы ипстазааратә хтысқәеи ажәытә, ма аџатә, ареалтә, ма амифтә хтысқәеи, асахъақәеи акала ирыдкыланы, мамзаргы цсабаратә цыртцрак, ма сахъак иағырпшны рызхәыцра, раарпшра). Хәара атахым, ари аџыза аметод ашәкәыџцы дақәшәаны, иманшәаланы ихы изархәар, аџеипш бзиахь дкылызго, аперспектива змоу џышыа формоуп. Уи еиха

Апсуа реалисттә жәабжь аираҕы атыхәтәнтәи жәаба-жәохә шықәсанза, сапхьа икәгылаз афызцәа ишазгәартахьоу еипш, ақә-ҕиара хадақәа зыдхәалаз ажәытә цстазаара аарцшра акәын (Д.И. Гәлиа «Атәым жәәан атцака»; И.Гь. Папасқыыр «Акаруал шәақь», «Ақабла», «Кәнач»; З.Х. Дарсалиа «Ауафы-шас», «Хамыжә, уедыр»), иахьатәи аамта иазкыз ажәабжьқәа рахьтә хыпхьазарала даара имачын рәиаратә еихьзара иашатцәкьоуп хәа иупхьазаша афым-тақәа, дара урт икоу акык-обакгы, шамахамзар, асатиратә, ма аиумортә жанрқәа роуп изтцзкуа (М.Л. Ахашба «Хәи дад, апи-сар, ишаахуәара, закәытә кампаниоузеи?!», «Алло», С.И. Чанба «Сабду ихәыштаара ахахә», «Ыы, аллах, аллах!»). Апстазаара ҕыц ашьақьыргәгәаразы ақәпащәа рсахьа усқан еихә игәнукылартә иахьацтаз инейтцыху аепикатә жанрқәа рҕоуп (В.У. Агрба – «Хколнхара «цхьака» аишьа», С.И. Чанба – «Сеидык», И.Гь. Па-пасқыыр – «Темыр», «Апхәыс лыпату» ухәа убас итцегьы).

Сгәанала, арака уажә иатаххарым алацәажәара хлитература зе-гыы еипш, хновеллистикагы ааха гәгәа ду шанатаз «аконфликт-дара атеория» хәа аамтала алитературатә цстазаараҕы, аказараҕы ахра зуаз апсевдо-теория. Уи апырхага иканатцз атәы знымкәа-фонтәымкәа иазгәартахьейт. Амала, ихәаумгарц залшом аймак-аиҕақ иалахәыз цьоук уи зынзаск иахьаламцәажәаз (А.А. Аншба, Б.А. Гәыргәлиа), мамзаргы ацсуа новеллистика уи ианатаз ааха рбарц ахьыртахым (Шь.К. Царгәыш).

Хазну аамтазы апсуа жәабжь аизхара, ашьытцра амҕа иан-гылоуп. Ихадароу кәзшьангы иара иадубало иахьатәи, хазну аамтазтәи ауафы асахьаркыратә аарцшразы обиект хаданы да-хьыканатцз ауп. Ажанр ирейгу ақәҕиарақәагь зыдхәалоу иахьа-тәи атематика ауп. Ихашьашәалоу, ихәамтаньтәу ауафы инхашьа-интцышьа, ихымҕапгашьа, ихәыцшьа, ицәажәашьа, игәыргьара, игәырҕа, дызхысхьоу цхьакатәи ицеипш азхәыцра зхәазеипш, шьарда ирацәоуп ражәабжьқәа рҕы иаадырцшуа еиуеипшым абицарақәа ирейуоу иахьатәи хашәкәыҕоцәа: И.Гь. Папасқыыр, З.Х. Дарсалиа, М.Л. Ахашба, Ч.М. Цьонуа, М.Гь. Папасқыыр, А.Н. Гогәуа, Ш.Е. Чкадуа, Н.З. Тар-пха, А.К. Цьениа, Ць.В. Ахәба, Шь.М. Ацьынцбал, Н.Т. Кәытцниа, Н.Ч. Хашыг ухәа убас егьыртгы.

Ииашоуп, хазну аамтазы икыпцхьу ажәабжьқәа рахьтә еихә ақәҕиара рымоуп ҕышьаформа ҕыцла иапцоу арҕиамтақәа, еи-

харазакгы А.Н. Гогәуа иажәабжьқәа. Уи азгәартахьейт аймак-аиҕақ зәалазырхәыз афызцәа зегьы, цоуп, урт цьоук хашәкәыҕо апроза иалеигалаз ҕыц хәа акгы рбом аха (Шь.К. Царгәыш). А.Н. Гогәуа ибзоураны хәпсуа литература иалалейт, еихаразакгы апо-етика ахаблаҕы, аҕыцрақәа жәпагы. Урт рызбахә акыпцхь аҕы ирхәахьан уажәраанзагы (Ш.Д. Инал-ица, В.Л. Атцнариа, А.А. Ан-шба), уажәгы еитах инатцшыны иазгәартейт. Убарт ирейуоуп, иаххәаз «ареалтә аамтеи асахьаркыратә аамтеи рейқәымшәара, адәахьтәи асиужети афнутцкатәи асиужети рейларгылара, ареалтә-символикатә, ассоциативтә хәҕсахьақәа рыла апсихоанализ акатцара» (В.В. Атцнариа) ухәа убас егьыртгы. Аха уи иаанагома А.Н. Гогәуа иеихьзарақәа илзыршаз иара иалихьыз ажәабжьқәа-шьа (апоеитикатә) метод амацара ауп хәа, мамзаргы, убри аметод ауп икәҕиарақәа рзы ихадоу хәа? Сгәанала, ус акәымшәа избоит. А.Н. Гогәуа, хәарада, дказа иашоуп, дыцшааоуп, аха ақәҕиара из-таз иипшааз аформа ҕыц акәым – апхьаза инаргыланы иихәарц иитахьыз ахшьыҕтцак ҕыц, ахшьыҕтцак тцаула ауп. Иалшон уи ах-шыҕтцак ҕыц даҕа хәашьа-формак ала ицәыригаргы (иажәит хәа цьоукы ирыпхьазо аформагы абрахь иналатцаны), аха ашәкәыҕо еихә изыманшәаланы ибейт даҕагы акәымкәа, хықәкыла, абри иара иалихьыз аформа. Уи кәзак иахасабала инапаҕгы иааигейт, иҕахәгы айрхәейт. Амала, харт хиашахом хшыҕтцак ҕыцк, идеиа тцаулак аазырцшырц зәазыкыз дарбанзаалак даҕа шәкәыҕоык уеизгы-уеизгы абри аформа аналимх егьызыкәмтцейт, уи ада даҕа ҕышьақ игәахәтәи дахьнагзом хәа хгәы иаанагозар. Да-зыманшәалазар, ихы изархәозар, дарбанзаалак игааит, қәашьс иоуааит ари аҕышьа-форма, аха иара ицмааиуаны, цәала-жыла ицәтәымны мчыла (мчыла иаҕызам «уи ада акгы ыкәм, акаҕ ҕеим» анаххәа, итахы-итахым арахь диасыр акәхоит) иадпхьалара атахымзар калап. Азәы аобиективтә-епикатә ҕышьа-форма даз-кәазар, еигьми уи изыманшәалоу амҕа данызар, иеазтцәылхны егьызлымтцау аҕышәарақәа аамта рықәирзыр аиха.

Ажанртәи астильтәи еипшымзаарақәа ханрылацәажәо, фор-мак поетикатә методк, жанртә хкызатцәык ашка ахьарцшра али-тература аҕиара иапырхагамхозар, акы иахәоны избом сара. Убри аганахьала диашоуп, хымпада, абри еипш азгәата кәзцо Б.А. Гәыргәлиа «Апстазаара амҕақ артбааццхьаза алитерату-

рағы ицәырнагоит убри амехақы тбаа згәылазыгзо асинтезтә формақәа. Аха аригы мѳазатѳым (иатцызшыз сара соуп. – III. С.) Ауафытәыѳса ицстазаара ацсыц алага-ѳагара, агәеисра зегын-цъара еицеипшны аецәырнагом. Уи аипцшымрақәа, ахәтақәа зегы формак ала иуцәыргом. Икоуп ажәытә традициатә новелла аформала иааурцшыша ахшыѳтақ, икалоит анекдот форма змоу, ацсуаа ажәабжъ кьаѳ хәа хзышытәу аформала иааурцшыша, иубап аминиатиура иаурхәаша... Ажәакала, аформақәа зегы дасу ртыц акны ахархәара анроу» («Алашара» 1970. № 9. Ад. 88).

Аобиективтә-эпикатә жәабжъхәара аформа ахтысқәа неишь-таргыланы баша реиҗахәарахь уаѳ дагар алшоит хәа хәцәшәозар (лассы-ласс ус егыкалалоит апрактикаѳы, убри ауп уи ееим, иажәит зхәогы идзырхәо), уажә ааскьа хәпроза иаланагалаз аформа ґыцгы унапаѳы ишааугаз еипштәкьа гхас икоу зегы иаразнак уаарыцәнахьчо иказам. Ароуп еиҗагы иахьатаху агә-еанызаара, еиҗагы иахьшәатәу, иахьзатәу, иахьыкатцатәу афымта ахәтақәа зегы. А.Н. Гогәуа ихатагы захьынцъара еицеипшны импытцаманшәалахом ари аформа ґыц. В.Л. Атцнариа ишазгәеитаз еипш, «зны-зынла автор (А.Н. Гогәуа иоуп дызѳу. – III. С.) иформатә цшаарақәа (ахахә-цәахә еибыташьа) хашрызхәыцуа, уи афны иргыло иѳноу ауаа реизыказаашьа хәилиркаанза хәцсы хәеитцоит. Ускан аестетикатә гәахәара хьшәашәахоит» («Алашара». 1970. №11. Ад. 90). Абри аметод иатцатәахны иамоуп даеа гхакгы. Ажәабжъ аѳы хадара змоу элементс ауафы иказшьа катцо, уи иахьынзахә-тоу инагзаны изаарыцшуам ахтыс, избанзар, арака ахтыс уиакара зтазымкуа хәтоуп, иара шарбоугы, еиҗарак, афырхатца – ажәабжъхәаѳ игәалашәарала (ма даеа цхыраагзатә матәахәла) ауп. Аха, мшәан, ареалисттә литератураѳы атиптә кәзшьа хартәааны изаарпшхом, атиптә тагылазаашьақәа (ари ацхьаза инаргыланы, ишдыру еипш, ахтысқәа роуп изызхәоу) амырбазакәа. Са сгәанала, уи зеипш гханы иамазар калап алирикатә проза хәа уажәы ааскьа асовет литератураѳы зтыц аанызкылаз ахырхартә ґыц. Убриакнытә агәрагара удаѳуп ареалисттә метод ыканатцы аобиективтә-эпикатә ѳышьа-форма зынзаск инкажьны даеа стильтә хырхартак шьтнахып, ишеибгоу уахь ииасып алитература хәа ахәара, еиҗаразакгы апрозатә жанрқәа, ажәабжъгы абрахь инарылатцаны.

Ацхьаѳ ихәар калоит: «Иабакоу аґырпштәқәа, изшьақәыргә-гәамзеи конкреттә анализла арт тезистцас ихәоу агәаанагарақәа?». Сара ѳ-мзызк ирыхьаны саламгеит аґырпштәқәа раагара ари астатиаѳы. Акы, урт реипш икоу аґырпштәқәа ирацәаны (сгәы иаанагоит, инамцхәзангы ирацәаны) иааргеит сапхьа икәгылаз афызцәа, ацсуа прозаѳы иреиґыз ажәабжъқәа реиҗарак ир-заатгыланы еилдыргеит. Саргы уи салагар – шьтрақәларахоушәа, еиҗахәарахоушәа избеит, иѳбахазгы, аймак-аиґак хыкәкыс иамаз, са ииашаны исзеилкаазар, ажәабжъқәа хаз-хазы иганы реилырга-ра акәмызт, иахьатәи хәцсуа новеллистикаѳы жанртә чыдарақәас, стильтә хырхартақәас икоу разгәатарей урт рґеипш азхәыцрей ракәын. Убри аганахьала са сгәы иаанагоз, са ишеилыскаауаз ала исхәеит.

Икәгылаз апроблема хада инадкыланы, аймак-аиґак иала-хәыз афызцәа егырт алитературатә зтаарақәагы жәпакы ирылацәажәеит. Урт зегы арака сырзаатгылоит хәа салагом, аха акы-ѳба рзыхәан саргы иааркьаґзаны исхәар стахын. Ацхьаза инаргыланы исхәарц истаху, излацәажәоз апроблема цәала-жьыла иузакәымтхо иадхәалам азтаарақәа рылацәажәара мацк ирцәырацәахазар калап афызцәа реиҗарафык. Икалап уи еиҗаразакгы изывбатәу аймак-аиґак аазыртыз А.А. Аншба иакәзар. Избанзар, иара урт азтаарақәа кыр инартбааны даныр-заатгыла, уи ишьтанеиуазгы урт ирывсны изымцеит. Абасеипш икоу азтаатәқәа ируакуп алитературатә критика атагылазаашьа, уи ароль атәы инеимырхха-аимырххо иахьеимтцаркуа-иахьеимґаркуа. Инеидкыланы акритиказы ирхәо агәаанагарақәа иашоуп, аха абра цъара-цъара аилибамкаарақәа калазшәа збоит. Иаххәап, Шь.К. Царгәыши В.Л. Цнариеи реймак аѳы. «Иахьа-уажәраанза ацсуа литературатә критика зыкәгылаз аметодологиатә уасхыр шьта иуашәшәырахо иалагеит» хәа В.Л. Атцнариа тьцпх зны игазеттә статиак аѳы ииҗахьаз агәаанагара дахцәажәо, Шь.К. Царгәыш иазгәеитеит ажәа «аметодология» акритик ииашамкәа ихы ишаирхәаз. Ииашатәкьаны хара хәкритика аметодологиатә шьта уашәшәырахом, избанзар, уи уасхырс иатцаз, иахьагы иатцо марксистә-ленинтә теориоуп (афилософии аестетикеи). Даеа усуп акритикакатцашьа аметод ухәар, ма афымта анализ азушьа аметод, аметодика ухәа. Убриакнытәи, са сгәаныла, диашам В.Л. Атцнариа

(Шь.К. Царгэыш ииашан иазгэеитаз агха адкылар ацынхэрас, уи иаархэны иара авба ахьиито: «Аеклектика ҕазшыа амоуп Шь.К. Царгэыш акритикаҕы иихэоггы: акритика алитература апхья ииуазаап, акритика аҕамцсахзозаап, уи иакэыршэаны афымтақәа апцдалатэызаап!» («Алашара». 1970. №11. Ад. 86). Аха иабакоу ус иихэомеи Шь.К. Царгэыш. Уи иихэо «хакритика зықэгылоу аметодология дырны, уи иакэнагоу акритикатэ фымтақәа апцдалатэуп» хэа ауп. («Алашара». 1970. № 10. Ад. 91).

Убасеипш акыр иазаатгылеит (А.А. Аншба, Шь.К. Царгэыш, В.Л. Атцнариа, А.Н. Гогэуа) зеилкаара мариоуи имариами афымтақәа ртэы, еихаракгы ари зызкыз А.Н. Гогэуа ифымтақәа реилкаара ауп. Са сгэанала, А.Н. Гогэуа ииашаны ишазгэеитэ еипш («Алашара». 1970. № 12), апсуа литератураҕы уеизгы-уеизгы уафы изеилымкаатцэкоу афымтақәа устэко ирацэаны ихамам. Икоуп иаарласны, уафы дымхэыццэакэа идикыло афымтақәа, икоуп мацк еиха иззаатгылатэу, изызхэыцтэу афымтақәа (А.Н. Гогэуа итэқәагы убрахь иатцанакуеит). А.Н. Гогэуа икны, са сгэанала, ус уафы изеилымкаауа фымтақ ыкамзар калап, амала, хыхь иаагахыу В.Л. Атцнариа ицитатакны ишазгэеитэ еипш, уи цыара-цыара иихэарц иитаху цэыригаанза упсы уҕеитцацэоит. Уи, хэарада, ашэкоыффы икэеиарақәа иузырхыцхьазалом. Афымта апхьаза инаргыланы апхьаф изкуп, уи дагыаднапхьалозароуп иара. Иахья сеилырымкааргы уатцэы сеилыркаап хэа, азэы ишидыруа цасхэа ируадафны дыфоеит хэа сгэы иаанагом. Амала апхьафгы, хэарада, иуадафу, еилоу афымта еиликаарц азы есааира иестетикатэ гыама аазара, аизырхара дашьтазароуп.

Сгэанала, иатахымзар калап, С.Л. Зыхэбеи Б.А. Гэыргэлией ишыкартцо еипш, апрозеи апоезиеи еиха апыжэара змоузеи иахья хэа азцаара ақэыргылар. Аха, азцаара ус ианықэгылах, цоуп, урт ршэара-рзара уадаф усуп, аха жанрк ағгы аихьзара шыахэқәа злакоу ала, урт еивакэало, еибакы-еибашьтуа жанркэоушэа избоит, аҕеипш аганахьала хрыхэапшуазаргы, афыцыарагы еитцагылоит абафхатэра иашатцэко змоу аҕар. Ус анакэха, урт ириааиуа, иреитцоу хэа ахэара уадафуп, иагыатахым.

Асеипш икоу азцаарақәа рацэоуп аймак-аиҕак иазку астатиақәа рҕы, аха урт уаха сыҕерыдсырхалом.

Инеидкыланы иугозар, алитература аҕеиараҕы ароль ду назыгзахыу жанр – ажэабжэ акэша-мыкэша еиҕекааз аицэажэара

агэаанагара аахтны рейбыхэара, сгэаныла, илтцшэаданы инымхейт. Уи хэартара аиуеит ашэкоыффы нак-нактэи рырҕеиаратэ усуракнеипш, алитература атоурыхффы рнаукаатэ-еилкааратэ усураҕы. Сгэы иаанагоит уи аинтерес атцамкэа икамызт хэа ажурнал апхьафцы зеггы рзыхэангы. Даара уафы игэы иахэон ажурнал «Алашара» ицэырнагаз аинициатива бзиа арака иаанымкылакэа, иазмырхакэа, традицианы иазыкатцар хлитература иахья изтагылоу, изнысхыу аҕеиараффеи аҕеипшхэ лашеи рызцаатэқәа ирызкны хапхьакагы лассы-ласс еиҕекаауа иалагар абас икоу аймак-аиҕаккэа, иаахтны аицэажэарақәа.

1971

3. АҚӘҒЫТБЫЖЫҚӘА



3.1. «АҒАРА АШӘАҚӘА»

Хазну ашықәс азы Аңснәтәи ахәынтқарратә шәкәтыжыр-
та аңсышәала хаз шәкәны итнәжыт Алыкәса Лашәриа
иажәеинраалақәеи, ипоемақәеи, иажәабжықәеи реизга «Ағара
ашәақәа» хәа хыс измоу.

Итәулоуп тәкыла, ихаракуп сахьаркыратә кәзарыла, итбаауп те-
матикала апоет ари иеизга иану афымтәкәа. Иреигьу иаптәмтәкәа
автор ирзикуеит атынч бзәара, тынчла ахандеира иазықәцә асове-
туаа, дазышәахәоит х-Коммунистгә партия – хажәлар акоммунизм
аргылараз рықәцәрағьы ргәы зырхатцә, амфә иаша иқәызтцә.

Апоет ифымтәкәа рғьы иалукааша атың ааныркылоит марк-
сизм-ленинизм аидеиәкәа ирызку ажәеинраалақәа. Аңстазаара
есымшаира аршәтқакачра, ажәлар акоммунизм азы рықәцәрағьы
зда цыххәа рымам, зда ихәартам усны дахәацшәуеит апоет лени-
низм инартәуланьы адырра. Уи ифәуеит:

«...Хажәлар еишыцәакны рнапы еикәырша,
Сара аңсәуеи аурыси хшықәу иқаларц,
Ажәеинраалағьы аңыр еиңш итәарц,
Убри азы,
Ан лгәыңхәыхшеиңш,
Иахтәхуп Ленинизм!..

Аңстазаара ғьың ахышәтыз хара хсовет уаажәларрағьы зын-
заск аеаңсахит ажәларқәа реизықәзаашьа. Хә хажәларқәа реи-
зықәзаашьа шыатас иамоуп аифызара иаша, цгара зқәым аешьара.

Ажәеинраала «Коммунист тәаңәарала» иаанарцшәуеит инсти-
тутк еиңцоу, еиуеиңшым амилаңкәа ирхатарнакцәоу астудентцәа
коммунистгә тәаңәарақны еиңрымшәо ишеилоу рфызә, рықәла,

рашьеихаб Иванов ифнәтәғьы ашықәс ғьың ишаңыло. Уи аидеиәтә
тәкы хәда – ххәынтқаррағьтәи ажәларқәеи жәлар рдемократиәтә
тәылақәа рғьтәи ажәларқәеи риешьара, реифызара дузза ауп. Насың
дуны ирзықәлеит зхы иақәитү ажәларқәа зегьы иашьеихабс аурыс
жәлар ду ахьроуз. Аурыс жәлар рфызара иаша, риешьара иазкны
автор ихәоит:

Абрақа,
Аурыс қалақь ағьы,
Аурыс фны ағьы
Хара хдырпхоит
Аурыс гәқәа тбааза.

Иуаажәлари, апартией, иңсадгьыли рыбзиабарала итәуп апоет
иажәеинраалақәа «Аңснықәа», «Сгәы ашытыбжь» ухәа убас егьыр-
тгьы. Ишысабиз ииәтымны иаанхаз апоет анысгьы, абысгьы
иңхьазоит уи дзәазәз-дзыхьчәз, ауафәра илызхыз ипартия:

Сара исануп,
Сара исабуп,
Сара спартия!

Хажәлар атынчраз рықәцәра иазкуп ажәеинраала «Атынчра
апарад». Уи ажәеинраалағь апоет ғәа гәыртәыла дырзышәахәоит
атынчразы иқәцә хәңсадгьыл иқәынхо ашәмилионфьык зегьы.

Атынч бзәара зырғеио аколнхәфьжәлар рфьырхатцәратә усүра
иахьзынфьылоу ажәеинраалақәа раңәоуп хзыхцәажәо ашәкәақны:
«Мшыбзиә, аколнхара цстазаара!», «Алатцарахь», «Лбаа аңшахәа»
убас егьыртгьы.

Апоет дырзгәдуны ашәа рзиқәоит аибашьра шықәсқәа раангьы,
атынчра аамтәзгьы зыжәлар ртынчра зыхьчәо х-Советтә Ар. Урт
ирызкуп ажәеинраалақәа: «Ахәаахьчәф ихәыңрақәа», «Ссолдат»,
«Салам шәыстоит».

Абцәар кны хтынчра зыхьчәо апоет чыдала мыңхә хәтыр шры-
кәитцә хдырбоит абарт аңәахәақәа ажәеинраала «Ссолдат» ақнытә:

Ссолдат, уғәаңхәа схьырхәоит сара,
Ссолдат, уи сүалуп сара.

Апоет ҕа ишәкәҕы, хәарада, иҕоуп абзиабара иаххәау ажәеинраалакәҕы маҕымкәа. Урт рҕы иаарпшу абзиабара ицкәоуп, изыдоуп, аҕстазаара ахатә иагәылхәаууп. Апоет абзиабаратә цәанырра дахәацшуам аҕстазааратә кәңара, аҕа ус иаҕыганы. Абзиабара уи ицхәазоит хәартара ду аланы ақәараҕы. Иажәеинраала «Ацхәатәи агәзрей ахылпси» аҕны апоет ифәуеит:

Иахәа сзырхәыцуа акрыҕоуп,
Исҕыхоит амҕан ажәырт,
Сыбзиабара уи ақәараҕы исыхәоит,
Изалшом са сапхәа иажәырт.

Аизга «Аҕара ашәақәа», иахәатәи аҕстазаара инаваргыланы, иаанарпшуеит Ацсәнтәыла ажәытә иахнагахәоу амыҕамабарақәаҕы. Урт ирызкуп ажәеинраалақәа «Сгәы ашьтыбжә», «Кәыдры». Иаххысыз ашәышыкәсазы зыпсадгыл иахыкәкәаны Тьрқәтәылака иахыргаз ацсуа мхәцырцәа рлахынҕа еикәатцәа аццоуп ажәеинраала «Сгәы ашьтыбжә» аҕы. Аха уи ус гәахарыла мацара инҕәом. Алирикатә фырхатцәа игәы ашьтыбжә ианахәоит ишааигәахо амхәцырцәаҕы ахақәитра, аҕстазаара лаша анроуша аамта.

Хзыхцәажәо ашәкәы иануп апоемақәа хҕа: «Аамта зтәу», «Инацхәа Хымца», «Гәацәала иашәа». Ацхәатәи аҕ-поемакәы цакыла даара еизааигәоуп, аҕбаҕы атынчра ахчаразы ақәара иазкуп. Аҕар рыпстазаара гәыргәахә уаха уаҕ дапырхагамхарц, урт уаха «ибзарбзантә чысны» иҕамларц азы апоет дрыпхәоит ажәлар атынчра ахчарахә, тоуба иуеит аҕар рыхчара, иаҕаххозар, ицстазаара зегы шақәитцәо.

Абаллада «Гәацәала иашәа» аҕы иаабоит ажәытә цстазаара баапс, амыҕамабара, амхәцырра иахаану, агәырҕацәҕа знәахәоу, аҕатә аамтазы зыпстазаара гәыргәахәхәз, иарпысушәа зхы збо иҕалаз ацсуа хатцәа иаҕаҕахәа. Аҕымтаҕы ибзиатцәкәаны иаарпшуп ацсуа жәлар рҕазшәа хадақәа: аилҕа-еилҕәыцәра, афырхатцара, ауаажәлари ацсадгылы рыбзиабара.

А.Е. Лашәриа ишәкәы иану ажәабжәкәеи аочерккәеи шахатра руеит апрозатә жанрқәа рҕы автор илшарақәа шмаҕым. Тема хадақәас урт ирымоуп: аифызара иаша, ахатәы интересқәа рац-

хәа ажәлар рзеипш интересқәа рыргыла, аколнхәаҕыжәлар рфырхатцаратә усура. Ажәабжә «Аҕызцәеи» аочерк «Аибадыррей», хымцада, ашәкәыҕы ҕа ирҕиаратә еихызарақәа ирхыцхәазалатәуп.

А.Е. Лашәриа ишәкәы «Аҕара ашәақәа», хәарас иаҕахуеи, иамоуп аҕақәаҕы. Цакыла игәҕәоу, формала игәылыршәоу ажәеинраалақәа инарываргыланы, арака иуцыхәашәоит ицсыҕеу ажәеинраалақәаҕы. «Бзиа избоит» хәа хыс измоу, В.И. Ленин дахыиз ақалақь Симбирск (уажәы Улиановск) иахзынҕылоу ажәеинраала иацәмацуп аконкретра, ацхәа игәалашәараҕы, ицәалашәараҕы изынхаша цәара акы инаҕар акәын. Ажәеинраала «Лбаа ацшақәа» аҕы иузеилмырго еилацсоу асахәақәа рацәоуп. Зхырашәа иаццоу амхы цәара гәатцәара иааиуеит, цәара шәамхәхы, цәара «аххәатцә аршәуеит», цәара ацатцәа тнагоит, даҕацәара арыц арыпхуеит, зыжытас игазгоит!

Имаҕым гхоуп хәа иуцхәазартә иҕоуп апоет ифымтақәак рҕы, еихаразакәы ажәеинраалақәа рҕы, иаҕахымкәа лассы-ласс иҕаитцәо аитарцарақәа. Убасеипш иҕоу аҕақәа изырцәымцеит инейдкыланы автор, хәарада, иқәҕиаз ирейгәзоу иажәеинраалақәаҕы. Иаххәап, ажәеинраала «Зда ххәартам» аҕны апоет икәеицеиуа аетцәақәа дрытцәшуа, издыруада уажәы даҕа планетак аҕынҕәи поетк дгыланы арахә даацшуазар хәа дышхәыцуа, иаалырҕан деитацоит зынзаск даҕа хшыҕцарак ахә: «Сара истахуп мраташәараа акәытцырцәа мрагылаараа рабашәра, аршра ртысны».

Апоет ҕа ипоемақәа рҕы цәара-цәара ацхәа игәы еихызышәша, зыгәра изымгаша атыпқәа уцылоит. Иаххәап, апоема «Инацхәа Хымца» аҕы автор ирмариацәазоит хәирпланла аҕацәа идьртәаз адесант дыткәаны абна илгара. Уи дызкуа бцар змазамкәа иааизыҕыз ауаа роуп.

Абаллада «Гәацәала иашәа» аҕны ацхәа игәы еихынамшырцәа залшом аҕыц цстазаара иаршәахәаз Гәацәала иашәа итцәҕы иахытцәулам. Уи анаҕсанҕы, ицәҕамзар каларын ацсуа жәлар атырқәцәа ирҕагыланы рақәара автор куплетк амацара азырхакәа, итцәҕ инейханы атып аитар. Апоема иалоуп аҕ-цәахәак апоет иахыхәо: адырра зоуз егынырцәаа амҕа иқәуп, еырххыла иаауеит хәа. Аха уаанза акәзааит, уи ашьтахә акәзааит автор урт рызбахә хәа уаха цәарҕы акҕы ихәазом. Ус анакәа, зынзаск имыцхәами арт ацәахәақәа апоемаҕы?

Ажэабжь «Афырхатцаратэ ус» хгэы иаанагоит, ацстазааратэ тцабырг иацэыхарацэоуп хэа. Абасеипш ацстазаара иацэыхароу аус акны ада илымшоз автор иааирцшыр асоветуаа рфырхатцара есымша ацстазаараакны икало уск афы. Агэрагара удафуп, азын асы анкажыыз, ма аацын асы анызытуаз акгы змышыыз ашыха цагъа ду, апхын агэта ибганы еимахаит хэа ахэара. Убри адаггы, зака ирмариацэазозеи ашэкэыффы уи адггыл акылтцэара, иаацканы ф-хэоук рылоуп автор ишихэо уи атэы.

А.Е. Лашэриа, хэарада, ацсуа жэлэр рбызшэа ибзиатцэканы идьруеит. Уи ифымтақэа рфы иманшэаланы ихы иаирхэоит ажэлэр рхэамтақэа, ажэа-ртэақэа, еихаразакгы ажэацкақэа. Аха иазгэататэуп, абызшэа аганахыалагы, А.Е. Лашэриа ишимоу гхақэак. Апхыа цыара-цыара ипылоит зеилкаара удафу, еилыргам ахэоуқэа. Иаххэап аочерк «Аибадырра» акны икоуп абри афыза ахэоу Катиа лусура иазкны: «Аус лует иаалашыцаанза, избан акэзар шыбжышытахь ахышэашэаразы аусура мыцхэы бзиа илбоит акнытэ, ахэылбыгеха данааилак зыхыла лэылкэабоит». Ахэоу «Раиса лыхыз дыршыс иастаз адырра лгэы иахытаз акэхап, ус дцааит...» (ад. 158) акны тавтология хасабла ажэа «адырра» фынтэ ихы иаирхэар аткыс еигымзи афбатэи атыцан ажэа «аилкаара» ала ицсахызтгы.

Ажэеинраала «Кэыдры» дахыалаго апоет ифует: «Исгэалашэоит, ухықэаф амца анакуаз...». Иара убас ажэеинраала «Апхыарца» далагоит цэахэала: «Исгэалашэоит, анкыа мыткэман иунылоз». Хгэы иаанагоит, арака дзыхцэажэо ажэытэ аамта автор гэалашэашыа имамызт хэа, иара ихата афатэ аамта дахыалиааз акнытэ, амала даеа усуп уи азбахэ иахахыазар.

Хзыхцэажэо аизгафы иудыхыашэоит иара убасгы ицсыгеу аифырцшрақэа. Ажэеинраала «Афыза игэы» акны илашо жэфангэы икыду амза афырцшуп ашэануа ихылца. Уртэ злеипшу хэа ирымоузеи?

А.Е. Лашэриа иеизга «Афара ашэақэа» иамоу гха ссақэак ирызырцарзуам ашэкэы злацсоу афар коммунист тасла раазара аус афы. Ашэкэыффа рацхыатэи ишэкэы агэра хнаргоит уи итцегы еихау ақэаиарақэа шизыцшу иацхыакатэи ирфеиаратэ усурафы.

1954



3.2. «АДГЫЛ АФТЭИ АЕТЦАҚАА»

Ацсуа литература атыхэтэантэи ашықэсқэа рзы ирацэафны Аеитцанаазеит ашэкэыффа фарацэа, збафхатэра аибашь-рашытахытэи ашықэсқэа раан инартбааны аеартлаз. Убарт дреи-уоуп апоет Кэымф Ломиа.

Кэ.Шь. Ломиа иреигу иажэеинраалақэа ануп 1954 шықэсазы хаз-шэкэны Апхэынтшэкэтыжырта итнажыыз еизга «Адгыл аф-тэи аетцэақэа». Хэарас иатахузеи, апоет иаццамтақэа зеггы ари ашэкэы изанымлеит. Уи иажэеинраалақэеи иажэабжькэеи ра-цэаны ирнылахыет агазет «Апсны кэцшы», алитературатэ аль-манахқэа.

Аизга «Адгыл афтэи аетцэақэа» иахнарбоит апоет ирфеиаратэ еизхара, уи ипоезиатэ кэзара есааира аешарееиуа, итематика аешартбаауа.

Апоет иреигу ифымтақэа рзикуеит ицсадгыл, асовет жэлэр ртынч бзэара, акоммунизм аргыларэфы ажэлэр напхгара рзыуа, цхыака изго х-Коммунисттэ партия.

Асовет жэлэри адунеизегьяфтэи ацэажэлэри аибашьра фыц арцыхцыхыффа ирфагыланы атынчразы рықэцара аанарцшуеит аизга иану ацикл «Атынчраз абжы». Ха хажэлэр ртынч бзэареи ацсадгыл абзиабареи ирызкуп ацикл «Адгыл афтэи аетцэақэа». Ациклқэа «Бзиа ишпазбои шыри-тали», «Иблуз кэцшы дам-бар амуа» апоет заатэи ирфеиамтақэа иреиуоуп. Уртэ ажэеинраала кэиматқэа шрылоугы, инейдкыланы егырт ациклқэа рааста еиха ицсыгеуоуп.

Апоет еиха икэфеиаз ирфеиамтақэа рахы ицхыазатэуп атыхэтэантэи ашықэсқэа рзы иифыз ажэеинраалақэа, апхыаза инаргы-ланы ацикл «Москватэи ажэеинраалақэа». Ари ацикл апоет иа-питцеит Москва М. Горки ихыз зху Алитературатэ институт дантаз ашықэсқэа раан. Ацикл азкуп х-Апсадгыл дузза ахтныкалакы, атынчраз икэцо ажэлэрқэа ргэыгырта Москва. Ашэкэы аатуеит ажэеинраала «Амфан» ала. Дзаазаз Апсынтэыла аамтала иааныжы-ны апоет – алирикатэ фырхатца дцоит Москвака атцарахы. Аха уи ицхыазом ицсадгыл дапыртцуеит хэа, избанзар апоет псадгылс

ишью Апсны амацара акэым, уи ицсадгыл х-Советтэ хэынтқарра дузза ауп:

Сшэыдышэкыл схэом акаршэра еиужькэа,
Избанзар аракагы сыцсадгыл ауп сара.
Шьыжьбзиа! Ақалақкэа, ақытқэа, азыжькэа,
Адэыцба ласзоит аз шэсызбом сгэазхара.

Москва – ажэлар иргэыштыхгоуп, иргэыкатцагоуп, ирхыхьчар-тоуп. Уақа икоу дарбанзаалак изы шэарта ыкам, дтынчуп. Абри ахшыотцак бзианы иаарцшуп ажэеинраала «Ан» акны. Москва атцара зто арцыс қэыпш иан лахь салам шэкэык имфижытеи мызк аиха штцауагы, ан лца гэтыхас, цэшэартас дкалцом. Ан лца гэырфас, хьаас дызлымам азцаара атак апоет ихата икайтцеит абас:

О, издыруеит, океан нырцэ
Сыказар иахьа,
Иалшон ускан
Сан дагар агэыткэа.
Аха арантэи сышэкэы
Лмоургы шықэсык
Гэтыхас сыштылхуам,

О, мап! Бзантык!
Хьаас сзыкалымтцо,
Иахьсызхаз акэым сара,
Хьаас сзыкалымтцо –
Илдыруеит сшыкоу Москва!

Кэ.Шь. Ломиа иқэфиарақэа ирхупхьазалаша иреиуоуп ажэеин-раалақэа: «Сгэысеанзамкэа иансырта азцаара», «Москватэи ау-ниверситет», «Апснытэқэак Москва ааигэара ишызбаз» ухэа убас егыртгы.

Москва ақалақ ағы аибашьраштыхьтэи ашықэсқэа рзы, апар-тией аихабырей излазгэартаз ала, напы аркуп ахан еихаракқэа рыргылар. Арт аханқэа рыргылар иласзоу темпла имфацысуеит. Убарт иреиуоуп Ленин ишыхаф Ломоносов ихьз зху Москватэи ахэынтқарратэ университет иазкны идыргылаз ахан ҳарак дукэа.

Урт рызбахэ ауп апоет дызлацаажэо иажэеинраалақэа «Москва-тэи ауниверситети» «Хэылбыгехак Ленин ишыхарағи» ркны.

Смоленсктэи аштағы (ақ. Москва) идыргылаз аихагыла рацаэ змоу ахан ҳарак иазкуп ажэеинраала «Сгэысеанзамкэа иансырта азцаара». Хэылбыгехак Москва азиас ихықэгыланы ақалақь згэы адхаланы иалапшуаз арцыс ицылеит ҳесахэыцқэак. Аминауатра шытатцауа, урт арцыс иазтцауеит, уацшэымоу уара арақа, мам-зар усасу ҳаа. Апоет иихэара иғытцашэом, сацшэымоуп ахэара изыгэагыам, избанзар уи арахь дааижытеи митэык тцауа, аха сса-суп хэагы ихы ишьюм. Ахэсахэыцқэа арцыс иархэоит ишырымоу аймак, насгы иарбан еимаку ирымоу. Урт апоет икнытэ ианроу рызтцаара атак ахан ҳарак зықэгылоу смоленсктэи ашта шақэу, насгы уи ахан аргылар иара апоет ихата дшашахату, ицъарым-шьарц залшом уи Москва сацшэымоуп ҳаа ихы иахьазимхэаз. «Хатаумтцан, уахьынхархаз», – рхэан инивеибахэа ицеит ахэса-хэыцқэа. Арцыс игэы хьаауеит еибадыраанза иахьейпыртцыз, аха икайтцахуаз, ддэықэлеит азиас ахықэ иаваршэ. Уи дхэыцуан абас:

Абарт имоскватэқэангы
Ирзымдыруазар
Иахьгылоу ахан,
Ицъашьатэзам,
Уи азы ирыстом гэыбгэан.
Ирхароузеи, аамтала
Ныкэара интытыр цъара,
Иаахынхэаанза
Аханқэа рхыцхьазара
Иацлозар Москва...
Амала сгэы иалоу,
Сгэы зеисуа акэара-кэара,
Смоскватэуп ҳаа схы
Иахьазысымхэаз ауп сара.

Ари ажэеинраала тцакылагы формалагы апоет ирейгэзоу ифымтқэа ируакуп. Ашта Қацшь иахьзынфылоуп ажэеинраала «Сашьцэа Москваа». Даеа штакы, иага итшэазаргы, итбаазаргы, Ашта Қацшь изадкылом апоет. Уи агэра игоит, шыта данарцысха

акәым, даныхәычзас, пшьышықәса анихытүаз дааган идырбар-
ггы, азәы дизымтәакәа ихала ишидыруаз ари ашта.

Ацикл «Атынчраз абжы» ажәеинраалакәа рнафсанггы иагәы-
лоуп апоема «Ауафытәыфса игәы». Уи апоема Кә.Шь. Ломиа ма-
къаназтәи ирәиамтәкәа рахьтә иаарылукаакәаша ируакуп. Асиу-
жет, акомпозиция, абызшәа рганахьала уи иадубало абзиаракәа,
аказара шыарда ирацәоуп. Афымта абызшәа разоуп, еилыххоуп.
Апоема иаанарпшуеит Еиду Америкатәи Аштаткәа ркны анегрцәа
рыцстазаара баапс, урт рыргәақыфцәа ирәагылан рықәпара. Арт
анегрцәа (арапцәа) аексплуатация гәгәа инаыхьны рыцхараны
ирзыкалеит арәсатә дискриминацияггы.

Урт рцәапштәхәы ахьеикәатцәоу акнытә ишьтахоу, еитцахоу
уаапсыроуп хәа ипхьазоуп, ирымам азин зцәапштәхәы шкәакәоу,
«акультуреи ацивилизациеи ирылаазоу» ауааи дарей ажәлар
реизартатыпкәа (иаххәап, атеатркәа, акрыфартакәа, асасаирта-
кәа) ркны аицнеира. Урт пстәык акарагы хатыр рықәым, мыкә-
мабарас икоу зеггы дара рзы икоуп, «Линча избара» инаркны. Аха
анегр-жәлар есааира еихә-еихә итцаулары ирылатцәоит рмилаттә
хдырра, ргәатцәы ицәыртцәа рыргәақыфцәа рцәымгхара ииасуеит
урт ирәагыланы рықәпарахь. Адунеи ажәларкәа зегь реипш, ане-
грцәагы азықәпоит аибашьра ґыц арцыхцыхыфцәа рыпланкәа
реитцакәара, адунеиаф атынчра аиааира аргара. Урт ирылиааз дреи-
уоуп атынчраз ақәпаф гәымшәа, еицырдыруа ашәахәаф, жәлар рыб-
жәара атынчра аргәгәаразы Ленинтә премия алауреат Поль Робсон.

Асовет жәлар ртынч бзара, есымшааиратәи рфырхатцаратә усу-
ра, апсадггыл абзиабара аанарпшуеит хзыхцәажәо аизга иагәылоу
ацикл «Адггыл афәтәи аетцәакәа». Апсадггыл абзиабара иарбанзаалак
даґа цәаныррак иузадкылом, уи зегь реихә ипшьоу цәанырроуп.
Ажәеинраала «Апсадггыл абзиабара» акны апоет ихәоит:

Апсадггыл абзиабара
Мчык иазгауам,
Амш, атцх, ацәылашара
Ирыцуп, ихәашьуам.

Кә.Шь. Ломиа ифымтәкәа рґы еснагь актәи аплан акны дир-
гылоит асоветуаф, ихатәы цәафакәа, ихатәы интерескәа иманы.
«Атцх аеәнашеит...» хәа иалаго иажәеинраалаґы иахирбоит «сара

ишцасзимкри» хәа уи идґырбало афымца-лашара апцхәа иашәа
шизикау асоветуаф:

О, сәыза, ахәаи, акы угәы иалымсааит,
Исхаштәа цьумшьан уарггы улакта,
Истахуп ашәа изапыстцарц заа
Уара уәназгалаз хәфнаґа.

Апоет-ґа иажәеинраалакәа ркны имачым атып ааныркылоит
абзиабара амотивкәа. Урт ирхәацхьазалар кәлоит ажәеинраала-
кәа: «Лашта дтытцит ашацкыраз», «Ибымдыруеи бзиа бшызбо»,
«Ачаи хыркәдааф», «Аурыс цкәыни сареи хәидтәалан»... Ауафы-
тәыфса иссиру ицәанырра, ацәанырра цкәа – абзиабара – апо-
ет арака иааирпшуеит апстазаара иазиашаны, итцаулары. Шака
ипхоузеи, шака агәра хоутцозеи арпысбзиа иибо апцхәызба длы-
шьталаны ачаиртаґы даннеиуа, ифнытцкәтәи ихәыцракәа, игә-
тыхәкәа, ицәалашәаракәа:

Шәыздгылозеи, арадкәа, шәхырхәо,
Ара дааизар, дшәымбазеи?
Сызмыртынчуа, са сґы итыхо
Сызбахә лхәазар шәмахәзеи?

Кә.Шь. Ломиа ипоезиатә еихьзаракәа рацхәа иургылаша ирей-
уоуп иажәеинраалакәа рсиужет-композициатә еилыххара, урт
ркәаґы, еилацаланы иахьыкоу. Апоет еихаразак дакәшәоит
ажәеинраала алгамта аргәгәашьа. Автор итематика тбаауп, шама-
хамзар, изламцәажәац, «сґы цызымтәац» атемакәа роуп ифым-
тәкәа зызку. Уи илирикатә фырхатца автор ихатә иоуп. Апоет
харантәи ахтыскәа дрыхәапшуам, урт дрылахәуп, аускәа ахьеила-
шуа дрылагылоуп.

Хыхь ишазгәахәхәоу еипш, аизга «Адггыл афәтәи аетцәакәа»
Кә.Шь. Ломиа апсышәала рацхәаза итижыыз шәкәуп. Убриакнытә
афымта шыахәкәа инарываргыланы, аизга иагәылалеит имачым-
кәа ажәеинраала цсыґекәаґы. Ациклкәа «Бзиа ишпәзбои шыри
тали», «Иблүз кәпшь дамбар амуа» еидыркыло ажәеинраалакәа
рейхарак апоет ґа ирәиаратә усураґы рацхәа еихигаз ишьаґакәа
ирылтшәоуп. Урт апоет ибафхатәра зыршахатәу ацәафакәа ма-

чымкәа ишрыдубалогы, апоезиа ду, апоезиа иашатқәа афазара ақынза изхалом. Арт ациклқәа ртематикагы кыр итшәоуп.

Зны-зынла апоет уаажәларратә цак дук змам ахтысқәа алих-уеит. Икоуп иактуалтәу апроблемақәа ирызкқәо ажәеинраалақәагы, аха сахьаркырала итәулань иаарцшымкәа инхақәаз. Хәхәапшып убри аганахьала ажәеинраала «Алатцаф». Арака хара иаабоит тракторла зымхы лазтаз, изчалтыз, жәамш рышьтахь зымхы ааны зыла иабаз аколнхафы игәырғара, аеафра беиа аарыхразы уи ихәыцрақәа. Атема, ишаабо еипш, итәкыдам, иактуалтәуп. Аха ишпааирцшуеи сахьаркырала автор игәтакы? Иазгәататәуп, апстазааратә цабьрг кыр ишацәыхароу, арака апоет дызлацәажәо, ахтысқәа. Уи излааирцшуала, аколнхацәа доусы рстахановтә участкақәа рхала тракторла илартцоушәа, ирчалтуашәа икалеит. Уи, хәарада, ииашам. Ажәеинраала афбатәи ахәта зынзаскгы иатахзам, избанзар иеыцу хәа акагы уанахәом: уи зызку аколнхафы имхы шааз аниба, аеафра беиа аасрыхуеит хәа ажәа шитииз ауп. Ҷыц зхы аатцыхәхәаз ацыкәреи ала иуадафуп «зыкь цут аасрыхуеит шыта» хәа аколнхафы иитиуа ажәа агәрагара. Апоет цыара-цыара апстазаареи апсабарей цкәа днаргәылаланы, инартәулань рдырра, мамзаргы раарцшышьа ахыицәагхо узырбо афымтақәагы имоуп. Иаххәап, абарт ацәахәақәа:

Ихыкны ажәфан лашоуп,
Ахш рхьыршоуп
Ацтақәа ажәфан златцкәоу.

Арака апоет дызлацәажәо хәылбыхәтәи апсабара асахьоуп. Ишдыру еипш, амра аташәамтаз аптақәа «ахш рхьыршоушәа» ишкәакәахом, ахьзы рыкәыртәоушәа ицәхапшьхоит акәымзар. Ажәеинраала «Сыбжы истеит хдепутат» акны апоет иааирцшуа асахьақәагы кыр апстазаара иацәыхароуп – «алимони, амандариней, апатырқали атундраф ахьта иакны имлахәырц». Хәарас иатахузеи, цара-дула аус зуа ауаа хыкәкыс ирымоуп, иахьагы-уахагы аус адырулоит, Афада, ахьта ахыбаацсу атәылафәцәкәа ркынгы атцаа зычхауа ашәыртцла-хкқәа рацтара. Аха, иага умхәан, апоет дызлацәажәо ацитрустә культурақәа тундра акәым, итцегь ахьта ахьмачу адгьылкәа рғгы ирзычхауа ианырзыкәтца, даара икәфеиара духон. Урт тундракәтәкәа ргара макьана иаамтам.

Икоуп тыцқәак ажәеинраалақәак ркны апоет иатахзамкәа дахьымақарқәо. Иаххәап, «Са сыбжы» акны иуцылоит ацәахәа: «Аианичарцәа шәыхәымгара шәанасыжыуам бзантцы». Ус анакәха, ирзиуран икоузеи апоет дзыкәмақаруа?

Ажәақәак апоема «Ауафытәыфса игәы» азы. Ишаххәахьоу еипш, ари апоема автор ирфеиаратә усурәфы иаарылукааша афымтақәа иреиуоуп.

Уи, хәарада, ус шакәуггы, хгәы иаанагоит апоема гхада икам хәа. Анегр қәыпш Цьон атынчраз икәцарафы илиршаз аус афымтафы инагзаны иаарцшым, атцыхәтәаны, акнахартәфы иихәо иажәақәа ртәы умхәозар. Убриакнытә апхьаф иоур алшоит агәаанагара: Цьон дызтахыз ауаф беиа, ауафы шкәакәа ипца дахьыгаз иахкьаны мацара акәушәа. Иара убастгы ицәышцәахеит Мери лхафсахьагы.

Кә.Шь. Ломиа рацхьатәи иажәеинраалақәак ркны ишьақәиргәгәоз ахшыотцак егырт иажәеинраалақәа рфы мап рцәикуама, дрыцхьатцуама ухәо ианицәыкало ыкоуп. «Аурыс чкәыни сарей хайдтәалан...» афы уи дацәымфашьо ихәоит, бзиа избо апцхьызба сахьыказаалак, ианакәзаалак дысхаштуам хәа. Аха ажәеинраала «Апсадгьыл абзиабара» акны ари ахшыотцак мап ацәикуеит:

Ухаара упсы злоу
Аамтала улыкәнагар,
Шәыбзиабара шло,
Иалшоит ихәанчар.

Ашәкәыф ирфеиаратә кәзара ханалацәажәо, зегь рацхьа ихаргылозароуп уи ибызшәа, избанзар ажәа ауп асахьаркыратә кәзшьақәа раарцшыга мацәахәыс иказоу. Апоет ибзиазаны идыруазароуп ижәлар рбызшәа, ихы иаирхәозароуп урт ражәапқәкәа, ражәа беиақәа. Кә.Шь. Ломиа, аиашазы, дыфәуеит бызшәа цкәала, шыахәла идыруеит ижәлар рбызшәа, уи иатцоу амазақәа, абеиарақәа. Апоет атцыхәтәантәи ашыкәсқәа рыламталаз имоуп арфеиаратә еизхара анаххәо, еилкаауп уи ақәфеиарақәа шимоу абызшәатә кәзара аганахьалагы. Аха уеизгы иазгәататәуп апоет ибызшәафы ишупыло угәы ааихьызышьыртә икоу агхақәагы. Еихаразакгы урт уцылоит заатәи уи иажәеинраалақәа рфы. Иаххәап, ажәеинраала «Агарашәа» афы, зысаби дыргәыбзыгуа дзырцәо ан лашәа иалоуп абарт ацәахәақәа:

Соупшәыл хәычы, умтәыуазакәа
Тынч ацәа унтали!

Ан лыпшқа длыргәыбзыгуоу, мамзар адтца илтоу? Апхьаф игәы иаанагар калоит: «Ацәа унталишь наф, уха сымам», – лхәоушәа ан.

Имачзамкәа ифымтақәа рәы апоет ихы иаирхәоит апсышәала уанхәыцуа ухшыф акны имааиуа ахәоу еифартәышьякәа. Убри иахкәаны, ажәеинраала апсышәала ифны акәымкәа, даеа бызшәак акнытә еитаргазшәа апхьаф игәы иабо даналаго калоит (абаллада «Сыпсадгьыл ахь, сыпсадгьыл ахь!», ажәеинраала «Са сыбжы» убас егыртгьы.

Цъара-цъара апсуа бызшәа иамоу ахатәы ажәакәа ихы иамырхәакәа, арифмеи аритми рзы мацара, атәым ажәакәа аналаигало ыкоуп апоет ифымтақәак ркны. Иаххәап, «абериоза» хәа ифоеит иажәеинраала «Қартынтә ашәакәа» акны, аха ф-бгьыцк рнафс ажәеинраала «Лев Толстой» афы ииашаны имоуп уи атцла апсуа хьзыцкәа «атцаа-тцла».

Икоуп Кә.Шь. Ломиа ипоезиафы асахьаркыратә матәахәкәа ииашамкәа рхархәарақәагы, иаххәап, ипсыгеу аифырцшракәа. Апхәызба лыблақәа уи рығирцшуеит Москва азиас ацәкәырцақәа («Сгәысеанзамкәа иансырта азтцара»), аха урт зеипшузеи? Амшын иалдоу ацәахәа шкәакәакәа Урыстәылатәи азиасқәа азынтәи рсахьа игәаладыршәоит, убас егыртгьы.

Имачым гхоуп хәа ипхьазатәуп апоет иажәеинраалақәа ркны цъара-цъара арифмеи аритми ахьеилеихәо (иаххәап, «Қартынтә ашәакәа», «Ашәа ғыцқәа» уб. итц.). Уи иахкәаны ажәеинраала апхьара уадафхоит, апшзара ацәызуеит.

«Адгьыл афәтәи аетцәакәа» агхақәа хараза еиха имачхон автори аредактори (А.Н. Цьонуа) ашәкәы итцегьы рыхшыф азышьтны аус адырулазтгьы.

Абасала, ишыхадамгьы, аизга «Адгьыл афәтәи аетцәакәа», иаидкыланы уахәапшуазар, лагала бзиоуп апсуа поезиафы, излапцоу рацәоуп асовет фар коммунисттә тцасла раазара ус афы. Уи агәра хнаргоит апоет Кә.Шь. Ломиа, зырәиаратә бафхатәра инагзаны ашәтра макьана запхьака иззыпшу, ишилшауа апоезиатә фымта каиматзақәа рапцара.

1955



3.3. «АЕЫКӘАХА» ИАЗКНЫ АЖӘАҚӘАК

Атыхәтәантәи ашыкәсқәа рыфнутқала иапцоу апсуа проза-рәсу, зтцакы тбаау цәыртцоуп. Ажәабжыкәа, аповестқәа, ароман ухәа жанрла, тематикала инеибейпшымыкәа, хыпхьазаралагы шыарда ирацәоуп аамта кьафк итагзаны ашәкәыфә фа икалам итцытхьоу. Апхьафцәа еснагь ргәы хыт-хытуа иазыпшуп бзиа ирбаз рышәкәыфәи дарей фәпхьа реипыларә. Амала, уафы ихьааимгарц залшом, абри иеипш икоу ашәкәыфәы ирәиамтақәа иахьауажәраанзагы ха хлитературатә критикафы мацк иадамхаргы инартбааны, инагәылаланы иахьейлыргам, иахьытцаам. Акыкфәбак рецензия еизадақәак тытхьазаргы (иара абри уажәы хзыхцәажәогьы убрахь инарылатцаны), урт митәык ирхәо егыкәам, апхьаф рацәак иртацәом. Абрака иахтахуп хазаатгыларц иаххысыз ашыкәс азы итытцыз А.Н. Гогәуа ироман «Аеыкәаха». Хазлацәажәо ароман – апсуа литература атыхәтәантәи ашыкәсқәа рыфнутқала иаланагалахьоу иреигьу афымта дукәа ируакуп. Уи зымчехак тбаау, апстазаара кыр инартцаулары иаазырцшуа, настгы еифәкаашьала, фышья формала ха хлитературафы зынзаск ифыцу апцтамтоуп.

Ароман афы икало ахтысқәа анымфәпысуа абригь-абригь ашыкәс ауп хәа иааткааны ахьз ихәом автор, аха имфашьо еилкаауп уи атыхәтәантәи ажәашыкәса ишыртыгам, аеакала иаххәозар, иахьатәи апсуа пстазаара аарпшра иазкуп.

Зтцара хадас икәнаргылозеи хзыхцәажәо ароман, настгы ишпазбоу уи азтцара афымтафы?

Са сгәанала, афымта ишьтнахуа азтцатәкәа зегьы аайдкыланы ихәдоу зтцаракны урыхәапшыр, ирхәо аоуп: аиашеи ахәахәеи, ақыиарей ацәгьахәыцрей реифагыларә.

Ароман аидеиа сахьаркны ацәыргара иацхраауеит уи злаф аформа, афымта аифәкаашья, акомпозиция. Ари акомпозиция иабзоураны ихартәааны иапцтахеит ароман аидеиа хада мфәпцызго ахафсахьақәа.

«Аеыкәаха» акны иаарпшуп уахьики-енаки рыфнутқка икалаз ахтысқәа (иахьа ашыжы инаркны уатцәы шыжыынза). Аха уи иаа-

нагом, ари арамка дынтшэаны ихафсхыоу ахытэ аамтак хирбом хэа ашэкэыффы. Афымтафы атыц рацэаны иааныркылоит афажэа-тэи-афажэижабатэи ашықэскэа ирыдхэалоу ахтыскэа, иара убас-гыы аибашьратэ шықэскэа. Аха урт зегы хара иаабоит афырха-цэа ргэалашэарала, мамзаргыы фырхатцак ибжамзкэа итынхаз имшынцала. Ари еипш икоу акомпозиция автор илнаршеит аамта рацэа ааилацаланы, ихадароу еиха инатцшыны аарпшра.

Икалазеи хтыскэас уахыки-енаки рыфнутцкала ароман афы? Насгыы убарт ахтыскэа шпарныри афырхацэа рыпстазаара?

Ацхыаза инаргыланы ихэтэууп, ароман афы сиужеттэ цэахэа мацарак шакэым иагэылгоу. Сгэаныла, арака иалоу афырхацэа реихарафык дара рхатэы цэахэа аанкыланы ицоит иааипмыркыа-закэа. Убри азы акэзар калап мацк изыуадафу афымтафы ихадоу хэа фырхатцак дналкааны ихыз ахэара. Дигэа иоума, Шьасиа лоума, Басиат иоума, Шьашькэа лоума, Ацыр иоума, Заур иоума, Рушьни иоума, ма даеазэума, арт зегы афымта аидеиа хада аарпшрафы зда хэарта ыкам персонажцоуп. Урт зегы рхатэы мфэа рымоуп, цоуп, рымфакэа акырцэара еихысуеит, аха...

Ашьыжь шаанза ахэы афынтэи иаафуа Саса ифытбжыы иар-фыхоит Азфыбжыара ақыта зегы. Иахыа мейшоуп, псшьара мшуп, нас иабаццакуеи ауаа, гэакрас икоузеи? Мап, гэакра ыказам, икоу гэыргыроуп. Акыршыкэса ацэа иибахыоу азы итабуп хэа иахэаны аусура акнытэ псшьара ддэыкэырцоит ақытафы хатыр ду зкэу артцафы Ацыр. Убри агэыргыара иазкны иахыа ашкол афы еизараны икоуп уи ииаазахыоу итафцэа, уа агэыргыаратэ еиза-ра калоит, нас уаха чароуп Ацыр ифнэа. Абри аизареи ачареи реазыкатцареи рымфакцареи ирыдхэалоуп афымтафы икало ахтыс-кэа реихарак. Ацэгьей абзиеи, аиашей ахэахэей реифагылара, реикэцара – жэытэнатэ аахыстыгы алитературей аказареи рзы имажэуа, импсуа темоуп. Машэырныгы акэзам уи ус изыкалаз: алитература литературатэкыазар, ажэлар рыпстазаара ииашаны иаанарпшуазароуп. Ус анакэха, апстазаара ахата ианакэзаалак-гыы иамоуп еикэтэара змам аифыхара. Цабыргуп, ари аикэцара еиуеипшым аамтакэа рзы еиуеипшым асоциалтэи аполитикатэи тагылазаашыакэа инарыкэныкэаны, аформа апсахуеит, аха атцакы хада еицакрада иазынхоит. Ха хэпстазаарафгыы, хэарас иатахузеи, атыц рымоуп усеипш икоу аифыхаракэа, аконфликткэа. Алите-ратуреи аказареи урт аадмырпшуа иалагар, нас уи элитературам-

хеит, иагызказарамхеит. Убри азоуп нарха дук замоузгыы аамтала асоветтэ литературафы зейргэгэаны иаацэыртыз «аконфликтда-ра атеория».

Асахьаркыратэ фымта злашыакэгылоу акомпоненткэа зегы, хэарада, атцакы рымоуп, ихэартоуп, аха уи аидеиа ацэыргарафы ихадоу ароль назыгзо ахафсахыа ауп, еихаразакгыы инейтцыху ае-пикатэ рфеамтафы.

Ароман «Аеыкэаха» иалоу афырхацэа зегы абри дыбзиоуп, абри дыцэгьоуп хэа иаармарианы ф-гэыпкны ишаны инаузыргы-лом. Цоуп, аперсонажцэа реихарафзак абарт ф-гэыпк рахытэ акы иатцанакуеит, аха убарт инарываргыланы икахуп даеа цыоукгыы, зтыц апшаара даара иазхэыцтэу, кыргыы иуадафу.

Изакеытэ цэыртцракеоузеи, изакэытэ уаузеи ашэкэыффы дыз-фагыло ироман ала, насгыы уи дзыдгылода, игэы ззыбылуада, иде-иас иихычозей? Ажэак-фажэак рыла иаафэхтэаны ари азтэара атак акатцара ус имариам. Убриакнытэ иааинырсланы, хыхь-хыхь-ла акэзаргыы хрыхэацшыр акэхоит хадара зуа персонажцэакэак рхафсахыакэа.

«Аеыкэахафы» икало ахтыс хадакэа рцентр афы игылоу, афымта аидеиагыы еихаразак зхафала иаапшуа персонажуп Ацыр Ануа. Дзеипш уафозеи абри акара хатыр зыкэтцаны аусурахытэ апенсиахы инаскыарго артцафы? Уи ргэы дтахэхэа иаанхаша азэ иоума? Цкэа уилапшны, фнутцкала дузымдыруаны, адэахытэи ихымфакгашыа-ла ихэ ушыозар, «хаи, абри ауаф акала дысзыкандаз!» ухэап. Ипшра ухэару, исахыа ухэару, итэашыа-игылашыа, ифцэажэашыа – изакаразаалак акала узивалом Ацыр. Ажэлар иахырахауа рхаткы камыршэуа, рыбзырзы имхэозар, рысакала жэак, гэык-псыкала рыматц иуашэа дырбо, дхэытцалан цакала ахэа ижуеит, цэгьамзар бзиа каитцом. Напшыхаке дызбогыы «ари ажэлар рзы зхы ацыка ыкэызхуа иоуп» рхэоит.

Аиашазы, икытауаагыы реихарафык уи дызлакакэатцэкыоу рыз-дыруам, дыздыркэо пытфык ыказаргыы, урт рыбжафык, иара ихэ-та иеипш, ихэапсакеоуп, даеа цыоукыхгыы, иалаххузеи, дхарар-гамаргыы акгыы алтцуам» рхэоит.

Ихы иазейгыу баны цэгьахыццрак афакцхыа саангылап хэа згэы итам азэ иоуп Ацыр. Иашыа еихабы, акоммунист иаша Даут харада итакра (атцыхэтэан уи дагыыршыуеит), хылтцшытрала итауадыз, аха ажэлар ирзейгыу аус гэык-псыкала иашытаз Арзакан

итархара, иашья-ица Батал залымдарала изныкәара ухәа аус еитакәакәақәа жәпакы ахырчапоз агәтәтәкәа далагылан Аңыр. Амчра знапәы икоу ауаа рәаңхәа ақяқьара, амтахырхәара – уи икашья хадакәа ируакуп. Уамашәа иубаша, атәымуаа рәакәым, иашья гәакәа Даут иәаңхәагы дхырбзакәырбзо дқяқьон, уи ара-иком афәы атакпхыкәра змаз аматцзура данахагылаз ашықәсқәа раан. Уимоу, сасык афны данааилак, иашья ица Батал хәычгтәкәа иныхәафә цатхыла акәымзар, тәыца башала иркуамызт, иаб игәы канатцап, уиалагы акы дсыхәап хәа збаны. Аха ишааи-уаз, ифызцәеи иареи реитакәакәарақәа ирыхкәаны, иашья, ауаф гәыраз харада-барада даныбжәдырз, Аңыр уаанза иибахъаз иакәзамкәа, зынзаск иееитакны даакәгылеит иашья ица иәаңхәа, илахь еимацахә, итачкәым ратцәан. Ажәакала, иихәоз-иуаз зегы ишәан-изан, зегы зықәкыз цәкьарак акәын – амалрхара, ахәымгара. Аңыр ихатагы заманала идыруан инапы ианыз аус артцафра, афәр раазара аус цәафала акәзааит, дыррала акәзааит, иара иишизанаатмыз. Уи дзызказаз, иеагыззикшаз махәфала ау-сура акәын, иқәманшәалахар каларын, иаххәап, ацә абжәара, аха иара уи иатәаишьяхуазма, артцафра иеазикит. Дызмарамыз иус дамрымхырц азы, итып имрымхырц азы уи икаимтцарыз икоузеи! Издыруада, изыпхьазада уи идырратареи имееири ирыхкәаны шакагь хәычкәа, чкәыни згаби, ахәызба цагәеипш икыгәыз, ибжам-еамны иаанхаз, шакафы рхәычратә гәахәарақәеи ргәыгра лашакәеи назаза ргәатца итапсыз!

Аңыр иеипш икоу ауаа гәангыашкәа каиматлатцәкәа еилкааны ирымоуп адгылафцәа рыда, цхыраарада рхала апстазаарафәы хара ишымцо. Убриакнытә урт еснагь, еыпхти-еыпхти еибабгүеит хәа, реипш зеипшу рфызцәа рыерыдыркылоит, иара убасгы рхәатәахы ииаргоит амч ду зызтоу, аха ахшыф зыцәмачу ауаа гәафакәа (Саса иеипш икакәоу), ма имшәыц ақәыпшкәа (Ездора ифызцәа) рнапәы иааганы, ацәгьа ддыркәтцәоит. Аха урт реифызара цатгәык аманы изыкалом. Ианшәартәа, ахыш зласыз акәчар реипш, гәарапара еимпүеит, дара-дара еибәтиүеит. Уи ус шакәу агәра хнаргоит Ездореи Михеи реизыказаашья. Ездора данкәыпшыз, дангазас Акәа аматцзура ду иалаз ианшья Михеи иртцафы Аңыри джәаны дхырхын, инапала дидыршбит дызхылтцыз иаб Арзакан. Знык амфәа хәахәа ианылаз арпыс, ауаа хәапсакәа итгәаны дфаскьарго мацара, даара кыргы дфаргахьан еипш,

иаалыркәан аамта аеитанакит. Ездора зынзаск дкамхазаргы, дфазараны дахыкәаз дфәианза дызныз имфәа акит. Ускан уи цьара иеаакыдкыланы, ихәхәыс диштыүеит ианшья Миха, хәаастгы дкаитцауам. Иатахханы икалозар, убастцәкәа дрызныкәоит егырт ифызцәагы.

Ичкәынцәа еихабацәа – Леуеи Заури рзы Аңыр игәы тынчуп: урт иара ишья ихыршәлан иааиүеит. Зегы бзиахон, зегы иара ишитахыз икалон, ичкәын еитцбы Рушьни иакәмызтгы. Рушьни цәала-жыла ари афнәта далиааит, афнәта даазеит, аха доухала зынзаск даеа дунеик датәуп, иаб ифнәта иара ицәтәымуп. Машәыршакә акәым ашәкәыффы зныкымкәа-фынтәымкәа иатцшны изихәо-еитәзихәо рыфны иахагылоу аца-тла ашьяпы лытдыркан апкара Рушьни игәы ихьу-хьуа иштыхо атәы. Уи аца-тла ибыбышза ишәтүеит, аха ифәлоу аца еикәатцәасымсалза, уфә иузтамтцәо иашахоит, еафратагалангы абгыжә капшыза ашта ыкәыртәаа ифыкәхаүеит. Нас Рушьни иан дшәи-цшыиуа уи абгыжә акәгара дналагоит. Ари атцла-мытцла, залымдарала еибарку, Аңырраа рдуеи иасимволуп. Убри азоуп уи апшәмагы ицшыоу акеипш, дахзызаауа изихьчо.

Уаха Аңырраа рдуеи ахь хамхынхәырц азы инеикәахцхьазап ароман аперсонажцәа рыхьзкәа. Хыхь зызбахә ххәакәахьоу ина-рываргыланы убрахь иахыпхьазалатәуп: аколнхара абухгалтер, ашьяпызатцә Лаз, Дигәа ианцса, уи лашья апсымтә Кадыр... Уи адунеи хәапса иалагылоуп иара убасгы апхәызба қәыпш Шы-та, акорреспондент Суслик, абарбарфы Цьарма ухәа имачфымкәа егыртгы. Хәарада, урт зегы ф-ашәхасак реипш инеибейпшны икам. Азәы еиха ацәгьара иухеит, егы макьаназ усеипш егь-каимтцапт, аха зегы зну мфак ауп, еидызкылоугы иара убри ауп.

Ахәахәа мфәаызго, ацәгьа зыршуа ауаа ирфәгылоуп ароман афәы зсахьа инартцауаны иаарцшу афырхацәа жәпафык. Апхьаф игәалашәарафәы даанымхарц залшом махәфә-шьяхәфәла игәгәоу, гәатала еибгоу, фнутцалагы дәныкалагы изфыдоу, ицкьоу анхәф чкәын Дигәа. Уи макьаназы дкәыпшуп, уажәоуп даныфәгыло, аха иара уажәнатәгы иуаажәлар рзы шыарда дтцәуоуп. Уи иикәо алуқәа рылоуп ақыта зегы ршыла зларлаго. Ари иатцанакуа даара ирацәоуп. Шылада, фатәыда апстазаара зыкало аиха изыкалом уи аазрыхуа ауафгы дыкамкәа, Дигәа ифызцәа ыкамкәа. Цәоуп, иара дышкәыпшзас апстазаарафәы ааха гәгәа иоуит, аха уи иара

игәы азкажъуам, адунеи ағы зегъы игәы рыхшәартә ағынза даз-нагом, азныказы даара иаилжжаргы. Уи еипш икоу ааха дазгом Дигәа ифыза ауафы зыда – уи еихагы дазрыжәуеит, иапхьаказы ила хнатуеит. Лразкы лыцымныкәеит, аха днасыцданы, дрыцханы лхы лыпхьазом апхьызба-тәахьа Шьасиа. Цсраенынза еицакра ақәымкәа, ишыцкьаз, ишыпшзас, ишыхааз уи илзынхеит аибашь-ра иалазыз лфыза, лықәла бзиа Батал ишкә илымаз лыбзиаба-ра. Агәырәа цәгъа, ахьаа баапс дазмышхәеит, лгәы азтымшьааит Шьасиа. Уи ауаа рзы лгәы разны, дыцхыраафны дгылоуп, лхы ма-цара дашьтам, Шьасиа илылшоз зегъы калтцеит, ишылбоз азмах зхы азтаз лахәшьа Шьыта лыбла хылтырц, деикәлырхарц, аха... Апхьаф дацәымфашьо агәра игоит, ари апхьызба дызкәахауа мыч шыкәмло, уи лыпстазаара зегъы патула, хатырла, мөа иашала дшанысуа.

Ароман аидеиа аарпшрағы атқак гәгәа рымоуп Даут, Батал, Арзакан, Арушьян реипш икоу афырхацәа, аха урт зегъы хры-ламлакәа, хәхәапшып ихадоу даеа хәсахьак. Уи атахмада Басиат иоуп. Басиат ицкәын-затә Арушьян ихабар хәа акы изымдыруа аибашьра далазит, итаца Шьашькәа лакәзар, атахмада ашә наи-харкны пхәысс диццеит ауафы хәымга Лаз, лыпхә Шьасиагы ла лышкә дылгеит. Издыруада сымцахә мыцәар, издыруада сразкы акы аланы, сыцкәын деибганы дысзаар хәа дгәыгуа, ихәыштаара амца мырцәакәа иааигон Басиат. Малс хәа иара имаз зегъы рапхьа изгылан инапала еихеихаз, еитеихаз, уажәы еиылань, еихашь-шьы игылоу итәа-бахча. Басиат итәатра апхьаза инаргыланы, хәарада, иреалтә сахьоуп: итабыргытәкьангы ауаа ирфо, ашәыр хазына зәало бахчоуп. Аха убри инаваргыланы ари атәа-бахча символк ахасабала иахәапштәуп. Уи апстазаара цкәеи, ламысла иаарыху амазареи, абеиареи ирсимволуп. Убри азоуп неихырқәа змам атахмада Басиатгы илаба иеантцаны иахьеи-уахеи ибахча дзакәшо, аанда кылжәаны цъара хәажәкәак рыетарыжьыр хәа дызшәо. Убри азоуп ароман ағы автор игәы ззыбылуа афырхацәа рыхьз абаскак иааигәаны изадихәало ари бахча ссир асахьа.

Басиат итәатра иазыгәышьуа шыарда ирацәафуп. Цьоукы рзыхәан уи ныхақәырак, тыц-пшьак иафызазар, цьоукы уи иа-хәапшуеит мал-хырхагак, хаазагак ахасабала. Убриакнытә ауп атахмада иацәал шааигәаз збоз ауаа цсымцкәкәа рнапы рхаха абри амал изазытрысыз.

Аха абракатцәкәа ихәатәуп урт агьангыашқәа рыгәтаны анагза-ра дара ишырзбо еипш ишырzymариамхо.

А.Н. Гогәуа ироман ағы иаарпшу агәакрақәа, азалымдарақәа мыцхәы ишырацәоугъы, афымта изакаразаалак гәкаҳара аттам. Уи уацәымфашьо агәра унаргоит, егъа иуадафзаргы, егъа ихьа-нтазаргы ацәгъеи абзиеи реикәтцара, атдыхәтәан аиаша аиааира амгар цсыхәа шамам. Аеыкәаха зкәыршаз иахәтәи амза иафызәоуп ацәгъа, ахәахәа.

Харт хәзаатгылан халамцәажәеит «Аеыкәаха» асахьаркыратә структура – асиужет, акомпозиция, абызшәа реипш икоу азтәа-тәкәа. Урт чыдала итәатәу, изыхцәажәатәу зтәарақәоуп. Амала, иныкәырпшшәа акәзаргы иазгәахтәп акомпозиция аганахьала хзыхцәажәо афымта хәпсуа литературағы зынзаск ишғыцу. Ап-суатә мацара акәым, егырт әлитературақәа рғғы асеипш ишьа-кәгылоу афымтақәа лассы-ласс уафы ипылауам. Фышьа-фор-мала, композициала «Аеыкәаха» иугәаланаршәоит, акыпхь ағы уажәраанзагы ишазгәартахьоу еипш (А.А. Аншба), анемец шәкәыф-фы Генрих Биоль ироман «Абиллиард асаат жәаба рыбжазы».

Урт афымтақәа рыфбагы акомпозиция аганахьала азеипш принцип шрымоугъы, имачзам иаадырпшуа ачыдарақәагы. Нас-гы, ишдыру еипш, аус злоу иигаз аформала ашәкәыф крызтазкуа ахшыфтак изаарпшу, изаамырпшу ауп. Уи аганахьала ароман «Аеыкәаха» иапхьахьоу азәгы гәыбжьажьарак иоуп хәа хгәы иаа-нагом.

Алықьса Гогәуа ироман, еитасхәахуеит, атдыхәтәантәи ашықә-сқәа рыфнутқала апсуа литература иаланагалаз иреихәзоу ар-феиамтақәа ируакуп.



3.4. ЖӘЛАРЫК РҒАХӘЫ

1973 шықаса антдәмтазы ажурнал «Алашара» адақбақәа рҒы акыпхьра иалагеит, инагзангы иалгеит 1974 шықәсазы Б.У. Шьынкәба иҒоурыхтә роман «Ацынтдәарах». Иара абри ашықәс азы ари афымта ду хаз-шәкәны аңсышәала итытцит ашәкәты-жьырта «Алашара» акны. 1976 шықәсазы ароман тытцит Москвагы урышәала еитаганы (еитаргеит К. Симонови И. Козловский), зегьидгылоутәи аңхьафгы гәахәа дула идикылеит. «Ацынтдәарах» иара убасгы еитагоуп ақыртшәахь, аитагара иафуп ахәаанырцәтәи абызшәақәа рахьгы.

Уаанзатәи инейтцыху иепикатә рҒиамтақәа рҒы (апоема «Ахәачаңа» иалхны) Б.У. Шьынкәба темас иигоз Аңсни аңсуа жәлари ржәйтә-рҒәтә цстазаара акәын. Цоуп, урт афымтақәа рҒы имачымкәа иахпылоит хтәыла икәынхо егырт амилацкәа рхатарнакцәагы, аха хықәкыла урт сахьаркыратә объект хадас ирымоу аңсуа жәлар роуп. Уажәы хзыхцәажәо ароман Ғыц ала ашәкәыффы кыр иртбаауеит итематикатә горизонтгы: уи азкуп хылтцшьтрала, бызшәала аңсуа жәлар даара ирзааигәаз, аха уеизгы хаз жәларны иказ, Кавказ иашьагәытыз, Аңсны инамаданы Амшын Еикәа аңшахәа иаванхоз, иаххысыз ашәышықәса аҒанаафнаша ашьтахь дук мыртцкәа шытанкыла зыцсадгыл ианызааз аублаакәа ртрагедиятә лахьынтә.

Амхаңьырра – иаххысыз ашәышықәсазы жәларык мацара рзы икалаз рыцхарам. Шамахамзар, кавказтәи ашьхаруа жәларқәа уи зыцрамсыз ыкам (еихаракгы аңсуа-аедыгь жәларқәа). Аха егырт ажәларқәа рхатарнакцәа иага ирацәафны ицазаргы, – рыжәла рыцсадгыл иазынхазар, рыцәфаншьап аатцырқаазаны икармыжьзар, аублаакәа рхатарнак хәа азәызатцәыкгы днымхакәа, ишхәыпкыз иахытцит Тьркәтәылака. Амхаңьырра зыхкәаз амзызқәа, уи иннажьыз алтцшәақәа, иахызааз рлахьынтә, рҒейпш рытцара наукатә проблема дууп, чыдала иазҒлымхау атцарауаагы мацзам. Лымкаала ари аганахь илшахьоу шыарда ирацәоуп раңхьазатәи аңсуа профессор Гь.А. Зизариа. Чыдала ари азтәатәи иазкуп 1975 шықәсазы итытцыз уи имоно-

графия ду «Амхаңьыррей XIX ашәышықәсәзтәи Аңсны аҒоурых апроблемақәеи».

Амхаңьырра атема иаххәаны асахьаркыратә рҒиамтақәагы жәпакы апыртцахьейт аңсуаа рҒейпш, егырт кавказтәи али-тературақәа ркынгы. Аха ихәатәуп, Б.У. Шьынкәба ироман «Ацынтдәарах» еипш, ганрацәала инагәылаланы, цкәа итцаулары инзаапшыланы, насгы абасейпш сахьаркыратә напказарала ари атема аазырпшуа афымта шхамамыз иахьа-уажәраанза. Уи иаанагом, амхаңьырра атемала уаанза иапыртцахьаз егырт афымтақәа кәнахшьоит хәа. Мап, хәарада. Урт зегьы ирымоуп рхатәы хатабзиара, рхатәы хаҒра, аха урт хзыхцәажәо ароман акара рымехак тбаам.

Ароман «Ацынтдәарах», хыхь ишаххәахьоу еипш, аублаа жәлар Кавказ ранызаарей атәым дгыл аҒтәи урт рҒейпш еикәатцәеи сахьаркыралә итызхуа тоурыхтә епикатә рҒиамтоуп. Афымта акритикаҒгы иаиухьейт ахәшьара бзиа (В.Л. Аңнариа, Ць.В. Ахәба, Г.Н. Чиковани, М.Г. Ладариа рыстатиақәа). Ароман асиужет цәахәа хада шыақәзыргыло ахтысқәа ирытцаркуейт 80 шықәса инарыкәгәыгуа, иара убастәкәа итбаауп агеографиятә хәаақәагы (Аублаатәыла, Аңсны, Тьркәтәыла, Африка ухәа убас ицегьы). Хәарас иатахузей, ариакара аамтәи ариакара дгыли романк арамка итагзаны рейҒыбаара азыхәан иатахын изьрманшәалаша асахьаркыра-композициятә маҒәахә алпшаара, усейпш икоу маҒәахәны ашәкәыффы иагьалихуейт ажәабжьейтаҒәаратә форма. АфымтаҒы икало ахтысқәа зегьы еитахәоуп афырхатца хада Зауркан Золак игәалашәарала. Урт рейхаразак зегьы иара хатала дызлахьыз, ила иабаз, ихигаз, мамзаргы дацәымфашьо агәра игартә иахаз ажәабжькәоуп.

Ари асиужеттә цәахәа хада инаваргыланы ицоит ароман афбатәи асиужеттә цәахәа, шәагаалагы тцакылагы еиха имачу атыц аанызкыло – Зауркан Золаки аңсуа тцарауаф қәыпш Шәарах Кәазбей Золак ифны реиниара, русейцура, Шәарах иахауа, ақьаад ианитцо ажәабжь изцәырнаго ахәыцрақәа, Аңсныкатәи игәалашәарақәа. Ари афбатәи ацәахәа хықәкыс иамоу, хәарада, ажәабжь хада актәи асиужеттә цәахәа атцакы еиха итцаулары, игәылыртәаны ацәыргароуп. Шәарах Кәазба иахауа, амагнитофон еипш, инаидкыло, уаха цәаныррак, хәыцрак, гәахәарак, гәагк, рыцхашьарак знымпшуа баша регистраторым. Аңхьаза инаргы-

ланы, ари дтцарауафуп, имоуп уи иакэнаго азыкатцарагы, анаукатэ хыкэкгы. Иара дшыбызшэадырфугы, ицэтэымзам атоурыхгы. Золак изеитеихэо ила иабаз, дызлахэыз, ихигаз, ма иахаз ахтыс-кэа лассы-ласс уи ирфирпшуеит архивтэ документкэа, мамзар-гы акыпцхь адырратаракэа, уи алагы ишыакэиргылоит ахтыс-кэа ррыцхэ, рказшья, рхыкэки. Уи анафсангы, Шэарах ихы-игэы иалимхырц залшозма мыз нафбак иахьеи уахеи дыззызырфугаз, акыбаад ианитцоз ажэабжь гэйтшьяага! Уи аныпшуеит инафшырагы.

Зауркан Золак аублаа жэлэр дырхатарнак иашоуп; урт ирхыр-газ, изнысыз, еигуп иаххэар – изнынтэалаз амфа хьантэ ахы инаркны атыхэанза ирыцахысыз, атыхэтэанзагы шэацхэа-фык иахасабала иазэызатэыкны иртынхаз хадоуп. Убри азоуп иара ихы изазихэогы ацынтэарах хэа. Апхьаза апхьафи иареи анеикэшэо, Золак шэышыкэса иртагылоу тахмадоуп, ижакья аз-шэах еипш икэашза игэышпы илыкэсуеит, иахья-уатэы апсра иазыпшу, ари адунеи иалтхьоу, згэы зыртынчхьоу азэ иоуп. Амала иплан-исахья, иоура-итбаара, еифекаашьяла изузымдырхуеи уи ианиааз акы дшалаказ. Дызкэымгэыгуаз ихап-кэацэ хэычы афы дзыниаз ианшыцэа рхатарнак апсуа царауаф кэыпш Шэарах Кэазба илабара инатаз агэыргьара уи дархынхэуеит апстазаарахь. Цабыргытэкьяны, табара зыкэзам уи иажэабжькэа рыла лассы апхьаф ифеапхья иаацэыртцран икоуп митэ ианиахьоу, митэ зхыз-гахьоу, аха згэы мцацкэа, згэы мбажэхакэа, зынамыс шыцкэоу, имкьяшыкэа зынарцэ дамра ашэ акынза иаазгаз ахатца исахья.

Ароман «Ацынтэарах» х-шэкэыкны ишоит. Актэи ашэкэафэы иаарпшуп аублаа жэлэр кавказтэи рыпстазаара, урт рыпсадгьыл гөакья ныжыны Тьркэтэылака хэа рхы андырхазынза. Афбатэи ахпатэи ашэкэкэа рфэы – амхадьыраа мшыннырцэтэи рыпстазаара. Афымта ахы инаркны атыхэанза адраматэ еибарххара шатцоу-гы, уи аганахьяла еиха иалукааратэ икоуп актэи ашэкэы.

Изыхьазеи, ишцакалеи, ихэычы-иду, жэлэрык шхэыпкыз, рыпсадгьыл кажьны, тэым дгьылкахь рахытцра? Дара иалырыхыз ада даеа мфакы, даеа лтышыак амамкэа иказма урт злахаз азеи-бафара? Абарт азтцаара хадакэа ртак акатцароуп изызку ароман афы иапцоу ахафесахьякэа, ахтыскэа зегьы.

Арака мыцхэы инартбааны сазаатгылом амхадьырра амзыз-кэа. Урт ха хтоурыхтэ наукафэы инартцауланы итцаауп. Урт амзыз-кэа инартбааны дырзаатгылоит, ииашангы иазгэеитоит ароман

аилыргара иазку В.Л. Атцнариа кыр инейтцыху истатиа «Ареквием ашьямфазы» афгы («Апсны кэпшья». 1975, ииуль 29). Амала, сгэанала, мацк инафцацэаны ахэ шыазар калап убрака адинхатцара ароль. Мшэан, аублаа рнафсангы икамзи Кавказ амсылман дин мацара ныкэызгоз егырт ажэлэркэагы, аха урт зегьы шыатан-кыла рыпсадгьыл икэтцны иауцах!

Хэарада, мзызк акэым, фба ракэым, арака ихамоуп еиуеипшым амзызкэа ркомплекс: аурыс хэынткар иколонизатортэ политика-гы, атыркэ султан иматцуцэа рымц агитациягы («Цьанат дгьыл» ахэ ашыхаруаа ргон!), атыцантэи амалуаа рчархэарагы, адингы... Аха убарт зегьы рахьынтэ, икалап, еиха ихадоу мзызс иупхьазар ауазар асоциал-экономикатэ уажэлэрратэ еифекаашья иахыл-феиааз амилаптэ хдырра лэкэы. Ароман афырхатэа реихарафзак ирыцшоуп апсабаратэ фырхатцареи, агэымшэареи, агэамчхареи, ирыгым иара убасгы афеапыц еинаала, абзатаратэ кэыгара, аха урт, шамахамзар, азэык-фыцьяк ракэымзар, ридеиа-политикатэ хдырра омакала еитцахоуп, рылапшхэаа тшэоуп, ажэлэр зныс-хьоу атоурыхтэ мфа рбартэ еипш, иахьатэи ртагылазаашьеи апхьакатэи рфеипши иацэымфашьо еилдыргартэ еипш ихаракны игылам. Еихаразак ус иахьяабо ароман актэи ашэкэафэоуп.

Аублаа рыфнутцка изцэырымтит ускан ажэлэр рылакфакра, рыб-жьяжьара рхы иархэаны цьаханымка рхы зырхоз амч еикэатцэакэа ирфеагыланы, азыблара иалызгашаз, амфа иаша ианызтцашаз даеа мчык. Ииашоуп, усеипш икоу уафуп Баракаи-ипца Запшья Ахмет, нас-гы уи иааицзыргызыз аурыс Афанас, аха урт мацк ихышэацэаны ицэыргазар калап ахтыскэа рфеиарафэы. Урт ирхэо хакуп, итцабыргуп, аха убранза инеиаанза акэын ажэлэр ианрылабжьатэыз, апсадгьыл акажьра апхьаказы риашашья змам трагедиян ишырзыкалоз анрейлыркаатэыз. Знык ажэлэр цысны иандэыкэла, нас азхытцра иафызоуп, иузынкылоума! Баракаи-ипца иахэа ццышэ акэым, аб-зарбзан х-тыккакэа рфакызаргы, агэхьяа ркуам.

Аублаакэа реикэырхара акыр иеанишэеит Апсны ах Хамытбеи Чачбагы, иуара-итахра ихы иархэаны (уи аублаакэа дрыхэпхан), издыруада, урт рнапхгафцаа рхафэы рыхшыф сзаагар ихэеит, аха изкэикыз акгы алымтит: малла рацэа ихырххьаз урт рцыза Хацыы Бырзыкь Кьарантыхэгы, егырт аамыстцэагы рыпсадгьыли рыжэлари чархэара рзыруит, ирхьырцшыны амшын ихыргалеит, фэахэыра ахьырмоуша адгьыл ахэ рхы дырхеит.

Кавказтәи ажәларқәа рзыхәан иҕаз атагылазаашья уадаф аҕы Урыстәыла ахадкыларә еиҕа атоурыхтә җеипш шамаз еирыз-кааз, уи зегъанзыршәаз амилаҗқәа рыхгы еиқәдырхейт, рыҗ-садгылгы еиқәдырхейт, уи ззеилымкааз роуп ибжъахәашаз. Аублаакәа ртрагедиа ахьалагаз, мшыннырцә инеины, хыҗақырта рымамкәа, адәысакара иахьықәхаз акәзам, урт ртрагедиа ахы ак-хьан «Хаҗсадгыл антыҗ даеаҗара иахьейҕу тышәынтәаларак хауп» хәа агәыҗра рыманы, амҕа ианықәла нахысгы. Цоуп, урт гәыргьатәа, аккахәа ашәа хәо иқәымҗит рыҗсадгыл: инеиужны қызқызран, җәыуаран, мыткәман Аублаатәыла бжыс иахыҕуаз, жәларык еибартысны рызра-мҕа ианықәлоз, аха, зегъакоуп, урт рыҗсы шҗаз инрыжыт ирызгәдуны изаазоз, изыхьчоз рыдгыл гәакьа. Убриоуп ашьтахь рыхгы ирзанамижью, аҗхьаҕгы ира-наимижью. Ускан еихыргаз ашьяҕа ишшьятарзга шьяҕаз дук мырткәан рыла иабейт аублаакәа, ускан рхы иасит, ргәы иасит, аха иабакоу, шьҗа ихьшәан, атоурых абарбал шьҗахьҕа ргьежышья амамызт.

Аублаакәа ртрагедиа аконкреттә җагылазаашья иахылҕааз ииасхьоу тоурыхтә етауп. Уи иамоуп, хәарада, ахатәы мзызқәа-гы. Аха ашәкәыҕы иаахтны иқәиргылоит азҗаара: иалшозма абри еипш атрагедиа аипыркәкәара? Иамазма ахтысқәа рҕиара даеа хырхарҗак аҗашья? Аҗсни егырт Кавказ атәылаҕаҗқәеи рҕырҗштәы автор инаҗоит азин, ихәарц: иаман аҗсыхәа, иал-шон шьҗатанкыла ибжъамзыртә еипш ажәлар реиқәырхара, аха, рыҗхарас икалаз, урт алшарақәа ахархәара рмоуит, аҗыжәара ргеит атрагедиа зхылҕааз амҗқәа. Убриоуп еихаракгы уаҕы игәнигартә иҕоу, убриоуп еихагы игәыҗшьяагазтәу ари атрагедиа, избан акәзар иҕамлар алшон, аха иҕалеит. Ус акәымкәа, җсыхәа змазам акәызтгы, ускангы, хәарада, уаҕы игәы тнашьяауан, аха иҕоуҗари: уи ада мҕа амамызт! Убриакнытә сгәы иаанагом лакҕакрада уаҕы идикылаша аҗоуп хәа акритик В.Л. Атҗнариа истатиаҕы категориатә формала иихәо абри агәаанагара: «Ахҗәара – “Аҗынҗәарах” аҕы излаабо ала – уаҕа хырҗашья амамкәа иҕалаз трагедиақ аҗасабала иахәаҗштәуп».

Аха, са излеилыскаауала, ус амхәошәа збоит ароман. Абар иара Шәарах Кәазба ихаҗа (хәарада, уи ароман авторгы ихәыҗра-қәа роуп) дшазхәыҗуа, ишеиликаауа аублаакәа ршьямҕа. Маҗк иоуҗәазаргы, инаҗзаны иаазгоит убри аҗитата: «Иаҗы, жәаҗы,

ариабжъаракгы аҗахмада җынҗәарах санизызырҕоуа, санан-җшыло аублаакәа знынҗәалаз амҕа, ускантәи аамҗазы аҗагы-лазаашьяқәа убас рееиқәдыршәейт, аублаакәа рҗыхәтәа абра икылымсыр қаломызт хәа агәаанагара сеақәсыршахәҗуейт! Аха, сара, җоурыхтә җагылазаашьяла аублаакәа ирҗәыхарамкәа игы-лаз, оумеиқәатҗәа агәакрақәа зхызгаз, аха даеа лахьынҗак зауз аҗсуа жәлар рыхтыҗ, сара, иахьатәи абра сыҕазаара – зынза даеак ахәоушәа ауп ишыҕоу: иҕалараны иҕаз қамларгы қалозаарын! Ус анакәха, аублаакәа абриейҗш атыхәтәа иазкылымсыр қаломызт хәа хазхәо алогикаҕы иҕалазаап еилататарак, еиқәымшәарак...

Срызхәыҗуейт атоурых аҕы, ма наскья, ма ааскья иҕалахьоу аублаакәа зықәшәаз иашьяшәалоу ахырзаман хтысқәа... Сейҗа-хынхәуейт, ус қамлар ада җсыхәа ыҕамызт хәа хазхәо алогикахь. Мап, мап, егья ус акәзаргы, зынзатҗқья уи сзақәшахәҗо сыҕам! Аҗхьан исхәанейҗш, схата абра сыҕазаара, иахья сызлаҕоу: стара, сзанаат, сrespублика, смилаҗтә культура, схатәы шқолқәа ухәа убарт зегья аҕамгылазои уи алогика?» (Шынқәба 1974: 95).

Ажәакала, ахҗәара анаҕсангы, иҕан мҕақәакгы ажәлар зын-заскҗқья аҗагылазаашья бааҗс иалызхышаз, аха урт амҕақәа, еиуейҗшым амзызқәа ирыхьаны, аублаакәа рзы ишәахәхейт. Да-ра анылейт еиҕа ихҗәрыраз, еиҕа ишәартаз амҗа. Уи иагықәна-гейт жәларык.

Хәара аҗахым, аублаакәа зықәшәаз җоурыхтә залымдара дууп, трагедииоуп. Убриакынтә, урт аҗсра-зра излаҗаз ашьяркәастам-ҕа дынхырҗшыланы, азәым-ҕыҗьям, жәларык рынҗәашья хәыҗ-хәыҗ еилыршәшәаны изырбо ароман аҗхьаҕ егья схатҗаҕәҗәоуп ихәаргы, гәзызтоу азә иакәзар, игәи илагырзи ааиламҗәарц зал-шом. Аха аҕымҗа хықәкыс иамоу аҗхьаҕ игәырҗшаара, илагырз аагара акәым, хәарада.

Еиуейҗшым ажәларқәа (еихаразакгы ажәлар маҗқәа) рыр-ҕиара мҕаҕы иақәшәар қалойт аҗсреи абзареи ирыбжъазыр-гыло аҗагылазаашья уадаф, иаххәап, аублаакәа рҗагылазаашья амҕа. Хымҕапҗашьяс иатахузеи абасейҗш жәлары зегья рҗоурых алахьынҗа зызбо ашьяҕа анеихҗатәу аамҗазы? Ишҗаапшуйеи ускан еиуейҗшым ауаа рқазшьяқәа? Урт интересқәас ирхьчо-зеи, изышьҗоузеи, хьяас ирымоузеи? Жәлар рзейҗш интересқәа хьҗатәума, мамзар хи-җси хәа еихатәума? Анапхгаҕ иуалузеи, уи ихьыҗшу иҕартҗарц ирыхәҗоузеи? Аххара, ахәыҗра, хара анапшра

атахума, мамзар абгъаахэа атцкыра еигъума? Уаф дынзырхозеи, уаф дыхзыртцэозеи?

Абарт иреипцкэоу шэкы-зкыи зтцаара аакэгылоит убасеипцш атагылазашыақэа раан. Убарт азтцаарақэа исахьаркны ртак акатцара ауп ароман «Ацынтцэарах» идеиатэ цакы хадас иа-моу. Ашэкэыффы ихыкэкы кэфеиарала инеигзеит. Аублаа жэлэр, изыхкызаалак, ирылымшагэышыеит рапхыака ацеипцш лашахь икылзгашаз амфа анылара, уи рзымпшааит, уахь изыртцшыз азэык-фыцъак калазаргыи, рыгэра рымгеит, ирхымхэыцит, ирзеи-лымкааит. Убриоуп дара ртрагедиа зыхкыазгыи.

Жэлэри зегыи «ххыи бирак», «хбырфын бирак» хэа иршыоз, рхы-рытсеипцш зыгэра ргоз рцыза, арцарцэагыи гэадурала «абри ахада акала хиеипцшындаз» ззырхэоз Хэцыйы Бырзыкь Кьарантыхэ, ажэлэр ацэгъара иантагыла, апсреи абзареи ианаарыбжыагыла, урт реикэырхара иеазимкыкэа, хатала, таацэала, еиха изегъхашаз амфа данылеит. Ашытахь излеилкаахаз ала, амал азы, ипсажэ айкэырхаразы ижэлэр гэакыа чархэара рзиуит рхы зыхтныртцаз рцыза «бзиа». Уи инапала ихата дызхагылаз жэлэр русхэарта амца лацратцаны, ихыпцшыз иуаагыи агба ифтажыны, иман Тьыр-кэтэылака дцеит. Уи акэын иртахыз аурыс хэынцкар ичынуаагыи, уи акэын ииртахыз атыркэ султангыи. Убриазоуп уи асеипцш хатыр икэтцаны изицыло Тьыркэтэыла, ицсы ахынзатоу малк азы ихы далампцуа, ахэуцэа иццаны Родост адгьылбжыахафэи анхартэ тыт зизалырхуа.

Кьарантыхэ излаиеигъхаз егыикам жэлэр здыпшылоз егыирт рнапхгафцэагыи – аамыста Алоу-ица Шьардын, адин аматцзуфы Сахаткьари ухэа убас егыиртгыи. Урт хыкэкыс ирымаз акоуп: аублаажэлэр цыаханым аилашырагь агэарахэа иалахааит, амала харт хатала еиха хманшэаланы, амал ду хаманы халтцааит аамта азеибафара! Апхыакатэи рхымфэацгашыагыи икказа иаанартцшуеит урт амалуаа аханатэгыи ирымаз рхыкэкы. Ажэлэр рхыртцшны мшынынрыцэ ианнарга, излахаз ахлымзаах иалаагап, имлашыа, игэакуа, ипсуа акы даарыхэап хэа рхыхыгыи иааргом арт амалуаа, урт зышытоу рмазара аизырхара, рыхкылгара мацароуп. Алоу-ица Шьардын азныказ уака, ахтынратэ интригакэа ихы иархэаны (уи иахэшыа гэакыа Шьадиа асултан хатэи пхэысс дигеит), ака-риера бзиагыи кайтцоит, аха атцыхэтэан, дара урт аинтригакэа

ирыхкыаны, цэгъапцышыа иоуеит: изыгъашкзар акэхап ариакара ииухыаз агэнахарақэа зегыи.

Алоу-ица Шьардын ицсы антаз ижэлэр ирызныкэигахыаз агъа-нгъашрақэа рзымхошэа, уи итахара зынзаск еицэоу атрагедиа рзаанагеит. Псреи-зрей, млакрей, хытакрей хэа адунеи афэи гэакрас икоу зегыи рыхганы Тьыркэтэыла Осман-Кои хэа иахыашытоу ахаб-лафэи, цэгъам-бзиам, ишакэхалак шыта хэаахзышыақэуазар хэа лфатцэкгыи фэрышытуа иалагахыанеипцш ауп уи итахара шыкалаз. «Ари ифыза агъангыаш дызлытцыз ажэлэр ееим, игэрагам, нак рызбахэ ахымаафша хара иахгатэуп», – рхэан, аскыар рыжэтцан ифыхырцан, еиха иахыеицэаз, иахыыхароу Қарынц-Овасы (тыр-кэшэала «ашышкамыс каршэра» аанагоит) хэа иахыашытаз, шэа-пыцъац ахыкэымиаауаз, ақэаарыхраз иахыманшэаламыз (уи еихарак ма зырчран, ма хахэырдыран), ахауа ахыцъбараз дгыл баапсзак афэи анхартэ дгыл рзалырхит.

Амала, аублаа жэлэр рыкэзаарафэи урт реихабыра, рнапхгаф-цэа, изхыпцшыз аамыстацэа ухэа ирхароу рацэоуп анаххэо, уи иаанагом урт зынзаскгыи ирыламызт хэа згэи цкыаз, зытцадгыл гэык-цыкала иазыказ ауаа. Мап, хэарада. Убасеипцш иказ дреи-уоуп, апхыаза инаргыланы, хыхыгыи зызбахэ схэахыоу Баракаи-ица Ахмет. Уи аублаа рытцадгыл афэи ианынхоз реихабыра иры-лахэыз, адэныкатэи аускэа знапы ианыз, кыр инапшаапцшыаз, кыр збахыаз, кыр здыруаз уафуп. Ахмет затэык иоуп аублаакэа рахытэ дацэымфашыо еилызкаауа ахтэара хэа жэлэр зкэыло амфа ишыбатартца мфэоу. Уи хэатыхла дафэагылеит ари амфа, аха имч ақэымхеит, изеитцамкыеит. Ила ишабоз, азэ даанымхакэа, иара дыззеилымкааз ижэлэр шхэыпкыз назаза цсра-зра хэа азы ихыхэхэала ианыфхыла, мфэазатэык ауп Баракаи-ица Ахмет изын-хаз аешыра: ганкахыала, уи илшомызт, иагыитахымызт ижэлэр дрылагыламкэа адэи ақэзаара, дафэа ганкахыалагыи, уи илшомызт ишидыруаз, ицсы штэз итцадгыл назаза апыртца. Иахытцны ицоз иашыцэа рыла ишабоз ихы таирхоит Ахмет, уи алагыи урт еилыркаартэ икэиртцуеит уа иахынеиуа бзиара дук шыртцыпшым. Ахмет ихымфэацгашыа аилкааразы аамта митэык атахханы хэа икамлазеит.

Амхэапыркэа атэым дгыл ршыапы анныкэдыргыла нахыс-гыи, дара рзы еилкаахеит ргэытракэа зегыи шбашаз, «цъанат» хэа иззааргоз адгьыл афэи цыаханым ахата иштэшэаз. Убри нахыс

дара зызгәышыуаз, иззыкәпоз, атдыхәтәаны рыхгы назкәыртцаз – рыпсадгьыл гәакьахь, Аублаатәылака ахынхәра акәын, аха уи еипш аразкы ант агәаккәа ирызтодаз! Шакаф аублаа, шакаф хацәа маза-аргама иатдашыцуааз Баракаи-ипа Ахмет итахашья: уи ипсы дамеигзеит, ипстазаара инапала иеитцәеит! Рыпсадгьыл афы рыбаф шыкало рдыруазар, апсра «гәхьаа ркызма амхацьыркәа, аха иабакоу шыта уахь амфа?! Егьырт ажәлар зегь ракәым, анхша-аб-хша, Ахмет иашья гәакья, Баракаи-ипа Зацшь Наурыз, иашья диеилымкааит «ахтәара – тахароуп, шөыпсадгьыл шөыкәымтцын, абаакәа!» – хәа уи ижәлар реикәырхара иеаназикыз, ускан Наурыз иашья изыхәан «ари дыпсахфуп, ихы хсатәуп» хәа, иахәа ахы кны дахон. Аха атдыхәтәан, тыркәтәылатәи «ацъанат» даналапш, иашья дышиашаз аргамату ианиба, дыпхашьягәышыеит, аха иааг, икалаша калахьан: итахаз, Ахмет ипсы узтатцо аиха, амхацьыркәагы рхышътрахь рхынхәышья рымамызт. Аха убас шакәызгы, урт ргәы цазаны, хзыкәшәаз ауп, хазгаз хаигазааит хәа, рәи рнапи еикәыпса итәамызт. Амлеи ахьтеи хаганы хапсуазар, уаас хрымпхьазо, хнеигәыдыртцо атәым дгьыл афы хапстазаара аткыс, еигьуп, ххы ақәахтцозаргы, хапсадгьыл ашка амфа хақәлар хәа акырынтә ргәы итакны, амфа иқәлахьан амхацьыркәа, аха ргәахәтәы иахызыгтодаз! Асқьар рыжәтдан индыртәон, иршьуан, иаанхазгы, иамуашәа анырбалак, рышьтахька иаахынхәуан. Абасеипш, «хапсадгьыл ахь, Аублаатәылака!» хәа, ажәлар ргәы азырхатданы, ирапхьагыланы идәықәлаз ахацәа дыруазәкын Баракаи-ипа Наурыз, аха уи, апхьа дгылан дышнеиуаз еипш, асқьар зәаадырхаз ахы цақәцахә апхьа игәатцда нығәнатцәеит.

Абасеипш, хаала, мчыла акырынтә реыршәеит зыпсафы инеиз ауаа рыпсадгьыл ахь ахынхәразы, аха иамуит. Аублаа жәлар иреигьу рхатарнакцәа «шьтахька хынхәышья анахзыкәмтцахгы, ианамузах, абра хыхьыкоу зынзаск хрыламзыртә ееекәырхашьяк хзыкәтцозар» хәа даара реыршәеит. Жәларак зегьы ргәыгра ааидырхәалоит лашарбаганы урт ирызгылаз ртеи иаша Тахир. Уи хатала дшынхафышътразгы, атагылазаашьякәа реикәшәашья иабзоураны, атцара итартә алшара иоуит. Аха атцара иитцаз, иара изцитцоз ах Шьардын-ипа Мансоу иеипш, ихазы, малрхагас акәымкәа, сыжәлар цьара кыр исызрырхәозар хәа убри ауп ипстазаарафы хыкәкыс имоу Тахир. Ажәлар рхьаакәа аихабыра рахь

еитеихәоума, урт ртоурых титцаауама, ишьатамырзгахап хәа анбан рзапитцоума, хәыда-псада аублаа рхәычкәа еизганы рхатәы бызшәала афра-апхьара дыртцара инапы алаикуама – арт зегьы зызхәоу, зегьы изыркәтцо дызхылтцыз, дызлагылоу ижәлар гәакья рахь, ипсадгьыл Аублаатәылахь имоу хәаа змазам абзиаба-роуп. Убриоуп иара ихы назкәйтцазгы. Ассимилиатортә политика мфапызгоз атыркә еихабыра ирымбо иаукахыз урт рыгәтакы анагзарафы ишырпырхагоу, ишеитцанакьо Тахир иеазкракәа, иапшьгаракәа. Урт ишыкартцалакгы, рымфа дапырыргароуп аублаа жәлар рыпсадгьыл ахь ихьазырпшуа ауафы. Аха атыркә султан иматцзуцәа ус иаахжәаны, дара рнапала акәымкәа, реазыркуеит, Тахир дызхылтцыз гәыкалагы дыззыкоу ижәлар игәаг шытырхыртәеипш, ус баапсык аитцакәакәара, Аублаа мыч ду змоу нцәахәык еипш изхәапшуаз рныха Бытха заны, уи згаз Тахир иакәушәа ауаа ирылархәоит. Уи хазымтцақәазгы цьоук кәлеит, аха ихазтцазгы мацыфзам. Абас ауаа ргәы бжәажьо ишыказ, аиаша еилкаахаанза, Тахир ускан жәлар рус атыхәала Анкарака дцаны дахьыкәзынтәи дхынхәны, ижәлари иареи рыла неикәыпшаанза, агацәа рус хәымга нарыгзоит: дара аублаа рхатарнак (ацәгьара амфа ианылаз Чызмаа Ферхат) инапала дтадырхоит лашарбагатцас амхацьыркәа здызпхьалоз ари ахатца гәеицамк. Аха иара хатала итархарафгы иаангылом, урт амца ноужьны ирбылуеит Тахир ифны, уа иалабылуеит абриакара ацья адбаланы уи иифыз аублаа ртоурыхгы, еикәиыршәаз аублаа ранбангы. Ипхәыси ихшареи ракәзар, уртгы ткәаны аимтцәацәа иргоит.

Абасала ифыцәауеит аублаакәа атыхәтәанзатәи ргәыгракәа. Амала, Тахир ипсахәага штаз ихьаз ижәлар иреихәоит ирыхьлакгы, изыниалакгы, изылшогы-излымшогы, баагы-цсгы рееидкыланы, рыпсадгьыл ахь, Аублаатәылака амфа иқәларц, избанзар ара инхаргы цсроуп, зроуп ирыкәу угьы, итахазозаргы «рыпсадгьыл ахь амфа ишыкәыз итахеит» рхәап, рыпсадгьыл еихау ирцәызуа егьрымам. Баша ирхәомызт аублаа быргцәа: «Зыпсадгьыл зцәызыз – зегь ицәызит». Ртеи лаша рхы-ргәы далхны, иқә-итцас ала дымфәпганы, аублаа иаанхаз хәычи-дуи, хәсеи-хацәеи рееибаркны, ианылоит атыхәтәантәи ршьамфа. Аха ибашан, илтцшәадан ари атыхәтәантәи реазкрагы. Амлеи, азбеи, ачымазара фки, асқьар рхи иргаз ргеит, иаанхаз ткәаны, тзы-

тзыла ипсақьаны, Тырқэтэыла иаларыпсеит. Даеа цьюукгы аи-башьрахьтэ ихьатцуаз абырзен рыр ирылашэан, Бырзентэылака иагеит; икоуп Шьамтэылака ифықэнажылазгы.

Ажэакала, жэларуп хэа ззухэаша уаха уаф дыкамкэа, ртыхэа ааптэеит аублаакэа. Иара ажэабжыхэаф ихатагы абри адгыл афы, уажэы Шэарах Кэазбеи иареи ахьтэоу афны этэыз апшэмапхэыс, иара ибзоурала зыпсы еиқэхаз Салима, лыфната даанхеит дычма-зафы гэгэаны. Ихдырра аниоу ижэлар иреиуаз хэа уафы дыкамызт, иара ус арака дагыадхалеит. Салимеи иареи хатцеи пхэыси реипш икан. Мызқэак рышьтахь, ачымазара фкы илыхызыз лызхымгакэа, лара данцсы, уи илтынхаз лпа затэ Бирам, ихатэы чкэынак иеипш дихылапшуа, иаазара далагеит Зауркан. Убри Бирам затэык иоуп иахьа иара чагыак ифазтцо, дназдыпшыло хэа имазоу.

Ароман иалоу ауаапсыра, ахафсахьақэа, ахтысқэа оумакала ишырацоуугы, урт зегы рыгэта дгылоуп иара ажэабжыхэаф ихата. Еиха ихартэау, еиха инагзоу, еиха итиптэу ахафсахьагы, хэарада, иара Зауркан Золак ихафсахьоуп. Амра шэахэац хэыч амра ацэафа хадакэа шаныпшуа еипш, Зауркан Золак ихафсахьа ианыпшуеит аублаа нхафыжэлар итиптэу рказшьақэа: урт рыхныкэгашьа, рхымфэпгашьа, рыфнуткатэ дунеи, адэахьтэи реизыказаашьақэа, урт рахаракырагы рылакэрагы.

Ароман афы излаабо ала, ашэкэыффы Зауркан ихафсахьа аи-деализация азиуам. Уи дагыхэычзамызт ижэлар ахтэара мфа иананылоз, ускан иара 24 шықэса дыртагылан, ацэгьеи абзиеи ззеилкаауа иакэызтгы, шыта еилиргартэ дыкан. Аха уи, егырт ифызцэа икэлацэа реихарафык реипш, шыкылкыс дызмаз жэлар рцыза Хаңы Кырантыхэ ихьз-ипша дырфышыны даман. Цоуп, уи инцэахэитэуаз жэлар рцыза аублаакэа ахтэарахьы рхы анирха на-хыс игэы ицэыпсит, аха иаахтны диеагылартэ еипш, Баракаи-ипа Ахмети аурыс Афанаси днарывагыланы, ижэлар апсра-зра амфа ианымлартэ еипш аапхьарак каитцо акара, дхаракны дзымгылеит, уиакара иеилкаара ыкамызт. Ашьтахь, зныкымкэа-фынтэымкэа апстазаара данкыднакьа, залымдарас иказ зегы икэакэа ианы-кэих ауп Зауркан илапшхэаа, иеилкаарақэа еиха итбаахо иана-лага. Аиашазы, ари ауаф иааихигаз агэакрақэа, пхэыс илыхшаны адэы икэу хатцак изихгарым угэахэп, ак аиха ак еицэаны, ак аиха ак хьантаны! Псреи-бзареи, такреи-тыжьреи, шыреи кнахареи

ари ауаф ихимгаз икоузеи! Ипстазаара абжеихаразак абахта карс афы ауп иахьымфасыз, аха дахьыказаалак – ипсадгыл афы, Аублаатэыла даныказ аума, Тырқэтэылан иахэшыцэеи ипсеипш бзиа иибоз апхэызба Фелдышы разкыдазтэыз Селым-пашьа маха-гьа дахьышызыз азы акнахара икэтцаны дахьтакыз аума, амахе чаландархьшыцэа дрыцны аа-шықэса накьак Арабстан ацэхэыра дананыз аума, ипсы танатды арахь дтымтырц азы «фаахэыра змам» абаа дантакыз аума – уи хара даабоит махашьахала, гэаб-зиарала еипш гэмчхаралагы ицэгэоу хатцаны. Золак илоуп да-хьыказаалакгы аханатэ цэафа хаданы апстазаара иланаазаз аказшьа – ацъанхафы, ананамга, агэак ирыцхашьара. Уи ицэафа еицакрак ақэымкэа иааигоит. Атэымуаф ихьаагы, иара ихатэ хьаак еипш, изааигэазаны ихы-игэы иалихуеит. Уи зыртцабыргуа фырштэы ссируп «фаахэыра змам» дахьтакыз, ахышэ кылхара хэыч дкылпшны иибоз, иара игэаныла Шьмаф зыхьзитцаз атырқэа нхаф итаацэара рышка имоу ацэанырра, урт зықэшэо азалымдарақэа ихы-игэы ишалихуа, иара ибла апхьа изызхаз урт рхатцарцыс (Нәфеи зыхьзитцаз) абцар шытыхны ақэпарахь ихы ахьирхо уи дшеигэыргыо хзырбо ароман адакьақэа.

Амала ихэатэуп, ароман афы зсахьа тыху аперсонажцэа зегы, Золак иеипш, егырт аублаа реихарафык реипш, рхатэ тцасқэа, ркьабзқэа ргэы рзыбылуа, иныкэырго ишзыкамлаз, Тырқэтэыла ииз аублаа фар реихарафык рабацэа ртцасқэа ма зынзак ирызды-рам, мамзаргы аформаз имфэпыргоит акэымзар, ргэыбылра ры-дым. Икахуп цьюкы-цьюкы, зынзаск змилаттэ цэафа зыпсахыз, уимоу, зыжэлагы зыхыны атырқэа жэла здызкылаз, иаххэап, иара Золак ижэлантэу атахмада лашэ апхьарцархэаф Сакэыт имота Астан).

Ишысхэахьоу еипш, ароман «Ацынтэарах» фуп ажэабжьейта-хэаратэ формала. Ахтысқэа аарпшуп уи иалахэыз, избаз, изахаз игэалашэарала. Зауркан Золак дызлацэажэо, еитеихэо жэларык шынеибаку адунеи ранызаара атоурых ауп. Ари уаз-ажэоуп. Убриакнытэ еилкаауп, ари ажэабжь ари агэакра ачыдарахазгы, апстазаара иамоу егырт аганқэагы (иаххэап, ажэлар ргэытра, рлаф, рсамыркэыл, рыхэмар зхэазеипш) рцэыргара хыкэкыс иши-мамыз. Цоуп, уи мацк акара афымта атон ианымпшырц залшом, уи шэыга еизадашэа еипшнатэуеит, аха, сгэанала, ароман азы автор

иалихыз аҕыһа аформа (ажэабжэеитахэара) иартэбыргуеит уи апштэеизадара, ус акэымкэа, иаабац епикатэ формала, ахтыскэа шыҕалатҕыһаз инеиштыргылыны иара автор иажэакэа рыла иаа-рцшызтгы, ускак хэарада, игха дууп хэа азухэар ауан асеипш аи-задара.

Б.У. Шынкэба ироман «Ацынтэарах» иахыатэи апсуа литература илагала дуны иаиуит. Уи икэнаргыло апроbleмакэа тоурыхтэ цакы мацарам ирымоу, урт ианакэызаалак актуалра зцэымзуа цстазааратэ проблемакэоуп.

1976



3.5. ААМҢА ҢЫЦ – АЕПОС ҢЫЦ

Апсуа литература иаланагалеит крызтэазкуа аепикатэ ҕым-та ду, аҕымта хатэра – Мушьни Лашэриа ирҕеиамта – иажэеинраалоу ароман «Аҕынцэ». Цакылагы формалагы иҕы-цу, иахыа-уажэраанзатэи апсуа епикатэ поезиа даҕа цэаҕак ала иахзырбаз, иахзаазыртыз ажэа. Җажэиак хы змоу, иухэар аҕеит, хыцыпхыаза ипоема поеманы, цэахэа хыпхыазаралагы, мҕхак-ралагы хепикатэ поезиатэ рҕеиамтакэа акыр иреиханы, поезиатэ епопеианы, поезиатэ дуней назаазаны.

Араҕа, хэарада, хархэара рызуп М.Т. Лашэриа апоет, аитагаҕ, атарауаҕ, адунеитэ поезиа апхыаҕ иҕышэа, инапшаапшышэа, илапш тбаа.

Иаххэап, «Аҕынцэ» ахкэа руак «Цыанат» ханапхыо аамтазы, ахэтакахыала, иахгэаламшэар ауам Данте Алигери цсра зкэым иаптамта «Инцэахэтэу акомедиа». Убас арҕеиамта еиуеипшым атыпкэа рҕы иалагалуо зых иакэиту алирикатэ хыатракэа, Апсны, апсуа жэлэр ртоурых, еиуеипшым рыхтыскэа ирзикуа ажэа, ана-ара автор иҕаитэ азгэатакэа, аихшыалакэа Баирони Пушки-ни раптамтакэа рахы, урт рцэаҕахы, рказшыахы ухыадырцшуа цыысшыоит.

Аханатэ аахыстэи, чыдала асовет аамтазтэи апсуа епикатэ поезиа иаланагалоз апоемакэа, иажэеинраалоу ароманкэа, убас еиуеипшым апоезиатэ епикатэ цтамтакэа дара-дара злеизааигэоу, излеикэҕыртэу, излеидукуылаша ыказар – эпохак иатэу, икэ-наргылаз рҕеиамтакэак, баҕакэак рахасабала, Мушьни Лашэриа иаптамта ҕыц «Аҕынцэ» еиҕа даҕа типк еиуоу романуп, иа-зуп, даҕа ҕышэа ҕыцк иатэуп, СССР анеилахэ ашытахы ауаажэлэр рҕы, алитератураҕы иҕалаз аитакра дукэа кказа ианыпшуеит, абри аамтазгы ауаҕытэыҕса илахынтэа, дызнысуа амҕа, иаазаб, исубиективтэ цэанырракэа ирдунеиуп, урт ирбаҕоуп, иражэоуп, ирсахыаркыратэ ҕазароуп.

«Аҕынцэ» абри аганахыала апсуа поезиаҕ ҕ-шэышыкэсак, ҕ-аамтак ирхэаауп, наҕ-ааҕ еимаздо ажэоуп.

Апоезиатэ тип, алирикатэ поезиа, алирикатэ жанр ахаёра рызбахэ ххэозаргы, а-60-тэи ашықәсқәа раахыс иаадыруа М.Т. Лашәриа илирика, уаанзатэи ацсуа лирика иадкыланы хәхәац-шуазар, абракагы, сара сгәаанагарала, каиматла ашыапы ак-уеит типла, казшыала, цәафала еиха илирикатцәкыоу, еиха афоль-клор иадху, уи астихиа иакыгоу, еиха асубиективтә казшыа змоу, алирикатэ жанр атцас-кыабз ихәаакыертцә апоезиа.

Апоеит иара икәлацәаз рыфнутка мацара акыымкәа, иатцкыс еихабацәаз егырт хпоеитцәагы ари иазхыацшит, игәартеит. Хәарада, урт рышкагы М.Т. Лашәриа илирикатэ адунеи амехак, уи апоеитика, уи ацәафа, амч-алша, апафос анырра картцеит.

Рыцхарас икалаз, ацсуа литературатэ критика, шамахамзар, хпоеитцәа хаз-хазы игоу рфымтақәа, реизгақәа еиха ирызхыацшуан, еиха ирзаатгылон...

Ус акыымкәа, а-60-тэи ашықәсқәа инадыркны, абар, шәышы-кәсабжатэи хлирикатэ поезиа азеипш җиашыа, убас досу иалагала зхыхы иаазго атцәафы изы афада М.Т. Лашәриа илириказы исхәаз штцабыргу имбар ауам.

Изахзарызеи, М.Т. Лашәриа арака, иабицараҗы, убас еитца-гылоз, еитцацәаз рыфнутка цлаб димамызт, дцызан, – ипоезиатэ еизгақәа («Игартыиз ажәа», «Агәыграқәа», «Абырфын җны», «Азы ахра», «Ажәлакыаф...»), убас апериодикатэ кыпцх аҗы урт ашықәсқәа инадыркны, иааипмырказакәа иахыа-уажәраанза инар-тбааны ицәыртца иажәеинраалақәа җырцшыгоуп, цәыртцоуп, рсахьаркыратэ җазареи ирытцаркуеи рыла. Урт хпоезиатэ дунеи аҗы анырра шыкартцац икарцоит, ишрызхыацшыц ирызхыац-шуеит, угәы-уцсы хызхуа гәытхәаажәоуп, ажәа харакуп.

Абасеипш икоу апоеит илирика, хәарада, иахыатэи иепос җыц ашкагы анырра гәгәа канатцеит, иацхрааит, амфа азылнахит, иарцаажәеит.

Даеакгы – «Ацыинцъ» иара убас иугәаланаршәоит автор уаан-затэи ипоема «Ахытәы уасцәа» – ацсуа епикатэ поезиаҗы ина-реигъзоу афымтақәа руак. Ацсадгыл абзиабара, алахынтцамфа, апатриоттә пафос, амехактбаара, ахшыотцак атцаулар, аҗы-цра, апоезиатэ бызшәа харак «Ахытәы уасцәеи» «Ацыинцъи» еи-цырзеипшу, нак-аак еимаздо казшыақәоуп.

«Ахытәы-уасцәа» апцараантэи ипышәа, иепикатэ мехакы ара-кагы апоеит гәгәала ицхрааит, ишырхәало еипш, анапы ипнашыт.

Ажәакала, абартқәа зегы мчеилатцәарак, хырхартак роуит, еиха зымехак тбау, жәлар рлахынтцамфа, руаҗеимшхара хтыс еитаз-хәо афымта җыц апцдаразы.

Ажурнал «Акәа»¹ адакыақәа рҗы рапхыаза акәны ари афымта иапхыаз, обиективтәла иахәацшыз ари ас шакәу азы гәыфбара иоуп хәа сыкам.

Апоеит ироман еитцых афра жәаба-жәафа шықәса хыыцыртас-апцатәыс датәнатәны, далашыфкны даман. Абарт ашықәсқәа рыфнутка апериодикатэ кыпцх аҗы, 1994–1995 шықәса инадыр-кны, зны-зынла уи ацыптәахақәа цәыртцуан, еихарак ажәеин-раалатә казшыақәа рыманы («Нальчиктәи амитинг», «Уца соуп, Кабарда», «Ацсуа згабцәа», «Умтәыжәақәа еитцых, Ацсынтәыла» ухәа егыртгы).

Инеипынкыланы акыраамта дызҗыз афымта алгара, анагзара автор гәыхәтәхызараны, ихтысны изыкалеит, абастгы ахихәаауеит:

Итабуп, Анцәа, сахыхыугаз схәатәы,
Хәашыа змамыз, җышыа змамыз са сыотәы,
Иаанумыжыт, исымумхит мфабжара,
Исатәоушьеит иказ шыказ ахәара,
Иреихау хамтак уа уахытә сахәомызт сара!

Икәгылоит азтцаара: иарбан аамтоу апоеит ифымта җыц афра-ацәыртцра зықәшәаз, еихнашыалаз, иацнаркыз? Иарбан хәатәу уи цәырызгаз, адунеи азырбаз?

Ишдыру, хлитература зегы, хпоезиа апхыа инаргыланы, абар шәышықәсатэи аҗиарамфа иахысит. Имилаттә литератураны, иҗахәхәаганы иказтцаз аамта. Итыжыуп М.Т. Лашәриа ихата еи-кәиришәаз а-20-тәи ашәышықәсатэи ацсуа поезиа антологиягы.

Абри ашәышықәс антцәамтазы (1992–1993) хажәлар Ацыинцъ-тәылатә еибашыра хлымзаах рыхтыргеит. Шыакатәарала, җыр-хатцарала еиқәырхоуп Ацыинцъ. Икам уи злаз атәыла ду СССР, икам ускантәи асоциал-уаажәларратә система.

Даеакала иухәозар, ф-аамтак, ф-идеологиак реилытцымта. Руак антцәамта, ақәтцымта, егыи алагамта. Асахьаркыратә литература-зы еиха ихыантоу, еиха ахәатә җыц анаиуа аамта. М.Т. Лашәриа

¹ Шәрыхә.: Ажурнал «Акәа». 2004 ш., № 1; 2006 ш., № 1.

иацтамта абартқәа зеггы кказа ианыцшит, абарт ирыгәхьаауп, абарт рыла агәы-ацсы ирытцоуп, ихәаакәтцоуп.

Сара стәала, уи аццоуп иахьа-уажәраанза хпоезиа иазымды-руаз мөхақы тбаала, хгәы-хацсы зыргәамтца азтәарақәа жәпақы ртак хәтә ажәала, ацсадгылы ауаажәлари ирызку гәыбылра цахә-цахәла.

Абартқәа ирызхәоуп ароман злаатуа ахьзынфылараф хзыцхьо ацәахәақәа:

Иткәацуан сгәы, ишыткәацуа амытдыцъ,
Ари ажәа са иазысымкыр ҳа хдынцъ...

Арака иатцшуп апоет абас изырхәаз, изырфыз атагылазаашьа: ақыртуа-ацсуа еибашьра, уи ахафәра, алакта цьбара иахьаггы-уатцәгы ажәафы аныжьра. «Ацдынцъ» афы ацхьатәи адакьа инаркны атыхәтәантәи акынза хадара змоу цәажәатәны икоу, сюжетс, проблемас икәгылоу абри ахтыс ауп. Аибашьра ауп абрака зеггы зхатәиуа, «изхазуа», иааицмыркьазакәа автор илацш зықәку, афымта иалоу махәта рацәа, цәахәа рацәа эпосны еидызкыло, ахафсахьақәа хафсахьақәаны иказтәо, ихәоу, ицәыргоу зеггы ртцакы узаазыртуа, ургәылазырцшуа. Арфеиамта иага лацшхәаа, иага хьатцра алагалазаргы.

«Ацдынцъ» иацхьахьоу, зхахьы иаазгахьоу имбар ауам уи ахцәажәара, аилыргара шымариа, инейтыху азанааттә цәажәарахь ишупхьо.

Иажәеинраалоу ароман «Евгени Онегин» автор ифуан: «Я теперь пишу не роман, а роман в стихах – дьявольская разница...».

М.Т. Лашәриа ифымта фыц акәзаргы ахцәажәара: апрозатә романи апоезиатә романи ирыбжьоу, излеипшым – рыпрозатә, рпоезиатә хафәрақәа ралкаара, рчыдарақәа разгәатара, иааидкылан, ацтамта зеггы алацш атцгара, агәылалара, аилыргара, аиашазы, имариакәоу иреиуам. Агәра ганы сыкоуп ари арфеиамта еснагь уафы ахәатәы шинатә, хакритика, хлитературатцара уи зыцсоу, иатцанакуа иавсраны ишыкам.

«Абла ахьтам алагырз аауам» рхәоит. Арака, сара сгәаанагарала, аблаггы тоуп, ахәатәгы ыкоуп, уи иахьоума, уатцәоума мац-мац иумхәар ауам, «Ацдынцъ» убасеипш ала уаф даднацхьалоит.

Аурыс критик ду В.Г. Белински А.С. Пушкин иажәеинраалоу ироман «Евгени Онегин» ахцәажәара, аилыргара хазы игоу аусумта ду аназикуаз ицәахәақәа абасеипш ала иахациркуеит:

«Признаемся: не без некоторой робости приступаем мы к критическому рассмотрению такой поэмы, как “Евгений Онегин”. И эта робость оправдывается многими причинами. “Онегин” есть самое задушевное произведение Пушкина, самое любимое дитя его фантазии, и можно указать слишком на немногие творения, в которых личность поэта отразилась бы с такою полнотою, светло и ясно, как отразилась в “Онегине” личность А.С. Пушкина. Здесь вся жизнь, вся душа, вся любовь его, здесь его чувства, понятия, идеалы. Оценить такое произведение, значит – оценить самого поэта во всем объеме его творческой деятельности» (Белинский 1948: 495).

Анемеццәа ирхәоит: «Аифырцшрақәа зеггы зырцыркьуа ак рымоуп». Ари ахшыотцак рацәак узамакуа икам. Пушкингы Пушкин шиакәу зымдыруада! Аха арака ихәоу ажәақәа, ахәтакахьала, «Ацдынцъ» азнеишьафы цацхара руа цьысшьоит.

Хәзцәымфашьо ак ауп: ари афымта М.Т. Лашәриа ипоезиафы еиха ихадоу, еиха изгәакьоу, еиха ихатара, ибиография зныцшуа, еиха ибафхатәра алшара злаарцшу ацтамтоуп.

Ара иахгәалахаршәар ауеит арфеиамта епиграфс иамоу аерман поет ду Г. Нарекаци иажәақәа:

И книга эта – вместо моего тела,
И слово это – вместо души моей.

Абри ахшыотцак ала апоет ихәарц итахуп иацитцә афымта иара изы изакәу, ипнако-иаанаго: игәы-ипсы, ицәеижь ирхәарц иитаху ажәа ишәкәы ишазынижьуа, ишамаидо.

Ацхьаф ибоит ароман алагамта инаркны автор абри ихықәкы дыткәаны, датәнәтәны дшамоу, иааирцшуа, зсахьа тихуа зеггы аныха афәпхьатәи матанеирак ишизафызоу, тцабьрг мцабзны ишицроу.

Ари – ароман еиха игәгәоу аганқәа иреиуоуп, автор ихатагы иааирцшуа ахтысқәа рыжәпарафы дгылоуп, дрылахәуп, ахәшьара ритоума, иримтоума (икоу шыкоу анахирбо аамтазы) – илацш,

инаңшааңшыһа хадоуп, афымта зегь зырныкәо, изшәо-иззо, ихәаакәыстцо мчуп.

Сара хықәкыс исымам акритик, алитературатцаафы иҕаңхәа абасеиңш икоу афымта икәнаргыло азцаарақәа зегьы инеилых-ааилыхуа рзаатгылара, ытцаара, ыхцәажәара. Даеакуп арака еиха иалыскаауа, апхәаф сызлаиацәажәарц истаху: зегь раңхәаза-гыы афымта ажанр, уи аңақы – асиужет, иалоу ахаҕсахықәа, из-заатгылоу ахтысқәа реимадаһа ухәа убас акы-аба...

* * *

Ҳакритикаҕы, хлитературатцаараҕы аңсуа епикатә поезиа, апоема ажанр, иажәеинраалоу ароман ажанр ухәа акыр инартбаа-ны ирзаатгылахьейт, имачымкәа аусумтақәагы рзыркхьейт. Убас шақәугы, аепикатә поезиа иазку азеиңш еихшылақәа, аепикатә поезиа азхәаңшра, уи аңцара аңсоума, иаңсамума – ҳафнутқа раңәак излаңәажәақәам иреиуоп.

Уимоу, авторцәақәак цқәа ирықәымҕиаз епикатә рҕиамта-қәак ирхыркһаны икоуп пессимисттә гәаанагарақәак – арака, аб-ри ажанр аҕы, уажәшһа ҕыңк ахәара уадафзар калап хәа. Икоуп апоезиатә епикатә ымтақәа рцәыхышәашәара, ылаҕымтра.

Ас еиңш икоу аңәажәарақәа, апессимисттә лкаақәа, аҕагыла-заашыақәа хара хҕы мацарагы акәым, иара адунеитә епикатә поезиа зегь аҕы, уи иазку аймак-аиҕаққәа рҕы лассы-ласс уры-ниалоит.

Асовет тәыла аилахара аламталазы, 1989 шықәсазы, итытцит «Современная поэма» захьзу шәышықәсабжа ыфнутқа асоветтә поезиаҕы иаңтаз инарылукааша апоемақәа аажәа еидызкыло аизга. Абрака икыпхьуп А. Ахматова, А. Твардовски, Р. Гамзатов, А. Вознесенски, Е. Евтушенко, И. Марцинкиавичус, А. Марков, И. Кузнецов ухәа аажәафык апоетцәа-казацәа рпоемақәа. Аты-жымтаҕы убарт ирыңуп еиңырдыруа аурыс критикцәа, алите-ратуратцаафцәа, аңарауаа а-20-тәи ашәышықәсатәи апоема ажанр аҕагылазаашыа, аепикатә поезиа нақ-нақтәи аңеиңш, ала-хынҕа ирыңку ргәаанагарақәа, ралкаақәа.

Аңхәаф азин ситар стахуп урт ргәаанагарақәа маңк инартбаа-ны, ыхшыфтак хадақәа шыкоу ала раагара, ирыңаркуа, иңырко

зеиңшроу ҳасаб рзуны, аладатәи схәатәы, сцәажәатә еиха еилкаа-харазы, еиха иманшәалахаразы.

Михаил Числов: Современная поэма, наследуя многое из того, что было характерно для поэмы классической, отличается новаторскими чертами. Это новотворство часто видится в лиризме, в расширении и усилении в ней субъективного, лирического начала...

Александр Михайлов: Эпическая поэма с ее повествовательным сюжетом, по-моему, не имеет серьезной перспективы развития. Это не значит, что время от времени не будут появляться удачные произведения традиционного жанра, но их появление скорее надо рассматривать как эпизод, как исключение из правила, нежели как тенденцию... Главная тенденция – лиризация поэмы – наиболее полно и ярко воплотилась в одном из самых выдающихся созданий поэзии наших дней, в произведении Твардовского «За далью – даль...». Русская эпическая поэма ни на шаг не продвинулась вперед и не подала признака к движению. Некоторые частные успехи связаны с жанровыми модификациями – с усилением лирического начала, метафорической концентрацией смысла, с элементами условности...

Вадим Кожин: Еще А.С. Пушкин сказал: «Умчался век эпических поэм». В нашем веке это, пожалуй, относится к поэме вообще. Подавляющее большинство нынешних «поэм» – это либо повести в стихах, либо непомерно растянутые стихотворения. Чтобы сейчас родилась поэма, необходимо, по-моему, какое-то поистине чудесное стечение обстоятельств. Настоящие поэмы XX века можно пересчитать на пальцах. Но кто знает! Жанры обладают способностью возрождаться. И может быть, нынешние поиски в этом направлении в конце концов к чему-нибудь приведут.

Анатоли Ланшыков: Поэма, в сущности, не есть литературный жанр, поэма – внезапный, но не случайный высший взлет поэтического духа, обретающий плоть в поэтическом слове, звуки которого будят тревожные апокалиптические предчувствия, но никогда ясно не укладываются в сознании... Загадка поэмы в ее простоте, а простота труднее всего в постижении... Русская поэзия постоянно металась от Олимпа к Голгофе и от Голгофы к Олимпу, ища в красоте чистоту или в чистоте красоту.

Владимир Коробов: Как и роман, поэму уже не раз в мире хоронили по первому или даже по высшему «академическому» раз-

ряду. Напрасный труд! Ведь поэзия – это Протей, всегда древний и всегда юный; ускользя от скучных читателей и хищных критиков, он готов предстать кем угодно, в том числе и покойником. На деле же литературный гроб всегда пуст, и по иронии судьбы выдающийся роман и пронзительная поэма появляются как раз тогда, когда прах Протея уже присыпан землей. Поэма – это судьба героя во времени и пространстве, история народа, выраженная через душу одного или нескольких действующих лиц. Поэма – это долгая исповедь страдавшего сердца, трагедия индивидуального сознания, внятная всем. Сюжетная или бессюжетная, эпическая или лирическая, психологическая или философская, реалистическая или символическая – любая подлинная поэма есть не просто мощное движение человеческого духа, но и еще новая дерзкая попытка «остановить мгновение», запечатлеть неуловимое вечное в проклятом или прекрасном временном – ушедшем «вчера» и уходящем «сегодня»¹.

* * *

Җаңсуа епикатә поезиа аҗагылазашыагы, хәарада, арака ихәоу, иззаатгылоу ирыткаркуеит, сара стәала, раңәак ахартәара, азаатгылара атахымкәа.

Ишаабо, акритикцәи атцарауааи иҗоу ауадафракәа шырымзогы, анс, ма арс ргәыгра дырзуам, аепикатә поезиатә рҗиамта наҗ-наҗгы аҗахәы ахәараны ишыҗоу ала.

Ииашангы, хаамтазтәи аурыс поезиаҗы убас иагыҗалеит: арт аихшыалакәа рышытахь жәохә-җажә шықәса аатцаны аурыс поезиаҗы атып аиут крызтазкуа ахтыс – ицәыртцуйеит еицырдыруа аурыс поет, Урыстәыла Ахәынтқарратә премия алауреат Иури Кузнецов ипоема «Путь Христа» – «Христос имҗа» – хы-хәтакны, х-поемакны еилоу аепикатә җымта ду.

Ихәатәуп, апоет уи анапитцоз аамтазы Асовет тәыла шеилахәхәз, ацензурагы шапырырххәз, В. Кожинов «какое-то поистине чудесное стечение обстоятельств» хәа дызҗыз иазааигәоу даҗа тагылазаашыа җыцк шыҗалахәз.

Ишдыру, Иури Кузнецов хаамтазтәи аурыс поезиаҗы иреихәзоу апоетцәа дреиуоуп, уи ибаҗхатәра, илаңшхәа, исахәжәа аге-

¹ Современная поэма. Роман-газета. 1989 (21–22) г.

ни ихыңша, ибаҗхатәра адырбалоит. Ипоема җыц акәзар, ашәкәыҗәә, акритикцәа, атцарауаа, адинтцәаҗәа рыҗнутҗка аи-мак-аиҗак гәҗәкәа шарҗиазгы, ахәшыара хараҗа аиут, аурыс поезиа ахәаакәа иртыганы, европатәи апоезиа аҗазара иадбаланы.

Убас, адинтцәаҗы Д. Дудко иҗуйеит: «Поэма Кузнецова – самая значительная за все время с 1917 года. Удивительные стихи, многозначительные образы наводят на очень большие размышления». Вадим Кожин: «Верю, что абсолютное большинство людей воспримут ее как достойное свершение крупнейшего нашего поэта». Адин аҗоурыхҗы Н. Лисовой: «Честь и хвала поэту, решившемуся на такое труднейшее, очень редкое в русской и мировой поэзии творческое свершение». Ашәкәыҗы В. Личутин: «Юрий Кузнецов. Первый поэт России. Эту его высоту признают даже самые ревнивые братья по цеху». Еицырдыруа апрозаик И. Стрелкова: «Публикация поэмы Юрия Кузнецова – большое событие в русской литературе, ответ на вопрос, может ли современный художник обратиться к великой теме Христа»¹.

Абасала, аепикатә поезиа ажанр аңсра, анызаара иаҗуп, уажәшыта аҗоуытгы хиюуп хәа аназырхәоз аамтазы, аурыс поезиаҗ абри ажанр уаанза иамбацыз аҗазара шытнахит, иреихәзоу ала аҗахәы ахәеит, апоема «аҗоуыт» акәзаргы амилаҗтә поезиакәа рҗы уи еснагь икказа иштаңәу җаңхәа ишыаҗыртгәҗаны.

Сара сгәаанагарала абри иашыашәалоу аҗырцштәи хауйт хаамтазтәи аңсуа епикатә поезиа аҗиараҗгы. Арака җажәа-җажәиҗәаба шықәса раахыс иҗаз, уаҗ аҗеихышыра, аҗыҗбара изтоз аҗагылазаашыа М.Т. Лашәриа иҗымта җыц ала җаиматла ртак җатчахейт, ихартәахейт – аңсуа епикатә поезиа иаланагалоит аханатә инарылыхәхәо аңтамтакәа руак.

Абриаамтазгы иазгәататәуп, М.Т. Лашәриеи И. Кузнецови репикатә аңтамтакәа еизааигәоу аамтак аҗнутҗка ишеицкыпхыыз: И. Кузнецов – ажурнал «Наш современник» 2001–2003 шықәскәа рзы, ишәкәы «Крестный ход» аҗы – 2006 шықәсазы (Кузнецов 2006). М.Т. Лашәриа – ажурнал «Акәа» 2004–2006 шықәскәа рзы.

Ихәатәуп арт аҗ-җымтакгы иаадырцшуа атемакәа, аамтакәа, адунеиқәа шытанкыла ишхаз-хазу: М.Т. Лашәриа иҗы – аңсуаа

¹ Журнал «Наш современник». М., 2001, № 2.

Рцбынцътэылатэ еибашьра, даеакала иухэозар – иахьатэи аамта, И. Кузнецов ипоема акэзар, хадарала, ѿ-нызкъ шықәса рапхьатэи ахтыс азыхынхэра – Иаса қырса ихатара, Ауасиат ґыц атґакы-аидеиа поезиатэ ажэала, хаамтазтэи лапшхэаа ґыцла агэы-ацсы рытцгара.

Нак-аак еицырзеипшу акэзар, зегьрапхьазагы – анапказара харакы, апоезиатэ ажэа амтэыжэѿа атара, баѿхатэрала аѿахара, арцэажэара, алапшхэаа атбаара, атцулара, доусы имилат эпикатэ поезиа аѿиараѿы илагала ду.

М.Т. Лашэриа ипоема анацитцоз аамтазгы, аѿада ишхэоу еипш, СССР-гы ыкамызт, ацензурагы апыхын. Иѿымта антѿам-таѿы, «Аепилог аѿапхьатэи» захьзу ахаѿы автор иѿуеит:

Икам инсыжыыз хэатэык,
Ихадоу, исызгэакьоу хэатэык!..
Абри акэхап арака изаману!..
Егыс, ипоемоу, ироману?
Аиашаз, срызхэыцхьеит такэы,
Рыѿбагы еицыртэуп са сгэы!..
Аха, исархэоит абгыцкэа:
Иреихауп иромантэу ахтыскэа!..

Хаитарыпхьап апхьатэи аѿ-цэахэак:

Икам инсыжыыз хэатэык,
Ихадоу, исызгэакьоу хэатэык!..

Ас ахэара, иртахыз, ихэатэыз атґабырг шаартахыз еипш аар-цшра, авымсра лахьынтґас ирымамызт апсуа шэкэыѿѿцэа раби-царатэ еибаркыракэа – 70 шықәса рыѿнутцка.

Абриаамтазгы иазгэататэу акы: А-90-тэи ашықәсқәа рзы, СССР анеилаха ашьтахь, «уажэшьта ацензура апыхуп, ишышэтаху шэыѿла, ишэтаху шэхэала» хэа анырхэа, изахзарызеи, хара хэеипш хантытґгы икалеит акыр ишэакьаз, зхэатэы атцулара хыхь-хыхьхаз ашэкэыѿѿцэа. Урт иацыртґаз аѿымтақәа рыхэтак а-60–90-тэи ашықәсқәа раангы хьаа-баада акьыпхь рбар ауан, ускантэи ацензура иашьтуан. М.Т. Лашэриа иѿымта «Ацбынцъ» акэзар, ас узазхэараны икам. Ихѿсыз ацензуратэ шықәсқәа раан

асеипш иказ аѿымта ацэыртцра, абас ахы иакэитны цымкрада ацэажэара, аѿра ухахы иузаамгақэоз иреиуан.

Ари атагылазаашьа (ацензура апыхра, ухэатэы амтэахра) «Ацбынцъ» иахьа излахамоу, излакоу ала аптцараѿы иатцанакуа рацэоуп. Иухэар аѿеит, зегы даеакала ихэаакэызтґаз усхеит: Ап-сны ақәлара – абашьра, Шевардназе ихатара, хажэлар злаиргылаз ашьаартэыратэ хтыс ганрацэала аарпшра, иқэтцыз ауаажэлартатэ система аг-абза рыхэшьара ухэа зака хкы!..

Даеакы акэым, ароман инартбаан иалагалоу автор ипшэ-мапхэыс, убас уи илызку ахқәа «Аетцэақәа рқэыршаѿы», «Минега-га» – ацензура анапыз, ма уи аѿыза атрадициа аныкамыз аамта-қәа рзы цэыртґшьа амазма?! Хара хэы мацароума, асовет поезиа зегь аѿгы – 70 шықәса рыѿнутцка! Иухэар аѿеит, ари атып тацэын, ѿнатуан, иупхьон...

Абри аганахьала, М.Т. Лашэриа итагылазаашьа хараза еиґын, имѿақәагы аартын, «Аѿатэ-уаа» ма «Ахра ашэа» апызтцоз Б.У. Шьынқәба, иара убас ацензураѿы аус змаз, уи асаркьалбжы зны-руаз егырт апсуа поетцэа-аепикцэа ртагылазаашьа ааста. Ари, хантытґтэи алитературақәа реипш, хапсуа литературагы иа-иуз цыжэара дууп (арѿиамта зыпсоу изыпсам азтцарақәа зегы уи иазбо ишыкамгы). Иубоит хазлацэажэо аѿымта, зхы иакэиту ароман («И даль свободного романа», «Онегин», А.С. Пушкин) аптцараѿы ари апыжэара автор баѿхатэрала ихы ишаирхэаз, ишитахыз ала иажэа ширцэажэаз, иширхэмарыз.

Егыс, «Ацбынцъ» поемоу мамзаргы ироману азтцаратэ акэзар, ииашатэкьаны, хзыхцэажэо аѿымтаѿы иромантэу ах-тыскэа шреихау аргама уаѿы ибартоуп: эпикатэ мѿахыла, эпикатэ тґасла ароман ианыпшуа атбаа-тыцэра, ишьтнахуа аса-хьаркыратэ дунеи, аидеиатэ проблематика, атоурыхтэ хроника. Арѿиамта жэаѿыла иалагалоуп – аптґазаараѿы иказ, икоу атоу-рыхтэ хаѿсахьақәа – ахэынтқарратэ, ауаажэлартатэ усзуѿцэа, аѿапыцуаа, апызацэа-апхьагылацэа, атцарауаа, ашэкэыѿѿцэа, аибашьцэа, убас абзиабара иазку адакьақәа, ахқәа. Иѿаѿаза убла ихгылоит ароман аѿы иарбоу ахаѿсахьақәа зыдхэалоу, излахэу ахтыскэа репикатэ цэыргашьа, рыѿнутцкатэ дунеи аитакрақәа, аеыпсахрақәа, ашэкэыѿѿы исахьаркыратэ хэыцшьа иапнатґаз, иаххэап, артґаѿы Караман Алықьса-ипа, апсцэаха инаур, зца инышэынтраѿы икэашо аб ухэа шьардаѿы. Иаидкылан, хадара

амоуп ароман ағы иаарцшу «иааирас икоу зегъ рычацаф», «гэыграс икоу зегъ реикэырхаф», «агэылшыап-мат ахы хызсо» ажэлар рхафра.

Ароманқаагы, ишаадыруа, ипрозатэума, ипоезиатэума, доусы дара рчыдарақаа рымоуп, ихаз-хазуп.

М.Т. Лашэриа ифымтағы, афада ишаххэахыоу еипш, илабфеабоуп уи ахы инаркны иагэылсуа алирикатэ лагамта, автор ихатара, илахынтамфа.

«Что такое литература?» – дцаауеит аурыс шэкэыффы ду Л. Леонов. Атакгы каитцоит: «Литература – рассказ о себе. Смотрите за собой – это главный источник познания».

Ирацеоуп, арт ажэа кэыгақаа М.Т. Лашэриа ифымта ғыц ағы иаадыртуа, ихархэо.

Апоет дыззаатгыло ахтысқаа – автор ихатара, инапшаапшшыа, икаитцо ахэшыарақаа рылубаауеит. Автор иоуп афымта зегъ ағы ажэабжхэафыс икоу, иара иахытэ ауп ацеажэара хада злахеаакэтоу. Уи идунеибашыа, ихэатэы, ибызшыа, иемоциақаа рымехак, рхыцша – афымта иасиужетуп, иапафосуп.

Ацсуа епикатэ поезиағы, иахынзасдыруа, икам даеа фымтак, абас инартбааны автор ихатара зныцшуа. Ажэа харак иамтаны, ихатэраны. Абри аганахыалагы, хэарада, «Ацынць» хепикатэ поезиағы макъаназы ихэамыз ажэоуп, алирикеи аепоси иреиласыртоуп, эпос ғыцуп.

Афымта ахтысцашыа – асиужет, акомпозициа реибаркышыа, реифеаашыа ракэзар, ароман рацхыатэи ацеахеақаа рғы ршыапы ркуеит:

Сгэалашэараф ари амши фе мышки
Сзеидкылоума? Август 14. Ессентуки...
Хаштрак ақеу уи ахаан знымзар зны
Сшыкамызгы сара убасканаз Ацсны!..

Ишаабо, ароман автор, Нхытц Кавказ, Ессентуки акалак ағы итаацеа иманы цсшыара, еыхэшэтэра дшыказ ауп Кырттэыла Ацсынра ишақэлаз, аибашыра ишалагаз. Нхытцынтэ, Урыстэылантэ Ацсныка уазгоз атранспорт хкқаа зегы рымфа аанкылахоит. Атаацеа (аби ани, убас «быжыбеи жэафеи иртагылаз» рхэыцқаа) шынеимоу ицар акэхоит Москвака, уи акалт ағы ишытоу ашэкэыффыцаа зху Переделкино ашка.

Абра, Москва дахынеиз автор Ацсны ацхырааразы, аибашыра аанкыларазы икэгылаз, зыбжы зыргаз аурыс шэкэыффыцаа, убас ихтэаны Москвака инанагаз ацсуаа иерымаидоит.

Еицырдыруа аурыс шэкэыффы Сергей Михалков иацшыгара-ла Ацсны ахычаразы, аибашыра аанкыларазы Москва имфапысраны иказ ашэкэыффыцаа Рконгресс афеацхыа апоет гэгэала дычмазафхоит, быжыба-ааба мзы ахэышэтэыртағы ашытазаара икэшэоит. Абрака ауп, 1993 шықэса 27 сентиабр азы аиааира ахыхызазгы. Ахэшэтэырта дшаатыцыз, ароман ағы иаарцшу аазаб ихганы, итаацеа иманы, макъана аибашыра алфатце зхатэоу ицсадгыл дахылоит.

Иара абра, фымчыбжы аатцуаны, ицшэма лыпцстазаара далтцуеит. Ари – ихадоу сиужетте цеахеаоуп, хроникоуп. Абри акэша-мыкэша ицеыргоуп афада зызбахэ хэоу цфа змам ахтысқаа, ахыатрақаа, 1989 шыкэсастэи ацхынте шыаартцеыра, Асовет тэыла аилахара, аибашыратэ аамта, аибашыратэ хтысқаа.

Афымтағы иаццоуп, ирзаатгылоуп «аибашыра амаа зку анцеахэқаа» рхатарақаа, ацсадгылы иажэлари рлахынцта иазыкэгылоу ацхыагылацеа-апызацеа, ақэылаффыцаа-агрессорцеа, аинраалаффыцаа, арбгаффыцаа, ашэкэыффыцаа ухэа афада зызбахэ хэоу хаз-хаз игоу ауаа рхафесахыақаа – Владислав Арзынба, Едуард Шевардназе, Борис Ельцин, Леонид Леонов, Дырмит ду, Баграт, Шота Руставели, аибашыра иалазыз Таиф Ацба, абзиабара харак, абзиабара цаула ирызку адакыақаа (Елена – Минегата), иара убас эпизодте казшыала ицеыртцуа, иуцыло, угэалашэараф иаанхо ауаа: Александр Актэи, Кылышыбеи Чачба, Шамы Осман, Сталин, Бериа, Нестор Лакоба, Барцыц Басиат, Тамара Шыакрыл, Кача Коғониа, Кэаста Лакрба, Даур Агэхаа, Нанули Шевардназе ухэа автор ицеажэара иатэны зызбахэ хэоу азэырфы.

Ишаабо, «Ацынць» иаанарцшуа атоурыхтэ аамта, хада-рала, атоурыхтэ хафесахыақаа шытнахит, даеакалагы калашыа амазамызт.

Иааидкылан, ароман ағы инартбааны иззаатгылоу, эпизод-эпизодла ицеыргоу, иара ус ана-ара зызбахэ хэоу ауаа рхыцхызара шэфыуаак ирзынацшуеит. Изахзарызеи, хепикатэ поезиа, ипоемоума, ироманума, ари афыза амехак аздыруамызт. Иубоит автор урт зегы илапшхэаағы ишыкоу, имыцхэу, афымта жымдыртцас иалоу уаф дышцеыргам. Апоет казарала иеазишэоит

доусы ихэтоу итың изалкаара, иахьатэу, иахьатаху избахэ ахэара, ирцэажэара, ипсабаратэны ироман иалархэра, иаласара.

Абриаамтазгы ақыртуа-ацсуа еибашьра аарпшрафы икоуп высьа змам ауаа, автор чыдала иаликаауа ахаҕсахьақэа, Ацсны Ахада ихаҕсахьа ацхьа инаргыланы.

* * *

Дышпаарпшу, дышпахбои уи афымтакны? Изеипшроузеи Ацсны анапхгафы ипстазааратэ мѳа, иарбану автор уи ихатарафы иаликаауа, хшыѳзышьтра ззиуа?

Ишдыру, Владислав Арзынба жэохэ шықэса (1990–2005) Ацсынра дахагылан, напхгара айтон. Аха «Ацбынць» аҕы хадарала уи изыпцэоуп аибашьратэ аамта, жэаха мзы. Уаанзатэи, ма уи ашьтахьтэи ипстазааратэ мѳа, иусура, ихэынтқарратэ матцура шьтэитцаанзатэи аамта ароман аҕы ирзаатгылам. Автор уи азы ҕыпныхэаҕ узитом, В.Г. Арзынба ихэынтқарратэ, ипстазааратэ мѳа, иг-ибза зегьы ирыхцэажэатэын, ирзаатгылатэын, ганра-цэала иаарпштэын, еихшьалатэын хэа.

Ишаабо, уртқэа зегьы ароман аҕы автор ихықэкқэа, игэтакқэа иреиуамызт. Абасеипш икоу атагылазаашьақэа раан ашэкэыѳы, хэарада, азин имоуп еиха иамѳаны, иреиамта иазыманшэаланы, иааирпшуа ахтыс иатэны иибо аган алкаара, ифырхатца убас алаҕы ихаҕра атыхра.

Аклассикатэ ҕырпштэи: абасеипш икоу амѳа дықэныкэоит А.С. Пушкин Пиотр Дузза изку апоема «Полтаваҕ». Арака А.С. Пушкин аурыс император ду иг-ибза, игэымбыльбарара ухэа дрывсуеит (уртқэа еиха инартбааны ицэыргоуп даеа хықэкык ахьизықэгылоу егы ипоема кэимат «Абѳатэ ҕыуаѳ» аҕы). Аурысқэеи ашведцэеи реибашьра иазку апоема «Полтаваҕ» Европа зегьы еилазырзызоз, аѳ итазцалоз ахэынтқар-еибашьѳы Карл XII дпыххаа дықэызтцаз Пиотр Ду ихаҕсахьа аццараҕы А.С. Пушкин иаликаауеит ган затцэык – Пиотр игэымшэаратэ, ифырхатцаратэ, ихэамтцратэ кэзшьа. Даҕааирпшуеит шэара зқэым фырхатцаны, аидеалтэ кэзшьа итаны, иреихазоу гэа-хэарала, ажэа лыцшаахла дхагаланы. Пиотр ибака иара иусқэа рыла, инапала, ифырхатцарала, абри аибашьраҕы иигаз аиааирала иргылеит ихэоит апоет:

В гражданстве северной державы,
В ее воинственной судьбе
Лишь ты воздвиг, герой Полтавы,
Огромный памятник себе!..

Абасеипш икоу азнеишьа ауп М.Т. Лашэриа ифымтаҕы ицэыргоу: апоет изы арака хра злоу В.Г. Арзынба ицэыртцшьа, ипстазааратэ мѳа, иг-ибза ракэым, иреихауп, ихадоуп ипсадгы-ли иареи рызбахэ адунеи зегьы аҕы ианеицгаз, ақыртуа-ацсуа еибашьра шеилгашаз, урт «рполтаватэ хтыс» адунеи аназыпшыз-тэи аамта.

Автор излааирпшуа ала, арака уи дахбоит иуаажэлар еиха да-ныртахыз, ипсадгыыл еиха ианызыпшыз ицэыртцыз фырхатцаны, хьатцра зқэым пхьагылаѳны:

Атэыла ду абгара ианаҕыз,
Ауаҕеимшхара усқэа аназыпшыз,
Азыхэашь анажэлауаз х-Ацсны,
Ианагоз апаѳқэа ҕырбганы,
Ианагоз ишеибгаз, ахата,
Аламала ианыкамыз хэарта,
Дгылт, абар, афырхатца-ацыр,
Владислав – Ахэамтѳы, ауаѳ дыр,
Ирымаидоит ижэлар ижэѳахыр!

Ацсынра, Ацсны анапхгара, хатала иара В.Г. Арзынба, ирыл-шоз зегьы картцоит аибашьра аҕапхьатэи ашықэсқэа рзы уи камларазы, нак-аак, ѳ-жэларык рыбжьара ашьа камтэаразы. Аха, академик А. Сахаров ишихэаз еипш, Қырттэыла амини-империатэ тахрақэа ирыхкьаны ахтысқэа даеа кэзшьак аархэоит. Абасеипш иказ атагылазаашьақэа раан, Ацсны Ахада иалиху-аз амѳа, иааникылоз ахырхартэ, ижэлари иареи еизыразны еицырхэоз ажэа – Ацсны ахьчараҕы, ахақэитрей ахьыпшымрей раиураҕы зегьы зызбоз шыаҕахон. Ихадан ажэлар ражэа, урт знышэоз, изнымшэоз.

В.Г. Арзынба, жэлар рцызаѳ, иуаажэлар рҕапхьа абри азцаара ықэимыргылар ауамызт:

Аибашыра ианалаша Апсны,
Владислав, аа, ижэлэр рыгэтаны,
Доагыланы дразтдаит уи абас:

– Хаибашыуу ишхатэу, хататас?!
Ма хароахоу аада хнапкэа?..

Ишышэхэо сныкэоит! Иацыстдом шыафак!..
Иара убрака игеит жэлэрык ртак:
– Ма Апсадгыл, мамзаргы апсра!
Азэы излаиахтарызеи Апсынра?..
Еигьахшыоума уи аткыс хара ххы? –
Уажэ ирбазма хабацаа ахы!..

Хаттагылоуп убирак, идыр!
Еигуп хызла-цшала ха хапсыр! –
Апсны рытан аказаара – мап!
Иаххабабан аказаара – мап!
Хаказамкэа аказаара – мап!

Ушхатаз еипш ухатаз! – ухаңыз!
Ха хыхыкоу указ! – еилахэыз
Уареи хареи абрака хлахынца,
Харт хамиааир алшом, ихатца! –
Адгыл акны иказар ахак,
Ажэоан акны дыказар Анцаа!

Иаргы убрака иритауеит атак:
– Икастдом са сышыхька шыафак!
Арт сажэакэа – баша ажэам, тоубоуп!
Шэа шэахыкоу сыкоуп! Еибашыроуп!
Имыпсуа уаф дыкам! Даеа цсроуп
Уоны-угэара рзыхэа атахара,
Утэыла-цсадгыл ахызала апсра! –
Шэахытахо стахоит са схатагы! –
Шэиетца кыдлар – икыдлауеит са стэгы!

Ароман ағы иналкаау атыц ааннакылоит Б.Н. Ельцини, Е.А. Шевардназеи, В.Г. Арзынбеи 1992 шықәса сентиабр 3 азы Апсны ашыаартэыратэ еибашыра аанкыларазы Москва имфацысыз еи-цырдыруа реицылара. Уи азбахэ усқан адунеи зегы иахыртэан, убас акратцанакуан абри аицылара, убрака ирыдыркылаз анца (икоуп уи шымфацысыз атэы нткааны изхэо астенограммагы) (Ардзинба 2004: 86–120).

Абри аицылара атэы налкааны иазаатгыло, иаазырцшуа апоет, хэарада, арт адокументкэа – ишытыхыз, излацаажэаз, избаз аускэа дызраоуамызт. Раосра акэым, уамашэа иубартэ икоуп «Апыза» захьзу ахағы апоет иажэеи урти зака еизааигэоу, еикэғыртуа (автор иажэакэа рыла, иаарцшышыала иара астенограмма ахата шыақургылар ауеит!..).

Абриаамтазгы поезиатэ сахьажэала, иреихау казарала апоет илшеит абри аицылара иалахэыз анапхгафца рыхыкгы доусы ихаера, ичыдара, ихыкэки иманы, иажэа иғаны раарцшра, илшеит аицылара иамаз адраматэ казшыа, аиғагылара каиматлаткэа асахьа атыхра, В.Г. Арзынба иахь икарто ақэыгэғэара, ақэымчра, анапыртэира (дыззыразым ашэкэы анаптэофразы) ишыказ ала апхьаф ирбара, иагэыларцшра, Апсны Ахада ииаша-цабырг, еикарамыз амчракэа рғапхьа ихьамтца, иқэпара ртэы налкааны, иухамыштэа асахьажэағы ааныжэра:

Ақыртуа-аурыс еикэдыршэаз ақьаад,
Дазыразуп, игэацхоит Едуард...

Ельцин иакэзар, уи ақыртуа иган,
Иадицэылоит, рыфнутца игэра ган,
Ақыртуа дгыл акзаарахь Апсны
Адигэалон, гэышпыла иарганы! –

Изыпшуеит урт Арзынба иагыны,
Хара змоу азэ еипш дыцхьазаны! –
Ауархал ахь ипхьеит хэа ишыаны!..
Аибашыра зыхьаз хэа дафакны!..

Ихьзгы дыруп уи: асепаратист,
Дымтцаа-дымпшаа ицсадгыл «мтцаирст!..»

В.Г. Арзынба ибоит инапы зтаифырц иртаху ашәкәы аибашьра аанкылар а зтаара шазымзбо, уи ала ақыртуа ир Ацсны иалыр-гараны ишыкам, ибоит абартқәа рымаза, рмеханизм, иара ашәкәы ахата аказшьа, ахыкәкы...

Нак-аактәи аиґыхарақәа, аиқәымчрақәа, ақәыцәғәарақәа рышь-тахь, убасқан азы уаха мґа аныкамла, Ацсны Ахада избоит аком-промисстә казшьа змаз ари ашәкәы анапатцафра, абриаамтазгы, абасеипш икоу, иара иганахьала хьатцшьа змамыз ажәа хәаны:

Егьыс, сызшәыхәо, атдыхәтәан, аказы:
Нхытцтәи хашьцәа, иқәцо Ацсназы,
Убас ихавагылоу иахьазы,
Ирықәызбоуп абрака, ихьантаны,
Жәа-цъбарала уртқәа антаны...
Азин сывам, саразәк, итцабыргны,
Урт рықәызбра, абас еипш ахәара,
Ашьа хазказтәо, иапыло ха хзы ацсра
Шәиашам хәа ажәақәа рызкра,
Кавказаа ртас иатәым акоуп иара! –
Сыззыразу усым, заа исхәоит,
– Уи ажәа арака иамхтәны исыпхьазоит!.. –

Ари, ишаабо, крызтцазкуа ажәан, иагыакәшахатхеит. Ацсны, Нхытц Кавказ ухәа ари ажәабж зегьынцъара ирхытцәеит, Ацсны Аха-да абри аицыларәы ихацхраауаз, ихадгылаз шихьчаз, ирықәызбо ирхәоз шрыцимхәаз, дшаґагылаз. Ари – хиааира иацхраауаз, хашка урт раара – хадгылар а згәы ахәоз рымґа аазыртуаз акакәын:

Илшеит, ааи, ха хзыхьчоз ихьчеит,
Ишатәаз ала нас уи ахә ршьеит
Нхытц-аахытц... хгәакра иахьзаны
Шәашьцәа хауп хәа игылаз абцъар кны.

Дарбан цсыуа хатцаз уи аены
Абас еипш ала иазыкәпарыз Ацсны? –
Иалшоз алхны, ахара дыпшны?!

Абри аицылар ашьтахь, ишдыру, рацәак мыртыкәа хәруаа Га-гра ргоит. Автор абри ахтыс акыр инартбааны, сахьа-сахьала итхуа

дазаатгылоит, В.Г. Арзынбеи Е.А. Шевардназеи ирықәырпшны, ирыдхәаланы хархәара азиуеит ахәтаа рмиф – Амацәыс Анцәеи Агәылшьап Кацшьи реибашьра, реиґагылар а, уи аґы Амацәыс Анцәа иаиааира.

Агәылшьап Кацшь акәзар, автор ишааирпшуа ала:

Рацхьаза акәны итазытц ацәа!..
Амґаду ианыжылоуп апацәа
Ишьны, икәакәан, изамыхәо рхы...
Игеит ашәагь! – Мамзышьха иаххәааны! –
Мамзышьха, Мамзышьха хәа Ацсны,
Инахытцәеит, мтцәыжәфан, ихраны!..

Ароман зегьы ианыруеит жәлар рацхьагылаґ имч, идоуха, аиааира ду ахьзала иибо хәаа змам ацбабаа, игәагьра, ифырхатцара. Автор иааигоит аиааира аены, 1993 шықәса 27 сентиабр азы Мос-кватәи шьыжытәи хәылцазтәи агәзетқәа аршьынк-аршьынк ицо нбан дула ирыґуа, ирхәо:

Ацхьаґ, цәахәақәакгы аазгоит, икамлари?
«Шевардназе – Арзынба рдиуал уажәшьта инагзоуп,
Иаиааизгы Арзынба иоуп хәа дыпхьазоуп!..»
«Иахьа апсуаа ирылшоит Қартгы агара!..»
«Ақыртцәа рыр ршьамхы-цар еикәнархоит убра:
Рышьхәа ықәмырсзакәа иаанрыжьюеит Ацсынра!..»
Газетцыпхьаза ирхәо: «Ацсынтәыла», «Ацсынра!..»
Газетцыпхьаза: «Арзынба, Сосналиев, Дбар!..».

Апоет дырзаатгылоит аибашьратә уаґеимшхара, нкылашьа змам ақәылаґ днызкыло амчра, ауаґи апсадгылы реизыказаа-шьа, атцеи иуалпшьа ирызку ахәыцрақәа:

Нак-аактәи арыцхара дрылапшуеит анцәа!..
Иццышәуп апсуа қытақәа, иццышәуп рыфнқәа...
Рықәхра аанызкылозеи? Иааироуп, уаха акгы!
Ақәылаґ иґаургылозеи? Иааироуп, уаха акгы!..

Абарт зегьы апоет Ацсны Ахада дрыдибалоит, хәжәлар Рцьынцътәылатә еибашьраан илиршаз абасеипш ала ихаракны да-зышәахәоит, еихишьалоит:

Назаза хьзи-пшеи иатэаз, хажелар Рхада! –
Зегь рапхьазагь, даиааит иара их ахата:
Гэйткъа-псыткъа имоуит, имцапшыын илакта!..
– Ма ацсра! Ма Апсадгьыл! – ибжы иргеит џада,
Дгылт ацырлых иакэны! – имамкэа хэарта,
Адыд-мацэыс аан иуаажелар рыгэта!..

Егъа зтаара цэыртцып иахьа, уатэы, цхьака,
Аха урт рыбжьара иргылоуп ибака!
Уи ахахэ агэыдтэо зэыназхо, уицэшэа,
Срылалом ус икоу избэхэ, итызшэа!..
Шэытарак цъара амрагь иаушт, тцабыргны,
Аха урткэа роума? – даанхоит уи дбаканы!..

М.Т. Лашэриа ифымтафэи ауп Апсны Ахада Владислав Арзынба ихафсахьа хлитературафэи, хмилат поезиэфэи рапхьаза акэны абас инартбааны иахьазаатгылоу. Хэарада, ари айбашьра атема, убас В.Г. Арзынба ихатара цхьакагьы асахьаркыратэ фымтакэа рызк-хашт, еиуеипшым лапшхэаалагьы иаарпшхашт.

М.Т. Лашэриа иакэзар, ишаххэахьоу, иаликаауеит уи ихатара еиха излагэгэоу аган – ифырхатцара, ихьамтцра, игэагьра, иуаажелар еикэхэ еикэымхо азтаара аныкэгылаз аены еифекаафык, цхьагылафык иахасабала илиршаз, назазагьы урт ргэафэи дызлаанхо. Абарткэа зегьы раарпшра апоет-аказа каиматла илиршеит.

Ароман иузакеымтхэо иаласоуп иара убас апсуа Хада ифагылаз Едурад Шевардназе ихафсахьа (афымта иалагаллоуп Апсны, Урыс-тэыла, Амраташэара изырхэо, ароман авторгьы изипшаауа уи ичыда хьызкэа: «Ахыш», «Абгахэычы», «Шеви», «Агэылшыап Капшъ», «Ауаф апшъ, абла гра» ухэа егьыртгьы). Убригь даарпшуп акыртуа-апсуа еибашьра иатцанакуа аамта дтагзаны, иухэар ауеит, ихэынткарратэ, иполитикатэ пстазаара риетцэахэ анылакэуазтэи, хлантэи афанынахостэи апериод аан.

Афымтафэи уи дахбоит Апсны акэлара апшыызгаз, апсуаа ирагоу, рныртэара, рыкэхра иазхиоу уафцсны, итып ахатыр азы, «иаку Кырттэыла» ахатыр азы.

Ароман автор айбашьра адырхафэны Кабарда-Балкариа анапхгафэи В. Коков ифэи ифызцэеи иареи рнеираан, В. Коков иахьтэ иахауеит:

– Шевардназе ател сизасуан иац схата:
Икоу хэеилкаауам абрака, Кабарда,

Хажелар гэамтэуеит, апсуаа – хашьцэа роуп,
Икоу аилкаа хамазарцгьы ахэтоуп!
– Ар алазгалт, – атак ихэоит иара, –
Имхэазакэа жэац ашыжы Апсынра,
Исыдуп, иашоуп, аара уи азы,
Урт убра иахьцэыртцыз шырпазы,
Заа дыррак рымтакэа, ишапу,
Абри ак ауп харас ишыатэу...

«Абри ак» хэа арака Е.А. Шевардназе дызфэу айбашьра хацзыркыз ахтыс ауп. Апсны абцъарла еикэных икоу ар ралагалара, «аускэа ртып акэцара» акэзар, уи азы азин иоухьан Е.А. Шевардназе Б.Н. Ельцини иареи (афыцъагьы КПСС Аполитбиуро аицалахэылацэа) Дагомыс реикэшэараан, игэы ишаанагоз ала, Апсны лассы аускэа ртып «икэитцараны» дыкан, фагылара дук, шэартэ баапсык дырзыпшымызт.

«Ацъынцъ» актэи ахафэи автор ифэуеит:

Сухэоит, Апсфыхфэи! Сухэоит, аллахгьы!
Сухэоит, ажэытэтэи Чагьамтэи ахахэгьы!
Сухэоит уара, мчы змоу Лашькьындаргьы!
Сшэыхэоит, сшэыкэыхшоуп шэарт, апшъа-тыпкэа –
Лзаа-ныха! Дыдрыпшъ! Лзаатэи асаркьалкэа! –
Мыкэи Елыри рдоуха, рыцкъа-баашкэа,
Шэарт, абыжъ-ныхак, аных-лашарбагкэа,
Шэхадгыл – шэхазылыпха! – акэылаф деиташэкьа!
Хиашара, хкьиара дыргароуп дыцкъа-шэкьа!

Акыртуа цыза дазыпшымызт абри афыза афагылара, ажелар реидгылара, рхак, ргэырпса, ражэа, раапхьара. Убас шакэызгьы, уи хьатцрак, нышэарак игэы итамызт, атыхэтэанынза аиааира дазыкэпон, афада хаззаатгылахьоу Москватэи аипылареан икаитцоз аеышэаракэа инадыркны.

Иарбану абри ауаф айбашьратэ аамтазы апсуа желар ирзимхэаз: рыдгьыл шыртэым, кэапа-фацакэак рахьтэ ишылбааз, уаха псыхэа камлар, Апсны ишалцатэу, ишпигмеицэоу ухэа зака хкы! Изтаиргылаз ашыаартэыра акэзар, хажелар ргэы-рыпсафэи ари гьара зкэым хэроуп, хаштшъа зкэым трагедиоуп.

Афымтаҕы хатала уи еиха инартбааны дахбоит «Сентиабр» захьзу ахаҕы, убас, Акэа аныргоз аены ицара-ибналараан. Уажэ-шьта уи аргамма ибон ир шаттахаз, Б.Н. Ельцин ицхыраара шимоуа, амацээз дыштаку:

Ацсуа бцар аҕацхьа ацэа еипш дзытуеит,
Иитиуа уаф димам, диоур – дитиуеит...
Деиталауеит, деитытуеит, дтатэиуеит ицэа...
Ех, адеипш-цэгьа ицеипшын, итаикит анцэа...

Узлакуеи ауада? Узлатэои, ишэхэа?
Ацсуаа ракэзар – амат, аурыскэа – ахэа!..
Адгьыл, ажэфан ихэом, ихэауам амшын,
Ари амш, ибоит, аа, мшеикэатцэан ицшын!..

Иртеит уа мөахэастак, мөабжыарак, итшэаны,
Дандэыкэлэоз еипш итбаамызт, ҳа хашка ихы рханы...

Анафсан автор дырзаатгылоит ицашья-ибналяшья рчыдарақәак, Акэа Смецкой ибахчахьтэ, Сталин итэартэ-ипсшьартэ хан ахьтэ ифанынеихозтэи сахьақәак:

Дандэылкьоз ицэынхеит, аа, изыпшыз ичамадан...
Уи афнутқа, изахзои, асса-мысса тан...
Еиқэын аки-аки, еиқэын ихаз-хазны,
Урт убрака гэартак тан иуантаны...
Нанули лнапала италтцеит ире-рены...

Дандэылтуаз хыма-псыма, ифыттракны ипсы,
Урт игэалашэозма! – ашэыргэында, апс-ипсы!..

Апоет абарт ирыцитцеит атрагикомедиатэ кэзшыа змоу «асса-мысса». Еихарак уи цэыргоуп Шевардназе ипшэмапхэыс лхафрала, сатирала, аха ареалтэра аманы, ипстазааратэны:

...Қарт дыпшуп Нанули, икоу лахахьеит,
Иахьа Акэа қахаит, адунеи зегь иахахьеит...

Икаҳазар икаҳаит!.. Даеакуп ипхэыс
Хьаас илызцэырнаго уажэ ари ахтыс...

Дыркуп, абар, Нанули, ихышхытэоит лгэырфара,
Атынхацэа иралхэо: «Иеишьуеит ауп иара!
Ари хьмызгуп, идыруеит, Едик дгазазам,
Ас аказаара ацсоума? Мап, изапсазам!..
Ақыртцэагь ианарыжьюу? Ғыпныхэоуп, тца змазам!..

Дыркуп, аа, дырзынкылом: «Иеишьуеит, сыгэра жэга!..
Издыруеит уи ицэафа, икоуп ағытца!..
О, егырт зегь ракэым, слапықашэагь ак ахэоит,
Иеишьуеит аума исхэо? – иеишьхьазаргь калоит!..».

Автор ифымта ари ахэта хиркэшоит хьзи-пшеи змоу, адунеи иадыруа «ифырхатца», «ақырсиан уафпсы» ихафэра ари афымтаҕы абас иаанзыжьюа ацэахэақәа рыла:

...Абар, ажэфан иалоуп, ицоит ишзахэо ту...
Еихарак ахэцэа рылоуп иара абра излатэу...

Урт рпыза-хатца, Шеви ихата,
Ашьацхэа иафалаз Шеви ихата,

Аенышыбыжьон ибналаз Шеви ихата
Илакта узтамцшуа дрылатэоуп рыгэта!..

Иабацие ичча-гэыргьа? Иахьи ихы-иҕы? –
Ипхэыс лымрапҕеыха!.. Иеыхэа лаша, иеы,
Иахьанзайтцахэмаруа, итакэаша ицоз,
Ас дышпаканажьы? – ишла анеихахоз!..

Азэы затэык, Нанули, лоуп игэыгырта,
Даеакала иусқәа дэыкэымлашеи шыта!..

Абар, абар, дйпылеит, дхыпшылеит илакта!–
Илыбаргэуи, насыпуп, еибгоуми рыфнаҕа!..

Урт нак-аак еилатцэеит, еилатцэеит ргэырфа!..
Пытк антцы, Нанули дналыпхьеит зымфа:

– Са сзыцәшәоз ак акәын, сыцсы сых сагон,
Уи ура уешыракәын! – иухәаз агәра згон...–

Лгәы иртынчт жәахаала: иа изыхәа ла дзакәу:
Лыпхала уи дшаныруа амфа баапс дызкәу...

Ус, атакгы литоит, атакгы зеиғатам:
– Ибдыруеит, са скырсануп, аешыра сыхәтам!..

Аибашыра иаҕаижыыз, адунеитә зхытцреипш урт амшкәа рзы
жәанызкыҕыла Ацсны аанзыжыуа иуаажәлар ракәзар:

Рылағырзкәа мшыноп, имшыноп ргәырфа,
Шевардназе икәшәиуеит, дрыцәхауеит зымфа,
Иани иаби нрыжыуама, инрыжыуама итаацә!..
«Җаишыт, аха җашпейшы, дҗалахәмарт рацә!».

В.Г. Арзынба икәымчра, икәыгәғәараан иаагоу Урыстәыла Аха-
да, адемократ, арбгафы Б.Н. Ельцин иажәакәа ракәзар, иахдыр-
боит уи игәғәара, игәағыра, ихжәара, арыжәтә ашкә имоу ацсыҗәра
– икәзшыақәа рчыдарақәак. Ацсны азыкәзаашыағы Б.Н. Ельцин
дахбоит җ-ганк рыла. Ацсны азтәара иазкыз Дагомыстәи, Мос-
кватәи ухәа аицыларақәа раан официалла уи еснаг ақыртүа
иган дадгылан, «Қырттәыла акзаара» иаиргон. Аха аибашыра ан-
тәамтазы аҕагылазаашыа ацсуаа ирыхәартә аеацсахит.

1993 шықәса, сентиабр 26 аены Б.Н. Ельцин ихызала иифыз
ашәкәағы Е.А. Шевардназе, ишырхәало еипш, җацхәа дшыам-
хнышгыланы, «атәы иах дышихәо» аурысцәа Рхада диҳәоит ац-
хырааразы, Қырттәыла аиқәырхаразы. Аха уажәшьта Б.Н. Ель-
цингы иеинралцәагы ирбон ацсуаа рыр иргахыз апыжәара,
аанкылашыа шрымам атәы, Акәа ацсуаа рнапахы ишиасуа атәы.
Убриакнытә, уи җырдагәа, җырцсы җаитцоит, иоуз ашәкәы алаҕи-
туам. Баша ихәом Е.А. Шевардназе: «Ацсуаа ракәзар – амат,
аурысқәа – ахәа!..».

Аинтерес чыда ацоуп ароман ағы җазарала иаццоу ахы «Гор-
бачиови егырти». СССР атыхәтәнтәи Ахадеи автори еикәшәоит
ашәкәыҗәа рыҗны (ЦДЛ) азалқәа руак акны икәаз апоет И.
Воронов иҗабара-инаскыагараан. Атыхәтәаны уи аус иуан ЦК

ағы, М.С. Горбачиов инапатқа, Акультура акәша аиҳабыс. Ав-
тор иәуеит:

Адунеи ду мҗазтоз ихата,
Хразтоз адгыл афбатәи ахәта,
Аатцра давахт! – Абар ауаҗ иуахта:
Шыжы данаапш – итәыла имбазеит,
Ахсаала ианытцит, тышак иагазеит!..
Имхәыри иареи еизынхеит наҗ-аак,
Убас акгы иацсамхаз ибирак!..
Икалахыоу абас еипш җацыра?...
Уиазтәа, аа, дахыгылоу уажә абра!..

Бжәратәык иоуп... иоурагы иара убас...
Атәыла ду иамаз лахынцас
Синиеит абрака сгәысеанзамкәа абас!..

Ацсы инаскыагара иазкыз алахыеикәратә митинг мҗацганы,
ацсы дахыгыз азал иандәылтәуаз аамтазы, ацсуа поет, из-
лаиҗуала, М.С. Горбачиов ихы ааирдырны, ишкә ахәара җаитцоит
аибашыра аанкыларазы ибжы иргарц, зтархара, зықәхра иаҕу
ажәлар мац рыхычаразы.

Михаил Сергей-ица, асеипш иҗоу ахәара җазтәз иҗацхәа даат-
гыланы, аҕак җаитцоит инеитцыхны:

Аибашыра убрака ицонатцы,
Ашыа убас убра икатәонатцы,
Нхытц Кавказгы җеирак җалазом,
Қырттәылагы уаҗтәс изынхазом,
Урыстәылазгы ишәартоуп, изатәзам,
Ахтысқәа рымҗа нагзаны еилкаазам –
Аполитикцәа макыана агәра рымгац
Амцабз ду шахылтәуа ари акәиц! –

Шәымгылароуп шәартгы ишәкыз кны,
Хаз хәынцқаррахароуп хәа Ацсны!..
Ақыртүа ишкә ашыаҕа җашәтца,
Иазеиҗуп ус наҗ-аактәи шәлахынцта!..

Ақыртуагы иҕаитцароуп ашыаҕа,
Дақымгэыгроуп усеипш имахэҕа...
Ацсны асатус акыр иазырхатөуп,
Аусқәа абри амфала избатөуп...

Аиқәшәара асахыа тыхуп ҕаиматла, даара иаагәнукылартә, Горбачиов Горбачиов шиақәу уацәымфашьо (иаагоуп еицырдыруа иажәақәа: «Ари процессуп, идәықәлеит апроцесс...») – ацәажәара еитых дазгәышыуа, атәыла ду аилахара атцыхәала иду аара иеацәыхычауа...

Автор иакәзаргы ари аицылара-ацәажәара, М.С. Горбачиов ихатара аекстрасенс Кашпировски ибафхатәра иатәу, ахын-тқарцәа иратәам ачыдарақәа шадибалозгы, игәы ижжәыит абасеипш ала:

Сахьнеиуазгы сацәымфашьо избон
Пхарак шизыннажхьоу Ацсынра, –
Иудыруазеи, ак инархәар цъара
Уи иахәаша, цыхыраара зура!..

Иудыруазеи, ифыза ицсыжра аены,
Фапхыа иҕапхыа ифытцахаз Ацсны
Қырсинан ажәак ннажыр игәаҕны? –
Тәахышыа змам ак акәны, ихәатәны?..

Ароман «Ацынцъ» ахтысқәа рыҕеиашыа, реихылтцшыа иатәны иалагалоуп азәымкәа-фыцямкәа ашәкәыфцәа рхаҕсахыақәа: аурыс шәкәыф ду Леонид Леонов, Сергей Михалков, Баграт, Дырмит ду, Шота Руставели, ақыртуа-ацсуа еибашыра иалазыз апоет Таиф Ацба, Евгени Евтушенко...

Ацсуа епикатә поезиәҕы рацхьазакәны иахцылоит ашәкәыфцәа, апоетцәа абасеипш ала рхаҕсахыақәа раццара, раар-цшра. Урт рцәыртцшыа, афымта ралагалашыа арака аибашыра апролематика иацшыуп, иадхәалоуп, зтцарак-зтцарак рызбоит, аепос асиужет иузақәымтхо иалоуп. Ароман иапхьахьоу идыр-уеит абарт арака иртыцмызт хәа шузымхәо, избанзар урт рыда арҕеиамта зышыақәгыломызт, изхатәауамызт, убас асиужет иатәны иаласоуп.

Абриаамтазгы, хәарада, игәагыуацәоуп аҕазацәа дуқәа, апо-езиан анцәахәқәа, аханатә апхьафцәа еицырдыруа арҕеиаратә хатарақәа рсахыа апцара, рыфнутцкәтәи рдуinei, рдоуха агәыла-лара, аарцшра. Ифашьом урт ирызку ахқәа, адакыақәа автор акыр ацбабаа шрыдибалаз, игәы-ицсы ишрытцигаз, иажәа лыпшаах алшара шрыгимыжыыз. Урт, Леонид Леонов изку, Баграт изку, Дырмит изку ухәа, иухәар ауеит, хаз-хазы игоу поемақәоуп, ароман аҕы амацәаз злархиоу ахахәқәа ирфьзоуп.

Леонид Леонов иакәзар, даарцшуп аурыс шәкәыфцәа дуқәа дырхатарнакны, ражәа зырҕеио, еихазхауа шәкәыфцәны. Уи аханатә Ацсны дадхәалан. Автор уи ишқа амфа дықәызтцаз С. Михалков ихәоит:

Нас абас, сухәоит, узырфла:
Ибзиан, ааи, хатала, лабҕаба
Уиниар Леонид Максим-ица
Леонов... Сизасуеит иахыа уи,
Еизааигәан Леонови Ацсни!..

Иудыруазааит, исеихәахьоу рацәоуп,
«Аурыс бна» ахызгы Ацсынроуп!..
Уи иқәраҕ дықоуп... аха ицқьоуп ихшыф,
Иихәо ажәа ахара ианнаф,
Акраанагоит...

Л. Леонов ишқа иаафналаз ацсуа поет иахы иааркыаҕы ашәкәыф ду ихәоит:

Сзанышәауам иҕалаз Ацсны,
Сшанымшәаз еипш афашизм зны!..

Уи дыхиоуп иажәа ахыназозаалак Ацсны ахычаразы, адгыларазы. Хатала изныкымкәа арахы даахыан, Н.А. Лакобеи иареи еибадыруан, ахатыр ду рзеилан, Н. Сметкоии иареи аизааигәара рыбжыан, абра, Ацсынтәыла иихыан иреиҕыыз ифымтақәа ридеиа, ртқакы. Ацсны иазку уи игәалашәарақәа, иажәа – зыцсы тоу дакыақәоуп, гәыбылрала итәуп, ҕыцбарах иубоит, иуныруеит.

Хпоеит дызтааз ашәкәыфцәа-академик, ашәкәыфцәа-афилософ ирацәоуп ицстазаара ахыркәшамтазы ихыааиго, игәниго. Ацсын-

ра агэыбылра, ахатгылара, ауафра ирымаданы игэалаиршэоит
 иазэымкэа-ишыцэамкэа данычкэыназ, ишэкэы-ибыгышэы антыж-
 тэыз, алитературахь абга, амфа аниэтатэыз ицхрааз ауаа – асахьа-
 тыхыщэа, ашэкэыщэа, атыжыщэа ухэа... Икэрахь даннеи,
 игэы иаланы, ихэааганы дрылацэажэоит абзиара изызуз, ицхрааз
 абарт ауаа ацкы рзыкатцара дахьашьтамлаз, дахьрыгхаз:

Изласшэои шыта, убарткэа срыхьзаны,
 Ашэшэыра иамоу рыцскаа татцаны?..
 Убас тцаа змам ауалкэа рацэаны,
 Шэашэа смоуа срыцями сазэны,
 Шыта рееишыа сзамто, са сыцсымта аены!..

Ажэак мхэо, сгэы-сыцсы зауа,
 Сизызырфуан, сгэатца тыцсаауа...

Инацитцоит иажэа нагзаны:
 – Убас ауп сара сзынгы Ацсны! –
 Ирацэоуп уажэраанза ишэатэны
 Исзынхаз, иахьанза иаазгауа,
 Сыфнутца зыбжэ есааира игауа!..

Ацсны ианакэла амшкэа инадыркны,
 Еихагы исыцралеит имцаны
 Исыду ажэа – ихэатэны-ишэатэны...

Ашэатэкэа ракэзар, дад, енагы иацуп,
 Шэатэ змамгы – уи дшыбзоу дыцсуп!..

Ашэкэыщэа ду, абар, еихатэы шықап иаатганы исас иирбоит фы-
 нэажэа шыкэса зыфра дафыз ароман «Апирамида»:

«Апирамида» – щ-нызкы дакыа иреихауп,
 Уащсык ила ихагалуоу доухауп! –
 Иадгаламызт уи Хеопс итэцэа!
 (Жэанызкыфыла – измамыз тыхэаптэа...)
 Азэ соуп, ахахэцэа! – ибартоуп уи анцэа!..

Иацсоу ак кайтцарцаз ауащсы
 Ганкы иазикроуп енагы игэы-ицсы,

Ганкы мацара илшаракэа ирхар! –
 Икылнатцэоит ахахэгы ацэыкэбар!..

‘Еа пстазаарак сымамызт сара,
 Иреихан «Апирамида» афра!..

Л.М. Леонов фымта дук шацитцаз захаз, икалашаз здыруа
 хэа ицхьазаз аболгар цхэыс, алашэ Ванга иалхэоит ироман фыц
 икыпцхьаанза ицсы штэзаауа, икыпцхьы дшыцсуа:

Леонид Максим-ица инхэытцакшэа дыччоит,
 Ажэан ахь ирхазшэа уака абас ихэоит:
 – Сара мап ацэыскуам, ибзиан ус калар,
 «Апирамидагы» амфа икэлоит уажэшыта, абар!..
 Аха ацсреи ацсышыей енагы ихаз-хазуп,
 Изыззауей, сымгэаккэа са сыцсыр стахуп!.. –

Дук мыртцкэа абри ашытахь ашэкэыщэа ироман акыпцхь
 ахь ирицоит, ихатагы дыцсуеит (1994 шыкэсазы), ицсышыагы
 бзиан: ацэа дшалаз ицстазаара далтит. Имфа рыцшыоит, ихац-
 хэоит «Храм Вознесения» хэа изышытоу, Москва ацентр афы икоу
 ауахэамафы:

Ацсынтэыла убаскан аибашыра еилгахьан,
 Уи ахьчараз Леонов иажэакэа ихэахьан, –
 Ицшыоу Урыстэыла атцеи ду иназаара иатэны
 Изырхэоз Анцэа Иажэа, убаскан, убри аены
 Иацыргызуа иныхэон Ицшыоу хара х-Ацсны!..

Автор акыр дахзызааны, гэыбылра дула, ажэа лыцшаахла
 иацитцоит Баграт Шынкэба ихафсахьа. «Даафналт Баграт – иааф-
 налеит Ацсынра» – ихэоит иара, дахышытаз ибара инеиз Ацсны
 жэлэр рпоет изкны, Баграти Ацсынрей еикэытхашыа змам ракэны,
 еидбаланы:

Сацхьа ицэыртт, абар, «Ацынтэарах» –
 Аублаакэа рыкэзаара атоурых,
 ‘Еакала иснырт, ианабашыуа Ацсны,
 Уагеимшхара хантагылоу аены!..

Афымтаҕы ирзаатгылоуп Баграт поет ҕасабла ҕлабҕы дыши-
мамыз, иҕэыз ахатыр, ифымтақәа рымҕсра, ижәлари иареи рак-
заара, реизааигәара, убас, иҕәыҕара, игәаҕра ухәа еиуеипшым
иҕазшыақәа, ичыдарақәа:

Даафналт – ихатҕылон жәларак! –
Данцәажәауа игомызт ҕара ажәак!..
Аҕсны мацара акәмызт, хараҕы,
Шахатс уи саман, итнагон сыгәгы..
Уи дчынуафын – ачынуаа рыгәтаны,
Дқачақыуафын – ақачақыцәа рыгәтаны!..

«Аҕсуа Пушкин!» – ззырхәазгы иара!..
Аҕааимбар хәа ззырхәазгы иара!..

Апоет-агәтылса, апоет-аристократ,
«Баграт Баграт иоуп!» – изырхәахьан Баграт!..

Уи идац-ҕашә, ицәыртҕа-игылара автор ажәлар рҕы ибоит,
ф-дунеик ирхатарнаку, иуникалтәу уафҕсны, милаҕ гәырдуҕаны
дихәапшуеит:

...Иаҕсуа-матәа, ихылҕарч, икәымжәы,
Икама ухәа, саныфуа абыржәы,
Абарт зегь сыбла ихгылоуп, лабәаба,
Иа дуба, аныхачапа уба!

Афымтаҕы гәыла-ҕсыла ирҕханы, исахьаркны ирзаатгылоуп
фыҕа апоетцәа наҕ-ааҕ акыршықәсатәи реизааигәаратәы, реи-
цныкәарақәа, реицәажәарақәа ртәы, чыдала ирытшыуп аҕсуа-
қыртүа еизыказаашыақәа рызтаара, а-60-тәи ашықәсқәа инадыр-
кны лассы-ласс иқәгылоз Аҕсны Урыстәыла адтара азбахә.

Хадгыл хьахәа-ҕахәа анамоу,
Хтоурых хьахәа-ҕахәа анамоу,
Хбызшәа хьахәа-ҕахәа анамоу,
Хзинқәа хьахәа-ҕахәа анырмоу –

Аҕсны Аҕсны акәхоит! – ақыртүаҕы хяаҕам,
Хаизыразуп, «ацъараҕ ххы хам!..

Аха шыатанкыла зәызыпсахыз атагылазаашыаан жәлар рпоет
икказа ибоит ақыртқәа рахь, Қырттәылахь мфә шыҕам:

Уажә хабжәара икатәеит ашыа,
Ари рееишыа змам ауп хәаҕ ишыа:

Рус ҕхастартәит, ахәда ҕыркеит, ааи,
Еибашьрала абҕар кны ианааи!..

Уатдәтәи амшгы ыкоуп, иахьа еипш,
Ақыртүа ихазидхәалом шыта хдеипш!..

М.Т. Лашәриа ифымта иалагалуу ағышрақәа ируакуп анаурқәа
рдунеи, нарцә дунеи, ҕьанатҕа аныкәара ухәа ареалтә мҕра рыма-
ны сахьарқыратә мыруганы ахархәара.

Ғьанаттәи адунеи аарпшра, нарцә ныкәара аҕсуа жәлар
рхәамтақәа рҕы аипш, изныкымкәа иахпылоит ажәытә лите-
ратуратә бакақәа, Гомер иаптамта «Одиссея», Данте Алигери
ипоема «Инцәахәтәу акомедия» инадыркны, амраташәаратәи али-
тературақәа рҕы. Аурыс поезиаҕы, иаххәап, А. Твардовски «Тер-
кин на том свете», Н. Старшинов «... И я открыл глаза», убас афада
зызбахә ххәахьоу И. Кузнецов ухәа иапыртҕаз апоемақәа рҕы.

Ғьанат аарпшраҕы, асахьатыхраҕы автор дрықәныкәоит Аҕ-
шыафыра, Абиблиатә хәамта, «Ажәытә Уасиат» ағы адунеи шшахаз
ажәабжә, Адами Евеи ирызку ахтыс, убас абри азтаарала инартбаа-
ны иахпыло еиуеипшым алитература, аҕеиаратә хытхәаа.

Ғьанаттәи адунеи, нарцә ныкәара ирзаатгылоуп Дырмит Гәлиа
инаур ацәыргарала, ихәғрала, афымта аидеиатә ҕакы, асиужет
аҕиашыа, апыртлашыа иртәны (ахқәа: «Анаур», «Ацдышә рышь-
ха», «Ғьанат»). Урт аарпшуп автор ичымазара, москватәи ахәышә-
тәыртақәа руак ағы ишытазаара ирымаданы.

Акыр мза абраҕа зиара иамоу, ахәкымцәаҕы «уеиқәырхара
уадафуп» хәа иаахтны изархәахьоу ауафҕсы дахьышьтоу иахьей-
уахеи ибла ихгылоуп ихәычраамта инаркны ицәыртҕуа игәа-
лашәарақәа, дызнысхьоу амфә, Аҕсны аҕсабара, дызтаауаз ашь-

хақаа, дзықәшәоз ахтысқаа. Апоег гәаныла урт дырпыртцеует, инаскьеигеит, бзиаала хәа рахәауа.

Имцаха ицроуп иара убас изкәатып, ифымтақаа, еитагақаа рлахьынтца, Ацсны атоурых:

Исыцрыхоит хабацаа ртоурых,
Исыздыруам уажә убри зырфых?
Сыцсы зытнахуа? Изцәыртцуа, измаану?..
Хахьынтәаауа?.. Ма цьарантә хмаауоу?..

Уажәы-уажәы дысгәалашәоит Дырмит,
Уи араццәа хрышьтроуп хәа ифит...
Избан, араццәа? Ефиопаа, избан?..
Ацсны – Абиссиниа, избан?
Иабакоу, мшәа, хәа хтоурых апан?

Ари иахьа, ари – уаха, уатцәы...
Ари ада снармышьтуашәа нарцәы!..

Лассы-ласс зыхдырра ызуаз, итанагалоз ачымазаф, уахык абартқәа раан, рацки иареи еипхныфолошәа ибоит: «Арац ухәеит хәа, еикәатцәак, ауки, дцоит дышзахәо зынза амца аркы... Ишьап ауқәа ыфзом, ипыруеит, са сшьап кьафқәагь амца адыркуеит!..».

Убринахыс, шанак цәыртт лассы,
Иахысхәаара сыздырам ажәасы...

Еиха-еиха схьаа аныцгәахоз,
Еиха-еиха сымчқәа анкәадахоз,

Наурк аацәыртцуан, акәакьтаны убра,
Иаман уи ауаф исахьа-ипшра:

Азә арахь даафналазшәа деикәшәы...
Абар, аа, дааины дыкәатәоуп уажәы –
Фапхьа сангәакуа, санафәу апсра...

Иамаануума: апсцәаха иаара?..
Иаанагоума: интәеит шыта уфхәара?..

Абри анаур ачымазаф деицәахыцхьаза итаауеит, изыц-шуп... Уахык зны, зиара абасеипш иамоу ауафцы, «сыкамзаара атхгы уахоуп» хәа игәы ианаанагоз аамтазы, уи аеыфөитцыхны ихахәит:

Сдәыкәнагәлеит... Азәы сегоит сымтарс,
Иалнаршеит, избоит, ари доухак,
Схьаа бжьазт, исгәалашәом зынзак!..

– Узустада сызго? Сызцу? – сизтәаит.
– Сузымдырзеи? – ишиашаз даасфәпшит, –
Фәаитит: – Дырмит соуми, Дырмит!..

Иқақаза иааилагылт схәы-сжьы,
– Уаала, дад, усышьтала, уаала,
Иахьа хажәлар ықәырхуеит мцала, –
Хатцәфаншьап иалгоит, хахьыкоу ргәы иауам...
Уи саргылом, сарцәом, сартәауам,
Ацсны зегь салоуп,
Сара уафы сизшьуам...
Цабыргуп, аргама сыжәбауам...

Абас «аргама иумбо», аха зегь збо Дырмити (уи афымтафы Данте Алигери ипоемафәтәи Вергили ироль имоуп) автори шыа-фа-шыафа ауағеимшхара иагәылапшуеит, Ацсны зегьы иалоуп, аға дызху Акәа имфәпысуа шахатцәас иамоуп, иахьапсацәоу ма-царазы идырхәуа, изкәыло, иршьуа, итадырхо апсуаа рбартоуп, Ацсуатцәаратә институт, апсуаа рдоухатә гәеисырта абылра иалапшуеит:

Аццышә иагоит жәларык ртоурых!
Иказамызшәа адунеи ду ианых, –
Митәеикәатцәа усын, митә-гәырфаран,
Иццышәхон апсуаа р-Матенадаран!..

Иара абастқәкьа, абри аены, идырны, ғашақә, апсуа царауаа иркуа-ирышьтуа рмоуа, атцарадырратә дәышкәағьаз рықәырхаразы ақәылафцәа ирбылуеит Апсуа хәынтқарратә архив –

«архивкәа рархив, Ахада» – аиуа зеиуоу ыказамкәа, иццышәтәны.
«Хцеит хара абрантәи, хгәатца былны, иказ баны, абарт цыабаны»
ихәоит автор.

Уамашәа иубаша: Дырмит ихатара, илацш, игәбылра, игәырфа-
ра, ицсахеибакра, абарт зегы ирзышахатны, ирбо-ирахауа иахьаа-
рцшу аибашьра иазку ахтыскәа афымтафы еихагы итцабыргха, иказ
шыказ ала убла ихгылауа икартоит, еихагы амчра аархәоит.

Игәйтшыааганы иаарцшуп иара убас агацәа иршызы иткәаны
иргази – пси-бзеи реилажра, еитахәашьа змам гәымбылцәаба-
рала рызныкәара, лататәи атрагедиа ауағеимшхаратә лакта, ага
ихәымгара, иуафымра, хәаа змам игыгшәыгра.

«Цыанат» захьзу ахафы Дырмит – Вергили дахбоит амрагыла-
реи амраташәареи ргеницәа – рышәкәыфәцәа дуқәа, рпоетцәа
рыгәтаны, урт рдунеи афы. Арака икоуп Гомер, Вергили, Данте,
Петрарка, Фирдоуси, Низами, Навои, Руставели ухәа зыхьз цсра-
зра ақәым арәиафәцәа. «Урт рыбжьароуп иахьсағәашьоу саргы,
хатырла исзыкоуп еихабгы-еитцыбгы» – ихәоит Дырмит.

Чыдала арака далкаауп Руставели. «Ипоема – амрагылара
иахыцшоуп, аха ақыртүа игәы-ицсы ахьыршоуп» – азгәеитәоит уи
ацсшәахь еитазгахьоу Дырмит. Руставели ароман афы дахбоит
инартбааны, ипоема ацәафа ицәафаны, дгуманистны, аифызареи
аешьареи ирзышәахәо поетны, ацсуаа жәйтәнәтә аахыс Ацсны
шырцынцәу, рыцсадгыли дарей далеи-шьалеи ишеимадоу
збартоу, уи иацәымфашьоу уафцсны:

Аханатә урт цәафала ицбаран,
Рахра иажәлоз изыцшыз цәгьаран,
Иашьтазамызт урт даеазә имал,
Зны-зынлагь Тамар, адедоцал,
Ус акәым хәа лархәон, цабыргны!
Беаанкыл хәа лархәон, цабыргны!
Уалакысыр руамызт ус Ацсны!..

Иуаажәлар, ақыртцәа ракәзар, имонолог афы гәадурала ирзи-
куеит абас еипш икоу ажәақәа:

Ааи, ақыртцәа аханатә еа уаауп,
Атоурыхәе рышьтамтақәа хәуп,
Иузамакуам, еицырдыруа ауп!..

Анцәа имфа, анцәа Иажәа ауп
Урт рзыхәа икоу, ихадоу!

Рчеицшыка, рыламыс ицшыоу,
Рыцшра-рсахьа, рхатцара, убас,
Рашәахәара, рыкәашара, убас,
Ргәаартра – ургауеит умтарс!..

Апоет ду, агуманист Ацсны иакәлаз, ашьаза-гәаза илазыргылаз,
агуманист ас еипш икоу адоуха харак, ауафәра, ацшзара иркәитхоит,
ипоемафы иуаа хәымгақәаны, ееи згәы итам, ацсы цқәа зхам
уаацсыраны иаарцшу ақацькәа ирыдыкылоит:

Ари аибашьрагь, Дырмит, сара сашьа,
Ақацькәеи – ацсуааи иреибашьроуп хәа ишьа!..
Убас икоуп ацәыртцшәа, аказшьа!

Аифызара, аешьара закәу,
Ахатцара, ахьз-ацша закәу,
Абзиабара, ацшзара закәу,
Ауафәра, асасра закәу,
Урт рымпын икам, қацькәаны ишоуп...

Анцәа дыкоуп, дшыкоу еипш ақаць,
Иеикәхароуп Ацсынра, – шәа шәцынць!..

Афымта абри ахафы даарцшуп ақыртүа-ацсуа еибашьра хабар-
да иалазыз, ацсуа поезиафы еиха илашо аетцәахәқәа иреиуоу Таиф
Ацьба. Арака уи дахбоит автори иареи реицылараан, злахьынцәа
абас ихыркәшахаз апоет иихәо иажәақәа рыла, монологла:

Нас, даатгыла, дналагт ахәара:
– Иудыруеит, исызныкәеит ишакәым...
Са саазаб шәкәы-быгышәы ирным,
Сыуаажәлар рзыхәангы ихтым,
Исыхтыст убратәи цьаханым!..

Ныхәатцас иацылеит са сыцсра,
Уағеимшхарала убрака са сышьра...

Сыпсахэага атыхра, сыштырпсра –
Дара рымшап, ргэаг лашэ, ршыоура!..

Ароман ацэахэа хадакэа, асиужет хадакэа ируакуп абзиабара, атаацэаратэ пстазаара ртема. Уи аарпшуп автори Елена-Минегаети реизыказаашыала. Елена – автор ипшэмапхэыс ахылакэу, инагза-аагзаны ароман дахыалоу, уи арака лцэырттра зыхкыаз амзызкэа ухэа ирызкны апоет ифует:

Сатамыз, апхыаф, сажэа сыкэра иафгоуп! –
‘Еа аамтазар – атцэахра ақэнагоуп,
‘Еа хтысқэазар – иузаша калап,
Ихытхэау хафсахыак уцшаалап:
Ускан аеыпныхэақэа фэхэоуп!
Аха сфымтаф лара лызбахэ хэоуп –
Актэи ацэахэажэа инаркны,
Ус анакэха, далоуп агэтаны! –
Са сызгэылсуа, ларгы дагэылсуа дцоит,
Аханатэ абасала хааскэоит...

Уи лхафсахыа ишатэоу афымтафэи аптцара, апхыафцэа рзааныжэ-ра, ишаабо, автор ихыкэы хадакэа ируакуп:

Асахыатыхыи ипшэма лсахыа итынхоит,
Баргы убас сара сажэакны баанхоит...

Афымтакны Елена дахбоит хэышыкэса анылхытцуаз инаркны лыпстазаара далтаанза. Дахбоит афара-апшзара, абзиабара тцаула, атцарадырра, афнутцатэи адунеи харақ, адоуха харақ, анра, апхэысра, ауафара, ахақэтцара дырхатарнакны, айбашыра згэызыпсы фэнаблааз уафцсны («Бара айбашыра иахэхаз боуп, ихэнажэаз боуп инабхысны, бшалахэымызгы хатала»).

Еленеи автори реизыказаашыа атема, абзиабара атема («Аетцэақэа рқэыршафы», «Минегата») – ари, ахэтакахыала, ароман романытэуа, Елена лыпстазаара зегы хзырбо, еиха угэы-уцсы фызкаауа адакыақэа иреиуоуп. Афымтафэи, ари аган, ари ацэахэа, арт аф-хык, аханатэ ишаххэхэоу, хаз игоу, хазы иалукааша хкэоуп, ароман айбыташыа ххэхы иаахгозар. Ифуп ажэа лыпшаахла, цэанырра тцаулала, казарала, поезиала итэны, агэы-

апсы иражэаны, хаштрагы рыкэымкэа. Сара иахынзаздыруа ароман арт ахкэа апхыафцэа чыдала еицгэартэит, абасеипш икоу ахэшыаралагы еицрыдыркылт.

Апоети Еленеи еидызкылаз, еикэшэартэ, еибапшаартэ иказтцаз ирызкуп ацэахэа харақкэа:

Абзиабара амра арныкэоит, ааи,
Уи цсыс ирхоуп аханатэ нцэеи уааи!..
Хазшаз ипсабарагы – гэыбылроуп...
Абзиабара – пстазаароуп, цырроуп! –
Ирыцгылт уи са саапынра, сфара,
Иаршэт са сышка аттахэа ахэақэа,
Амра игыло ишаршэуа ашэхэхэақэа...

Елена лхафсахыа хпоезиафэи уаанза иахбахыоу ахэса рхафсахыақэа излареипшым, излачыдоу, излафыцу, ари – тцарадырра мфала инагоу уафцсуп, дтцарауафуп, аинтеллектуалтэ дунеи дахатарнакуп («дфизик кэыпшуп уажэ абар лара, афизикцэа ианыртэугы аамтоуп»). Автор хакыа иааигоит афизикатэ тцаарадырра аганахыала уи Москватэи ауниверситет афэи адиссертация анылыхчозтэи аамта:

Абжы лыртоит, инеилымх, еицфак,
Аттцарадыррахы икалтон шыафак!
Шыафак, шыафа гэыргыак, Апсказы,
Апсуа пхэыс, афизик диразы!..
Урт рацэамызт, фыцфа-хфы рыгэта
Дрылагылон, цытфык калон уажэшыта...

Елена лхымфапгашыафэи, лыбзиабарафэи ихадоуп аханатэ апсуа пхэызба ишлатэаз еипш ахпатукэтцара, аамышташэара, илуа-илхэо ршэара-рзара, лыпстазаара змалдарц илтэху изыпшра-ипшышэара, атаацэаратэ шыафакатцара ахымыццакра («Ааигы» ыкам, аха икам «мап!..»), ианыкалтцагы лгэы-лыпсы зегы убри азкра, ишатэоу апылара.

Ароман афэи ирзаатгылоуп абзиабара лаша ззылпхаз иреигыыз раамтақэа, рымшкэа, ртаацэаратэ пстазаара алалара, рныкэара, апоет ирфэиаратэ ускэа рфэи ивагылара («Шилонтэи аткэа», «Га-иавата изы ашэа» реитагараан ухэа), ицхраара, игэазтатцара,

ичымазара хьантэ аангы лхы икэылтцартэ аҕынза лхы лхаштны
изаапсара.

Уи лхатаратэ, лчыдаратэ, аибашьраантэи лтагылазаашьатэ:

Еипшым ауаа! – азэ аибашьра ахата
Дагэылсует, имеицакзакэа игэата,
Дашьцылоит убра икатэо ашьа, –
Ауаҕеимшхара дацылоит хататас,
Ак усс икымшэа, – игэҕэоуп ицэаа, итас!..

҂акала икоуп даеазэ иказшьа:
Уи дыхэжэоит дахьгылоу ихараны –
Уахымцэажэан уи имфа марианы:
҂азшаз имшеит ауаатэыфса еипшны!

Елена лакэзар, аҕэҕара ацынхэрас,
Агэзара-ацсыгера лахьынтас
Еиха илызшоуп... илцэафоуп ус лара,
Ус икоуп, ааи, лара лхатара...

Хаштра ақымкэа итыхуп дахьышьтоу ахэышэтэыртафэ ило-
уз, дук хара имгакэа дыпсраны дшыкоу лцэалашэаратэ, лыпхыз
атэы, лыхшара рыхызаара атэы. Лыпсра-лымфасра аазырцшуа
ахы «Минегата» акэзар, ари, мфашьарада, абзиабара иазку рек-
виемуп, поезиатэ уазуп, ауафьтэыфса икамзаара иазыгэырфс,
иазыцьябо гэжэажэароуп. Сара стэала, зеипш иахьа уажэраанза
апсуа поезиа иазымдыруа, угэы-уцсы фызкаауа дакьаны – иагь-
лирикатэны иагыепикатэны. Икам арака баша ихэоу цэахэак,
ехырцэажэарак, строфак, урт зегьы еикэытхашьа рымамкэа ауа-
фьтэыфса ицэанырра тцаулакэа, иинтимтэ дуней хзаадыртуеит,
хартэыртэуеит.

Ароман абарт аф-хык рфэ (убас уи антэамтафэ) апоет ихы
иаирхэоит адуней афэ еицырдыруа америкатэи апоезиа аклас-
сик Генри Лонгфелло ипоема «Гаиавата изы ашэа» ашэага-зага, уи
злафу, шамахамзар, рифма змам ажэеинраала шкэакэа.

Ари апоема, ишдыру, М.Т. Лашэриа казарала апсшэахь еитеи-
гахьеит, урт ашэага-загакэа еикэырханы (афымтафэ ишхэоу еипш,
аитагара англыз бызшэа здыруаз ипшэмапхэысгы далархэны). Г.
Лонгфелло ихата ари афышьаформа афеигоит поет хасабла дзыр-

шанхаз, наунагзагы иҕэы-ицсы ирзынхаз, акарелаа цсра зқым
репос «Калевала». Ари аепос, аиашазы, адуней аепосқэа ирылу-
кааша апттамтоуп, сазыкны, аепосқэа тызтаахьоу азэ иахасабала,
уи иацназго мацны избоит.

Зны А.М. Горки ифуан: «Индивидуальное творчество не создало
ничего равного Илиаде или Калевале...».

Абар «Калевала» ишалаго, М.Т. Лашэриа иааиги уи ашэага-зага:

Мне пришло одно желанье,
Я одну задумал думу, –
Быть готовым к песнопенью
И начать скорее слово,
Чтоб пропеть мне предков песню,
Рода нашего напевы.
На устах слова уж тают,
Разливаются речами,
На язык они стремятся,
Раскрывают мои зубы...

«Гаиавата изы ашэа» акэзар, абар уи ахацыркышьа (И. Бунин
иeitaга ссирафэ):

Если спросите – откуда
Эти сказки и легенды
С их лесным благоуханьем,
Голубым дымком вигвамов,
Шумом рек и водопадов,
Шумом диким и стозвучным,
Как в горах раскаты грома? –
Я скажу вам, я отвечу...

М.Т. Лашэриа иeitaгамтафэ:

Абна дуқэа ргэеисыбжь зныруа,
Апшахэеиужь – рхылфа-псылфа,
Изгэылсуа авигвамқэа рылфа,
Шьхатэылатэ дыды-мацэысны
Зиаси зтаеии зыгэныфуа
Арт ахэамтақэа, алакэқэа
Рхы-ртыхэа, иахьатэиу,

Иахьапыртцыз рызбахә шәазтцаар,
Сара ишәасхәоит, атак шәыстоит.

Абри афышья, абри астрофеиҥкаашья ачыдарақәа ируакуп лас-сы-ласс ацәахәақәа реиҥахәара, афбатәи ацәахәаҥы уи ахыхь иҥоу актәи аиҥахархәара, убри алагы ацхьаф еиҥа-еиҥа дызтәызтәуа аемоциатә нырра аргәҥәара.

Абасала, М.Т. Лашәриа ироман «Ацһынц» аҥы иҥамоуп иуни-калтәу ахтыс: х-литературақ, х-епосқ реиҥәҥытра, реинырра, реи-хылҥаара. Арақ, «Ҧаиавата» ағанахьала, апоет изы иҥадоу аформа акәым, иҥадоуп Ҧаиаватеи Минегатеи рҥаҥсахьақәа, урт рцәаныр-ра гәҥәа, нақ-аактәи реизхьра, рыбзиабара, рлахьынцә, Минег-ага заа дзыпхаз Ҧаиавата ицәабара, изатцәра. Урт рҥаҥсахьақәа, ахәҥахьала, хпоеи уи ицшәмеи рҥаҥсахьақәа хадыртәауеит, нақ-аак еиныруеит, автор иҥәатәи ицырхәоит, ицдыргызуеит (аформа акәзар, арт агәҥыхақәа, ахәашьақәа амтцәыжәа рызто, ипоезиазтәуа цәахәеиҥкаашьоуп).

Минегата лҥаҥсахьа ацхьираарала апоет изааиҥәазоу ауафцсы акыр дидихуеит (иҥаиҥхәар иҥахуп абасшәа: ари зызку иара ицшәма лакәым, Минегата лоуп, уи лыбзиабара гәҥҥкаағаны из-моу, илзыгәырфә, илзыцәбоғы иара апоет иакәым – Ҧаиавата иоуп...). Ҧанкахьала апоет ицшәмапхәыс иара дихьыпшымшәа, нақ-аак хаз-хазы игылоушәа хирбоит. Ари автор иҥәатәи иҥәашьеи дырманшәалоит, иҥәатәи, игәырфә еиҥа дырцәыпхамшәо ицәы-ригоит, абриаамтазгы, апоет Елена лхатара, лымфә, лтрагедиа еиҥагы иааиҥәаны идихалоит, иҥааи игәырфәи иҥырымада, фә-шьяра зқәым лҥаҥсахьа ацтәуа.

Автор ишааирцшуа, хшықәирцшуа ала, Ҧаиаватеи иареи гәыр-фәк, лажынцәк еицырзеицшуп, ажәак еицырхәоит, абар, фәцхьа, «Ҧаиавата» акһытә – М.Т. Лашәриа иеиҥағамтала:

Дырцәбеит, дыртәыут, днаскьаргеит,
Бзиалахәа Минегата.
Абар, иржит абна-еимахәҥ,
Лдамра дырхиеит убрака...

Абнашәарах ахәы шкәакәа
Уа иҥадыршәит, ицшқарахын,
Уи дһылартцеит Минегата...

Адамра дыртәит иҥәашза,
Асы ҥарыжыт агәҥәа-гәҥәахәа,
Абна шәарах ахәы шкәакәа
Дыхнафозшәа уақәа датцәахт,
Адамра дыртәит, еимафит.

Амца еиқәыртцеит нас убрака
Уи ауа: цшьяха-цшьямыш
Нарцәҥылақәа инагоу лымфә
Уахгы-ҥынгы илашалаҥаз!..

Лацәеиҥхьшә уаха ианимоуаз,
Цхәҥәазыхәа Ҧаивата
Ииара дһылтәуан уақәа, цшьяала,
Минегатеи иареи риара!

Нас дыпушан ашәхымс акһынтәи,
Дзыпшәуан уи амца шкәакәа,
Уи дахзызауан имыцәарц –
Алашҥара иаламхарцаз
Минегата лыпс инеиуа.

«О, са сбыкәыхшоуп, сбыззатәуп! –
Ус иҥәоит уа Ҧаиавата, –
Сгәы-сыпсы зегь уахь ибыстеит,
Бара ибыцжуп, Минегата!
Сгәы-сыпсы зегь уахь ибышҥтоуп,
Бышҥта иҥытәуам, Минегата!..

Сымфә дук мыртдыкәа ихсыркәшоит,
Дук мыртдыкәа бышқәа снейуеит,
Бышқәа, бара бахь – Понима,
Ба бнарцәы лаша, бахьықәу,
Нас убра назаза сбыцқәу,
Уахь ауп сымфә, Минегата!».

Абасеицш иҥоу, имариам, ацхьаф дзызпшымыз азнеишья,
хпоезиаҥы рацхьаза акәны абасеицш ала иуцыло аарт-цәажәара

ирыбзоураны хлитература иаланагалеит абзиабара харак, адоуха харак иртәу, драмала итәу хаштра зқәым адакьақәа.

Ахәтакахыла, урт еиҭахгәаладыршәоит Дантеи Петраркеи инадыркны адунеитә поетцәа-алирикцәа бзиа ирбоз, иззышәа-хәоз рцәыртцра, рыкәзаара иацыз анасып, адунеи харак, убас рыпстазаара алтцра, рынаскьагара – рдраматә, ртрагедиятә лыхынҭа: иаанрыжьуаз алашара, агәырҭа цьбара ирзыркуаз ажәа. Абасеипш икәз агәырҭа, абасеипш икәз адрама автор хатала изаанхоз, иара затәык иитәхоз ракәны икамызт, амилаҭ сахьажәа иатәхон, апоеит иаамта иалахәхон.

М.Т. Лашәриа иҭагылазашьаҭгы иара убас: арака автор хазлаирпшуа, ибзиабара иацу агәырҭаратә аамта, анасып лаша, адраматә, атрагедиятә иҭәамта, иаидкылан автобиографиятә кәзшьа шрымоугы, хатала иара игәырҭоу, игәы-ипсы ҭызкаауа ракәны ишыкоугы, уи ипоезиятә хәатәы, исахьажәа иуаажәлар зтагылаз иадхәалоуп, аибашьратә хтыскәа рыла ихәаакәтцоуп, урт идыртысуаз, ирымехаркуаз алагырз рхьыршоуп.

Адуеитә лирикцәа дуқәа руазә, аурыс поет ду Ф.И. Тютчев, Елена Денисиева илзикыз ажәеинраалақәа дрыхцәажәауа уи ифымтақәа рытцәафы К. Пигариов ифәеит:

«Трагизм поздней лирики Тютчева в основе своей обусловлен биогрфическими обстоятельствами. Беспредельная откровенность, которой эта лирика проникнута, делает ее потрясающим по силе чувства человеческим документом. Но личное и частное доведено здесь до такого художественно-психологического обобщения, что этот непревзойденный в своем роде лирический цикл приобретает в полном смысле слова общечеловеческое значение. Вместе с тем в нем особенно ощутима художественно опосредствованная связь лирики Тютчева со своим временем, со своим веком» (Тютчев 1972:22).

* * *

Ароман аҭы, аҭада инартбааны ишаабо еипш, рапхьатәи адакьақәа инадыркны илабәабаха апхьаф ибла ихгылоуп аибашьра ашьаартцәыратә лакта, уи амехак, уи апанорама. Автор ари алиршоит еиуеипшым ацәыргашьақәа рыла, абцар кны аибашьра иалахәыз Даур Агәхаа иеипш икоу рхаҭерала, Дырмити иареи реицныкәараан апхьаф дызлааирпшуала, ар рцыза иҭы «аминақәа ахьышьтоу хара харзышәк, хара хархысуеит» хәа инеиуа апсуа

быргцәа раарпшрала, Апсны ахақәитра зхы ақәызтцаз акабарда рпыс, акабарда еибашьҭы имонолог ала, апсуа зҭабцәа-еибашьцәа рхаҭерала, зҭа идамраҭы икәашо аб исахьала, зтеи ипсы рахәыцла аҭныка изго атынхацәа ргәырҭала, хатала иара автор шахатс дзауз Апсны ахы-атдыхәа иапшныз, излагылаз, излаказ ацәыргашьала ухәа еиуеипшым азнеишьақәа, аарпшышьақәа ихы иархәаны, ихәатәы-ицәыргатәы ирымҭаны.

Афымтаҭы дахбоит аибашьраан аҭа дызхыз Апсны ахтнықалақәа аанызмыжыыз Тамара Шакрыл-пҭа. Уи лызбахә далацәажәоит аазабла Акәа иалтцны ҭыхәшәтәрақәа Москва акалҭахь (ақалақә Солнцево) инеиз ртәафык (Караман Алыкьса-ипа):

Хадгьыл, хажәлар шхьамтцуа, абар, ла лыла иба,
Рәапхьа уи длакәырцу? – дыршьааит лабәаба!
Деикәшәам хәа ауп ишлыхәапшуа илцыло аҭацәа,
Са саналтцуаз дықан, дылхылапшааит Анцәа!..

Абартқәа, убас аҭада хаз-хазы иззаатгылоу ирыбзоураны апоеит илшеит Апсны злагылаз ауаҭеимшхаратә шыақәтәара, гәшәтәара, рыцхашьара зламыз аибашьра абасеипш икоу масштабла, панорамала, инткааны, енциклопедиятә кәзшьала, инагза-аагза рсахьа атыхра, хауаажәлари хадгылаҭцәеи рфырхатцара апхьаҭцәа рзаартра, рыпстацара.

Абриаамтазгы ароман аҭы ирыкәызбоуп ауаатәыҭса дара-дара рыкәеибакра, рхәатәеикәымшәара, рыдгьыл, рыҭны-ргәара, рцьынць рыццышәтәра, аибашьратә еибакәакәара. Абри атәы ауп ирхәо автор эпиграфс ифымта иаито Дж. Байрон ицәахәақәагы: еизыразрала, насыпла ари адунеи пшза, ари ацәанат ахызаара ацынхәрас ауаатәыҭса дара-дара шыкәеибакхуа, ишнибартцәо, рцәанат ццышәтәны, ицәаханымтәны...

Дырмити иареи реицныкәараан, тхыбжьон рымҭаҭы ицәыртцуа апсцәаха иххәо акәзаргы, уи изы инасыпуп, игәырҭароуп иҭацәуа ахаблақәа, ақытақәа: аибашьра, анибартцәара еихсыгыр хәа дшәоит, иҭахо рдамрақәа дырхагыла дкәашоит, ахаан зыпсы мтәуа иакәны ауафытәыҭса ицәыртцра, имҭа кьаҭ, ипстазаара кьаҭ дацуп:

Ахәақәа, атәылақәа еимашәк,
Шәнысымҭа, шәтоурыхмҭа еимашәк! –

Азә ихымта итанархааит уаашәк!..
 Сазхьуеит, саргәәкуеит шәа шәыпсы!
 Икалазеи, сәажәкит, абаацсы!
 Шәынхацәеит, уа, шәласы, о, шәааласы,
 Шәааласырцаз, – наҕ-ааҕ шәеибарцсы!..

Афымтаҕы икәыргылоуп абартқәа ирымаданы ажәларқәа аи-
 ҕара рыбжьыхра, ауаҕи ауаҕи теибамырхо аҕазаара, аинышәара,
 аизааира-аизыразхара ртема, ридеиа, имариам, иахья-уажәраан-
 за ишатәоу еипш иалыршам ахықәкы – ауаатәыҕа рыпстазааратә
 мҕа, рдин, рфилософиатә хәыцрақәа рдунеи изныкымкәа из-
 заатгылахьоу апроблема.

Ари атәы гәтыханы, имҕаҕысуа аибашьра икәнаргыло зтаа-
 ра-мцабзны афымта зегь ианыцшүеит, чыдала еиха иатцшыны
 ицәыргоуп Дырмити автори аныха-бааш аҕы рнеираан:

...Иаса қырсә итацшра сәҕуп,
 Сылахь-сыцымшь затәуа сизыцшуп...

Исахауеит, абар, аа, лабҕаба...
 «Думшьын... умҕычын... уаҕа бзиа дба!...»
 Ақырсиан Уасиатқәа ус жәаба...

– Уаҕа бзиа дба, аха ишца?
 Уқәызхуа, уапызхуа бзиа дба?

Ихақәитү, иуахауоу сыбжы?
 Урт рзы изблырцу ацәашы?

Ақыртцәа, ақыртүа жәлар афымтаҕы ишаарцшу акәзаргы,
 апоет иахирбоит аибашьра еиҕызкаази хара-бара змам ажәлари
 шхаз-хазу, убарт, аибашьреиҕааҕцәа рыуаажәлар еиха-еиха иш-
 дырқало, ҕ-милатк наҕ-ааҕ ишеиҕадыргыло, ишеинырқьо:

Ақырт рыбжьараҕ исхәом зегь еипшхарын,
 ҕакала ихәыцуаз убаргы каларын,
 Уарла-шәарла ак зхәозгы урыниарын:
 Ирымоуп хәа апсуаа рхатә тоурых,

Иаҕагылатәума Апсынра хәа-тых? –
 Изрымахкузеи рыдгыл-цшыа шьоукы?! –

Аха ас зхәауаз иаразнакы
 Иааипгылон, имҕақәа наркы, –
 Дпатриотым уи ауаҕ аханатә! –
 Издырам Қырттәыла ажәйтә-аҕатә!..

Ароман аҕы ицәыргоуп аибашьра анцоз аамтазы ақыртцәа
 иреиуоу ахархь-уаа, жәлар рыжәпара иртәу ауаа, апсуаа рышқа
 иаадырцшуа ауаҕра, аламыс, агәымшәара рызбахә. Абар аҕа дыз-
 хыз Ақәа аарла иалтыз артцаҕы Караман Алықса-ипа уртқәа
 дышрыхцәажәо:

– Исахә нас, қыртуа-гыруак уаҕ дҕамлеи убра,
 Абасеипш иҕоу агәәкраҕ изцәымзыз ауаҕра?
 – Иҕоуп урт иазәымкәаҕы, ацхыраара кәзцо,
 Зхы-зыпсы зымшато, ацшыа усгы назыгзо:
 Ашыра ззыпшу, ирцәыбналаз апсацәа тәахны
 Гәытқәа-цсытқьарала изыхьчо зыҕны...

Уимоу, уарла-шәарла, иҕоуп абцар кны
 Хаибашьцәа ирыдгыла иазықәпауа Апсны,
 Акала уи змыцсахыз, аиаша-мҕа баны!..
 Иҕоуп, ааи, иаанхаз ауаҕра зланы:

Афатә-ажәтә акәзар – иузто мазала,
 Агәыла-азла аныцәоу иутаауа тыхла...
 Апсацәа анааиуа хәа хәаҕныматәқәа змоу,
 Исхәом мап, уаҕра ыҕам хәа, зегь еипшым, мамоу! –
 Иаҕацъара, иаҕа рыла аус хирқәа кәртцит,
 Аха уртқәа аргамам, ирықәыршыуеит, ирзоит...

«Ацынцъ» аҕы избахә хәоуп апсуа шәкәыҕаҕа рфымтақәа
 ақыртшәахь еитазгоз ашәкәыҕаҕы Реваз Мишвелазе. Аибашьра
 аламталазы Апсны иаҕаргыланы Қарт имҕапыргоз амитинг дукәа
 руак аҕы абри ауаҕ дықәгыланы иуаажәлар рҕапхья атамзаара
 шытеитцит апсуа прозаикцәа рфымтақәа ахьейтеигоз азы! Абас

ацәажәара, абри афыза атамзаара ашьтатцара, иахьынзаздыруа, – адунеитә литературафы, аитагақәа ртоурых афы, ашәкәыџцәа рыбжьара аламала иупымло ҟырцштәуп.

Ароман афы зызбахә цәыргоу еицырдыруа ақыртуа шәкәыџцы Чабуа Амирецыби иакәзар, дахбоит ихы-ихшара Ацсны абашьра иаларгыланы, ацсуа жәлар рыбҟа аццәара, рыкәхра, рыкамзаара иазыразу, уртқәа хақәтцарала ирзаацсо уаџцсны.

Еидкылашыас ирымоузеи абасеипш икоу ауааи ароман каимат-ла иалагалуу Шота Руставели ихатареи!

Аибашьра зырцыхцыхуа анапхгаџцеи ажәлари азә шракәым, ақәылаша шқәылароу атәы рхәоит ацсуаа рган иадгыло аурыс шәкәыџцы С. Михалков иажәақәагы:

– Сара, дад, Қырттәыла сағазам,
Уи ацәгәа-абзиа ззымдыруа уаџзам,
Аха асеипш икоу ахәтазам!..

Хәарада, абас рхәар рылшон абцъар шытыхны ацсуаа ирыцеи-башьуазгы.

Абасеипш икоу азнеишыақәа, алапшхәаа ирыбзоураны ацсуа цхьаџ алшара имоуп даеакала ақыртуа игангы ахәапшра: абцъар кны Ацсынра иабашьуа, ацсуаа рыкәхра, рныртцәара иашьтоу шыкоу еипш, икоуп уи иазыразым, уи иакәызбо, игәнызго ацсуа ииаша-цъабырг збо ақыртуа игангы.

Ароман афы, ишаабо, ари ацәахәа акыр цнако, акратцанакуа иазаатгылоуп, убриалагы апхьаџ ажәлар зегы ахара рыдитцом, дарбан қыртузаалак – дқыртуоуп, Ацсны, ацсуа жәлар драгоуп хәа дихәапушам.

Хажәа алагамтафы зызбахә ххәаз ахьатцрақәа ракәзар, урт ароман афы крызтцазкуа атып ааныркылоит, ахтысқәа сиужеткны еипыршыуеит, Ацсны, ацсуа жәлар знысуаз амџақәа рахь ажәа сахьаркла ххьадырцшуеит: арабцәа Ацсны рақәлара, Ацсны Урыстәыла адтцара, актәи адунеитә еибашьраан «Дикаиа дивизиа» иалахәыз ацсуа еибашьцәа-фырхацәа, Шамы Осман, Барцыц Басиат ухәа рызбахә, ацсхацәа рзаатгылара, Кавказ азышәахәара иазку амонолог – урт рацәоуп, цаха-цаха еибытоуп, иалкаауп,

аџымта сахьаркцсараха ирџычоит, ихыркьоит, зны урызгәдууа, даеазных – угәы-уцсы ҟкаауа, хажәлар зыкәшәоз ашьаартцәыратә хтысқәа хрыларцшуа.

«Евгени Онегин» афы алирикатә хьатцрақәа ароман романызтәуа ачыдарақәа иреиуазар, М.Т. Лашәриа иџымтаҟгы арт апоезиатә хьатцрақәа, асубиективтә лагамта «Ацьынцъ» иажәеи-нраалоу романны акатцара алзыршақәо ируакуп, урт еиуеипшым агәалакарақәа, агәи-апси рзы имариам ахәыцрақәа, аихшьалақәа иртәуп, апоет иуаажәлар ртоурых мџа иамадоуп, ихәџсхьоу ашьаартцәыратә хтысқәа џацхьа сахьа-сахьақәаны хьаргәыладыр-цшуеит, хрыздыргьежьуеит – гьара зқәым хәрақәаны.

Убас, иаххәап, Акәтәи абаа иазку апоет иажәафы хьацхьоит:

Кылгы Ханашә дахьыршьызгы – абра!
Какәчал-ипа иакәзаргы – абра!
Маан Казылбакь иакәзаргы – абра:
Абаа аҟацхьа, ажәлар еизганы,
Амшын цшахәаҟ, рыхьыкгы аены,
Икнаха ихәыртәит! – иахдыркьеит Лыхны:
Иранармыжт урт Кониар ишьра –
(Убас, жәаџыла измаз уа хадара,
Ихыртцеит нақ, Сибрака, хара!..)
Ахақәитра иазгылаз Ацсынра
Мап ацәыркуан, итаргыла атәра.

Абас хаз-хазы игоу ахьатцрақәа роума, арҟеиамта ахқәа роума, еиуеипшым ахтысқәа, аепизодқәа роума иаку, сиужеткны икоу «Ацьынцъ» аццарафы хадара змоу акакәны иахбоит амонтаж – урт зегы реипшьыга, реиласага форма, – азеипш сиужет, азеипш композиция, азеипш фабула раццарафы, реиҟкарафы уи хаддоуп, имџақәтцагоуп. Уи ада иарбан џымтазаалак иаку рҟеиамтакны еибыташыа ыкам. Ус ишоуп ауаџытәыџса ицәаџа, ихшыџ, ихәыцшыа.

Алитература атеоретик каимат, ашәкәыџцы Виктор Шкловски иџуеит: «Мир монтажен. Это мы открыли, когда начали склеивать кинолентку. Это открыли люди, пришедшие со стороны, – врачи, скульпторы, художники, актеры – они увидели, что разные чувства

можно выразить одинаковыми, но по-разному смонтированными кусками... Мир монтажен, мир сцеплен. Мысли существуют не изолированно... Мир существует монтажно, искусство бессюжетное тоже монтажно. И без монтажа, без противопоставления нельзя написать вещь, по крайней мере нельзя хорошо написать. Литература, в самом высоком смысле этого слова, монтаж того, что остается жить в литературе... Вчерашний и завтрашний дни неодинаковы, – в жизни все монтажно, – но только нужно найти, по какому принципу» (Шкловский 1981).

Д.И. Гәлиа иажәабжъ «Атәым жәфәан атәка» инаркны, И.А. Коғониа ипоемақәа, И.Гь. Папасқыр иеипикатә рәиамтақәа – иепос, Б.У. Шынкәба ипоезиатә, ипрозатә романқәа «Ахра ашәа», «Ацынтәарах», А.Н. Гогәуа ироманқәа «Аеыкәаха», «Ас ду» ухәа абарт зегьы апцәуап еыт-еыт, сахьа-сахьатә, хтыс-хтыстә знеишьа-ла, хьатрала, монтажтә принципла.

М.Т. Лашәриа иакәзаргы иара убас. «Ацынцъ» ағы автор дахбоит абри апринцип иазказоу азә иакәны, ана-ара «абаф» еипызышәуа, атып ағы инаганы «итазыртәо» рәиафны. Ифашьом арака апоет иус шицгыло, занаттәла ишидыруа: автор игәтакы хада – еыт-еыт, жьы ужәыр зтәан еиламгыло ахтысқәа ус баша, механикатәла арахәыц рытдара, реидзахыларакәым, – аепос зегьы ағы ихадоуп афнутқатәи алогика, автор ихәатәы, игәхьаа хырхартак ала рырцәажәара, абриаамтазы амонтаж шмонтажу умбо акатцара, ашьтақәа рырзра, ажәа сахьарк алшара, уи афнутқатәи амцабз, апстазааратә цабьрг ала асиужет ахәаакәтцара.

Асиужет, акомпозиция – ари зегь еидызыкыло, ихзыркәшо уадыхәуп, альфеи омегеи хәа изышьтоу ракәны иупхьазар аеуит. Урт рыла афымта ахыркәшаразы, агармония апцаразы иказароуп апоетика иатәу афазара, арәиамта афнутқатәи ахәтақәа зегьы – акиаки хеибартәауа, ишьтибахуа, рпоезиатә хағара апцауа. Иказароуп урт реибаркыра, ршьаратынтә фазара!..

«Ацынцъ» актәи ахы «Аныфбжы» инаркны атыхәтәантәи ахы «Азахәамахә» акынза абри апринцип ала еибытоуп, еифеаауп, цаха-цаха ишеилоугы, азахыстақәа, аипшьыртақәа умбо еиларзуа.

Иарбан захыстоу иубо, иаххәап, «Апызағ», Бағрат изку ахы ағы, «Аетәақәа рқәыршафы», мамзаргы «Минегәағ?» Убас, иухәар аеуит, иарбан хызаалак акны. Ас афра, ахәатәы ацәыргара, апцара – казароуп, бафхатәроуп.

Убарт зегьы цыс ирхоуп апоет имхәар ада цыхәа змам иажәа, имфыр ада таха изымто ифәты.

«Ацынцъ» ағы иубоит абри ажәа гәғәала аус шадулоу, абыртцкал ишкылху. Ашәкәыффы иаша, аказа, ганкахьала, ианакәзаалак ауархалсфы дылфизоуп. Уи илсыз, илхаз, уажәы-уажә илыртлоит, луархал ианылто асахьақәа лассы-ласс илыцсахуеит, еигьу, еиха угәы-упсы зыткәо, ублағы иаиша ала, лказара харак ала илырәыцуеит, илыцсахуеит. Сара стәала абри атәы афымта гәғәала иадубалоит: апоет знык иихахьоу, иисхьоу фадхьа ишихауа, ииисуа убоит – абри ауп Ажәа апсы ахазто, цсахьа амамкәа атып ағы игьыланы иказто!..

Изныкымкәа афада ишысхәахьоу еипш, ароман инартбааны ианыпшуеит автор ихатара, дызну амфа, ихәатәы, игәхьаа рказшьа, дызлагылоу ахтысқәа рыхәшьара. Насгы арака М.Т. Лашәриа аус ахьимоу ихытхәау алирикатә фырхатца иғы акәым, иара апоет ихатара ауп еихарак апхьаф ибла ихгылоу. Уи дырәиафуп, дпоеуп, ахәтакахьала дагылирикатә фырхатцоуп, аха «Ацынцъ» автобиографиатә казшьа зламоу ала, апхьаф иацәажәо ауафцы, даға фырхатцам, иара автор иоуп.

Ашәкәыффы уи иааирпшуа адунеи реизыказашьа иазкны В. Астафиев цшь-томкны итытыз ифымтақәа ирыцу апхьажәағы алитературатцаф, акритик Валентин Курбатов ифәуеит:

«Психология творчества давно догадалась, что каждый писатель в разной степени сам материал своего творчества, источник своего художественного мира. В особенности это очевидно в русской литературе, которая более других склонна к исповедности. С “Евгения Онегина” русский писатель смело глядит в глаза читателю, и, когда говорит “я”, это часто не отвлеченное “я” лирического героя, а именно он – писатель со своей биографией, своей школой и миром» (Астафьев 1979:5).

Абракагы – атәыла ду аилахара аума, апсадгыл ахтысқәа, уи амфақәа роума, иааирпшуа ауаа – атоурых-уаажәларратә фырхақәа дшырзыкоу аума – абарт зегьы автор игәы-ипсы рызкуп. Итшәоу, анапшаапшра згу герметизмла акәымкәа, ихадоуп инартбааны, ганрацәала ахтысқәа рызнеира, атоурыхтә лапшхәаа рыхгара. Убасеипш ала ирыхәапшуп, иаххәап, атәыла ду ағиашьа, еиуеипшым уи апериодқәа, аилахара ухәа ртоурых. Арака автор идеализация иеатаны акәымкәа, гәыбылрала, бзырзыла иа-

ликаауеит иаңыз ауаажаларратә система злагәғаз, ауаатәыса рымса златнагоз, абга зларнагоз, иалшаз афазарақәа, абри аамтазгы иуагеимшхараз, ишыаартцәыраз ашықәсқәеи ахтысқәеи дрықәызбны, асистема зеггы злапсыгеыз, ауафсы уи ацныкәара злаицәыхьантахаз хшыфзышьтра рзуны.

Ҳапсуа пхьаф, еихарак ағатә абицарақәа иреиуоу изы ари агангы акратцанакуеит, уи зырбгаз, иаңызхыз амчрақәа 70 шықәса иаңыз абри ауаажаларратә система изақаразаалк хәартарак, ееирак аламызшәа ианахцәажәо аамтазы.

Арака, хәарада, икоуп ари аамта иахаану, иалагылаз, иалиааз, уи ацәгьа-абзия здыруз автор итабырг, ииаша.

Ароман быжьба-аба нызкь цәахәа рыла ишышыақәгылоуггы, хтыс рацәа, хәсахьа рацәа ишрызкуггы, прозатә романқәак реицш апхьара угәы пнатцәо, угәы арғыгьа икам, ахтыси ахтыси реиццашьа, реихыләиашьа ухырхуеит, урт зеггы апоет иахькылиго, мөас ириго рбара урхыццакуеит.

* * *

Афымтазы акырза зтазкуа акакәны икоуп автор ицәахәеиҫкаашьа, ибызшәа, исахьяжәа ремоциатә мчы-лшара. Абартқәа рәы ауп М.Т. Лашәриа ифымта ҫыц ацсы ахьтоу, анархаггы ахьыцшаатәу.

Апоет ибызшәа ачыдарақәа ируакуп зны-зынла ана-ара иакәнубаауа апублицистикатә цәафа, апублицистикатә хыцша. Ихәатәуп, уи иаабац газеттә публицистиканы ишыкам, агәапшь зеггы сахьаркуп, автор ихәатәы, исахьарк хәыцшьа иахәтакуп.

Убас чыдала азбахә хәатәуп арәиафы иалихыз астрофеиҫкаашьатә. Уи, иаххәап, «Евгени Онегин» аҫы жәицшь-жәицшь цәахәақәаны, Б.У. Шьынқәба ироман «Ахрәшәаҫы» фба-фба цәахәақәаны, Дж. Баирон иапцтамтақәа «Чайльд Гарольд иныкәара», «Дон Жуан» жәба-жәба, ааба-ааба цәахәақәаны ишышыақәгылоу еицш ишыақәгылам, ицка-ццәа икоу ахыпхьазара азалхым, ахы иакәитуп: ф-цәахәак, цшь-цәахәак, жәаф-жәаф цәахәа инадыркны, фажәа-фажәихәба ухәа ркынза. Даеазныхгы иуцылоит хазы иналкааны зхала игылоу ацәахәа. Арака мөас иалху еиуеицшым ахшыфтакқәа, ахтысқәа рцәыргашьа, рхыркәшашьа алогика ауп, иаку, хтак итацалоу, еишьашәалоу ацәахәахыпхьазара ацынхәрас.

Абасеипш икоу ахақәитра, астрофеиҫкаашьа автор ицәажәара псабаратәны иканатҫеит, иааирпшуа ахшыфтакқәа, ахьатцрақәа, ахтысқәа, еиуеицшым «акадрқәа» – икьаҫума, еицыхума, рцәыргашьа дырманшәалеит, апхьаф реизааигәартәит. Ари – ароман аритм ашьтыхшьа, арифмеиҫкаашьа амса каимат азылырхит, автор ибафхатәра ацәыргара-арцәажәара иацхрааит. Абриаамтазгы ароман ана-ара иалагаләуп еиуеицшым ашәага-загақәа, аритмқәа, иара убас, афада ишхәоу еицш, «Гаиаватахьтә» иаауа, апоет инапказара харак зныцшуа ажәеинраала шкәакәа.

Дара арифмақәа ракәзаргы, уажәы-уажә иуцылоит иҫыцу, апсуа поезиаҫы хархәара змауц, идмыраапсац, анапы иадмыргац. Урт пшаауп, иалкаауп, урт рыдагы, иааидкылан, арифма ахархәара рифматә системак ахасабала рәиаратәла, бафхатәрала аус арууп, ирхәмаруп, сахьаркыратә элементк ахасабала. Абри агангы иахнарбоит хәпсуа поезиаҫ арифма иамоу хәаа змам алшара, уи иажәарәиаганы, иажәафычаганы ишыкоу.

Абартқәа зеггы автор исахьаркыратә бызшәа ахаҫра, апшзара, атцаулар шьақәдыргылеит, апхьаф ҫыцбарах иибаша рыла рәаадырпшит. Апоет ихәатәы, ибжы, ипоезиатә сахьяжәа апафос, интонация, дызлацәажәо, дыззаатгыло ахтыс зеипшроу ала – гәырфәоума, гәахәара харакума, ишаххәахьоу, ана-ара рәырыцсахуеит, автор иажәа афазара харак азылхны, аемоциатә нырра гәгәа утауа.

* * *

«Ацьынц» агха-пхақәа рызбахә халацәажәозар, сара сгәаанагарала, цьара-цьара афымта еицыхцәоу цьысшьоит, еихарак апхьатәи ахқәа. Ииашәуп, ажәа ахы мхәакәа атыхәа узхәом хәа шырхәало еицш, автор итахуп аибашьра зыхкьаз амзызқәа, аиҫагыларақәа рзаатгылара, рхырхартә харбара. Ари атәы конкреттә кәзшьала, эпизод-эпизодла, сахьа-сахьала ицәыргоуп, ицәыргоуп интқаатқәкьангы, зны-зынла автор урт рызбахә еиха иааркьаҫны еишишьаланда хәа угәы ианааного аамтазы.

Афымта аибашьра, ашьакатәара, атрагедиатә кәзшьа змоу ахтысқәа ирызкуп, агәырфәи алагырзи иражәәуп. Икалап, абри аган зны-зынла апхьаф иқәыгәгәацәозаргы. Аха даеаганкахьала уахәапшуазар, ус икоуп аибашьра иазку афымтақәа икарто анырра.

Ароман агха-цхақәа рышқа исырцшуа, уаф игәы еихъызшь-уаны икоу хәа исыпхъазо абарт аганқәагы арѣиамта дааразак иацкәсылеит, ацхъарагы архъантеит хәа сызхөм. Ихадоу: хажәлар злагылаз ашъаартцәыратә мѳа, рфырхатцаратә қәцара, иргаз атоурыхтә иааира иазфәлымхәу дарбан цхъафызалак ибоит акыр иацсоу, игәы-ицсы иртахыз афымта шапцдоу.

* * *

Ишаадыруа, шыоукы-шыоук, хантыц, Қырттәыла афнутқа еипш амраташәарахыгы, акыртуа-ацсуа еибашыра ацкы, амѳахак дымачыр ртахуп, уи конфликтын, еидысларан хәа азхәауа. Хәарада, ари аибашыра – тәыла рацәа злахәыз, миллионфыла ауаа тазырхаз, иқәызхыз адунеитә еибашыра дукәа иузрыдкылом, аха пропорциала хәхәапшуазар, иухәар әуеит абракагы нақ-аақ убас-тәкыа ауаа рацәа тахеит хәа, амилац афы абцъар аанызкылараны иказ ауаапсыра рахытә зақаф тахаз ххәхы иаахгар. Хажәлар рзы ари, хәара атахума, еибашыра дуун, уағеимшхаратә хтысын, зеипш камлац цышәаран. Зыкыфыла ари аибашыра итанархаз ртыцан иара азәызатцәык илахынтыц хгозаргы, нышәашыас иамоузеи уи азәкгы ишыра, итархара?!

Хацсуа литература акыртуа-ацсуа еибашыра атема еснагы иац-заәуеит, уи адакықәа еснагы ари азбахә иавсраны икам. Ажәлар рзыхәа ицшыаз, ихадаз алитературазгы ицшыоуп, ихадоуп.

Алитература аганахыала ари атема, ари ахтыс алацәажәара гәагыуацәоуп, иахыакәзам цыра утанажыргы алшоит хәа ицхъазаны алафымтра, мамзаргы егкәмлазшәа уи авсра залымдара дууп, узанышөм. Имариам, аиашаз, ак аанагартә, ак цнакартә еипш алацәажәарагы.

Нақ-нактәи хпоезиа сахыажәа, хлитература рѣиара ароман «Ацынцъ» аг-абза, уи зыцсоу, иааннакыло атыц еихагы уафы илацш итцашәо икартцашт. Избан акәзар, алитература атоурых – ари уи иаланагало афымтақәа, абакақәа аки-аки ртоурых, рыѳа-зара ауп. Убриакнытә, аамта цацицхъаза еихагы уафы ибарта-халашт иахыа-уажәраанза ицәыртцхыоу реипш ицәыртцраны икоу афымтақәа рыгәтаны ари апцтамта тыцс иааннакылаша, изла-рылубааша.

Апоет Евгени Евтушенко иреихәу иепикатә рѣиамта, ипоема ду «Братская ГЭС» иазкны иазгәеит:

«Братская ГЭС» при всех ее недостатках я считаю своей лучшей поэмой, своим самым тяжелым камнем, который я когда-либо отрывал от земли»¹.

Арт ажәақәа М.Т. Лашәриа ишқа ихархозаргы, «Ацынцъ», хәарада, апоезиафы иахыа-уажәраанза уи иацитцхыоу ирылыхә-хәоит, ихадоуп. Абра, аѳада иаагоу ажәақәа ирѳахгозар, ари апцтамта – хацсуа поет еиха ихъантаны ишытихыз, адгыл иа-кәйтхаз ахахәқәа иреиуоуп, хпоезиа мацарафы акәымкәа, иаайд-кылан, хлитературафгы иреихазоу аѳазарақәа ируакуп.

«Азахәамахә» захызу ароман злахыркәшоу ахафы М.Т. Лашәриа иахирбоит абаскак зхызгаз, абаскак шыеи-лагырзи казтәаз, зцынцъ зыхычаз ажәлар ргәы кахараны ишыкам: урт ѳацхыа рееибыртоит, ршыапы иқәгылоит, инхоит, интцуеит, игоит ргара-шытыбжъ, рыѣиарамѳа иануп, жәйтәнатәахыстәи рус иазшоуп. Апоет игәы рыздууп иуаажәлар рыцсабаратә оптимизм, русура, рцыа – ршыатамырзга:

О, са сыжәлар, сыжәлар бзиахә,
Шәадыскылоит азахәамахә,
Уи акәартәра, ашыакыар-ѳа,
Аханатә Хазшаз ишәзишаз,
Здац-цашә ыкоу убри амахә,
Аханатә, ишәмоуа тәамѳахә,
Зматц жәуа уи азахәамахә! –

Азахәаазаф – дназазоуп,
Сара сыжәларгы – шәназазоуп!..

Ароман иагәылсуеит зразкы иазықәцо, зыцсадгыл еикәзырхо ажәлар рхаѳра, рдоуха, рымч-рылша рзышәахәара, иратәоу ажәа апцара аидеиа:

Хажәлар, қадгыл – наунагза ахыз-апша,
Зразк иазықәцо, зшаецә кыду – ахыз-апша!

¹ Апоет Е. Евтушенкои акритик Е. Сидорови рдиалог. Шәахә. Е. Сидоров ишәкәы «Течение стихотворных дней». М., 1988. С. 261.



Алитература

- Белинский 1948: Белинский В.Г. Собрание сочинений в трех томах. Т. 3. «Евгений Онегин». М., 1948.
- Кузнецов 2006: Кузнецов Ю. Крестный ход. Стихотворения и поэмы. М., 2006.
- Ардзинба 2004: Те суровые дни. Хроника Отечественной войны народа Абхазии 1992–1993 гг. в документах/Отв. ред. В.Г. Ардзинба. Сухум, 2004.
- Тютчев 1979: Тютчев Ф.И. Стихи. М., 1979.
- Шкловский 1981: Шкловский В. Энергия заблуждения. Книга о сюжете. М., 1981.
- Астафьев 1979: Астафьев В. Собрание сочинений в четырех томах. М., 1979. Т. 1.

3.6. АЖЭЛАР РДОУХАТЭ МЧХАРА

Асахьаркыратэ литературей ажэлар рѣапыцтэ рѣиамтеи ареизыказаашья, алитература аѣиараѣы афольклор атцакы аарпшра ари даара крызтцазкуа литературадырратэ проблемоуп. Ари азтцаара иазкны анаукатэ ттцаамта хатэрақэа жэпакы аптцоуп хара хтэылакнеипш ахэаанырцэгы. Ишыақэыргылоуп, алитература аѣиара еиуеипшым аетапқэа раан ажэлар рѣапыцтэ хэамтақэеи иареи реизыказаашья ачыдара хадақэа.

Апсуа литератураѣгы ари азтцаара иахья-уажэраанза зынзаск уаѣ дазхьампшзацыт ххэаргы хиашахом. Анс акэу, арс акэу, хықэкылатцэка уи иазкымзаргы, инарымѣатэны, даеа зтцаарақэак инарыдхэаланы акэзаргы, ари апроблема иалацэажэахьеит хлитература аттцаара знапы алаку атцарауаа мацѣымкэа: Хэ.С. Бгажэба, Ш.Д. Инал-ипа, Гь.К. Гэыблиа, В.П. Анқэаб, В.Л. Атцнариа, М.Т. Лашэриа, Б.А. Гэыргэлиа. Аха чыдала иара иазку инейтцыху, амехак тбаа змоу аусумтақэа макъаназы иапызтцахьоу, иахья аб-ра зышэкаы хэхцэажэо апсуа литературадырѣы, афилологиатэ наукақэа ркандидат, Қырттэылатэи ССР анаукақэа ракадемиа, Д.И. Гэлиа ихъз зху абызшэеи, алитературей, атоурыхи ирызку Апсуа институт анаукатэ усзуѣы еихабы Владимир Агрба иоуп.

Ихэатэуп, афольклортэ-литературатэ еизыказаашьяқэа рыттцаара В.Б. Агрба дызлалагаз уажэы зызбахэ хамоу ишэкаала ша-кэым. 1970 шықэсазы урыс бызшэала Қарт итытцит икандидаттэ диссертация шыатас изауз уи имонография «Апсуа поезиiei ажэлар рѣапыцтэ рѣиамтеи». Уи ашытахьгы атцарауаѣ иааипмыркъызакэа ари апроблема ду аус адулара даѣуп, ижанртэи ихронологиатэи хэаақэа есааира иртбаауа. «Ашэкаыѣои жэлар ражэарѣиарей» В.Б. Агрба иусумта ду акэытцэа хэычык ауп ххэар халшоит, избанзар ари апроблема иазкны автор ииѣхьоу хараза еихауп, ашэкааѣы ап-хьяѣ иибо ааста. Аха хэпхьяка атцарауаѣ имонография ду анттытлак, усқан иахцэажэап. Уажэазы хара хэаатгылап иахья хнапаѣы иахку, зѣыгхара дуцэам, аха зтцакы шыарда идуу ашэкаы.

«Ашэкаыѣои жэлар ражэарѣиарей» апсуа сахьаркыратэ ли-тература зегы акэымкэа, цшыѣык иналукааша ашэкаыѣоцэа еи-

хабацәа рпоезиеи афольклори реизыказаашья аазырцшуа астатиакәа рыла ишыакәгылоуп. Аха арт астатиакәа зегьы проблемак излазку ала, ари ашәкәы иазухәар алшоит астатиакәа реизга хәа мацара акәымкәа, еизаку цшь-хык рыла ишыакәгылоу монографиюуп хәагы. Ацхьатәи астатиа азкуп Дырмит Гәлиа ипрозеи жәлар ражәарфеиара атрадициақәеи реизыказаашья, афбатәи – Самсон Чанба ипрозеи ацсуа фольклори, ахцатәи афь иаарцшуп Мушьни Ахашба ипроза жәлар рфеицтә рфеиамта акнытә иаиуз анырра, ацшьбатәи афь – Миха Лакрба иновеллакәа рфольклортә хьтцхьртақәа.

Ашәкәы аатуеит еитцыхцәамкәа, иааилацаланы, аха занааттә казарыла ифь алагалажәала. Абри алагалажәа мацарагы уафь инарбоит автор ари атема машәыршәа иаднагалаз азәы шиакәым, уи аус здиуло апроблема кыр инартбааны, инартцауланы ишитцахьоу, дшазхьыцхьоу. Ацхьажәа зьлтцшәоу В.Б. Агрба ацсуа литературеи афольклори реизыказаашья атцарала икаитцә ихатә лкаакәеи ахыркәшарақәеи рымацара ракәым, уи икказа ианыцшует ари апроблема асоветтә литературедырра зегьы афь иамоу иахьатәи афазара. Арака автор ииашатцкьаны иазгәеитәит ажәытәан, асахьаркыратә литература цәырцәанза, афольклор инанагзоз ауаажәларратә функция ду. Уи ифует: «Афракәеи егырт аинформациакәеи рхьтцхьрта аныкамыз аамтазы, жәлар рфеицтә хәамтақәа иуниверсалыз, рыцстазаара аганкәа зегьы инартбааны изныцшуаз, еидызкылоз факторын амилац рзы».

Алитературеи афольклори реизыказаашья еснагь еицеицшу, зәызымпсахуа казшья мацарак аманы иказам. Ашәкәы ацхьажәафь ишазгәатоу еицш, еиуеицшым аамтақәа рзы уи ианубаалоит еиуеицшым ацәафакәа. Иаххәап, асахьаркыратә литература ашьапы анахауа, фьц иины адунеи ианыкәло аамтазы, шамахамзар, афольклортә сиужетқәеи ахафсахьакәеи шеибгоу, еицакра дук рымазамкәа ауп ахы ишанархәо. Алитература знык аеанеибынаталак ашьтахь, афольклортә матәахәкәа, еихаразакгы еиуеицшым аидеиатә сахьаркыратә функциякәа, назыгзә адеталькәа рахасабалоуп ашәкәыфәцәа рырфеиамтақәа ишрыларгало. Ари азакәанеизышәара ацсуа литература мацара акәзам изныцшуа, уи рзеицшуп ажәларкәа зегьы рлитературакәа. Хзыхцәажәо ашәкәы автор дазаатгыланы иазгәеитәит афольклортә литературеи еизыказаашьякәа даеа рчыдаракгы – асахьаркы-

ратә литература (еихаразакгы уажәы ааскьа афьра зауз ажәларкәа рыфәнутцка) ашьапы шакуа апоезиа ажанр алоуп, уи еиха анырра азтогы афольклор апоезиатә жанркәа роуп (еиуеицшым ашәакәа, ацуфарақәа, аиумортә, асатиратә поезиа, ахьзыртәрақәа, афырхатцаратә ашәакәа ухәа убас егыртгы). Ари ахшыфцтак шиашоу азы имфашьахуа шахатра аует ацсуа литература атоурыхгы. Хара хлитературагы ашьата шахаз апоезиа алоуп, уи афыркы зырхәыхәызгы жәлар рпоезиа ауп (иаххәап, Д.И. Гәлиа, Ш.И. Хокерба заанатцәи рпоезиа, И.А. Коғониа ипоемакәа ухәа убас егыртгы).

Асахьаркыратә проза акәзар, уи ацсуа литературафь жәпацьяра егырт алитературакәагы ркнеицш, еиха ихьшәаны ицәырцует, еихаразакгы инеицыху аепикатә жанркәа (аповесткәа, ароманкәа). Апроза афеиарафьгы, хәарас иатахузеи, анырра гәгәа канамтцарц залшомызт амилацтә фольклор. Абри ажанр афь ацсуа фольклор иканатцаз анырра аарцшроуп изызкугы В.Б. Агрба ишәкәы еиднакыло хыхь зызбахә ххәаз астатиакәа зегьы.

Дырмит Гәлиа, ацсуа литература егырт ажанркәа реихарак реицш, ацсуа прозагы дашьатаркәоуп. Уи рацхьазатәи иажәабж «Атәым жәфәан атцака» (1918 ш.) иахьа-уажәраанзагы ацсуа литературафь иреигзәоу афымтақәа ируакуп ари ажанр афь. Уи ашьтахь Д.И. Гәлиа ибафхатәра ду иахылфеианы хлитература иаланагәлит еицырдыруа ароман «Камачыц», иара убасгы «Ажәабж кьафкәа» хәа хьзыс изауз, ажәабж миниатиурақәа рышәкәы. Ипоезиафь еицш ипрозатә фымтақәа ркынгы хлитература ашьатаркәы казарала ихы иаирхәон ижәлар гәакьа рфеицтә рфеиамта аматәахәкәа. Аха Д.И. Гәлиа арт ифымтақәа зегь рфь, В.Б. Агрба ииашаны ишазгәеитә ала, афольклор иазнеишья еицшым. Иаххәап, ажәабж кьафкәа реихарак ишиашоу, цсахра дук рымацәамкәа ажәлар ркнытә иаауазар, ажәабж «Атәым жәфәан атцака» акны усеицш асиужет аганахьала афольклор иампсаху хәа акы азбахә ахәара уадафуп. Избанзар, хәарада, ари ажәабж асиужет автор ихатә (индивидуалтә) рфеиаратә усурә иалтцшәоуп, афольклор афь уи еицш асиужет харт ихаздыруам. Аха уи иаанагом «Атәым жәфәан атцака» фольклортә ныррак анымцшзеит хәа. Уиқәшахатымхарц залшом В.Б. Агрба ари ажәабжьи афольклори реизыказаашья далацәажәо, абасеицш азгәата ахьикаитцә: «Хымцада, ацсуа классикатә фымтақәа рахь ицхьазатәу ажәабж «Атәым жәфәан атцака» афоль-

клор анырра аиуит, аха арака уи атың мыцхэы ааннамкылеит, атыхэтэантэи аформа алшарақәа хархәара роуит ареалисттә ҫымта айбытараҫы, уи алазҫоуп ажәабжә ацәа-ажьы, цыхыраара аеуит аҫымта атҫакы хада еиха игәылыртәааны аарцшразы, ула ихгыло иқәнатҫоит аҫымта иамоу афырхацәа рсахьақәа». Ажәабжә афольклортә хытцхыртақәа ируакны икоуп хәа атцәаҫы ипхьазоит ағычра иақәызбо ажәлар рашәақәа ртематика иахьазааигәоу (тц-быргуп, Д.И. Гәлиа иажәабжә аҫы ағычра ақәызбара акәым иха-доу проблемас иқәгылоу, аха уи зынзаскгы икам хәагы узхәом). Афольклор иабзоуроуп хәа ипхьазоит абызшәа ачыдарақәа: «Автор иажәа цкоуп, иахьынзасалшо икьаҫуп, еилацалоуп, ажәарацәа ацәтәымуп».

Дырмит Гәлиа ирҫеиамтақәа зеггы ирхыхәхәо игылоуп уи ироман «Камачыч». Автор ихата излеихәо ала, ари ароман афра иара даднапхәалеит ибеиоу, еиуеипшым ацсуа жәлар рфольклор. Ароман ишдыру еипш, зымехак тбаау, ганрацәала ареволиуция калаанзатәи ацсуа жәлар рыцстазаара аазырцшуа ҫымта дууп. Асоциалтә проблемақәа инарываргыланы, арака инеитцыхны ицәыргоуп ацсуа етнографиятә базара – еиуеипшым атцасқәа, ақьабзқәа, амцхатцарақәа хәәзеипш, ацсуа дины данынкашәа инаркны, инарцә-мҫа днықәлаанза дызлагылоу, иныкәиго иқә-итцас. Аха уи аҫыза ацстазаара аарцшра ус иагымариазамызт. Уи азы иатахын акыбаҫ анаҫсангы, хыхь-хыхьла акәымкәа, ин-тырхәцааны, днагәылаланы ацсуа нхаҫы ибазара адырра, уи инхашьа-интышья, ихәыцшья, ихымҫацгашья, ажәакала, иҫ-нутқатә, идәныкатә дунеи. Уи Д.И. Гәлиа иеиха еигьны издыруз-гы дабаупшаауаз. Убри ауп изыбзоуроу ашәкәыҫҫы ироман иа-иуз ақәҫиарақәагы.

Ихы ишцаирхәеи афольклор Д.И. Гәлиа ироман аҫы? В.Б. Агрба диашоуп еиуеипшым афольклортә сиужетқәа рымацарала (иах-хәап, ароман иалагалуу ажәабжә кьаҫқәа, алакәтә мотивқәа, ажәап-кақәа ухәа убас егыртгы) иахьнимыртәо афольклор анырра аро-ман аҫы. Ацхьаза инаргыланы, ашәкәыҫҫы ижәлар ирҫеицааз уи иажәабжәеицәхәашья аформа ауп. «Ажәлар рҫапыцтә хәамтақәа рҫы иахцыло аицәхәашья формоуп ароман аҫгы еицәхәашья формас икоугы. Автор истиль жәлар рбызшәа астиль иахьынзауа азааигәатәра иеанишәоит... Ифырхацәа рыхтыс, рхылкьа-ҫылкьа, рыгәтыхақәа автор иоуп изирхәо, жәлар репикатә жәабжә аҫы

еипш иперсонажцәа рыҫнутқатәи рдуinei, ргәатцә хтаирцшзом, урт зеггы хара ишаабо адәахьтәи рыхныкәгашьяқәа рыла ауп».

Афольклор акынтәи иаауа рацәоуп ароман афырцхәыс хада Камачыч лхаҫсахьа апццараҫы. Уи лыцшра-лсахьа, леибыташья, лычацашья, лгәымшәара, лфырхатцара, лыхьзтәкьа Камачыч – аха-цәагы ахәсагы еицырзеипшу ажәытә цсуа хьзы цкьа – арт зеггы рыла имҫашьяхуа хабла иаахгылоит ахатцамцхәыс ззырхәо ацсуа пхәыс лхаҫсахьа, иагыхгәаланаршәоит уи ажәлар рфырхатцаратә хәамтақәа иргәылчцаауа ахәса еибагақәа – Сатанеи-Гәашья, Баа-лоу-цхәа Мадина иреипшу ахәса лыцшаахқәа рхаҫсахьақәа. Инеи-дкыланы зеипш ажәала акәзаргы, В.Б. Агрба иазгәеицәоит Д.И. Гәлиа иажәабжә кьаҫқәа рфольклортә цәаҫақәагы, урт ашәкәыҫҫы аус шрыдиулзгы. Арака аклассификация рызууп ажәабжә кьаҫқәа тематикала. Насгы ацсуа фольклор инаваргыланы, абри жанр арҫеиараҫы Д.И. Гәлиа анырра изиуит ажәытә цьам шәкәыҫҫы Цьами (ари уаанзагы иазгәеицәхьан ацсуа литературатцәаҫы А.А. Аншба).

Дырмит Гәлиеи ацсуа фольклори реизыкәзаашья хыркәшо В.Б. Агрба икаитцәоит алкаа иаша: «Ашәкәыҫҫы еицәхәашья форма, ахаҫсахьақәа реибыташья, аказшьяқәа рыкатцашья убас егыр-тгы жәлар рҫапыцтә рҫеиаратә традицияқәа ирҫеицааит. Аха иаз-гәататәуп ара атың шамоу арҫеиара акт. Д.И. Гәлиа афольклортә форма ахҫылаара акәмызт дызҫыз, уи ибзиазаны итсеит ижә-лар рбызшәа апоетикеи амазақәеи, урт ирхеихаит адунеи алите-ратурақәа рцышәагы.

Самсон Чанба ацсуа сахьаркыратә литература аҫиара атоурых аҫы еиха ихадоу атыцқәа руак ааникылоит. Уи ацсуа драматургия ашьята ахыкыз анаҫгы, зеигыкам аҫымтақәа апитсеит ацсуа прозаҫгы. Абри жанр аҫы ашәкәыҫҫы ацсуа фольклор акнытә иоуз анырра аарцшуп В.Б. Агрба истатиа «Самсон Чанбеи жәлар рҫапыцтәхәамтақәеи» акны. Атцәаҫы ииашаны иазгәеицәоит С.И. Чанба ипрозатә ҫымтақәа рҫы, шамахазақ акәымзар, инеитцыху фольклортә хәамтак асиужет ихы ишаимырхәо. Аха уи иаанагом ашәкәыҫҫы ацсуа фольклор дазхьацшуамызт хәа, ицәтәымын хәа. Мап, хәарада, В.Б. Агрба аҫырпштәкәа акымкәа-ҫамкәа ааго иахирбоит ашәкәыҫҫы ибызшәаҫы, ифырхацәа рхаҫқәа рапццараҫы шака иманшәаланы ихы иаирхәоз афольклортә ма-тәахәкәа, ажәлар рбызшәа ачыдарақәа, ажәлар риумор, рлаф. Еихаразақгы усеипш анырра зауз ацсуа реалисттә цстазаара

иазкыз С.И. Чанба иповест «Сеидык», иажэабжыкэа «Ыы, аллах, аллах!..», «Сабду ихэыштаара ахахэ», «Ацъажэ ду» роуп. Аромантика цэа зыкэну С.И. Чанба иажэабжыкэа «Ашэт кацшэ зэоу аттла», «Адэыцба № 6», иара убасты апоема «Ашьха тыцха» апсуа фольклор акэымкэа, еиха анырра роуит аурыс шэкэыффы ду А.М. Горки заанаттэи иромантикатэ рэиамтакэа «Атакэажэ Изергиль», «Ашэа ашьауардын азы...» ркнытэ. Уи зыртцабыргуа афырцштэкэагы рацэаны иаагоуп хзыхцэажэо астатиафэ.

Апсуа жэабжэ ажанр афеиарафэ илшахыоу шыарда ирацэоуп Мушьни Ахашба. Уи иоуп рацхыза апсуа цстазаара фыц иазку ажэабжыкэа рцикл апыцтаз 1929 шыкэсазы итыцыз ишэкэы «Алло» афэ. Уи ашьтахыгы ирацэоуп ари ажанр афэ ашэкэыффы илагала.

Рацхызатэи иажэабжыкэа рсиужеткэа шынеибаку иахыатэи апстазаара иаххэаазтгы, атыхэтэантэи иажэабжыкэа жэпакы рфэ М.Л. Ахашба асиужет еифеикауеит ареалтэ цстазаареи афольклортэ материали реифыбаарала. Убас икоуп 1971 шыкэсазы ашэкэыффы итижыыз аизга «Соукари егырти» иану ажэабжыкэа реихарак («Акооператив злагара атаргыларакны», «Соукар», «Ашэахста», «Асас иахатыр» ухэа убас егыртгы). Абарт реибыташыа дазаатгыло, В.Б. Агрба иазгэеитеит урт ф-пласткны ф-хэтакны ишеилоу. Актэи ахэта ажэабжэ афырхацэа зтагылоу аамта иатцанакуа атагылазашыа, ма ахтыс хнарбоит, ианыцшуеит. Ари ахэтафэ икэиргылоит афымта апроблема. Афбатэи ахэта, афымта хыркэшо, аидеиа хада шытызхуа шыакэгылоуп афольклор акнытэ иаагоу жанрла (алакэ, алегенда, икалахыазар ауеит хэа уафэ игэы ззаанаго ажэлар ражэабжэ). Ажэлар рхэамта афункциатэ цакы ашэкэыффы ихы иаирхэоит ифымта иашыашэалоу даеа цакык – аидеиа хада – аарцшразы».

Инартбааны еилыргоуп М.Л. Ахашба изку астатиафэ уи ифольклортэ материал иалхны еикэыршэоу иажэабжэ «Аеаца Цыамхэхыхэ», настгы арака аттаафы давамгылакэа иаахтны ихэоит ашэкэыффы изы еихызароуп хэа иишы анафсангы, уи ифымта агхацэагы (иаххэап, иатахзамкэаны иахыркыацэазаны аперсонажцэеи аепизодкэеи рыррацэара. Уи аамта еитцнахуеит акэымзар, асахыаркыратэ хатабзиара акы еиғнатыа хэа икам)...

В.Б. Агрба атыхэтэантэи истатиа Миха Лакрба иновеллакэеи ажэлар репикатэ традициякэеи реикэфытра азтаатэкэа ирызкуп. М.А. Лакрба, ишдыру еипш, иреихазоу апсуа новеллистцэа

дыруазэкуп. Уи ибзоуралоуп еихаразакгы апсуа новелла Апсны антыцгы, харагы еицырдыруа излакалаз. М.А. Лакрба ихатагы имзазакэа ихэон иновеллакэа хытхыртас ирымоу апсуа жэлар рфеапыцтэ хэамтакэа шракэу. Апсуа литературатэ критикафэ иахыа-уажэраанзагы иалацэажэакэахыан арт ановеллакэа рчыдаракэа, иазаатгылахыан М.А. Лакрба иновеллакэеи урт рфольклортэ варианткэеи реизыказаашыакэа рызтаатэи. Еихаразакгы уи азтаатэи зныкымкэа-фымтэымкэа ицэырцит 1970–1971 шыкэскэа рзы ажурнал «Алашара» адакыакэа рфэ еифекааз апсуа жэабжэ ажанр афеиара иазкыз адискуссиа иалахыыз афызцэа рыкэгыларакэа раан. Ихэан ускан еиуеипшымыз агэаанагаракэа. Цыоуы ажэлар рновеллакэа аус рыдуларфэ М.А. Лакрба ироль ладыркэцэон егырт уи ароль иафцангы ихараркэон. Абри адискуссиа акэша-мыкэша ауп дахыатгыло В.Б. Агрба истатиафэгы. М.А. Лакрба ироль ладыркэцэеит хэа игэы иззаанагоз афызцэа (А.А. Аншба, С.Л. Зыхэба, В.Л. Атцнариа, А.Н. Гогэуа, Ш.Хь. Салакаиа) дрыкэшахатымхо, уи иеишэоит М.А. Лакрба ажэлар рфеапыцтэ хэамтакэа казарала аус шрыдиулоз, рфеиарала дышрызнейуаз ааирцшырц азы.

Инеидкыланы иугозар, В.Б. Агрба хзыхцэажэо ишэкэы еихызара шыахэуп иара автор изы еипш, апсуа литературадырра зегы азыхэангы. Апхыза инаргыланы, ари апроблема фыцуп хара хлитературадырразы, апхыакагы икажытэым, игэыгэтажытэым усуп.

Ихамоуп акык-фбак ирыдамхаргы хгэы еихызышыа згэатакэак, вба хыцкэак абри аусумтазы. Апхыза ифаргыланы, ашэкэы алагалажэафэ иатахызар каларын алитературеи афольклори реизыказашыа азтааракэа рзы 20–30-тэи ашыкэскэа рзы икатцаз азгэатараф иеаанымкылакэа, зеипш ажэала акэзаргы, уи ашьтахыгы, иахыа-уажэраанзагы хара хлитературадыррафэ икатцоу азбахэ хэазар. Автор ииашаны иазгэеитоит С.И. Чанба иповест «Сеидык» афэ инейтцыху фольклортэ сиужетк ихы ишаимырхэо, Сасыркэа ипсхэра иаххэау ажэабжэ азбахэ умхэозар. Аха ари ажэабжэ ахыз ахыцкэа инартакны ахэара мацара азымхозар каларын. Уи ажэабжэ аповест афэ даара крызтазкуа аидеатэ-композиатэ функция нанагзоит. Ус анакэа, уи мацк иазаатгылазар акэын, аха аттаафы ус хырфа назуны давсит.

Ииашам, иара убасты, С.И. Чанба ида (Б.У. Шынкэба ироман «Ацынтэарах» азбахэ хамхэозар) уаха азэгы амхацырра иазкны инейтцыху фымтак апимтац хэа ашыакэыргэгэара. Усеипш

иҫоу афымтақәа ыҫоуп, уи авторгғы ибзианы идыруеит. Уаф дақә-шахатхартә иҫам, иара убасгғы, «С.И. Чанба афольклор иазк-ны, ма аҫсуа литература аҫиараҫы уи атыҫи таҫкыс иамази рзы гәаанагарас имаз атәы зхәо статиак, ма қәгыларак итнымхазеит» хәа В.Б. Агрба иахьихәо. Табыргуп, С.И. Чанба наукатә трактат дук итнымхеит ари азтаара иазкны. Аха афольклор ахь имаз уи азыҫазаашьа икказа иааирпшуеит иара хатала ажәлар рҫаҫыҫтә хәамтақәа ақьаад иахьаниҫоз (урт раҫхьазатәи антҫамтақәа ируа-куп, иахьа-уажәгғы архив аҫы ишьтоуп), аурысшәахь иахьеиҫеигоз. Насгғы иахьахьмырштыроуп уи игәалашәара шьахә, Дырмит Гәлиа ажәлар рҫаҫыҫтә хәамтақәа шеизигоз аазырпшуа. Ус анакәха, иҳазхәом С.И. Чанба ари аганахьала зынзаск акгғы итнымхеит хәа.

В.Б. Агрба аҫсшәа цқьаны изхәо, ажәлар рбызшәа бзианы издыруа ҫарауафуп. Уи аныҫшуеит иусумтагғы. Аха шьарда ҫара иатахзамкәа атәым бызшәа иатәу ажәакәа алаигалоит. Убарт иреи-уоуп, иаххәап, «апрофессионалтә», «аштрих», «конкретла», «адис-сонанс» ухәа ираҫәаны убас егьыртгғы. Хәарас иатахузеи, ҫсыхәа ахьамам, атәым ажәакәа ххы иахархәалароуп, аха авсырта ахьы-ҫоу, даҫа хәашьак ахьамоу, урт ххы рҫәахьахьчалароуп.

1978



3.7. АҫСУА ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ РЫШЬАҚӘГЫЛАРА АҫОУРЫХ

Ажәйтә қәра ду змоу Аҫсни аҫсуа жәлари ртоурых аҫы еиҳа иуадафу, еиҫагылоу, амыҫәмабарақәа жәпакы зҫу аамтақәа иреиуоуп XIX ашәышықәсеи хазну ашәышықәса алагамтеи. Аха, разкыс иҫалаз, иара абри аамта ауп хара хтоурыхтҫараҫы еиҳа инартбааны, ганраҫәала аилкаара зауз. Уи зыбзоуроугғы, аҫхьаза инаргыланы, еиҫырдыруа аҫсуа советтә ҫарауаф-аҫоурыхтҫааф Гь.А. Зизариа икапиталтә наукатә усумтақәа роуп. Атҫарауаф хыҫхьазара раҫәала иапитҫахьоу имонографияқәа, истатиақәа, иочеркқәа рҫны инартҫаулазаны итҫаауп убыскантәи аамтазы аҫсуа жәлар рсоциалтә, рекономикатә, рполитикатә, рдоухатә бзаза-ра иадхәалаз апроблема хадақәа зегғы. Арт аусумтақәа Аҫсны антҫыҫгғы инахараны еиҫырдыруа иҫалеит. Урт рахьтә еиҳа иналукааша руак азы – амонография «Амхәҫырреи XIX ашәы-шықәсатәи Аҫсны атоурых апроблемақәеи» азы – 1979 шықәсазы автор ианашьан Қырттәылатәи ССР Ахәынҫқарратә премиа. Иара убри ашықәс азы ашәкәтыжьырта «Алашара» итнажыт Гь.А. Зизариа имонография ҫыҫ «Ареволиуҫиа қалаанзатәи аҫсуа ин-теллигенция рышьяқәгылара» (аредатор З.В. Анчабазе). Ари ашәкәы иаармарианы, иааиныфланы иапҫоу усумтам. Автор ихатә ишазгәеитә еиҫш, ишәкә ҫыҫ аҫы уи еиҳишьалоит XIX ашәышықәсеи XX ашәышықәса алагамтеи рзы Аҫсны акультуреи ауаажәларратә дырреи ртоурых иадхәаланы шықәсыраҫәала аус здиулоз азтҫаатәқәа, ихиркәшеит иара убасгғы ари апроблема иазкны егьырт атҫарауаа иҫартҫахьаз алкаақәагғы.

Аҫсуа интеллигенция ртоурых уажәраанза ҫыдала итҫаа-мызт, азәык-фьыҫак урт рхатарнақәа ирызкны, еиҳаразакгғы алитературеи жәлар рҫара-лашара аусзуфҫәеи ирыххәау аусум-тақәа шыҫазгғы. Хзыхцәажәо амонография акәзар – арақәа кыр инартҫаулазаны еилкаауп, инартбаангғы иахцәажәоуп улаҫш иаа-ҫашәартә ҫара акааззыҫатҫахьаз ареволиуҫиа қалаанзатәи аҫсуа интеллигенция рхатарнақәа зегғы. Ихәатәуп, автор «аҫсуа ин-теллигенция» анихәо, арт ажәакәа рҫакы даара иртбааны шакәу ихы ишаирхәо. Иара иажәакәа рыла иаххәозар, «арахь иалоуп убас

иҫоу ацсуа интеллигентцаагы, ззанаат ацсуа цстазааратцкыа кыр иацэыхароушэа иуцхьазашагы. Ус рзүхээр калоит еихаразакгы Урыстэыла атцараиурта чыдакэа рфы атцара зтцаз аруаа». Ацсуа интеллигенция ирхицхьазалоит автор иара убасгы «ацсуа жэлэр ирхылтцыз, аха ақыртуа, ма аурыс литература интересс икны, урт рхаблафы лтцшэа бзиала арфеиаратэ усура мѡапызгоз ауаагы». Ажэакала, автор итццзауа аобиект кыр иртбааны ишытыхуп, иатцанакуеит аинтеллигенция еиуеицшым рзанааттэ гыицкэа, ацсуа жэлэр зегы, урт рбызшэа рдыр-ирзымдыр, уи ала иѡуаз-имыѡуаз.

Ацсуа интеллигенция рышыбата ахара автор ииашатцкыаны иадихэалоит Ацсны Урыстэыла адтцара. Аха уи иаанагом атцара-уаѡ мап ацэикуеит хэа Ацсны атерриторияфы иапццоу ажэытэ материалтэи адоухатэи бакакэа рырфеиарафы ацсуа жэлэр рхатарнакцэа шалахэыз. Гь.А. Зизариа иѡуеит: «Ацсны абасеипш ибеианы инханы иҫоу, иаххэап, ажэытэ архитектурей, афыхантцей, аскульптурей, ахархэаратэ казарей ирытцаркуа арфеиамтакэа шэышыкэсала иадыртцауан, идырфеион ашыагыт жэлэр рымчи рыхшыѡи аламкэа хэа уаѡи ихафы иааигарц залшом. Уимоу, урт шахатра руеит атыцантэи ажэлэр, апхьагылара змоу урт рхатарнакцэа арфеиаратэ потенциал еихараки аестетикатэ гьамеи шрымоу азы». Арт ажэакэа рызкызарц алшоит ажэытэ бырзен бызшэала, латын бызшэала, қыртшэала инхаз аѡыратэ бакакэагы. Избанзар арт абызшэакэа здыруаз атыцантэи ауаапсыра рхатарнакцэагы калон, хэарада.

Убри аганахыала уахэапшуазар, ашэкэы зызку апроблема атоурых итцегь иртбаазаргы алшон, ацсуа интеллигенция риира ахронологиатэ хэаакэа нак, итцегь ажэытэрахь инахазар ауан. Аха иагыа ус акэзаргы, хгэы иаанагоит автор диашоуп хэа ацсуа интеллигенция рышыакэгылара Ацсны Урыстэыла адтцара иахьадихэало.

Гь.А. Зизариа иусумтафы днахымшэазо дыкэныкэоит «арево-лиуция калаанзатэи Урыстэылафы ѡ-Урыстэылак шыкоу гэта-латэуп» хэа В.И. Ленин икаитцаз азгэата. Акы – ахэынтқар дызхылаз, аколониатэ политика мейг мѡапызгоз апомешычикцэеи акапиталистцэеи р-Урыстэыла акэын. Аѡбатэи – уи ареволиу-циатэ традиция шыахэкэа змаз, апхьагылара змоу адоухатэ куль-тура апызтцаз аурыс жэлэр ду р-Урыстэыла акэын. Аурыс хэынтқар

ичынуаа имѡапыргоз аколониатэ политика ѡаѡеуа, дагыакэызбо, иара убриамтазгы Гь.А. Зизариа апхьатэи аплан афы иргыла-ны иааирпшуеит Ацсны Урыстэыла адлара обиективла иамаз апрогрессивтэ цакы. Уи иабзоураны ауп, ацсуа жэлэр адунеи шыатанкыла ранызаара ишацэыхьчахазгы, урт рлахьынтца аурыс жэлэр рреволиуциатэ кэцара ишадхэалахазгы.

Гь.А. Зизариа имонография зегы иагэылсны ицоит аурыси ақыртуеи прогрессивтэ культуракэа ареволиуция калаанзатэи ацсуа интеллигенция рышыакэгыларафы, ацсуа жэлэр рмилаттэ хдырра аизхарафы икартцоз анырра гэгэа аидеи. Еихаразакгы усеипш иказ анырра казтцоз иахганы Кавказка иаашытыз адека-бристцэа ракэын.

Ацсуа интеллигенция риира, рышыакэгылара, рфеиара акыр аетапкэа ирхысит. XIX ашэышыкэса актэи азбжа аинтеллигенция риира иаамтан. Ихэатэуп, ари аинтеллигенция еихаразак арратэ интеллигенциан, хыцхьазаралагы ирацэамызт, излашыакэгы-лазгы шамахамзар ауаажэлэрарафы иреихазоу асословаикэа рхатарнакцэа рыла, мамзаргы урт ирзааигэаны рыкэша-мыкэша игылаз рыла акэын. Убарт иреиуан апхьаза инаргылан Ацсны ах Гьаргь (Сафарбейи Қылышыбейи-ипца Чачба (Шервашизе)) ичкэынцэа – Дырмити Константины, Петербург Апажцэа ркорпус иалгаз, иара убасгы урт рашыа, атдыхэтэан Ацсны ахас икалаз Михаил (Хамытбейи). Урт рлахьынтцакэа еипшымкэа икалеит ацстазаарафы. Урт зегы инартбааны ирылацэажэоуп хзыхцэажэо ашэкэафы.

XIX ашэышыкэса аееиѡшамтазоуп рацхьазатэи ацсуа тцара-уаѡ-аетрограф Соломон Ажэанбагы данцэыртцуа. Гь.А. Зизариа имонографияфы иаарпшуп уи ицстазаара, ирратэ матцзура, иуаа-жэлэрратэ, лымкаала инаукатэ усура. Ишдыру еипш, С.Т. Ажэанба аурыс ар дрыланы атыркэцэа дырѡагыланы дшеибашыуаз фырхатцала дтахеит 1955 шыкэсазы Егры азиас ахыкэан. С.Т. Ажэанба хыцхьазарала ирацэам итынхаз анаукатэ усумтакэа, аха урт иахыа-уажэраанзагы ирымаз атцак ду рцэымзит, избанзар урт аматериалкэа зегы рацхьазатэи ахытцхыртакэа иреиуоуп. Урт аматериалкэагы апхьаза акэны еидызкылаз, хаз шэкэны изкыпцхьыз иара Гь.А. Зизариа иакэын (1955 шыкэсазы). Уажэы урт ихартэааны аитатыжыра иазирхиоит.

Ашәкә ағы аинтерес зтоу ахәтақәа ируакуп XIX ашәышықәса актәи азбжазы иоатцхаз, аха дышкәыцшаз машәырла зыцста-заара иалтдыз ацсуа ителлигентцәа рхатарнак Николаи (Емин) Шыакрыл. Уи С.Т. Ажәанбеи иареи аррааматцзура еицалгеит, ашь-тахь Апсны ах иахтынрағы еитагафыс (тарцъманс) дыкан, ацсшәа анафсангы, ибзианы идыруан аурысшәа, атыркәшәа, ачеркьез бызшәа, аурыс фицар Ф.Ф. Тарнау иаххысыз ашәышықәса 30-тәи ашықәсқәа рзы Кавказ даныказ уи дицныкәон, Апсны иазкны уи еидикылоз афизико-географиатә, астатистикатә дырратарақәа реизгарағы ацхыраара ду иитон.

Ацсуа арратә интеллигенция иреиуан иара убасты аурыс ар ирыланы еиуеипшым аибашьрақәа рғы афырхатцареи агәым-шәареи аазырцшыз, хзыхцәажәо ашәкәағы зызбахә хәоу егыртгы жәпафк: Бабышь Маршан, Гыргәал Чачба, Жәраб Цьамлет-ица Ачба ухәа убас егыртгы.

Ишаабо еипш, XIX ашәышықәса актәи азбжазы ацсуа интеллигенция хәа икоу еихаразак аруаа ракәын, Урыстәылан арратә цараиуртақәа рғы атцара зтаз, аурыс ар рғы аматц зуаз. Шама-хамзар, урт зегы тауади-аамстеи рхатарнакцәа ракәын.

Ацсуа интеллигенция рышыакәгылара афбатәи аетап иаххысыз ашәышықәса афбатәи азбжарак ауп изыкәшәо, насгы уи, автор ииашатәкәаны ишазгәеитаз еипш, изыдхәалоу хара хтәылафәцә аекономикатәи ауаажәларратәи цстазаарағы абуржуазия-капиталисттә еизыказаашьақәа рышыакәыцгәәара ауп. Автор излеихәо ала, «ари апроцесс амилацтә хдырра аизхара алзыршо акакәны икалеит, уи иаразнак иагыацшит ажәлар ркультуратә усурағы». Ауаажәларра ргәыцқәа зегы ркультуратә тахрақәа рызхауеит, уи иабзоураны акультура адемократиатә кәзшыа аанахәоит.

Убриаамтазыхәан хра змоу зтаарақәаны иаакәгылоит ацсуа бызшәа наукала атцареи ацсуа фыра атцареи. Хзыхцәажәо амонографияғы ахә харакны ишьоуп еицырдыруа аурыс царауаф-кавказтцәаф, П.К. Услар имфәпигаз аус ду ацхәаза акәны аурыс графика шыатас иатаны ацсуа алфавит аиқәыршәареи ацсуа бызшәа рацхәзатәи анаукатә грамматика атцареи рғы, иара убасты аинрал И.А. Бартоломей напхгара ззиуаз акомиссия аусура рацхәзатәи ацсуа анбан-шәкәы атцаразы. Абра ихәатәуп, автор ииашам хәа дшахәацшуа абри анбан-шәкәы ашколтә практикағы ахархәара амамызт хәа иахәа-уажәраанза ацсуадыррағы иуцыло

агәаанагара. Афактқәа рацәаны иааго, уи уацәымфашьо агәра уир-гоит рацхәзатәи ацсуа нбан-шәкәы ускантәи аамтала инартбааны ахархәара шаиуз артцара аус ағы. Зызбахә хәмоу анбан-шәкәы аиқәыршәаразы акомиссия аусура атәы уажәраанзагы ирыф-хәан имачымкәа, аха Гь.А. Зизария иаадыруаз афактқәа рғы даанымгылакәа, ирацәаны иааигоит иусумтағы афакт ғыцқәа, адыр-ратарақәа акомиссия иалахәыз, ма урт ирыцхрауаз рыпстазаареи русуреи ирызкны. Еихаразакгы аинтерес зтоу ари анбан-шәкәы аиқәыршәареи атекст арееиреи иацхрауаз ацсуаа – Константины Гыргәали Чачаа (Шервашизеаа), Иоан Гьегыа, Гьаргь Кәырцикизе, Симон Ешба ирыхызынфылоу адакәақәа роуп.

Иаххысыз ашәышықәса афбатәи азбжазы, акультура аґиара иашьклахәуаз ахтысқәа рацәаны ишыкалазгы (1866 шықәсзтәи аґагылара, 1877–1878 шықәсқәа рзтәи аурыс-тыркәатә еибашь-ра, уи иадхәалаз амхәагырра ухәа убас егыртгы), инейдкыла-ны уахәацшуазар, ажәлар адыррахь, атцара-лашарахь, акультурахь ирымаз аинтересқәа еиха иґыхо иалагеит, еихагы аґартбааит ашколқәа реиґкаара аус. Цабыргуп, ахәынцқари уи ичынуааи зха-гылоу ауаажәларрағы ари апроцесс нхафжәлар рмассақәа инартбааны иалахәхарц залшомызт, аха урт рыфнутцкагы усеипш агәахәара, хәарада, икан, насгы апривилегия змаз аклассқәа рых-шара инарываргыланы, атцарақәа иртало иалагеит хыцхәзарала ирацәамзаргы анхацәа рыцкәынцәагы. Абартзегы ирылтшәаны иааитцагылоит зназы аразночинтә, нас адемократиатә интеллигенция. Урт рзыхәан ихадоу зтаарас иказ арккаратә идеалқәа ракәын, рыжәлар алашыцара ицган атцаралашара, адырра амфә иахәаныртцаша иашьтан. Абриаамтазы лымкаала рроль духоит артцафцәа. Хзыхцәажәо амонографияғы автор чыдала дазаатгыланы иааирцшуеит жәлар рыртцафцәа аапсара камцо имфәгыргоз аусу-ра атцара-лашара ажәлар рыларцәаразы. Убарт иреиуан зызбахә нартбааны хзыхцәажәо ашәкәағы ицәыргоу жәлар рыртцафцәа: Алыкьсеи Гыргәали Емхаа, Виссарион Инал-ица, Гыргәал Чачба, Фома Ешба, Виктор Хәарцкыа, Константин Маршан, Давид Ацьамов, Мелтоп Бжәния, Николаи Ладария, Николаи Патеипа. Лымкаала инартцауланы, ганрацәала иаарцшуп жәлар ртцара аус ағы илшарақәа ацсуа литература ашьатаркфы Дырмит Гәлия.

Жәлар рыртцафцәа – ашкол ағы ахәыцқәа атцара дзыртцоз ртцафцәа мацарамызт, урт рахьтә ирацәафын артцагашәкәкәеи

артдагатә хархәагақәеи еикәзыршәоз, атәылашәкәыџәә-енту-зиастцәа, зыжәлар гәакьа ртоурых, рбызшәа ретнография, рфоль-клор интересс измаз, урт ирызкыз аматериалқәеи астатиақәеи зкыпцхьуаз апериодикатә кыпцхь афь.

Апсуа интеллигенция анырра бзиа рзыруан, амонографияфь излаарпшу ала, аурыси ақыртүеи культура иалукааша ахатарнак-цәа: А.П. Чехов, А.М. Горки, И. Репин, В. Верещягин, И. Чавчавазе, А. Церетели, И. Гогешвили, иара убасгьы Апсны акыршықә-са инейдыланы инхоз, уи иазааигәаны иадхәалаз арт ажәларқәа рхатарнакцәа (Н.С. Цыганашья, П. Чарая, К.Д. Мачавариани, Н. Воронов ухәа убас егыртгьы).

XIX ашәышықәса афбатәи азбжасы апсуа интеллигенция имџа-цыргоз аус, хәарада, ажәлар рдоухатә ҫыхара иацхраауан, аха уи аиха ихаракыз, ареволюция-демократиятә уснагзатәкәа ртак азыкатомызт. Усеипш икоу ауснагзатәкәа апстазаара икәнаргыло ианалагазгьы, ҳа ҳауаажәларра рҫиара анаџстәи аетап аан ауп, ареволюциятә кәпара аеанеймеханак ашықәскәа раан ауп.

Гь.А. Зизария имонография ацыхәтәантәи аџ-хык 1905–1907 шықәскәа рзтәи актәи аурыс революция аныкалази Апсны 1921 шықәсазы Асовет мчра анышәақәгылази ирыбжаркуа аамтазы апсуа интеллигенция русура аарпшра иазкуп.

Арт ашықәскәа раан Апсынҫы, Аахыт-Кавказ зегьы акнейпш, ареволюциятә кәпара еиха ихараку аетап ҫыц ахь ииасуеит. Ара-ка еиҫыркаауеит аҫбажәлар рықәпара мџақәызтдоз асоциал-демо-кратиятә еиҫкаарақәа. Лымкаала рроль дууп иалукааша арево-люционерцәа А. Цулукизе, С. Орцоникизе Апсны рапхәтәи амарксисттә еиҫкаарақәа рапцарей аҫбажәлар рықәпара анапх-гарей рҫы.

Апхәагылара змаз адемократиятә интеллигенция иалшомызт иаанхарц, иагьаанымхеит иалхәыданы аҫбажәлар рықәпара.

Апхәтәи аурыс революцией, уи иашьтанейуаз ареакцией, џап-хәа ареволюциятә кәпара ашьтытҫрей рфон иагәыларгыланы, урт икартдоз адыррала ицәыргоуп апсуа интеллигенция џапхәтәи рҫиара хзыхцәажәо амонографияфь.

XX ашәышықәса ианалага инаркны апсуа жәлар ринтели-генция иаланагалоит анаџска еицырдыруа икалаз, ауаажәларра-тәи акультуратәи цстазаарафь зышьта мџашьо ианызтаз акадр

ҫыцқәа: А.М. Чочуа, С.И. Чанба, А.И. Агрба, С.П. Басария, А.И. Чыкәбар, С.М. Ашәхәатцаа убас егыртгьы.

Ажәлар ркультуратә тахракәа реизхара узырбо афактқәа ире-иуоуп абарт ашықәскәа раан иахьейҫкаахаз акультура-ркаратә гәыпцқәа, акружокқәа. Убарт ирейуан, иаххәап, «Апсуаа рыџнут-ка атцара-лашара алартцәара агәып». Уи иабзоураны ауп ишыр-кыпцхьыз Д.И. Гәлиа рапхәзатәи ипоезиятә еизгақәа, убас егыртгьы апсуа шәкәкәа. Аус ду мџацнагон зызбахә ххәаз агәып Бзыпцтәи акомитетгьы. Академик Н.И. Марр иритаз адтцала акомитет алахәцәа рапхәзакәны апсуаа рыџнутка напы адырkit жәлар рҫапыцтә рҫиамта аматериалқәа инейпцынкыланы ақәад рантцара, реизгара.

Асейпш имџапысуаз акультура-лашаратә усура, хәарада, иац-храауан анхаџжәлар рполитикатәи ркласстәи хдырра ашьтытҫра.

Ареволюциятә тысра џапхәа ианышьтытцуаз аамтазы апсуа интеллигенция хатәаауеит ареволюциятә кәпара ҫышәала иала-хәыз ауаа рыла. Убарт ирейуан рапхәзатәи апсуа большевикцәа, азанааттә революционерцәа: Н.А. Лакоба, Е.А. Ешба, С.А. Карто-зия, иара убасгьы Д. Кобахия, М.Г. Гобечия, С.И. Чанба, Д. Габу-ния, В.Г. Адлейба, А.И. Агрба ухәа убас егыртгьы. Гь.А. Зизария имонографияфь апсуа интеллигенция ари ареволюциятә гәып аусура лымкаала ахшыџзышьтҫра азуп. Ашәкәафь ирыхәтоу атып ааныркылоит иара убасгьы урт ашықәскәа раан ҫышәала аус зуаз жәлар рыртцаџцәа: П.С. Шьакрыл, В.К. Харазия, Д.Х. Барцыц, М. Пилиа, К.Ф. Зизария, Г.А. Алан, К.К. Лабахәуа, И.Д. Ҫардан ухәа убас егыртгьы. Автор даатгыланы далацәажәоит апсуа интеллигенция егырт аотриадқәагьы русура, иаххәап, еицыр-дыруаз асахәтыхы А.К. Чачба (Шервашизе), уи иашьа В.К. Чач-ба (Шервашизе), ахәшәтәыџцәа В.Т. Ачба (Анчабазе), В.Н. Чачба (Шервашизе) русура, иара убасгьы иаарпшуп апсуа техникатә интеллигенция рхатарнакцәа – Д. Агрба, Г. Алшәынба ухәа убас егыртгьы.

Ҫазну ашәышықәса аналага инаркны Апсны Асовет мчра шьақә-гылаанза арака лымкаала инартбааны аҫиара аиуеит апубли-цистика. Апериодикатә кыпцхь афь апублицистикатә статия шьахәқәеи аочеркқәеи иааипмыркьазакәа иркыпцхуан: С.П. Ба-сария, Д.И. Алания, Д.И. Гәлиа, Н.А. Патеипа, С.М. Ашәхәатцаа, В.Г. Адлейба, М.И. Тарнаа, И.И. Гәлиа убас егыртгьы. Аретензия ззаа-

уа амонографияеы арт авторцәа зегъы азәазәала апублицистика ажанр аеы ирылшаз атәы иазаатгыланы иалацәажәоуп.

Акласстә, аполитикатә қәцара еиқәымтәеит, уимоу еихагъы амехак артбааит Апсны аменшевикцәа ахра аныруаз ашықәсқәа раан. Ари ақәцара иалахәын, хәарада, апсуа интеллигенциягъы. Урт рыхәтак аменшевикцәа реихабыра ирыдгыланы аус рыцыруан, аха реихарафзак – ареволиуциа аганахь икан, цоуп, уртгъы зегъы инеибейцшны еицеилыркаауа икамызт ареволиуциа иқәнаргылоз ауснагзатәқеи уи ахықәки.

Апсуа милаттә интеллигенция рышыақәгыларазы атқак ду ама- ны икалеит рапхьазатәи апсуа газет «Апсны». Аменшевикцәа иртахын, акыргъы реыршәеит ари агазет дара ирыххәыцуа, иртаху аполитика мөацнаго икартцарц, аха уи аредактор Д.И. Гәлиа ибзо- урала, иара убасгы лассы-ласс ара иқәгылоз ареволиуциатә интел- лигенция рхатарнакцәа Д.И. Аланиа, С.И. Чанба ухәа рыцхыраа- рала, ахы инаркынгъы агазет адемократиатә қазшья аанахәеит, ацбажәлар ринтересқәа ахьчо икалеит, аменшевикцәа имөапыр- гоз ажәлар ирыцәтәымыз аполитика өацнаеуа иаақәгылеит. Агазет «Апсны» ахә ҳаракны ишьоуп еихаразакгъы апсуа рөиаратә өар реитцаазараөы иалнаршаз аус дүқәа рзы. Уи адакьяқәа рөы абицара еихабы иатцанакуаз ашәкәыөөцәа (Д.И. Гәлиа, С.И. Чанба) инарываргыланы, рөымтақәа ркыпцхуан усқан өыц аөра иала- газ, ашьтахь еицырдыруа икалаз апсуа шәкәыөөцәа: И.А. Коғониа, М.А. Лакрба, М.Л. Ахашба, З.Х. Дарсалиа, Ш.И. Хокерба ухәа убас егыртгъы.

Хзыхцәажәо амонографияеы иаарцшуп иара убасгъы апсуа интеллигенция реитцагылараөы Акәатәи артцаөратә семина- риа (асовет аамтазы ртцаөратә техникумны икалаз) иамаз ароль ду. Ари асеминариа аазамтацәа жәпаөык, ашьтахь еиуеипшым еихау атцараиуртақәа ирылганы, апсуа интеллигенция ротриадқәа хадыртәаит, анаукеи, аказареи, алитературеи, ауаажәларратә усу- реи рөы еицырдыруа икалеит.

Гь.А. Зизариа имонография «Ареволиуциа қалаанзатәи апсуа интеллигенция» иацхьаз дарбанзаалакгъы ицьеимшьарц залшом уи уаөы ишимбац ала фактла абеиара. Хтәылаөтәи еиуеипшым архивқәа, атцәахыртақәа рөы уи ипшааит хәы змазам аматери- ал беиа, рапхьазакәны иагьалаигалеит уи анаукатә еикәшара, иара убасгъы инартбааны ихы иаирхәеит бжеихан зцыхьашәара

уадаөу алитература чыда. Абарт зегъы ирыбзоураны иаарцшеит, ицөыргахеит апсуа интеллигенция рхатарнакцәа жәпаөык зынзаск иөыцзаны, азөырөгъы рбиографияеы иахзымдыруаз афактқәа рыла. Арт афактқәа зегъы еидкылоуп, ихыркәшоуп, ирызхәыцуп марксист-ленинтә методология апозицияқәа рыла. Апсуа интел- лигенция рышыақәгылара апроблема арака иахәацшуп атоурыхтә аспектла: апривилегия змоу асоциалтә гөыпцқәа рхатарнакцәа рыла зшьапы зкыз ари аинтеллигенция еиха-еиха ацбажәлар ирзааигәахон, атыхәтәан урт ргәахәара мөапызгоз, ринтересқәа зыхьчоз ирхатарнак иашангъы иаақәгылеит.

Апсуа интеллигенция ртоурых иазку Гь.А. Зизариа имоногра- фиа атқакы Апсны атоурых мацарала ихыркәшахом, уи лагала шья- хәуп хәа ипхьазатәуп ҳара ҳсоветтә тоурыхтә наука зегъы аөы. Насгъы, ихәатәуп, ари ашәкәы интерес изкыз атоурыхтцаөцәа- ақазатәа рымацара шракөым. Уи даара ирзааигәан ирыдыркы- леит ацхьаөцәа зегъы инартбааны, ахәшьара бзиагъы аиухьеит акыпцхь аөы.

Хгәы иаанагоит Гь.А. Зизариа икапиталтә усумта ду «Арево- лиуциа қалаанзатәи апсуа интеллигенция» иақәнаго ахәшьара еихаракы азто афактқәа ируакны икалоит хәа уи иахьанашьяхаз Дырмит Гәлиа ихьз зху апремиа.



3.8. АЖӘЛАР РТРАДИЦИАТӘ КУЛЬТУРА ИАЗКУ АТЦААМТАҚӘА¹

Есышықсааира еиха-еиха аеартбаауеит, аеартцаулоит апсуа жәлар рматериалтәи рдоухатәи бзазара наукала атцаара. Абри азтцаатәи ииашаны аарцшрағы иатцанакуа кыр идууп ажәйтәи ағатәи, атрадициеи иахьатәи аамтәи реизықазашья, реиғьбаара апроблема.

Ишдыру еипш, ғыц иағыло абицарақәа зегьы, адәыцәхьы иқәиаазшәа, ртаацәаратә, руаажәларратә еизықазашьяқәа ир-ғыцзаны атцара иалагом. Усеипш икоу аизықазашьяқәа ихиа-ны, тцаск, қабзк ақасабала ироуеит дара абшьтрала аиҳабыратә абицарақәа ркнйтә. Цабыргуп, уи набыцрак ақәымкәа ишеибгоу ирыдрымкылар алшоит, ианатаху, иахьатаху, аамта ғыц иақә-наго айтқарақәа аларғалоит, уимоу зынзаск мап зцәыркуағы калоит. Убриакнйтә даара кратцанакуеит ҳабацәа иапыртцаз, урт ркнйтә ҳара ҳахь ииасыз иапсоу, хәартара злоу, ипрогрессив-тәу атқакқәа зегьы хрейцаҳаны иҳахьчаларц, иара убриаамтазгы хьахьхачарада мап рцәахкларц ҳара ҳаамтазы цырхагамзар хырҳагара злам ажәйтә тцасқәеи ақабзқәеи. Аха убри ацәгьей абзиеи реилыргаразы, изыдгылатәуи мап зыцәктәуи рдырразы цқьа инартцаулары итцатаәуп дара урт атцасқәа, ақабзқәа, иней-дкылары атрадиция ҳәа хзышьтоу жәлар ретикетгы, аиғцаара, ахымғапғашья, акультурагы абрахь иналатцаны. Жәлар ретикет – ари еиуеипшым атагылазаашьяқәа раан шәкәыла иғым азакәан-қәа инарықәыршәаны ауағы ихымғапғашья ауп.

Азныказы, цқьа унағьыламлакәа, хыхь-ыхьыла уаннахәапшуа, угәы иаанагар калоит аетикет – ари баша формоуп, адәахьтәи цәыртцоуп, ғрапшроуп ҳәа. Зны-зынла устәкьа ауп иагьшаапшуа иара. Аха унағьылапшны итутцаар, иумбарц залшом, аетикет – ари машәырла ажәлар ирыднагалаз, тцакы змам адәахьтәи фор-маны ишыкам. Уи иамоуп инартцаулары ажәлар ртоурых иала-соу, урт рсоциал-бзазаратә еиғкаашьей рпсихологиатә хәыцшьей

рчыдарақәа ирыдхәалоу ацашәқәа. Убриакнйтә ажәлар ретикет иамоу акәаматцамарақәа зегьы интырхәцааны атцаара шәкәыла, экспедициала мацара (урт егьа лассы-лассы имғапыргозаргы) қалашья амам. Ажәлар ртцасқәа, рқабзқәа ишынейбаку ихартәа-ны, аетикетгы абрахь иналатцаны, ииашаны еилызкаарц, изны-рырц зылшо, ацхьаза инаргылары, дара абарт ажәлар рхата иры-лиааз, урт рығнутцка изызхаз, иитцо абзазарагы изхатәи цсабароу ауағ иоуп, хәарас иатахузей, азанааттә теориатә зыкатцара чыда-гы убрахь иналатцаны.

Хзыхцәажәо ашәкәы «Апсуа етикет иазку аочеркқәа» (Ақәа, ашәкәтыжыртә «Алашара», 1984 ш.) автор иғы, разкны, еикәшәеит арт ағ-компоненткгы: Шьалуа Денис-ица Инал-ица, ганкахьала иналукааша апсуа тцарауағ-етнографуп, профессоруп, атоурыхтә тцарадыррақәа дырдокторуп, хыцхьазара рацәала имоуп апсуаа ретнографией, рлитературей, рфольклори ирызку анаукатә усумта дукәа, даға ганкахьалагы, уи ажәлар дрыгәтылсоуп, диит, изхәит итиптәу апсуа қытағы, ижәлар ртцасқәеи, рқабзқәеи иара цсабарала идикылейт, уи далаазоуп. Убриазоуп уи ишәкәағы али-тературатәи архивтәи документқәа рақәымкәа (уртгы, хәарада иахьынзарыхәтоу ибеианы ахархәара рымоуп), еиха апыжәара зрито апстазааратә практика акнйтә иаагоу, иара хатала ииб-ахьоу, иахьахьоу, хатала ибзианы иидыруа афактқәа. Убри агана-хьала, хымпада, иухәар калоит: абарт ититцауа азтцаатәқәа рзы автор азин иман тцарауағык иақасабала мацара акәымкәа, арт атцасқәа ибзианы издыруа, ирейцахангы иныкәызго информа-торк иақасабалалы даацәыртцыр ҳәа.

Апсуа жәлар рыбзазаратә культура, урт раамысташәара, рхы-мғапғашья атәи гәахәарыла, еихаракны иахцәажәахьан ареволиу-ция қалаанзагы, ҳара ҳаамтазгы азәымкәа-ғыцьамкәа автор-цәа, ҳажәлар ртоурыхи ркультуреи егьырт рзейпш зтцарақәа инарыдхәаланы.

Ихәатәуп, иара апрофессор Ш.Д. Инал-ица ихатагы уажәада дрызхьампшыцкәа дшыкамыз ғыц иқәнаргыло азтцарақәа. Ца-рауағык иақасабала, даара акраатцуеит уи дазғлымхауижьтәи ажәлар ртрадициатә культура, насгы уи акультуреи ҳара ҳаам-тәи реизықазашья. 1973 шықәсазы уи икыпцхьит иусумта «Ат-радицияқәеи ҳара ҳаамтәи (Апсуаа ретнография аматериалқәа рыла)». Ихартәаны, иаццаны, ирееины еитәтижыт уи аусумта

¹ Ацавтор – Гь.А. Амцба.

1978 шықсазы. Абарт азтаатәкәа ирызкны атцарауаф изныкым-кәа дықәгылахьейт аперидикатә кыпцхь ағьы.

Ш.Д. Инал-ица ишәкә ғыц ағы уаанза иқәйргылахьаз апро-блемакәагы дрылацәажәойт, урт еихейхауейт, цхьака ирфеиойт. Аха изакаразаалак ииашахом ари ашәкәы хара хәхәапшыр уаан-затәи иусумтақәа ирееины, ихартәааны реитатыжьрак ахасабала. Шәагаалагы, цакылагы, композициалагы «Ацсуа етикет иаз-ку аочерккәа – ари, хәарада, усумта ғыцуп, проблематикала па-сатәи икыпцхымтақәа акыр ишрыдхәалоугы. Ари аусумтағы ажәлар рыбзазаратә культура иадхәалоу азтаатәкәа зегы автор хәапшышыа ала дрызнейуейт – ажәлар ретикет ишынейдыкылоу-гы, хаз-хазы иалкаау аелементкәагы ртоурыхтә шыта аилкаа-ра аганахьала. Иазгәатәтәуп, иусумта зегы ағы, ахы инаркны атдыхәанза, автор дышрыкәныкәо В.И. Ленин абарт иажәакәа: «Ацшза еикәырхатәуп, ғырцшык ахасабала игатәуп, иара “ажәы-заргы” убри иафәапшлатәуп».

Хзыхцәажәо Ш.Д. Инал-ица ишәкә ғыц ағы ишытыхуп, иагыыз-боуп ацсуа жәлар реицәара, ртрадиция-бзазаратә культура, уи атоурыхтә цашәкәа, иахьатәи атагылазашьа, цхьакатәи апейцш иазку актуалтә зтаарақәа жәпакы.

Ацсуаа рыбзазаратә культура, урт ртрадициатә етикет, егырт ажәларкәа зегы ркнейцш, иаалыркьаны, аамта кьәк иалаг-заны ишыакәгылаз акакәым. Уи ағиара, ашыакәгылара иағын шәышыкәсала, зкышыкәсала. Ари аетикет ахылтцшьтрацашәкәа Ш.Д. Инал-ица ирыдихәалоит еиуейцшым ауаажәларратә еи-каашьакәа, хәтакахьала ажәйтәзатәи шьтралатәи ауаажәларратә еи-каашьа, даҕа ганкахьалагы – арра-демократиатәи апатриар-хал-феодалтә социалтә-экономикатә цстазаара.

Автор дызлахәапшуала, ацсуа традициатә етикет ашыакә-гыларағы лымкаала атцакы аман арратә демократиа аамта. Абри аамта иканатцз анырроуп хәа атцарауаф иазгәейтоит ацсуаа рғы афырхатцара ахьз-ацша абас еихаракны ахә ахьшыоу, афырхатцей афырхатцарей ркулт ахьацтоу ажәлар рғапыцтә рғиамтағы алирика ааста хараза еиха апыжәара аманы иахьыкалаз афырха-тцара ашәа азызхәо аепикатә поезиа. Ацсуаа рыфнутцка арра-демократиатә шыакәгылашыа гәгәала иғианы ишыказ хзырбо ршахатгак ахасабала автор дахәапшуейт ацсуа бзазаратә лексика иатцанакуа арратә терминологиа чыдей афразеологиатә еицаи-

рақәей. Иллиустратиак ахасабала урт реипш икоу ағырцштәкәа рацәаны иаагоуп ашәкәағы.

Хәарас иатахузеи, ажәлар ретикет анырра артейт егырт, еиха ихьшәоу аамтакәагы, иаххәап, афеодализм аамта. Атрадициатә етикет аелементкәа рхылтцшьтра ашыакәыргылараан автор иана-кәызаалак ихейрштүам иацхьа иқәгылоу апроблема ари асоциалтә аспектгы.

Хгәанала, Ш.Д. Инал-ица зынзаск диашоуп ацсуа традициатә культура ашыакәгылашыа абасейцш азгәата ахьыкаитцо. «Ацсуа традиция-бзазаратә культура цатцгәыс иамоуп абарт ихадоу априпцикәа – асоловиатә пинцип, шыала (ажәйтәан – “икулт” абрахь иналатцаны,.. асаскылара априпцип ухәа убас егырт-гы. Убарт зегы еиднакылоит уамакала итбаау, идуу еилкаарак – ацсуара» (Инал-ица 1984: 43).

Иазгәатәтәуп, ацсуара автор класс-тоурыхтә хәапшышыала дшахәапшуа. Уи ииашатцкьаны ишихәо ала, ацсуара априпци-кәа еиха игәгәаны изкыз, изыхьчоз ацбажәлар рхатарнакцәа ракәын, еихаразакгы анхацәа. Апривилегиа змаз акласскәа рха-тарнакцәа лассы-ласс арт априпцикәа еиларгалон, мамзаргы ишахәтатцкьоу иныкәыргомызт. Аха уеизгы инейдыкланы, хәа-рада, икан ацсуа жәлар зегы ирзейцшыз аетикет. Уи иахьа-уажә-раанзагы афункциа хадакәа шныкәнагац иныкәнагоит. Уи алоуп иара, ацхьаза инаргыланы, егырт ажәларкәа ирыламфашьо изла-рылукаауа.

Автор чыдала дазаатгыланы далацәажәойт ацсуаа ауафы итейтцш азы ирымоу агәаанагара, ацхьыси ахатцей рыпшзаразы урт ридеал. Ари аидеал рныцшит ацсуа жәлар рғапыцтә поезиа еиуейцшым ажанркәа, атдыхәтәан – асахьаркыратә литературагы.

Аха атцарауаф еиха инартбааны ихшыф ззишьтуа, атыпгы зито иттцаамта аобиект хада ауп – ажәлар ретикет, аҕакала иаххәозар, еиуейцшым ацстазааратә тагылазашьакәа раан ауафцы итра-дициатә хымфәпгашьа. Ажәлар ркны ианакәзаалак хатыр икәмызт змилат ртас, ркьабз, ретикет ззымдыруаз, мамзаргы еилазхәоз ауафы (ари афыза агха ианарыжьыр алшон даҕа милатк еиуоу ауафы). Усейцш икоу ауаа ирхыччон, ихьыздыртәуан ашәакәа рғы, алакәкәа рғы, анекдоткәа рғы, ареалтә цстазаарағы акәзар лас-сы-ласс урт ацхашьара иакәшәон. Убриейцш имыхьырц азы ауа-фы даныхьычу инаркны икәша-мыкәша дызлагылоу иуаажәлар,

иеихабацәа дрыхәапшлар акәын, рхымәацгашәа дафьпшлар акәын. Хәарас иатахузеи, икамызт чыдала ахымәацгашәа ахәыч-кәа иахьыддыртцоз цъара тцарайуртак. Уи еипш школс иказас акызатцәык акәын – иара апстазаара ахата, атаацәа, аихабацәа, ажәлафьы, ажәлар рфьы хатыр зкәыз ауаа рфьырцшы. Атрадициатә етикет бзианы издыруа, иагьныкәызго ауафьы ианакәзаалак пату иман, иара иахьагьы имоуп ажәлар рфьы, еихаразакгьы аихабыратә абицаракәа рыөнутцка. Еихагьы еицуп, хәарада, адәахьтәи ахымәацгашәа цшза иашьашәалоу афнутцкатәи атцакы тцула амазар.

Анафсан, хзыхцәажәо ашәкәафьы инеипынкыланьы, пункт-пунктла ирыхәапшуп апсуаа рыбзазара еиуеипшым апкаркәа рфьы атрадициатә етикет ахы шцәырнаго. Убри аганахьала лымкаала аинтерес атцоп автор дзыхцәажәо, ититцаауа шьарда еилоу, иуадафь, тоурыхтә экскурс чыдалагьы зеилкаара мариам аеыкәтәара аетикет, иара убасгьы акәаматцама рацәаны измоу, зеиласыртакәа рацәоу аишәафьы ахымәацгашәа, уи иадхәалоу асасдыклара, ачаратә, апсратә тцаскәа, ақьабзкәа, еихабы-еитцбыла, хәсала-хацәала реизыказаашәа ачыдаракәа ирыдхәалоу аетикет ухәа убас ирацәаны егыртгьы.

Хаз хны автор иаликаауеит ишәкәафьы апсшәахәара еиуеипшым аформақәа, иара убасгьы апсуаа рфьы акультура иааннакылоз атып.

Ани, ма ари аетикети, иара зхылтцыз абзазареи, атцаскәеи, ақьабзкәеи данрыхцәажәо автор еснагь урт ирықәнаго ахәшьара иаша ритцит, изыдгылатәу, ихәарту дадгылоит, ихьчоит, аха имачзам уи ажәытәра иагаз, цхьака ацарафьы иахдырхагоу атцаскәагьы дырфәагыланьы ианфәациеуа.

Ашәкәы атцыхәтәантәи ахы автор иазикуюеит апсуа етикет иара иашьашәалоу аедыгь жәлар ркультура иафьырцшыны атцара. Усеипш икоу аифьырцшра иабзоураньы уи ишьақәиргылоит жәпакы аипшрақәа, аизааигәарақәа. Ари афактгьы фәпхьа иартцабыргуюеит апсуа жәлари аедыгь жәларкәеи ажәытәзатәи ретно-хылтцшьтратә акзаареи цкра змамыз ртоурых-культуратә еи мадарақәеи.

Хзыхцәажәо ашәкәы, хәарада, мацзак иадамхаргьы гхак амазамкәа икам. Зны-зынла иупылоит аи тахәарақәа, знык иааигахьоу афьырцшкәа даеа хшыотцакк артцабыргразы иллюстрация хәсабла фәпхьа реитахәара. Аха асеипш икоу агха ссақәа рыла акәым аусумта ду ахә шшьатәу. Аус злоу ари ашәкәы апхьафь инатәит апсуа жәлар рыбзазаратә культура аелемент хадақәа ируаку, атра-

дициатә етикет афьы ихатәау, еизаку аилкаара. Ажәлар ретикет – ари, ишдыру еипш, ажәлар етнос хәсабла рыцкьара, ракзаара злашьақәдыргыло, ашә злаадыртуа ацапха хадақәа ируакуп.

Хзыхцәажәо ашәкәы аинтерес амоуп аспециалистцәа-атцарауаа рзеипш, ахархь цхьафцәа рзыхәангьы. Ашәкәы антътц ашьтахь, аамта дук шымцацгьы акьыпхь афьы азәымкәа-фьыцямкәа икәгыланьы иахцәажәахьеит. Арт реипш иказ ахцәажәарақәа ыкан ари ашәкәы Дырмит Гәлиа ихьз зху Апснытәи АССР Ахәынтқарратә премия аиуразы икәдыргылаанзагьы, ианыкәдыргыла ашьтахьгьы. Урт зегьы еицфәкны иазгәартәит автор ихькәкы хада меижьарада ишынаигтаз. Убри атәоуп ирхәо хатала атцарауафь иоуа асалам шәкәкәагьы. Урт руак афьы хәпхьоит: «Акыр иацсоу Шалуа, гәахәара дула сапхьеит апсуа етикет иазку Шәара шәышәкәы», – ифуюеит еицырдыруа асоветтә кавказтцаафь, апрофессор В.И. Абәев. Даеа цхьафьык, Қырттәылатәи ССР жәлар рартист Л.Д. Чедиа ифуюеит: «Акыр иацсоу афьыза Шалуа! Апсуа етикет иазку шәусумта фьыц сапхьеит! Ифуп иссирны, еилыхха!.. Кыр сархәыцит, кыр сеилнаркааит... еихагьы бзиа иснарбеит апсуаа».

Итцабыргытцәкьаны, ашәкәы иамам, иаиурцгьы залшом ажәларкәа реизааигәахара, реилатцәара ацхьараара еихау даеа уснагзатәык. Ари ахькәкы еихарак ишиашоу атак канатцит апрофессор Шалуа Инал-ипа ишәкәы «Апсуа етикет иазку аочеркқәа». Хәцәымфашьо агәра аагоит ари аусумта иахәтатцәкьаны ишықәыргылоу Д.И. Гәлиа ихьз зху апремия аиуразы, хәгьыгьыцуюеит ари ахамта ду анашьахап хәа.

4. АТЕАТРИ АКИНОИ



4.1. ААМТА ИАЗМЫРЦАГҒЫЗ АКАЗАРА

Апсуа ашәкәыффы ду Самсон Чанба алитературафы еиуеипшым ажанрқәа қәғиарала аус шрыдиулозгы, лымкаала ихшыф азиштыуан адраматургия. Уи иоуп апсуа драматургия шытаркыс иамоугы. 1920 шықәсазы агазет «Апсны» адакықәа рғы иикыпхы адрама «Амхәыыр» иштанатцеит апсуа драматургия ауасхыр. Апсны Асовет мчра аиааира анага ашытахь С.И. Чанба инапы итихит тематикалеи, жанрлеи, шәагаалеи акыр еиуеипшым адраматә ымтақәа: «Апсны Ханым», «Къараз» (ацыптәахоуп инханы икоу), «Ихәфсхыу амшқәа рахьтә акы», «Анцәа Саваоф», «Сабду ихәыштаара ахахә», «Афы иашьыз ипсцәа итцәыуон», «Ыи, аллах, аллах»!..

С.И. Чанба арғиаратәи ауаажәларратәи усқәа рғы ацбаба ду иибахьаз азгәтауа, иирамшы 80 шықәса ахьтәра инартбааны Апсны ианымфәыргоз амшқәа раан Акәатәи ахәынтқарратә драматә театр иахьртцеит уи ихьз.

Аиубилеитә хәылпаз ағы атеатр аколлективқәа рыфбагы (апсуаагы акыртцәагы) еилаланы ахәапшцәа иддырбеит С.И. Чанба ипиесақәа хцә ирылхны аспектәкь «Амхәыыр» (ацыптәахәкәа), «Ихәфсхыу амшқәа рахьтә акы», «Анцәа Саваоф». Арт ахцә рахьтә ацхәтәи атыхәтәантәи апсуа коллектив икәдыргылеит, афбатәи – акыртуа коллектив. Инеидкыланы уахәапшуазар, аспектәкь даара уафы игғы иахәаша хтысуп апсуа театртә пстазаарағы. Уи икказа иааирпшит апстазаара иагәылхәау, аидеиа харак змоу асахьаркыратә ымта ианакәызаалак аамта ишазмырцагәо, еснагь абжы тјар аханы ишаанхо.

«Амхәыыр» цшъ-қәгылараки аа-сахьаки змоу драматә ымтоуп. Аспектәкь ағы харт иаабаз ф-сахьак роуп, цоуп, урт еихә ихадоу сахьақәоуп (амхәыырцәа рыпсадгыл Апсны ианапыр-

тцуа, нас атыркәцәа рыгбағы), аха афымта инеидкыланы икәыргылазтгы ахәмарцәагы ахәапшцәагы ирнаташаз анырра урт рцыптәахәкәа рымацара, хәарада, ирызрымтеит. Аха уи иааном, иаабаз ахәтақәа акгы рхәом хәа. Арежиссиорфә М. Мархонлиеи арольқәа назыгзо артистцәеи ирылшеит иахьысыз ашәышықәсазы апсуа нхафьжәлар ирзыкалаз арыцхара ду иахәтәи ахәапшфы игғы иньтцалартә изнагара. Аха, иара убриаамтазгы, згәата хәычзак кәхтјар хтахуп. Апхьаза инаргыланы ихәатәуп, апсуаа рыпсадгыл икәтны мхәыырра ианцоз асахьа аспектәкь ағы зеггы рганахьала уақәшахәтхартәицш иманшәаланы ишзыкамлаз. Цабыргуп, литературала, иахаану ауаа ражәала, хара иаадыруеит мхәыырра иахьтцуаз ажәлар игәыргәтцәа, хәа змазам азә иеипш ашәа хәо ишымцоз. Уи цсрак-зрак ирзафызан апсуаа, аха ртагылазашьа злакалаз ала, икәымтцыр цсыхәа рымамызт. Амхәыырра амзызқәа рацәоуп, урт рахьтә макьана наукала еилкаам, ицамгы ыкоуп. Хгәаныла, уафы дацәымфашьо иухәар алшоит аспектәкь ағы ажәлар рахьтјара асцена шыкатдоу иашам хәа. Арака, Апсны ианыказгы атыркә ир рыкәшаны, апкацапкацахәа акамчы рыхьо, арахә реипш еилацаланы иахьыкартцәо, уамашәа иубаратәи икоуп. Апсуаа жьан, чархәарыла ихыхын, ргәы кыдгылахьан, аха уи иааном, урт ршәпы рыдгыл ишыкәгылаз камчыла ирысуа иалагар, ымтзакәа ирычхауан хәа. Ус иказтгы, урт затцәа Тыркәтәылака рхы дмырхарыз! Ажәакала, уи актәи асцена цкәа еилкаамкәа ицәыргоуп, ареалтә сахьа иацәыхароуп. Цабыргуп, апстазаарағы икало ахтысқәа зеггы ақәыргылаф асценағы рхы иакәйттәкьаны изымштыуазаргы, уи иахьынзалашо ареалтә сахьа иазааигәеитәуазароуп. Иуазыруа, игәакуа мхәыырра иахьтцуа ауаа апстазаарағы ишыкало еипш акәымкәа, азәы акоманда ритазшәа ауп еицәакны атцәыуара, ақьызқызра ишалаго еицәакынгы ишакәытцуа. Асеипш икоу асахьа атцабыргра агәра нагзаны иузымго уалагоит.

Уи аганахьала еихә иртцабыргны икатцоуп афбатәи асахьа – амхәыырцәа ағбағы. Ағажәкра, амлашьра, еихаразакгы ахьччара згәы кыднаргыланы, зычхара хьтцуа акынза инанагаз амхәыырцәа ртагылазашьа ухәару, атыркә матросцәа рцәыгцәыпхамшьара атәи ухәару, зхәычы-цсы дзымкәытцкәкәааны амшын дартаз ан гәак лхымфәагшәа ухәару – урт зеггы еицәакны

идеиә хадак «аус азыруеит» – ажәлар зташәаз азалымдара ду рееи-шья, хгашья змам атрагедиа асахья кказа итырхуеит.

Ақыртуә драмколлектив икәнаргылаз, ақтк змоу апиеса «Ихафсхью аамтақәа рахьтә акы» Ацсны аменшевикцәа рахра атдыхәтәнтәи амшқәа раарцшра иазкуп.

Аменшевикцәа реихабыра, ахантәафы (Ацснйтәи АССР афәи аматц ду зухьюу жәлар рартист М. Гвалиа) ацхья днаргы-ланы, иахиааиуа мчы ыкам, абольшевикцәа рцыхәа пахтәеит хәа абақь иасуа, азәи-азәи ирыдеибаныхәало иштәаз, ажәабжь хлымзаах рзааит – абольшевикцәа Псырзха рнапәфәи иаарган, Акәака рхы дырхеит хәа абзарбзан абыжькәагы аафәи иалагеит. Уажәраанза зыгәара уаф дамыхәоз «афырхацәа», игәйткья-цсыткьяах ируа-ирхәо иакәымшәо, англиатәи арратә комиссар ишьтәибахәа ицоит хапсажәкәа хзеикәырхозар хәа. Апиесафәи иалоу дырфәагыланы даарцшуп аусуцәеи анхацәеи рус азы акәпаф гьәф жәлар Рсовет алахәыла. Ари ахафсахья прототипс дамоуп хәа уафәи игәи иаанагар калоит адраматург ихатә. Иш-дыру еипш, аменшевикцәа рхаан С.И. Чанба жәлар рсовет да-лан, аха уи аменшевикцәа имфапыргоз аполитика фәпәуа, абольшевикцәа дрыдгылан. Аспектакль афәи хыхь зызбахә ххәаз рнафсангы, игәнукылартә еипш иаццоу хафсахьякәоуп ауачар Карапет, аменшевикцәа ргазет аредатор, атауад ухәа убас егыртгы.

Аиубилеитә спектакль нтәоит, ишаххәахьюу еипш, кәгыла-рак змоу С.И. Чанба ипиеса «Анцәа Саваоф» ала. Аиаша хацәы-харахап хәа хгәи иаанагом, абри асатиратә-гротесктә коме-диа акәыргыларагы ахәмаррагы рганахьала аколлектив еиха ирыкәфияз хәтоуп хәа. Акомедиа ыкәзыргылаз атеатр арежиссиор хада Хәыта Цьапуа адраматург ифымта иахьатәи блала дапхья-ны, уи еихагы ихартәаны аарцшразы даараза иманшәаланы, иатыпны иалаигалеит персонажцәа ыткәак (амазаныкәаф, ар-ныкәаф) адеталь фыцкәеи (ателефон, амашьына фыцкәеи, уи-моу, аракетагы). Аха акомедиа иамамкәа аспекталь иалагаләу адеталькәа афымта аидеиә хада аарцшра иапырхагам, еихагы иацхраауеит, идырцаулоит, убриакынтә иахәтаны икәцоуп уи еипш ахартәагакәа хәа хгәи иаанагоит.

Аспекталь зызку адинхатцара афәцәра мацара акәым. Анцәа «иконцелиарафәи» имфапысуа ахтыскәа шака ирзааигәоузеи цьа-

ра-цъара усхәартақәак рфәи иахья-уажәраанзагы иуцыло ацста-зааратә сахьякәа: аформализм, абиурократизм, хы змам, цы-хәа змам алафеилас. Кырттәылатәи ССР жәлар рартист Р. Агрба иахирбо анцәақәа рынцәа Саваоф – хшыфцәк мчыдак, аха уеизгы ахырдура иашьтоу тахмадоуп. Уи «имчкәа шдуу» рзымдыруа иау-каху иара ипацәа Будда (арт. И. Камкиа), Моисеи (арт. М. Ақафба), Христос (арт. О. Лагәлаа), Махамед (арт. И. Чочуа), иара убасгы уи икәша-мыкәша игылоу егырт иматцуцәагы, аха урт зегы рхы анрааланы ицоит: ирцәалазуеи дара, ажәлар гәакуазар игәак-лааит, дара итәи-ипца рызхара ыжә икоуп. Анцәа ду иматцуцәа рахьтә ихартәаны иаццоу ахафкәа иреиуоуп амазаныкәаф-пхәызба (арт. С. Агәмаа), Архангел Гаврилл (арт. М. Зыхәба). Анцәа иахтынра амчра аххәара зылзыршаз акомфәр роуп. Акомедиафәи акомфәраа – аамта фыц, алахтыра, асоциалтә прогресс иасимво-луп. Урт идгьылтәызааит, ижәфәнтәызааит, мчымхарас икоу зегы ириааины Урыстәыла ахьынзаназаазо ахақәитра шыкәдыргылеит, алашара ахадырчцеит. Акомфәраа анцәа иахтынра иажәланы иа-нырга ашьтахь, Саваоф ихатагы иара ишьтәнеиуазгы рхатақәа рыкәзаара, рымчра агәрагара рцәызын, инкаба ицеит хауак, псыцк ахасабала.

Ауафытәыфәса ида хра зуа, мчра змоу мчы ыкамызт, икам, ика-ларцгы залшом адунеи афәи – абри ауп шыахәла асценафәи иаарцшу акомедиа ахшыфцәк хада.

Ацсуеи ақыртуеи рдрамколлективкәа рзеипш спектакль гәа-хәарыла ирыдыркылеит Акәатәи ахәапшцәа. Хгәи иаанагоит урт русеицура ари аспекталь ала атыхәа цтәарым хәа, хапхьяка-гы зныкымкәа-ифынтәымкәа хдыргәыргыап хәа русумта фыцкәа рыла.



4.2. АСЦЕНАҒЫ – АПСУА ЛАКӨ

С.И. Чанба ихъз зху Апсуа хэынтқарратө драматө театр аколлектив 1978 шықәса алагамтазы ахәапщәа хәычқәа ирзыкартцеит ашықәсҕыцазтәи аҳамта шыахә – аспекталь «Амра апқа» апремьера. Ари аҳамта еихаразакгы ахә дуны изшыәтәу уажәраанза амилаәтә драматургия шыәтас иәтаны ахәычтәи спектакль бзиа ахәхамамыз ауп.

Шыта краатцуеит апхәащәа қәыпщәа гәахәарыла иапхәоижәтеи еицырдыруа апсуа поет Кәымф Ломиа ипоема «Амра апқа».

Уи апсуа школқәа ыртцагатө программақәа ирылоуп, артцагатө шөкәқәа ирнуп, хрестоматиатө ҕымтахеит. Уи зегьейдгылоутәи апхәащ икынзагы иназахеит, ибзиангы идиқылахеит. Апоема зныкымқәа-ҕынтәымқәа итытхәеит урыс бызшәала Москва.

Абри апоема амотивқәа ыла икәцоуп уажәи Апсуа театр икәнаргылаз аспектальгы, аха апиеса зҕыз апоема автор иакәым, уи зҕыз еицырдыруа апсуа поетесса, апрозаик, адраматург Нели Тар-пқа лоуп. Иаразнак ихәәтәуп, «Амра апқа» – ари иара ахъз зыхъзу апоема аинсценировка баша шакәым. Ари литературатө птамта ҕыцуп, хытхыртас иазыкалаз аҕымтеи иареи акыр еипшу асиужеттә цәахәа шымоугы.

Гәтыгығала, хеичахарада ажәлар ыратц аура, ажәлар ынасып, рразкы лашазы ақәпара – ауаащсы ирейхазоу ихыкқәа ирейуазароуп; убри ақәпара иакәытханы изықалом ауааы ихатәи насыцгы – абри ауп аҕымта айдеиа хада. Ари айдеиа алакәтә-фантастикатө сиужет иадхәаланы ицәыргоуп. Уақа иаарцшуп ажәлар амра апхарра ызырхынхәра иазықәцо афырхатца ихаҕсахә.

Аспекталь «Амра апқа» узладнапхәало ацәааа шыахәқәа ирейуоуп: уи адраматургиатө птатгәи бзиа, актиорцәа еикәшәоу рансамбль, сахьаркыра, музыкала, хореографияла, лашарала айҕекаашә. Убарт инарыцтатәуп, абри аспекталь иабзоураны хара хтеатр аҕы дышиз абаахәтәра змоу арежиссиор ҕыц Қырттәылатәи ССР-и Апснәтәи АССР-и ркны зәапсәзтәхәоу артистка Етери Коғониа – уажәраанза Апсуа театр ирейгү артисткақәа ируазәкны иаадыруаз, арақа даацәыртцит режиссиорк иахәсабала. Апсуа

театр арежиссиор хада Апснәтәи АССР аказараҕы зәапсәзтәхәоу аусзуа Д. Кәартаа изейпш напхгарала уи икәлыргылеит еилыххаза, илахҕыхза, аеффект зцоу аспекталь. Ишаххәахәоу еипш, апиеса асиужет – лакәтә сиужетуп. Ах хамхацаҕыак ихымаацҕашәа иахкәаны, Амра ауаа ирыцәгәаит, адгыл ашқагы алашареи апхаррей рзаашьтра иакәытцит. Амра зцәызыз апсабара апсәтаарагы ацәызуа иалагеит: мрада пстазаашәас икоузеи?! Апсра-азра ахыкә инхыкәгылаз ажәлар рҕыхаы ипшаара иашьталеит. Сасыкәа рхәеит, Абырскыл рхәеит, аха урт ажәытө фырхацәагы акы ирыхәартө изықамлеит. Абасейпш ианыкоу аамтазы, еиха ианатаху аамтазы диуеит, дгылоит афырхатца ҕыц – Ахра. Уи амаа дықәлоит Амра ашқа. Ари амаа хараҕы, амаа шәартаҕы афырхатца акымқәа-абамақәа апышәарақәа дырхысуеит (ахы рацәа зхагылоу агәылшәапи иареи реибашьра, апхәызба-цныши атакәажә-цныши иареи реипыла), аха урт зегы цәара мчыла, цәара хшыаа, маанала дыриааны, Амра ахтынракынза дназоит. Игәымшәарала, ипшра-исахәала, иажәа кәышқәа, иажәа иашақәа ыла Ахра ргәи дакәшәоит Амрей уи апшәмапхәыс Аацыни, ыпцха затәгы лгәи иткәоит. Уи даара иабжаргоит, даара идырцалоит, аҳамта дукәа идыргалоит кыба-зыба згым Адгыл ах уаха дыхнымхәырт, аха иара усейпш икоу ихахыгы изаагом. Избанзар Ахра изы Адгыл антәт, ижәлар гәакәа ынтәт, урт дрылахәымқәа ихатәи разкы калашәа амам. Уи разкы иманы ихы ибо дкаларц ахылшо ижәлар ыратцураҕы ауп, урт данрылагылоу мацара ауп. Убриазоуп афырхатца Амра Апқа диманы Адгыл ах дзыгыжәу. Уи ажәлар ирзаагоит амра апхаррагы, алашарагы. Адгыл аҕы зегы аацхәа ишәтит, иҕеит, иҕацеит, ажәлар гәыргәоит, рфырхатца ахәапхыз изацырцоит.

Аспекталь аҕы арольқәа назыгзо реилазаараҕы икоуп абицара еихабыра иатданакуа хартистцәа хатәрақәа реипш, абаахәтәра змоу аҕаргы. Ахра ироль дыхәмаруеит актиор қәыпш Т. Чамагәуа. Ахра ироль уи рацхәзатәи ирольқәа ируакуп аза-нааттө театр асценаҕы. Гәахәарыла иазгәахтарц хтахуп уи ибзиатәкәаны ишикәҕи аз ари ароль. Ахра Чамагәуа ахәапшҕы игәи хихуеит еикәтәара змам, еилашуа ионуткәтәи имчхареи ичкәынратө гәеибафареи ыла. Апиеса ахтысқәа злаҕио ыла афырхатца еиуейпшым атагылазаашәа уадаақәа дрыкәшәоит. Усейпш икоу атагылазаашәаҕы иаарпштәуп амч-алшара, аилкәа-

еилгэыцэра реипш, агэыртқкэылгы, адыррагы, амаанагы. Актиор ға даара дақэшэаны, ирцсабаратэны, дмыццакыкэа, тақба-тасрада иааирцшуеит ифырхатца ицэаа чыдарақэа. Ахэацшыфгы хьахэ-хьачарада рыгэра игоит уи иажэа, иныкэашэа, асценафы ихымфэагашыа. Артист ға абасеипш икэфеиас рацхьатэи ицэыртц-ра (идебуит) идныхэало, иахтауп хацэымфашыо хақэгэыгларц, апхьакагы уи зныкымкэа-фынтэымкэа ахэацшцэа иргэыргьап хэа асценатэ хафсахьа ғыцкэа рыла.

Аспекталь «Амра Апқа» иалоуп апсуа сцена аветеранцэа ргэып ду. Амра ароль нарыгзоит Азиз Агрбеи Леуарсан Касланзиени. Иха-доу ацэафакэа раарпшрафы артистцэа афыцьягы шеикэшэо-гы, урт досу дара рхатэ чыдарақэакгы аларгалоит ари ахафсахьа адцарафы. А. Агрба ихэмаррафы Амра еиха ихаракны, иргьаз-гьазны ицэыргоуп. Л. Касланзиа иакэзар – уи Амра ахафэафы аб-зазаратэ цэафакэак азгэеитоит, аиуморгы алаигалоит. Даара дах-кэажэны, дкасаны дтылхуеит лфырпцхэыс Сатанеи-Гэашыа лроль ихэмаруа М. Зыхэба. Агэыразра, ахалалра хааза ианыцшуеит Ар-гэын-Коношок зроль налыгзо Аадын. Ажэлар рхатарнак ихафсахьа иаагэнукулартэ иадитцоит М. Ақафба.

Артистка ға Р. Дбар Амра Апқа даалырцшуеит агэагьреи агэам-чи змоу, агэыкра зцоу, лгэы иакэшэаз, лгэы иалнахыз дзымпсахуа, назаза гэыкала изыкоу цхэызба блахкыганы. Цабыргуп, ахтыс-кэа рыфеиарафы Амра апқа хатала дызлахэу асценакэа митэык ирацэам, аха арфеиамта аидеиатэ цакы аганахьала ари ахафсахьа ихадақэоу ируакуп, убриакнытэ уи ииашаны, итцаулары, аилкаара, ацэыргара аспекталь зегы азы иахэо рацэоуп.

Аспекталь актиортэ қэфеиарақэа, хымцада, ирхыцхьазала-тэуп атакэажэ-цъныши (арт. П. Цыкырба) агэылшыапи (арт. А. Таниа) рролькэа. Иазгэатазарц ахэтоуп иара убасгы адоу-цхэызба (арт. Л. Гыцба) агэылшыап ахи атыхэеи (арт. С. Сақаниеи А. Даути Л. Ахбеи).

Адраматург Нели Тар-цхаи, арежиссиор Етери Коғониеи, ароль-кэа назыгзо артистцэеи инарываргылары, аспекталь иаиуз ақэфеиара рыбзоуруп асахьатыхф Т. Жъаниа, акомпозитор, Апс-нытэи АССР афы аказара зэапсазтэыз аусзуфы М. Берикашвили; ахореограф Л. Чихлазе. Урт гэазыхэала, ғышэала русура иалтцшэоуп аспекталь илахэыхза, аритм атаны, иблахкыганы иахьыкалаз.

Аспекталь «Амра апқа» апсуа театртэ қазарафы еихызара шыахэны ишыкоугы, уназфэапаша малырк амамкэа, изақара-заалак вбак узамто иқам, хгэаныла. Урт агхақэа еихаразак изыхкыо, апхьаза инаргылары арфеиамта апцафцэа уи злырхыз алитературатэ фымта асиужеттэ цэахэа цъара-цъара иатахзамкэа иахьавагылаз ауп. Убас икоуп, иаххэап, апиеса асиужет цэала-жы-ла иара иатоу ахэтак еипш иахьаламлаз апсуаа Апсны рацхьаза ишаннагалаз атэы зхэо алегенда. Уи зыхкьазгы ари алеген-да иахьаригиналтэым мацара акэзам (асеипш икоу алегендакэа егырт ажэларқэагы жэпафык ирымоуп), изыхкьаз алакэтэ естетика иахьацэтэыму ауп ахтысқэа аконкреттэ географиятэ, ма атоурыхтэ еилкаарақэа рыдхэалара. Иманшэалам иара убас-гы аспекталь авторцэа Сасрыкэа, Сатанеи-Гэашыа, Абырыскыл реипш икоу аепикатэ фырхацэа рахь рхьапшрагы. Арт афырхацэа зхылфеиааз аидеалқэеи аспекталь зызку азтцаарақэеи аамтала акэзаит, даеа аспект ала акэзаит излеикэфыртца хэа акгы рыб-жэам. Ихэатэуп, абасеипш икоу афжырақэа иаармарианы уафы дыриааир шалшоз аспекталь апцафцэа ианаамтаз ироузтгы аказэа – афольклористцэа, аетнографцэа, атоурыхтцафцэа ркнытэи иахэтоу аконсультация.

Аха, еитаххэахуеит, асеипш икоу агха ссақэа изақаразаалак ака-ла ишырзыламыркэуа инеидкылары аспекталь иамоу ахэшыара харагы.



4.3. АРЕВАЛИУЦИЯ АСАРКЪАЛ-БЖЫ

Апсуа жэлэр ртѣи иаша, амцапшь иафызаз ареволиуционер, В.И. Ленин ду иус азгэакъа Нестор Аполлон-ица Лакоба диижътеи 90 шыкэса ахытѣра иазкны уажэ ааскъа хреспубликафѣи инартбааны имѣапгаз аиубилеитэ усмѣапгагэкъа рахътэ еиѣа иналукааша атыц ааннакылоит чыдала уи изку асахъаркыратэ формартбаатэ фильм ыыц «Ицшьоу ажыра асаркъал». Афильм тнахит хтэылафѣи зегъы иреихау акиностудиа «Мосфильм», режиссиорс дамоуп Марк Ковалиов. Асценари иѣит еицырдыруа апсуа шѣкэыѣфы, абаѣхатэра змоу апрозаик, адраматург Шьалодиа Михаил-ица Ацъынцъал. Уажэраанзагъы зегъеидгылоутэи ахэапшфы уи ибзианы дидырхъан рацхъатэи ифильм «Амзаѣа аныло» асценари ала.

Арт афильмкъа аѣбагъы ркны Шь.М. Ацъынцъал тема хадас ишьтихуеит Апсны имѣапысуаз ареволиуциатэ къэара. Аха рацхъатэи иапцтамта асиужетгъы, афырхацэагъы ишынеизаку автор исахъаркыратэ хытхэыцаа иалтцшэазар, аѣбатэи шыѣатас иамоуп атоурыхтэ цстазааратэ цабырг, ареалтэ факткъеи афырхацэеи, хатала арѣиамта афырхатѣа хада Нестор Лакоба апхъа днаргыланы. Уи иаанагом, хэарада, афильм аѣы ицэыргоу ахтыскэа зегъы, иаарпшу афырхацэа зегъы неиѣымсрада иреалтэ факткъоуп хэа: аракагъы инартбааны атыц амоуп асахъаркыратэ хытхэыцаа.

Нестор Лакоба изкны афильм атыхра ари даара хатыр зкъэу, аха иара убриаамтазгъы даара иуадаѣу, атакпхыкъэра ду змоу уснагзатэуп. Иуадаѣуп, избанзар ари ауаѣ убриакара ажэлэр дрылатѣоуп, убриакара дырзааигѣоуп, уи иреалтэ хаѣра иашъашэалаша, иавакэалаша, апстазаараѣы иказ Н.А. Лакоба иеипш бзиа ирбаша асахъаркыратэ хаѣы аекран акны апцѣара даараза иус хъантоуп. Хнацъолашэа акэзаргъы иаххэарц хтахуп, ари аус ду, ари асахъаркыратэ хасабтэ хада афильм авторцэа, хымѣада, ишрылшаз.

Афильм аѣы имѣапысуа ахтыс хадакъа калоит даара ихъантаз, иуадаѣыз ашыкэскэа раан – Кырттэыла зегъы Апсынтэылагъы аменшевикцэа ахра аныруз 1918–1921 шыкэскэа раан. Ам-

чра ажэлэр иртэуп, ажэлэр ахақәйтѣра, адемократиа рзаахгѣит хэа аменшевикцэа ажэала ирхэоз, уи баша еижъаган, демагогиан. Апстазаараѣы урт рхэхъы иааргарцгъы ртахымызт ацъажэлэр хақәйтѣрак, бгѣитцыхѣрак рахѣап, лашарак дхарбап хэа. Ауаѣшьѣра, аѣакра, архэра, ақэылаѣа, ақэымчѣра, ақэыцгэѣара – абри ауп аменшевикцэа рымчѣра ацъажэлэр ирзаанагаз. Аха асеипш изѣашэаз азалымдарѣа ханышэап, ххы анхѣраалап хэа изакаразаалак ргэы иѣамызт ахақәйтѣра иазгэышыуаз ажэлэр. Урт абцъар кны, хацэнамырха ирѣагылт рагацэа, аменшевикцэа рымчѣра. Аха ари ақэѣара ус баша машэыршэа, стихиала ицэыртцыз акакэмызт, уи еиѣкаан, иазхэыцын, ииашоу анапхѣара, амѣақәтѣара аман абольшевикцэа рганахъала. Убас еипш ахақәйтѣразы, Асовет мчѣразы Апсны ацъажэлэр рыкэѣара иѣѣкааѣцэа хадакъа дырузэкын Нестор Лакоба.

Ацъажэлэр рыгэтылса-хатѣ Нестор Лакоба ихэычрашыкэскэа инадыркны ихатэ цстазааралагъы иѣишэеит асоциалтэ залымдаракэа рылтцшэақэа, убриаакнытэ уи дышкэыпшѣаз данылеит, ипстазаара лаша атцыхэтэантэи амшкэа ркынзагъы изакаразаалак цѣара днавамгыло данын ареволиуциатэ къэара амѣа. Н.А. Лакоба Апсны иқэынхо ацъажэлэр зегъы ркнытэ гэыкала абзиабаѣа, ахатыркэѣѣара ду иман.

Иааркъаѣны, аха инеилымшэо еилаѣаланы иазгэеитеит Н.А. Лакоба ицэаѣа хадакъа, ажэлэр рѣы уи имаз ахъз-апшѣа ду амазақэа КПСС Ацентртэ Комитет Аполитбиуро ачленрахъ акандидат, Кырттэылатэи Акомпарѣиа Ацентртэ Комитет актэи амазаныкэгаѣ. Е.А. Шеварднаѣе хазныз ашыкэс маи мзазы Қарт Кырттэылатэи Акомпарѣиа Ацентртэ Комитет акны иѣоу апарѣиа атоурых Аинститут Н.А. Лакоба диижътеи 90-шыкэсхытѣра иазкны имѣапнагаз аиубилеитэ наукаѣ сессиаѣы иихэаз ажэаѣы: «Нестор Лакоба ажэлэр итилтэу рѣыза иакэын. Апсны ацъажэлэр рыгэтылсак иахасабала, уи урт ирѣитѣаит иреиѣгу рѣаѣақэа – агэымшэара, агэагъѣра, аиѣызареи аиашъареи рызиашара, ареволиуциатэ оптимизм. Нестор Лакоба ареволиуционер игэы цахэацэа ала бзиа ибон ипсадгъыл, гѣкэышѣрала аамѣа иныруан. Уи ибзианы идыруан апсуа жэлэр рыпцстазаара, рыбзаѣара, рыпсихологиа. Апсны ачыѣарақэа азгэатауа, илшон ареволиуциатэ къэареи асоциалисттэ ргылареи рзы ленинтэ идеиақэа апстазаараѣы рымѣапѣара. Аброуп ахы ахытѣнахуа ацъажэлэр рзеипш бзиаба-

ра Нестор Лакоба ишқа, абриоуп мазас иатцоу уи ажәлар абырскак дрылатцәаны дахыкәз».

Аполитикатә қәпә иреволиуциатә зрыжәра, атеориатә зыка-тара бзиа, ажәлар рыцстазаара, ртасқәа, рқабзкәа инартцаулары рдырра – абар Нестор Лакоба мыцзымхәо, дзымжьо иабцъар хара хпартия иныкәнаго Ленинтә политика апстазаарафьы анагзаразы.

Апсны автономтә республика анапхгаф кәыш хәа ахыз-апша машәырны акәзам уи ишиднагалаз: уи ашьаа ахәхәан Асовет мчра шыақәгылаанзагы, ареволиуциатә қәпәра ашықәсқәа раан, афильм «Ипцшоу ажыра асаркәал» зыххәау аамтагы убрахь иналатцаны.

Даара еибарххоуп, еиларсуп афильм татцгәыс иатцоу асоциалтә, аполитикатә, ауаажәларратә конфликт. Уи инагзаны атыц ақәтцара-зы иамоу мөа-затцәык ауп – нышәашьа змам ареволиуциатә қәпәра. Абри ахшыотцак хада сахьаркыраала аарпшра ауп изызку афильм адраматургиягы, арежиссурагы, актиорцәа рыхәмаррагы.

Ахәапшфьы ифәапхьа иаацәыртцует ускәнтәи аамтазы Апсын-тәыла зтагылаз асоциалтә, аполитикатә пстазаара инартбаау апанорама. Арака ицәыргоуп анхацәа гәрцәеи, абағәазатәи, ааглых-ратә усуцәеи инадыркны, аменшевикцәа реихабыра рхатарнакцәа ркынза ауаажәларра еиуеипшым рсоциалтә гәыпкәа ирытцаркуа ауаа рхафсахьақәа. Иара убриаамтазгы ахтысқәа зегьы игәы-цәны иргәылгоуп абольшевикцәеи аменшевикцәа рымчреи ирыб-жьоу аконфликт. Хытқаала ари аконфликт афильм афьы иаарпшуп амцапш иафьзоу ареволиуционерцәа Нестор Лакоба, Константин Панкратов, Мамия Абесаза, Армен Мирзоиан ухәа рфьзцәеи дарей хацәнамырха иахьырфәгылоу аменшевиктә мчра ахатарнакцәа – аинрал Цәакели, аполковник Заканбеи Ажәанба, апрапоршьчик Таташь, ауриадник Сардион Учардиа.

Аменшевикцәа реихабырей урт рымтақьақьацәеи ирылшо-гы ирылымшогьы иацпыхәаны иафуп Апсны рымчра шыақә-дыргәгәарц. Убриазы урт икарымтцаз егыкәм, мчыла, камчп-татцала мацара акәымкәа, иалшоны иказар агьангыашра, афстаара, амаанагы рхы иадырхәарц иақәыркуеит. Аменшевикцәа реи-хабыра ибзианы ирдыруан ажәлар рфьы Нестор Лакоба ахыз-апша имаз, иажәа, ихәатәы акыр шалнадоз. Убриазоуп урт ргәы из-таркуа ибаандафны рнапәфьы иказ Н.А. Лакоба дара рышка диар-гарц, рхәатәы дацныкәо, рполитика мөапиго дкартцарц. Аха ари калашьа змамыз акәын уеизгы: Н.А. Лакоба апсра дақәшахатхон

акәымзар, ишпәзалшоз ажәлар рағацәа дрыдгыло, рхәатәы дац-ныкәо дкаларц.

Нестор Лакоба афильм акны хара даабоит еиуеипшым атагы-лазаашьақәа рфьы; уи зны хатала еифәикааз анхацәа рреволиуциатә партизантә гәып «Къараз» дрылагылоуп, зны аменшевикцәа рыри къаразааи реибашьра ашыра далагылоуп, зны ифьзцәа аболь-шевикцәеи иарей Апсны ареволиуциатә қәпәра апланқәа еицыр-збоит, зны ихзызаауа, иззатәуа иан гәакьа лыфны дтәоуп, лгәы ижьжьоит, зны ажыра ахылапшфьы атахмада Луман Аданбеи иа-рей гәаартыла, еизгәакьарыла еицәажәалап, дафазных аинрал Цәакелии атауад Заканбеи иарей, адиуал иқәибаргылазшәа, ахәа иафьзоу ажәақәа еимырдалап. Абарт аепизодқәа зегьы хаз-хазы ицәырыргоит афырхатцәа иказшьа ацыдарақәа еиуеипшым аган-қәа рыла. Арт реипш икоу аепизодқәа, адетальқәа аки-аки неицы-ло иацыртоит интыртәаны афырхатцәа ихәфсахьа, ажәлар рпьза иаша ицәафәа хадақәа игәнукыларатәы.

Лакоба ихәфсахьа ацтцарафьы, арежиссиори асценаристи дна-рывагыланы, ицәбаа, илша рацәоуп уи ироль ихәмаруа, Кабарда-Балкартәи АССР афьы зәапсзтәыз артист Цшизаби Мисостишхов. Абәфхатәра змоу артист илшеит Н.А. Лакоба ицәафәа хадақәа – уи игәымшәара, игәамч ду, ихьамтцра, икәыгара, ижәлари ипсадгылыи рыбзиабара, иағацәа рнымшәара, рцәымгара агәра угартә, ухафьы иаанхартә раарпшра.

Н.А. Лакоба инаиваргыланы, афильм афьы хара иаабоит еиуеип-шым амилацқәа ирхатарнакцәоу ареволиуционерцәа, Апснйтәи ареволиуциатә қәпәра фьшәала иалахәқәаз. Убарт ирейуоуп Ко-стиа Панкратов (арт. Г. Корольков), Мамия Орахелашвили прото-типс дызмоу Мамия Абесаза (арт. Н. Беқаури), Армен Мирзоиан (арт. И. Сагианц) ухәа уб. егь. Епизодк ахасабалоп дшаацәыртцуа, аха ицаиккуа дууп, духамыштугьы ухафьы дынхоит – афильм афьы Серго Орцәоникизе (арт. Б. Какабазе).

Сахьаркыраала иара убастцәкьа игәғәацәны иапцоуп афильм афьы афырхацәа ирфәгылоу ағацәа рхафсахьақәагы. Аинрал Цәакели, Қырттәылатәи ССР жәлар рартист А. Гомиашвили дызлааирпш-уала, ауаа дахьырбо, адәахьала адемократиеи ахақәитрей реипш икоу аилкаарақәа зыцәтәымым либералк иахасабала ихы цәы-ригар итакуп, аха акритикатә тагылазаашьақәа раан икказа иаа-цәыртцует ихәфәа иаша, ифнутцәтәи игыгшәыгтә цсабара. Убас-

еипштәкьа рыцхашьара злам, ацәгьауреи ацәгьахәыцреи рҕы хьатра ззымдыруа, знапы мкәацо гәымбылцьбараны хәцхьа даа-гылоит аполковник Заканбеи Ажәанба акинои атеатри еицыр-дыруа рартист Кахи Кавсазе ихәмаррала.

Иазгәатазарц ахәтоуп афильм аҕы аролькәа назыгзо актиор-цәа рансамбль кыр инартбааны ишалагылоу ацсуа артистцәа ргәыц. Арака дыкоуп ҕнутқала аибарххара, аиҕагылар а змоу Са-фар ироль назыгзо х-республикак (Қырттәылеи, Ацсни, Нхытц Уапстәылеи) жәлар рартист Нурбеи Камкьиа, уи ичкәын, уажәы акинемотография Зегьейдгылоутәи аинститут итоу астудент Аслан Камкьиа (акьараз чкәын қәыпш Зураб ироль ихәмаруа), ауриадник мөыг, аха иара убриаамтазгыи абзамыкә, ашәаргәында Сардион Учардиа ихәсаха иакәшәатцәкьаны итызхуа Қырттәылатәи ССР-и Ацснытәи АССР-и зәапсәзтәыи артист Амиран Тәниа, апрапоршь-чик Таташь ироль аҕы Ацснытәи АССР аказараҕы зәапсәзтәыи Заур Ақаҕба... Мехакьла митәык итбаам, эпизодтәкәоуп, аха ахәапшҕы игәалашәараҕы иаанхартә икоуп хәцсуа артистцәа Виолетта Маан (Н.А. Лакоба иан), Софа Агәмаа (азлагарахьча Тәмел иахәшья), Ми-хаил Ақаҕба, (анхаҕы Махаз), Чинчор Цьениа (ашьхаазаҕы), Генна-ди Тарба (Тәмел) ухәа убас егьыртгьы ирхәмаруа аролькәа.

Чыдала иналкааны иазгәатазарц ахәтоуп афильм ахаҕсаха хадакәа ируаку, ажыра пшья ахылапшҕы, изыпшза ишлахьоу атахмада Луман Цанба ироль назыгзо Ацснытәи АССР аказара зәапсәзтәыи аусзуҕы Хәыта Цьопуа ихәмарра. Атахмада Луман Цьопуа дызлааирцшуала, амцхатцара иатәнатәны иамоу фона-тикк иахасабала акәзам ацстазаара дшахәапшуа. Уинахысгыи нцәахәысгыи иипхьазо ақьиара, аразра, аиашара ауп. Убриазоуп иара кьаразааи ареволюция аус иазаапсо егьырт ақәаҕцәеи ес-нагь дызрывагыло, дызрыцхраауа, убриазоуп Нестор Лакобагыи абриакара дзизааигәо, игәыбылра зиду. Машәырны акәзам Луман ижыра асаркьал афильм ихадароу аидеиатә цакы изадхәалахаз. Уи хаҕсаха – символны икалеит. Иабду ипсы штәз амца ижәтцаны дырбылуа ианалага, уи имата қәыпш (арт. Д. Ацьынцәал) ишилшоз асаркьал асра далагеит, икалаз арыцхара ажәлар ирылаиртәарц. Зыпсахы еибакуаз, аха уаха мчы змамыз Заканбеи Ажәанба ита-панча тгәыцәаа деихсуеит ари асаркьал абжьи мго еихәлеигәарц. Цоуп, уи асаркьал иакәшәан, изыдкнахалаз цитәеит, аха уи аб-жьи изымхәеит. Асаркьал икәлаауа, храк ақьытә даҕа храк ахь

еитацо, геи-шъхеи тырцәажәо, зегьы еимнадеит, ажәлар арҕыхеит, ахақәитразы ақәпарахь амҕа иқәнатцеит.

Ари ақәпараҕы иагьа цәыз хьантә калазаргьы, афырхацәа маҕшымкәа итахазаргьы, афильм агәкаҳара узыннажьуам, уи иагәылжжуеит ареволюциятә оптимизм. Хаха аҕацәа ржәылар апыркәкәааны, кьаразаа рцылоит еырххыла ацхырааразы Ацсныка иаауа Ар Капшъ.

Хыхь зызбахә ххәахьоу афырхацәа инарываргылары иазгәа-тазарц ахәтоуп афильм аҕы игәылтәауа, игәнукуылаша егьырт ахаҕсахақәагыи. Убарт иреиуоуп: акьараз чкәын Даур (арт. В. Жо-лобов), аҕацәа зыцәшәаны аҕ ицалоз абрагь Риза (арт. И. Аков), зыпстазаара қәыпш ахақәитра иакәызтаз ацхәызба гәлымтцәах Камачыг (Чечено-Ингәыштәи АССР зәапсәзтәыи артистка Т. Иан-диева) ухәа убас егьыртгьы.

Афильм иамоу ақәҕиарақәа рыбзоуроуп иара убасгыи аопера-тор В. Фастенко, акомпозитор Б. Фычков, асахьагышҕы, В. Глад-ников рырҕиаратә усура бзиа. Даара иблахкыганы, агәахәара уртартә иаарцшуп Ацсны апсабара – ашья, ага, абна, азқәа, адә-қәа рсахья. Настгыи урт баша арцшаразы мацара иалагалам афильм, урт арҕиамта асиужет-композициятә еилышьыртәкәа ирыхәтакны иргәылоуп. Афильм аҕы икалаз адрамаатә хтысқәа ирышьашәалахаша амузыка азыпшаауп, ибзиангыи ахархәара рымоуп ацсуа жәлар рашәакәа. Амала мацк угәы еихьнамшьырц залшом чыдала кьаразаа ирызку арҕиамтаҕы ускантәи ашықәсқәа раан дара иапыртцаз ашәа («кьаразаа рашәа», мамзаргьы «Лакоба иашәа» хәа изышьтоу) ахьумахауа.

Афильм аҕы хадара злоу хшыҕтакны иагәылгоуп Ацсны имҕа-пысуаз ареволюциятә кәпара миләтеилыхра камтакәа аҕажәлар зегьы шалахәыз, настгыи ари ақәпара хтәыла зегьы аҕы ицоз азеипш кәпара иакәытханы ишыкамыз, уи ишахәтакыз. Уи ақәпара мҕақәыртан, напхгара артон РКП(б) Кавказтәи абиурои Қарттәи Акомитети.

«Ажыра пшья асаркьал» – Нестор Лакобеи уи иҕызцәа, апат-риотцәа иашакәеи аинтернационалистцәеи рышка ажәлар ирымоу абзиабара ду аазырцшуа рҕиамтоуп. Хәара атахым, уи ацхыраара ду канамтарц залшом аҕажәлар, лымкаалагыи изызхауа абицара ҕа цсра зқәым ареволюциятә традициякәа ирызиашаны раазараҕы.

5. АИУБИЛЕИҚӘА



5.1. АПСНЫ АТТЦААРАДЫРРАҚӘА РАКАДЕМИА РАПХЪАТӘИ АПРЕЗИДЕНТ

(АКАДЕМИК Ш.К. АРСТАА 75 ШЫҚӘСА ИХЫТРА ИАЗКНЫ)

Иналукааша апсуа тцарауаф-абызшәадырфы, афилологиатә тцараадыррақәа рдоктор, апрофессор Шота Кастеи-ипа Арстаа разкыс иоуит ахыз-апша харақ зцу, аха иара убри аамтазгы даара имариам, иуадафу алахынты – шықәсқәак рапхъа еиҕкаа-хаз Апсны атцараадыррақәа ракадемия рапхъазатәи президентс (хадас) ахагылара. Апсуа лингвистика, инеидкыланы апсуадыр-ра зегьейпш, кавказтцарааҕ реиха иқәыпшу амахәта катәкәа ир-уакуп. 70 шықәса мацзак иацны ауп қәрас иамоу апсуа милат ир-хылтыз рахьтә рапхъазатәи акандидатцәа-абызшәадырцәа (В.И. Кәыкәба, А.К. Хашба) инадыркны Апсны атцараадыррақәа ра-кадемия рапхъазатәи академикцәа (Ш.К. Арстаа, Хә.С. Бҕажәба, Л.П. Чкадуа) ркынза уи знысыз амәа.

Ш.К. Арстаа диит, изхәит, ихәычра, иқәыпшрашықәсқәа ихи-геит апсуа сахьаркыратә ажәа лыпшаах мыцхәы пату ахьақәыз, еснагь тәартас-гылартас иахьамаз атаацәараҕы, Гәдоутә араион Уатхара ақытан. Уи иаб, Кастеи Сабакеи-ипа Арстаа, Апсны ахы-атцыхәа ахьынзаназазо ирейгьзоу ажәабжьхәацәа, ашәахәацәа дыруазәкын. Ирацәоуп табара зқәымыз уи иҕапыцтә репертуар ақнытә ақьаад иантцаз, мамзаргы амагнитофонтә цәахәа итаҕыз нартаа дукәеи урт ирышьтанеиуа атоурыхтә фырхацәеи ирых-хәау аепикатә ашәақәеи ахәамтақәеи. Зныкымкәа-фынтәымкәа уи иҕәәажәахьан, ихәамтақәа тарыҕхьан хәпсуа тцарауаа реипш (Б.У. Шьынқәба, Ш.Д. Инал-ипа, арт ацәахәақәа равтор ухәа) ха-рантә Апсны иатауаз атәым милат рхатарнакцәа дукәаҕы (иаххәап, Москватәи апрофессор Уасил Абәев). Арт амшқәа рзы зыдунеи зыпсахыз хлитературеи хкультуреи рыхьзырхәага Ба-

грат Шьынқәба цышьара дула, гәахәарала излаигәалаиршәаз ала, псра зқәым ирҕеиамта «Ахра ашәа» хытцхыртас, кыркырхәыхәгас иазыкалеит, дсасны уи дызтаз ажәабжьхәаф ду Арстаа Кастеи анхафьжәлар ргәацапха Кьахь Хацьарат иххәааны апхьарца иантцаны изынаигтаз ашәеи ажәабжьи.

Ихатәажәеи ашәеи рышка аб иааирпшуаз абзиабарей атак-пхыкәра дуи, хәарада, ирнымпшырц залшомыт еилыцьы уи дызлатәаз итаацәара ду, қәрала ихшаз реихабы ишьтанеиуаз, агәырткәыл, агәынкыларә бзиа змаз афбатәи ипа Шота хычгы убрахь дналатцаны. Абасала, запхьака иакадемикхараны иказ ақытарпыс қәыпш нақ-нактәи итцаамтақәа робиект хада – апсуа ажәеи иарей реибадырра шыкалаз, ишалагаз шәкәыла-быгьшы-ла акәым, илацәа анаахитнахыс иахьей-уахей дызлагылаз, афны-абна, ацәҕаҕ, абзиаҕ иааихымсыгьуа илымха итаҕуаз ижәлар гәакьа рыҕәәажәа цкьа анырралоуп. Псбарала усқан ақәыпш дзымехазкыз, дзыткәаз ари абзиабара цыһа апхьака зда цыххәа ыкам теориатә зыкатцара тцаулала ианышьақәыргәҕаха, иахылтцит, шамахамзар, зейпш уцыхьамшәо афеномен лыпшаах. Уи афено-мен аихьзара дукәа иманы иахьа зиубилеи иапыло академик Шота Арстаа иоуп.

Иқыта гәакьаҕ Уатхара абжьаратә школ далганы, 1950 шықә-сазы Ш.К. Арстаа дталоит Қарттәи ахәынтқарратә университет, афилологиатә факультет (Кавказтәи абызшәақәа рыкәша). Ата-раҕы иааирпшыз абафхатәрей аусура абзиабарей хасаб рзуны, ауниверситет дшалгазтәкьа, 1955 шықәсазы, уи дрыдыркылеит аспирантурахь Қырттәыла атцараадыррақәа ракадемия иатәу Абызшәатцараа аинститут аҕы. Арака Қ.В. Ломтәтизе лнапхгара-ла ихартәааны уи дахысит атеориатә курс, иагьифит акандидаттә диссертация уаанза аус здырымулацыз атемала: «Арлахәыра апсуа бызшәаҕы» (Ихьчан 1961 шықәсазы, аусумта хаз-монографианы иантыт ашьтахь).

Ш.К. Арстаа ицәатә усура хацыркын 1958 шықәсазы Ақәа, абызшәеи, алитературеи, атоурыхи Апснытәи ринститут абыз-шәа ақәшәаҕы тцараадырратә усзуҕыс данрыдыркыла инаркны. Убриаахыс иахьа-уажәраанзаҕы атцарауаф аус иуеит ари аусхәар-таҕ, матцуратә мардуанла есаира афада дхало – аусзуф еитцбы инаиркны атцараадырратә усзуф хада икынза. Акыршықәса арака уи напхгара аитон абызшәа ақәша, адиректор ихатыпуаф

дыкан аттаарадырра аганахала, аамтала адиректор иусқаагь наигзон.

Атцааратэ усура инаваргыланы 1958 шықәса раахыс Ш.К. Арстаа инапы алакуп артцафра-аазаратэ усурагы. Рапхьа Акэатэи ахэyntқарратэ ртцафратэ институт ағы, 1979 шықәса раахыс Апснытэи ахэyntқарратэ университет ағы, уи ибахьейт еиуеипшым аматцурақәа жэпакы: дыкан ртцафыс, ртцафы еихабыс, апсуа бызшәа акафедра аихабыс, афилологиятэ факультет адеканс. Иахьа – апсуа бызшәа акафедра дапрофессоруп.

1986 шықәсазы Ш.К. Арстаа ихьчейт адоктортэ диссертация «Имариоу ахәоу апроблема апсуа бызшәағы» хәа убри апхьа иикьыпхьыз имонографияла. Аусумта ахьз злалаго ажәидхәала «имариоу ахәоу» иалшоит абызшәадырра иазказам апхьаф дым-фахнакьар, дарфашьар, итцабыргытәкьангы уи имариоу зтаарақәак ирызкуп хәа игәы иаанаго дканатцар аует. Аха усеипш азнейшья, хәарада, ииашам. Арака икәыргылоуп, иагызбоуп имариа акәым, дааразагь имариам, еилоу, иуадафу абызшәадырратэ теориятэ зтаарақәа. Убри адиссертация ахьчара иалтшәаны апсуа бызшәа иазку абжьаратэи аихабыратэи тцарайуртқәа ыртцага шәкәкәа аитакрақәеи арееирақәеи жэпакы ыланагаleit, кыр реырыпсахит. Уи атәы ибзианы ирдыруейт ари аус знапы алаку аказацәа.

Хьхь иазгәахтәз иквалификациятэ темақәа ирызку амонографияқәа инарываргыланы академик Ш.К. Арстаа авторс дрымоуп ирацәаны аттаамта дүкәа: амонографияқәа, артцага-шәкәкәа, артцага-методикатэ хархәагақәа. Убарт ирейуоуп, иаххәап: «Апсуа литературатэ бызшәа (Афонетика, афонология, аморфемика, ажәахырфеиаара, аморфология) I ахәта», «Апсуа литературатэ бызшәа арамматика, ф-хәтакны» (Л.П. Чкадуеи иареи еилахәны), «Апсуа бызшәа аграмматика» (авторцәа рколлектив); «Апсуа бызшәа» асинтаксис (Еихау атцарайуртқәа ыстудентцәа рзы), «Апсуа бызшәа (Афонетикеи аморфологиеи), V, VIII, IX аклассқәа рзы артцага шәкәкәа, абжьаратэи еихауи ашколқәа ыртцагатэ программақәа (авторцәа рколлектив далахәны); иара убасгы еиуеипшым апроблематэ статияқәа, аочеркқәа, ажәахәкәа ртезискәа атцаарадырратэ центрқәа рғы (Москва, Қарт, Акәа, Нальчик, Майкәап, Черкәеск...) итытдыз аизга чыдақәа рғы, мамзаргы атцаарадырратэ периодикағы икьыпхькәоу. Инатцшны иазгәа-

татәуп, иара убасгы Апсуа институт акыршықәса раахыс аус зыднауло, томрацәала еикәыршәахо апсуа бызшәа академиятэ грамматика авторцәа хадақәа дшыруазәку Ш.К. Арстаа.

Шамахамзар, иаабжьамыжъзакәа дрылахәуп Ш.К. Арстаа аамта-аамтала Кавказ нхьт-аахьт еиуеипшым ақалакькәа рғы им-фапысуа кавказтэи абызшәақәа ыртцаара апроблемақәа ирызку жәларбжьаратэи арегионтэи тцаарадырратэ форумқәа. Урт рғы атцарауаф дызлакәгыло ажәахәкәа, адырратарақәа ианакәзаалак аинтерес ду ытцоуп. Убастәкәа икоуп Д.И. Гәлиа ихьз зху Апсуатцааратэ институти Апснытэи ахэyntқарратэ университети есышықәсатэи реихшәалатэ сессиякәеи Апсны еиуеипшым аиубилейтэ еилатәарақәеи ркны лассы-ласс уи икәгыларақәа.

Шьарда итцоурууп Ш.К. Арстаа редакторк иахасабала имфапиго аусқаагы. Акыршықәса инейпынкыланы уи дрылахәын «Ибериа-Кавказтэи абызшәадырра есышықәсатэи атыжымтәкәеи» «Апсуа институт Аусумтәкәеи», «Адырратарақәеи» реипш икоу атцаарадырратэ периодикатэ тыжымта хатәрақәа рредакциятэ коллегияқәа. Такзыпхькәу редакторс дрыман апсуа тцарауаа-бызшәадырцәа В.Е. Кәарчия, В.А. Амч-пха, Р.К. Гәыблиа ухәа убас егыртгы рмонографияқәа, ыртцага шәкәкәеи ыртцагатэ хархәагакәеи.

Атеориятэ кәзшья змоу азтаатәкәа ызбара мацарала ихьр-кәшам атцарауаф хатәра иусура. Арака уи еснагь еышәала далахәуп апрактикатэ тцак змоу ауснагзатэ дүкәа апстазаараф ралыршара. Асейпш икоу ауснагзатәкәа ырымехак тбаахейт лымкаала хазну аамтазы. Ишдыру еипш, хәкәйтрала, хьыпшымра мфала ифеио Апсны Аконституция изларбо ала, апсуа бызшәа хтәылағы ихэyntқарратэ бызшәа хаданы ирылахәоуп. Ари афыза атагылазаашья иканатцо адтқәа еихагы ирацәоуп.

Апхьаза инаргыланы уи иаанаго хәпстазаара еиуеипшым аусхккәа зегы рғы апсуа бызшәа адыжәара змоу, ихымцадатәу хархәаганы икалароуп хәа ауп. Аха убас икаларц азы уи иазаптатәуп иара иашьашәалоу атагылазаашьягы. Еикәыршәатәуп, акьыпхь иазырхиатәуп, итыжтәуп апрактикағы апсшәа атцара зырманшәалаша, изырмаиаша артцага-цхыраагзатэ хархәагакәа: еиуеипшым аилыркааратэи атерминологиятэи жәарқәа, аицәа-жәагакәа, ахалартцагакәа ухәа ахыкәк чыда змоу алитература. Арт зегы инартбааны иазпхьагәатоуп Апсны Ахэyntқарра Ахада

ишьякәиргәғәз апсуа бызшәа аҫиара Ахәынтқарратә программаҫ. Аиашазы, убри аганахьала икатцоу мачзам, апхьака икаттатәу хараза ишеихаугьы.

Абасеипш икоу ахәынтқарратә ус ду иманшәаланы, еиҫекааны амҫацгара знапы иану аусзуҫцәа рацхьа игылақәоу дыруазәкуп академик Ш.К. Арстаа, уи азы еиҫекаау акомиссия чыда анапхга-цәа руазәк иахасабалагь, Академия апрезидент иахасабалагь. Лымкаала азбахә хәатәуп идыру аамтақәа рзы еицакны, еилахәаны иказ Апсны атопонимика арееираҫ, уи атоурых хаҫера ҫацхьа аиташьақәыргылараҫ атцарауаҫ икаитцаз алагала. Апсны еицакыз атопонимкәа ржәйтә хьызқәа рзырхынхәны, иказ аилахәарақәа риашаны, шықәсқәак рацхьа итытцыз «Апсны ахсаала» ҫыц авторцәа-аикәыршәацәа хадақәа дыруазәкуп Ш.К. Арстаа.

Атцаратә усура хата инаваргыланы Ш.К. Арстаа аханатәгьы иаамтеи, идыррей, илшарей рацәаны ирыдитцоит атцара-еиҫекааратә усмҫацгәтәқәагьы. Апсуа институты ахәынтқарратә университети рструктуратә кәша хадақәа жәпакы напхгара анырзиуаз аамтазгьы уи еснагь дрызҫлымхан, илшоз ала ацхьараа ритон инапатцака аус зуаз иколлегацәа, ма атцара зиртцоз аҫар изыр-гәамтцуаз асоциал-базазартә зтцарақәа реипш, аҫиаратә зтцаарақәагь рызбараҫы.

Абри аганахьала хәхәапшуазар, икаитцо агәцаракрагьы, иду атакпхьикәрагьы акырынтә ирызхаит атцарауаҫ атцарадыррақәа ракадемия рацхьазатәи хадас даналырх ашьтахь. Академия, ишдыру еипш, макьана инагзаны итышәнымтәалац. Аизхара, ашьақәгылара амҫа иқәуп. Ари аҫыза атагылазаашьаҫ Академия апрезидиум аҫацхьа, ацхьаза инаргыланы уи ахада иҫацхьа ауадаҫарақәа рацәаны ицәыртцуеит, инапатцака икоу атцарадырратә усхәартқәа рматериал-техникатә база аргәғәарей финансла реиқәыршәарей инаркны, урт рыттцарадырра-тематикатә политика хажәлари ххәынтқаррей ринтересқәа ирықәшәо ииашаны ашьақәыргылара акынза. Абарт зегьы қәнагала имҫацгахарц азы иатахуп анапхгаҫ икнытә акомпетенция хараки апринцип гәғәеи, аҫакала иухәозар, уи инапы иану аус бзианы идыруазароуп, дагьацәхьамтцуазароуп. Ихәатәуп, арт ацәаҫақәа Ш.К. Арстаа изы напхгаҫык иахасабала еснагь ишказшьарбагоу.

Абрака иатахуп хәа сгәы иаанагоит ҫбака ажәа хәазарц Ш.К. Арстаа ҫызак, қәлакы, тәылауаҫк иахасабала. Иқәыпшрашықәсқәа

инадыркынгьы Ш.К. Арстаа дуаҫ тынчуп, дтышәынтәалоуп. Аха иаххәаз зынзаскгьы иаанагом уи аиумор, алаф дрылхәыдоуп хәа. Аҫызараҫ уи дыгәрагоуп, дразуп, дқьйоуп, иихәаз хәоуп, иажәеи иуси еивганы калашьа амам. Убриазоуп иҫызцәа рыҫнутцка еснагь ахатыр ду, апату зикәу, рхеипш зегьы игәра зырго. Ш.К. Арстаа атаацәара бзиа еитҫеиаазеит. Уи цшьҫык ахшара драбуп – хҫык апхгацәеи паки. Рызегьы ирейхау атцарақәа рымоуп. Ипхгацәа азәлыда ихшаз зегьы рразкы роухьейт. Хҫык аматацәа драбдууп.

Ш.К. Арстаа иттцарадырра-еилкааратә, иттцарадырра-еиҫекааратә, иртцафра-аазаратә усураҫы иааирцшхьоу аихьзарақәа рыхә харакны иршьахьейт хә хтәылаҫгьы уи антытцгьы. «Адуҫеиаҫ иалукааша абызшәадырцәа» хәа уажә ааскьа Москва итытцыз аенциклопедиатә жәар ҫыц аҫы зхьцхьазара ускактәкьагь ирацәам кавказтәи атцарауаа днарылатцаны инартбаан дарбоуп апсуа бызшәадырҫы, академик, Апсны атцарадыррақәа ракадемия ахада Ш.К. Арстаа. Атцарауаҫ ихцоуп ареспублика ирейхазоу атцараиура зәапсзтәыз аусзуҫ хәа ахатыртә хьзы, ианашьоуп «Ацъа аветеран» амедал, Апсны Ирейхазоу Ахеилак Апрезидиум Ахатыртә грамота, жәлар ртцараҫы зәалызкааз аусзуҫ идырга ухәа убас егьыртгьы.

Ганкахьала, иуадаҫуп, ацъабаа мацымкәа иацуп, аха даҫаганкахьала, ипшзоуп, илашоуп, игәышьтыхгоуп иалукааша апсуа тцарауаҫ, аазаҫ Шотә Арстаа дызныланы даауа ипстазааратә, ирҫиаратә мҫа. Уи амҫа есааира аҫадарахь, ахаракырахь ихалоит, ахытдырта, акатцәара макьана иацәыхароуп. Цоуп, 75 шықәсагь қәра мацым, аха урт изақаразаалак цықәсыла гәғәак рзыкатцом хтцарауаҫ инапы злаку иттцаратәи иуаажәларратәи усқәа рынагзараҫы.

Зхьцхьазара шыарда ирацәоу иҫызцәа, иқәлацәа, итахцәа, идырцәа, иколлегацәа, тцәа змам итцаҫцәа, ииаазо аҫар гәык-цсыкала изеигьаршьоит академик Шотә Кәҫтеи-ипца Арстаа агәызҫыдара, апсуа хатца иқәра наза, хәпсуаттцара ахьз тызгаша, зыргылара хәҫу ихьыпшым, зыхиақәитү х-Апсынтәылазы ихьзырхәагахаша аҫиаратә еихьзара ҫыцқәа.



5.2. ХЫЗИ-ПШЕИ ЗЦУ АМӨА

Апсуа жәлар ржәйтә җапырҗеиаратә доухатә культу́рей иа-хьатәи рсахьаркыратә литерату́рей ытҗаара знапы ала-ку хҗарауаа ыфнутҗка еиха улапш аазыдхалаша, иҗьалытҗ ала уаазыршанхаша арҗеиәфҗәа дыруазәкуп Серге́и Лад-иҗа Зыхәба, афилологиатә тҗарадыррақәа рдоктор, Д.И. Гәлиа ихьз зху Апсуатҗааратә институт атҗарауаф хада, Апснытәи ахәынтқаррагә университет апрофессор, Апсны атҗаарадыррақәа ракадемия академик, «Ахьз-Апша» аорден аныкәгаф (акавалер), Дырмит Гәлиа ихьз зху Апсны Ахәынтқарратә премия алауреат.

Итбаауп, илашоуп, изызхауа абипарақәа рзгы кыр иҗырпшы-гоуп атҗарауаф хатәра дызнысыз иҗстазааратәи ирҗеиаратәи мөа 70-шықәса рхи рҗыхәеи ала. Иааркьафзаны, зеипш лапшхәаахгак ахасабала акәзаргы, хнеицаныпшылап, апхьаф ухатҗкы, ганка-хьала, атҗарауаф дызлияаз аинтеллигенция рабиҗаразы шыардаза итиптәу, даҗаганкахьалагы, иара ихатара имөашьо иадхәалоу, ихәҗра ачыдарақәа гәылыртәаны иаазырпшуа, ахьзи-апшеи зцу уи амөа лаша.

Серге́и Зыхәба диит 1936 шықәса, пхынгәымза 10 рзы абжы-уаа рҗы ибзианы еиҗырдыруа, жәынгы-җангы ахаҗәа бзиақәа, ахаҗәа нагақәа зкәашьу Гәып ақытан. Уи дызхылтҗыз иани иаби, Зыхә Лади Адлеи-пҗа Мачыҗи зхәи иатәхәан изфоз, зхатә җьабаала зыхгы зыхшарагь заазоз нхаҗәа қыақәан. Аишыҗәа җыҗьа, аихәшыҗәа җыҗьа ырызхауан абри афнәтаҗы. Запхьака итҗарауаф духашаз асаби дызлияаз аамтә абзиарақәа раҗәаны ишамазгы, ауадафрақәагы еитҗамкәа иаҗгәышьян. Урт зеггы ихигеит, гәҗәа-лагь инырит зхәыҗра, зыхбыҗрашықәсқәа зқыта гәакьаф изхызгаз, аа-класск уака ирылгаз Серге́и Лад-иҗа (ихатәааз абжьаратә школ усқан уа икамызт).

Ибжьаратҗара анагзаразы уи дыртәаит еиҗа ф-школк – Ткәарчал ақалақьаҗтәи актәи абжьаратә школи (уака ф-класск дрылгеит, а-9-10-тәи аклассқәа, аха а-11-тәи адырkit атҗафҗәа ахьазымхоз иахьаны) Цақәашь ақытаҗтәи абжьаратә школи.

Абри атҗыхәтәантәи ашкол далганы, 1954 шықәсазы С.Л. Зыхәба даауеит Акәака, дагьталоит абрака артәфратә институт, афилологиатә факультет аҗы апхьазакәны иаадыртыз апсуа сектор. Игәыртқәыл бзи́еи гәҗәала ихы аус адулареи ирыбзоураны арака уи даара деизхәит, адырра тҗаулақәа ирхәит, аинститут аушьтымтәҗәа иреиҗьзакәоу дыруазәкны, диплом қапшьыла итҗара хиркәшеит 1959 шықәсазы.

Мызкгы аамтҗыцкәа, иара убри ашықәс нанхәа мза акы инаркны аусура далагеит усқан Қырттәылатәи ССР атҗаарадыррақәа ракадемия иатәыз Апснытәи абызшәеи, алитерату́рей, атоурыхи ринститут (иахьа Апсны атҗаарадыррақәа ракадемия иатәу Д.И. Гәлиа ихьз зху Апсуатҗааратә инстиут) аҗы тҗаарадырратә усзуф еитҗбыс. Убри инаркны иахьа-уажәраанзагь иааиҗмырқьазакәа (аспирантураҗ атҗара аниҗтоз хамхәозар), шыта 50-шықәса инарзынапшуа абри аусхәартаҗ аус иуеит.

1961 шықәсазы С.Л. Зыхәба дталоит Қырттәылатәи ССР атҗаарадыррақәа ракадемия иатәу Ш. Руставели ихьз зху ақыртҗаа ли-тература атоурых Аинститут афольклористика азанаат ала. Хтәылағгы уи антҗытҗгы ибзианы еиҗырдыруаз атҗарауаф ду Е.Б. Вирсалазе лнапхгарала ихиркәшоит дызтаз атҗара 1966 шықәсазы, дхынхәуеит Апсуа институт ахь, иусура иацитҗоит. 1967 шықәсазы Қарт атҗара ахьитҗоз аинститут аҗы ихьҗоит икандидаттә диссертация «Апсуажәлар рлакә» атемала, 1999 шықәсазы – адоктортә диссертация Москва, Адунеитә литература аинстиут аҗы «Илакәтәым апсуа проза атипология» хәа хьзыс иаманы 1995 шықәсазы Маикәаҗ итиҗьыз имонографиала. Абарт ашықәсқәа ыфутҗкала С.Л. Зыхәба данысит атдаарадырратә усзуф еитҗы инаиркны атҗаарадырратә усзуф хада икынза арҗеиаратә еизхәратә мөа. Иазгәатәтәуп, иара убасгы, инеипцынкыланы жәибжь шықәса (1988 шықәса инаркны 2005 шықәсанза) уи қәҗиарала ха-дара шазиуаз Апсуа институт афольклор ақәша.

Аинститут аҗы иусура аамтә иалагзаны атҗарауаф итиҗьхьеит шәкы инареиханы атҗаарадырратә усумтақәа апсуа фолькло-ри алитерату́рей ирызкны (агазеттә статиақәеи арецензиақәеи алаутҗозар, икьыпхьымтақәа, хыпхьазарала хәышә инареиханы). Уи итҗаарадырратә интересқәа темак, ма жанр амаҗара иазкым. Урт тбаауп, еиуеипшым ахырхартақәа ымоуп. Аха иага убас иказаргы, чыдала еиха иналкааны аус здиуло апсуа жәлар

рпроза ауп. Иквалификациятә усумтақәа рыџбагы (икандидат-тәгы идоктортәгы диссертацияқәа) зызкугы жәлар рпроза апроблемақәа роуп: рацхәтәи – алакәтә проза, аџбатәи – илакә-тәым апроза, аеакала иаххәозар амифқәа, алегендақәа, ахәам-тақәа, аџапыцтә жәабжықәа ухәа убас егыртгы.

Астатияқәеи аочеркқәеи аламтақәа, 20 инареихауп С.Л. Зыхәба итижыхоу амонографияқәа, ашәкәқәа, еиуеипшым аизгақәа: архивтә материалқәа, ихатә фольклортә нтамақәа, иалукааша хашәкәыџџәа рлитературатә тынхақәа, алитературатә-критикатә статияқәеи аочеркқәеи реизгақәа, артгагатә хархәагақәеи ухәа убас егыртгы.

Хыхь зызбахә ххәахоу идиссертациятә усумтақәа рнаџсангы, икоуп егырт ифольклортә кыпцхымтақәа: «Ацсуа фольклор аматериалқәа (академик Н.И. Марр иархив акнытә)», «Ацсуа лакә-қәа» (хынтә итыжын еиуеипшым ашықәсқәа раан), «Ацсуа жәлар ртоурыхтә-фырхаттаратә хәамтақәа», «Ацсуа жәлар рџапыц рџеиам-та» асериазы еикәиршәаз «Ацсуа лакәқәа» (х-томк, хә-шәкәык, иты-тхьейт џ-шәкәык), «Адыга жәапқақәа» (адыга-тарауаџ Н.М. Чуиако дилахәны)... Афольклортә кыпцхымтақәа анахгәалахаршәа, апцхаза иргылань, иналкааны ихәатәуп Ацснйтәи ахәынтқарратә университет астудентцәа рзы уи ииџыз иртгага шәкәы «Ацсуа жәлар рџапыц рџеиамта» (1981). Абри аусумтаџы С.Л. Зыхәба 1984 шықәсазы иа-нашәан Д.И. Гәлиа ихьз зху Ацсны Ахәынтқарратә премия. Аиаша-зы, ари ус баша ртгага шәкәзам, уи иагытцтаамтоуп. Арака автор дзыхцәажәо афольклортә жанрқәа жәпакы, ма имачны итцтаам, мам-заргы зынза итцтаазамызт (иаххәап, атеатри адрамеи релементқәа, аџапыцтә жәабжы убас егыртгы). Астудентцәа рнаџсангы ари ашәкәы ихархәага бзианы икалейт ашколтә ртџџәеи, аихабыра классқәа ркны итәоу атџџәеи, ацсуа традициятә культура интерес измоу апцхаџәеи зегы рзы.

Афольклор атцтаара инаваргылань, С.Л. Зыхәба истудент-рашықәсқәа инадыркны иахәа-уажәраанзагы џышәала далахәуп ацсуа литература атоурыхи иахәтәи алитературатә процес-си рытцтаара. Акымкәа-џбамкәа уи итижыхейт алитературатә-критикатә статияқәа реизгақәа, иара убасгы аочеркқәеи аре-цензияқәеи апериодикатә кыпцхь адакықәа рџы. Акритик, алитературатцтааџ ишәкәқәа рызбахә анаххәо ихәатәуп аизгақәа

ртәгы: «Ажәа сахьарк апшааразы», «Арџеиаратә еизхара «Ахахә еиџсамхарц», «Аамтақәа реиџасыртәџы», имонография «Дырмаит ду иакәымзар...» ухәа убас егыртгы.

Уи инартбааны дрыхцәажәахейт Д.И. Гәлиа, Б.У. Шьынкәба, И.К. Тарба, Кә.Шь. Ломиа, А.Н. Гогәуа, М.Т. Лашәриа, Н.З. Тар-пха, Б.А. Гәыргәлиа убас егыртгы еиуеипшым абицарақәа ирытцар-куа хашәкәыџџәа рырџеиамтақәеи рыцстазаарей.

С.Л. Зыхәба СССР-и Урыстәылей ашәкәџџәа реидгылақәа дры-лахәуп, Ацсны ашәкәыџџәа Рассоциация ажурналистцәа Реид-гылей дырлахәылоуп.

С.Л. Зыхәба итцтаарадырратә усура ихадароу аганқәа ирейоуп уи еиуеипшым атцарадырратә форумқәа иџылархәра. Ацсуа фольклори алитературей рызтцаатәқәа ирызку ажәахәқәа рыла уи икәгыларақәа Ацсуа тцарадырратә институти Ахәынтқарратә университети есышықәсатәи реихшәлатә сессияқәа инадыр-кны, хара-ааигәа ареспубликақәеи ақалакықәеи рџы имџапысуаз зегейдгылоутәи, ма арегионтә жәларбжыаратә форумқәа ркынза. Акәа анаџсангы, зныкымкәа-џынтәымкәа уи иажәахәқәа гәа-хәарыла ирзызырџхейт Москва, Қарт, Баку, Минск, Черкәесск, Иа-кутск, Грозный, Батым, Майкәап ухәа убас акырцъара. С.Л. Зыхәба дрылахәуп алитературей афольклори рганахәала атцарадырратә степенқәа раназшәо адиссертациятә хеилакқәа џба – Д.И. Гәлиа ихьз зху Ацсуатцтааратә институти Адыгеиатәи ахәынтқарратә университети рџы иапцтоу ахеилакқәа. Зныкымкәа-џынтәымкәа адиссертацияқәа рыхьчараан уи дыкәгылахейт официалтә оппо-нентк иахасабала.

Атцарадырра анаџсангы С.Л. Зыхәба ирацәаны ицәбаа адуп артџџратә-аазаратә усы. 60-тәи ашықәсқәа инадыркны уи Ацсны ирейхәзоу атцараиуртақәа дрыдхәалоуп. Рацхәа аус иуан Акәатәи артџџратә институт аџы, уажәы Ацснйтәи ахәынтқар-ратә университет аџы. Ара уи дыртџџын, ддоцентын 2000 шықәса раахыс ауниверситет ацсуа литература акафедра дапрофессо-руп. Кыршықәса инеипынкылань астудентцәа уи дырзапцхон ацсуа фольклори алитературей рзы азеипш курсқәа реипш, акурс чыдақәагь. Аамтала (80-тәи ашықәсқәа рзы), уи Москвагы СССР ашәкәыџџәа Реидгыла иатәу А.М. Горки ихьз зху Алитературатә институт аџы ацсуа студентцәа-аитагаџәа ргәыц дырзапцхон ацсуа фольклори алитературей рзы алекцияқәа ркурсқәа. Еснагь

чыдала дрызфлымхан зтара аңызтарц зтахыз афар, урт иритон изырманшөалашаз абжгарақаа.

Ииашоуп, С.Л. Зыхэба хыкэкыла аус имуц ртцафыс абжыратө школ афы, аха уи ашколтө цстазаарагь дузакэымтхо дадхэалоуп. Уи акыршыкэса инеипынкылан аус иуеит Апсны атцараминистрра иатөу Апедагогикатө институт афы (хца-цшыба шыкэса аинститут адиректор ихатыпуафысгы дыкан аттарадырра аганахыла). Уи далахөуп атыхэтэантөи ашыкэсқаа рзы атара ахэинтқарратө концепция ыцц иныкэныкэаны икатдоу апрограма ыцци артцагашөкө ыццкөеи апсуа литературазы аихабыратө классқаа рфы (V–XI аклассқаа) реикэыршөафцөа ргэыц. Ицбабаа дуны иадуп ажэабатөи акласс азы артцагашөкөи (апхыа А.А. Аншбеи иареи еицыкартцаз, уажө ааскыа ирееины иара еитатижыыз) иара убасгы гэыцфык авторцөа аус здыруло артцага шөкөи «Апсуа литература XI акласс азы».

Сергеи Зыхэба царауафк, рфеафык иахасабала ихцэажэара мацарала изаарцшхом уи иуафратө, играждантө хафара. Ускан уи дыбжатахоит, деилкаамкөа даанхоит.

С.Л. Зыхэба ицөафа хадақаа рацхыа иргылатөуп ирхөмарны акөымкөа цсбарала дыткөаны дызмоу, инаицрымшөо ицу идгыл гөакөеи ижөлар гөакөеи рышка ибзиабара, ипатриоттө цөанырра. Данкэыцшзас инаркны иахыа-уажөраанзагь, уи хыахыачарак камцо далагылоуп апсуа жөлар еикөтөара змам рмилат-хакөитратө көцара, акыртуа царауаф-царшеи П. Ингороква апсуа жөлар рхылтшытраз имц теория афацера иазкыз 50-төи ашыкэсқаа рзы ажөлар рыкэгыларақаа инадыркны, Гамсахурдиеи Шевардназеи хажөлар раныхра иазкыз рполитика иакэызбоз акциякөа ркынза (амитингкөа, аколлективтө шөкөкөа аихабыра хада рышка, ажөлар ртоурых аилахөацөа рфацера апериодикатө кыцхы афы убас егыртгы). С.Л. Зыхэба фырхөалоума, кыцхы ажөалоума икэгыларақаа еснагь фактла ишыақыргөгөоуп, алогика рытцоуп, аетикатө нормакөа ррамкакөа иртагзоуп. Атцарауаф изы ианакөзаалак зегь реиха ихадоу аиаша, атцабырг ашыақыргылара ауп. Ари априцип хада уи знымзар-зынгы дацөхыамтыц.

Сергеи Лад-ица ицбабаа, лтцшөа дула ирфеиаратө усура ахө харакны ишыоуп, пату акөуп ажөларгы аихабырагь ркынтө. Уи ианашыоуп хацсадгыл иреихау ахамтакөа – «Ахыз-Апша» аорден II афазара, Дырмит Гөлиа ихыз зху Апсны Ахэинтқарратө премия,

далахөуп Апсны аттарадырракөа ракадемия (академикс), имоуп иара убасгы еиуеипшым егырт ахамтакөеи аграмотакөеи.

С.Л. Зыхэба абзиара аганахыла уаазтцшыцша атацөара еитцеиаазеит. Уи ицшөмапцхыс Елена Малиа-пца еицырдыруа царауафуп, этнографуп. Ицкөынцөа – Даури Зураби рхатакөа шыта ртаацөаракөа ыкөуп, имотөацөа ыццыа иреихау атцарайуртакөа иртоуп, истудентцөоуп.

70 шыкэса инартысыз С.Л. Зыхэба ирфеиаратө усура изакарзаалак акала еипкыам, апстазаара имачым апышөаракөа шизнархиязгы. Рыцхарас икалаз, атыхэтэантөи аамтазы агөабзиаразы мацк дуашөшөырахеит, иааицмыркыазакөа ахөшөтөцөа рылацш ихызароуп, ионы акөымкөа афацыра (Маикөац акалакь афы) даанымхар амуа атагылазаашыа ыкөуп. Аха, еитасхөахуеит, ирфеиаратө усура пкым. Итижыхөу рацөоуп, дызхыымзацгы дафуп.

Ифызцөа-итөхцөа, итөафцөа иамеижьо агөра ргоит академик Сергеи Лад-ица Зыхэба ирфеиаратө планкөа, игөтаккөа зегы рынагзара дшахызо. Анцөа ду илыцха игымзааит!

АХҚӘА

1. АФОЛЬКЛОРҢААРА.....	5
1.1. Нартаа дукәа ражәабжыкәа	5
1.2. Аңсуа фырхатцаратә епос аҕиара аетап хадакәа	10
1.3. Аңсуа жәлар ртоурыхтә-фырхатцаратә хәамтақәа	28
1.4. Аңсуа советтә фольклор азтаатәкәак	46
1.5. Табара зкәым азыхь.....	63
2. АЛИТЕРАТУРАТӘ ОЧЕРККӘА.....	79
2.1. Аизхареи аинылареи рымқала	79
2.2. Аңсуа поезиа аңынцътәылатә еибашыра ду ашыкәсқәа раан.....	99
2.3. Аңсуа жәлар ргәадурә	109
2.4. Иалукааша аңсуа шәкәыџы	152
2.5. Заз Дарсалиа иңстазаареи ирҕиамтақәеи	160
2.6. Ажәа сахьарк азкәа ду	184
2.7. Кашәара зкәым ахыз	198
2.8. Жәлар рпоег	203
2.9. Гьаргы Гәыблиа ирҕиамтақәа	213
2.10. Ауаџы иччаңшы еснагы илашазарц.....	224
2.11. Иаазыркыаҕыны хлитература аҕиарамџа аперидкәа рзы аймак-аиҕак.....	233
2.12. Ихәартоу аицәажәара.....	237
3. АҚӘҒЫТБЫЖЫҚӘА	250
3.1. «Аҕара ашәақәа».....	250
3.2. «Адгыл ағтәи аетәақәа»	255
3.3. «Аеыкәаха» иазкны ажәақәак	263
3.4. Жәларык рҕахәы.....	270
3.5. Аамта ҕыц – аепос ҕыц	283
3.6. Ажәлар рдоухатә мчхара	339

3.7. Аңсуа интеллигенция рышыақәгыларә атоурых.....	347
3.8. Ажәлар ртрадициатә культура иазку атцаамтақәа	356

4. АТЕАТРИ АКИНОИ	362
4.1. Аамта иазмырцагәыз аҕазара	362
4.2. Асценаҕы – аңсуа лакә	366
4.3. Аревалиуция асаркыал-бжыы.....	370
5. АИУБИЛЕИҚӘА.....	376
5.1. Аңсны атцаарадыррақәа ракадемия раңхьатәи апрезидент.....	376
5.2. Хьзи-ңшеи зцу амџа	382

Ш.ХЪ. САЛАКАИА

ИАЛКААУ ИУСУМТАҚӘА

Х-ТОМКНЫ



АТОМ 2

АФОЛЬКЛОР. АЛИТЕРАТУРА. АКАЗАРА.
АТЦААРАДЫРРА

Ш.Х. САЛАКАЯ

ИЗБРАННЫЕ ТРУДЫ

В ТРЕХ ТОМАХ



ТОМ 2

ФОЛЬКЛОР. ЛИТЕРАТУРА. ИСКУССТВО.
НАУКА

Аредактор С.О. Хацым
Акорректорцаа: Н.С. Барцыц, И.Т. Цыгэба
Компиутерла анбанкэшэаа К.Е. Бытэба
Акомпииутертэ виорстка Н. Г. Гэыннха
Атехникатэ редактор Н. Г. Гэыннха

Аформат 60х90 1/16. Атираж 500.
Икэцэ. акь. бгы. 24,5. Афэцацка № 56.



Апсны Ахэынткара
АУН «Акыпхь афны»,
ақ. Акэа, Ешба имфа, 168.